

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 395

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

ÇAĞDAŞ TÜRK LÜK ARAŖTIRMALARI SEMPZYUMU 2002

Bildiriler
8-10 Mayıs 2002

Yayına Hazırlayanlar

F. Sema Barutcu Özönder
Melek Erdem
Gülsüm Killi
G. Selcan Sağlık

Ankara • 2004

Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002

Bildiriler

8-10 Mayıs 2002

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Yayına Hazırlayanlar:

F. Sema Barutcu Özönder

Melek Erdem

Gülsüm Killi

G. Selcan Sağlık

Ankara . 2004

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 2004

Birinci baskı 2004

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
06100 Sıhhiye Ankara
Tel: +90312 310 32 80 Faks: +90312 310 57 13
<http://www.humanity.ankara.edu.tr/turklehceleri/index.htm>

Bütün hakları saklıdır. Tanıtma, tenkit ve görüş maksatlı kısa alıntılar dışında, bu yayının hiç bir kısmı elektronik, mekanik, fotokopi, kayıt v.b. yolla hiç bir şekilde yayıncıların izni olmaksızın bastırılamaz, çoğaltılamaz.

Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002, Bildiriler Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 8-10 Mayıs 2002 / Hazırlayanlar: F. Sema Barutcu Özönder, Melek Erdem, Gülsüm Killi, G.Selcan Sağlık. — Ankara : Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 2004. VI+363s. ; 24 sm. — (Ankara Üniversitesi. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları: 395, ISBN: 975-482-633-1
1. Çağdaş Türklük Araştırmaları — Sempozyum— Bildiriler. 2. Türk dili — Türk edebiyatı — Türk tarihi — Türk sanatı— Türk dış ilişkileri. 3. Türk Dünyası. I. Hazırlayanlar. II. Başlık. III. Ankara Üniversitesi. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları (Ankara, Türkiye)

ISBN: 975-482-633-1

Baskı: Ankara Üniversitesi Basımevi . Beşevler -Ankara

Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002
Ankara, 8-10 Mayıs 2002

İçindekiler

Açılış Konuşması	
Prof.Dr. Necdet ADABAĞ , Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı	1
Açılış bildirisi	
F. Sema Barutcu ÖZÖNDER	3
Türkiye’de ve dünyada çağdaş Türklük bilgisi araştırmalarının kurumlaşması	
Mehman MUSAOĞLU	12
Ortak ata sözlerimizin söz dizimsel-metin bilimsel özellikleri	
Berdi SARIYEV	20
Türkçe ve satranç: Ortak kurallar üzerine	
Aynur ÖZ	49
Özbek Türkçesi edebî dilinde fiillerde olumsuzluk kategorisi	
Seyitnazar ERNAZAROV	56
Türkmen ve Türkiye Türkçesinde bazı ortak adların anlam farklılıkları üzerine	
Melek ERDEM	63
Türkmen Türkçesinde alt-anlamlılık	
Gülzura CUMAKUNOVA	74
Kırgız Türkçesinin tarihsel aşamaları üzerine düşünceler	
Naciye GÜNGÖRMÜŞ	94
Tarihsel ve çağdaş Fin-Ugor - Türk dil alanları	
Uganbayar MYAGMARSÜREN	113
Güneydoğu Sibiry Türk lehçelerinde Moğolca unsurlar	
Saadettin GÖMEÇ	119
Tarihsel ve modern Türklük alanlarında ‘keşik’	
Fatih KIRIŞÇIOĞLU	124
Saha – Türk destanı <i>Olongxo</i>	
Erkin ARIZ	133
Sarı Uygur Türklerinde Gesar destanı üzerine	
Ufuk TAVKUL	141
Kafkas Nart destanları üzerine bir motif incelemesi: <i>Nart Örüzmek’in doğuşu</i>	

Erkin EMET	152
Uygur Türklerinde bilmece	
Naciye YILDIZ	160
Türk destanlarında birinci ağızdan sözler	
Gülsüm KİLLİ	166
Hakas Türklerinde kod kaydırımı	
Maria STAMOVA	182
Çok dillilik açısından Gagauz Türkleri	
A. Melek ÖZYETGİN	192
<i>Wu-t'i-ch'ing-wên</i> : Cing sülâlesi dönemine ait bir sözlük	
Varis ABDURAHMAN	202
Türk yer adları üzerine (Çin kaynaklarına göre)	
Yonca ANZERLİOĞLU	220
Karamanlılar, Urumlar ve Gagauzlar arasında tarihsel ve sosyo-kültürel bağlar var mıdır?	
Mustafa YILMAZ	240
Türkiye'nin Türk dünyasına yönelik faaliyetleri ile ilgili bir değerlendirme	
Cemalettin TAŞKIRAN	262
Karabağ problemi ve Türkiye	
Nuraniye EKREM	273
Çin ve Türkiye ilişkilerinde Doğu Türkistan	
Dursun YILDIRIM	294
Türk medeniyeti ve Türk medeniyet düzenleri	
Leyla TAGIZADE	322
20. yüzyıl Rusyasında etnogeneze teorileri ve bu temelde «Türk etnogenezi»	
Erdal AKSOY	333
«Günümüzdeki Tataristan'ın sosyo-kültürel yapısı 2001 alan araştırması» sonuçları	
Turgay YAZAR	348
Türk sanatında 'kozmetik eksen'	
Sempozyum Programı	359
Sempozyum Katılımcıları	362

Açılış Konuşması

Prof. Dr. Necdet Adabağ

Sayın Öğretim Üyeleri, Değerli Konuklar ve Sevgili Öğrenciler,

Güne çok güzel başladık. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin çatısı altında böylesine güzel bir etkinlikle bir güne başlamak Dekan olarak bana büyük bir kıvanç veriyor. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin sık sık böylesi etkinliklere sahne olması gerektiğini de düşünüyorum. Bu nedenle yönetime geldiğimiz günden beri sosyal olsun, kültürel olsun etkinliklere önem vermeye ve Fakültemizi öne çıkarmaya; böylesine bir çalışmanın içine girmeye çalıştık.

Biliyorsunuz, Türkçe Anadolu'da Arapçanın ve Farsçanın etkisinde kalmıştır. 15. yy.'a kadar büyük bir etkinlikle işlevini sürdürürken, 15. ve 16. yy.dan sonra büyük boyutlarda Arapçanın ve Farsçanın etkisinde kalmıştır. Aslında, örneğin ben bir İtalyancacı olarak söylüyorum, İtalyancaya göre ters bir süreç yaşamıştır, Türkçe. Dante'yi bilirsiniz, sevgili gençler. 1300'lerde yaşamış bir İtalyan şairi, yazardır. 1300'lü yazılarına baktığınız zaman saf, temiz, arı bir İtalyanca yakalarsınız. Yani 1300'lerde, İtalyanca Latince'den artık kopmuş ve kendine özgü, özgür bir dil olmaya başlamıştı. Geçenlerde bir Almanca arkadaşım ile konuşurken, bana daha 1600'lerde arı bir Almanca yoktu dediğinde çok şaşırdım. Dolayısıyla Türkçenin başta çok daha arı Türkçe olması 15. – 16. yy.larda çok daha etkin bir biçimde Arapçanın ve Farsçanın etkisine girmesi açısından bakıldığında, İtalyanca ile ters bir süreç yaşadığı ortaya çıkar.

Türk lehçelerinin de başına gelen galiba biraz bir kadersizlik mi diyelim. Yani Sovyetler Birliği döneminde Rusçanın etkin bir şekilde lehçeler üzerinde varlığını sürdürmüş olması bu lehçelerin birbirlerinden kopuk olarak gelişmesine neden olmuştur. Kiril alfabesinin her lehçe için ayrı biçimde kullanılması, Rusçanın resmî olsun olmasın bütün kurumlarda kullanılması, 20. yy.da Türk lehçeleri arasındaki anlaşılabilirlik oranının düşmesi benim dikkatimi çekmişti. Bir Özbekle bir Azerbaycanlı kendi aralarında Rusçayla anlaşabiliyorlardı. Kısacası Rusçanın bir üst dil olması bütün bu topluluklarda sosyal olsun, toplumsal olsun, kültürel olsun hemen bütün alanlarda etkisini yoğun bir biçimde hissettirmiştir. Sonuçta, Türk lehçeleri arasındaki anlaşılabilirlik oranı da azalma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Buna karşın, günümüzde Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler

gelişme yolundadır. Fakültemiz Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünün düzenlediği bu çalıştay gibi bilimsel toplantılar bu ilişkilerin pekişmesine katkı sağlayabileceği gibi Türkoloji dünyasına yeni, özgün bilimsel bilgiler de sunacaktır.

Bu vesile ile sempozyumun başarılı geçmesini diliyor, sevgi ve saygılarımı sunuyorum.

Türkiye’de ve Dünyada Çağdaş Türklük Araştırmalarının Kurumlaşması

F. Sema Barutcu Özönder

Çağdaş Türklük araştırmalarının bağımsız bir araştırma alanı olarak belirip gelişerek yaygınlaşmasının hem Türkiye’de hem de dünyada oldukça kısa bir geçmişi vardır. Aslında, Türklük biliminin (:Türkoloji) tamamlayıcı bir parçası olarak, çağdaş Türklük araştırmalarının 20. yüzyılda, açık dünyada bu kadar ihmal edilmesinin sebepleri birkaç noktada toplanabilir:

Soğuk Savaş döneminde, çağdaş Türklük araştırmaları, dünya üzerinde Türk soylu nüfusun büyük bir kısmını barındıran Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin çökertilmesine yönelik olarak Batı dünyasında bağımsız bir disiplin hâlinde akademik ve entellektüel çevrelerin çalışmalarıyla geliştirilen ‘Sovyetoloji’ araştırmalarından bağımsız muamele görememiştir. Batıda ve Türkiye’de Türkiye dışı modern Türklük alanları, ancak sosyal ve politik bağlamda araştırma konusu olabilmıştır.

Bilimsel araştırmaların bu sınırlı çerçevede kalmasının bir diğer önemli sebebi, elbette, kapalı rejimlerle yönetilen bu ülkelerdeki Türklük alanlarının Türkiye’nin de dâhil olduğu Batılı bilim adamlarına kapalı kalmış olmasıdır.

Öyle ki, Batı’da 20. yüzyıl ortalarında çıkan modern Türklük araştırmaları, birkaç istisnayı saymazsak, masabaşı araştırmalardır. Alman âlim Annemarie von Gabain’in *Özbekçe Grameri* (1945), Fin âlim Aulis Joki’nin Kızıl, Sagay ve Şorlara ait çalışmaları II. Dünya Savaşı tutsaklarından derlenen malzemelere dayanır. Alman Altayist, Türkolog Gerhard Doerfer ve öğrencilerinin Halaçlar, Horasan Türkleri üzerine alan çalışmaları ise, İran’da Şah dönemine rastlar. 19. yüzyılda temelleri atılan ve 20. yüzyılın ilk 15 yılını kapsayan alan araştırması geleneğini gerçek anlamda sürdürüp uluslar arası yayınlarla sürdürebilen tek ülke Macaristan olmuştur diyebiliriz. Meselâ, Zsuzsa Kakuk Balkan araştırmaları dışında, Salarlar ve Uygurlarla ilgili değerli çalışmalarını 1960 yılında, Çin’de yaptığı araştırma gezisine borçludur. Istvan Mándoky Kongur, Bulgaristan ve Romanya’da, Tatar Türkleri arasında başlayan alan çalışmalarını Demir Perde ülkesi vatandaşı olmanın avantajını çok yönlü kullanarak Kazakistan, Kırgızistan, Başkurdistan, Tataristan, Moğolistan, Çin’de sürdürmüştür. Öyle ki Kongur, hayatını Sovyet-Sonrası dönemde Dağıstan’a yaptığı bir alan araştırması sırasında yitirmiştir.

20. yüzyılda, Türkiye’deki Türklük biliminin kuruluşu ve gelişmesi ise, esas

itibariyle çeşitli yollardan Türkiye'ye gelmiş İdil-Uralı, Türkistanlı, Azerbaycanlı aktivist entellektüel özelliklere de sahip bilginler sayesinde olmuştur. Abdulkadir İnan, Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura, Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Temir, Saadet Çağatay, Sadri Maksudi Arsal, Ahmet Caferoğlu dünya ölçeğinde âlimlerimizdir. 20. yüzyıl Türkiye Türkolojisi, Türkiye dışı Türklük alanlarına bilimsel ilgisini, ancak bu âlimler yoluyla sağlayabilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün modern Türklük alanlarına özel ilgisi dolayısıyla, Türk Dil Kurumu'nun modern Türklük alanları ile ilgili bilimsel faaliyeti onun sağlığı dönemi ile sınırlanmış, bu Kurum 1990'lara varıncaya kadar, Türkiye dışı modern Türklük araştırmalarında derin bir sessizliğe gömülmüştür. Açık dünyanın üyesi Türkiye, modern Türklük alanlarını Soğuk Savaş döneminde, NATO üyesi Avrupalı ve Amerikalı müttefikleri kadar bile izleyememiş, Sovyetoloji çalışmalarında yerini alamamıştır. Modern Türklük alanlarının araştırılıp incelenmesi için devlet himayesinde kurulmuş enstitülerin alana ilgisi, ferdi gayretlerin varlığına bağlı olarak başlayıp bitmiştir. Meselâ, Türk Dil Kurumu dışında, bir dernek statüsüne sahip *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü* bu maksatla 1962 yılında kurulmuş araştırma merkezlerimizden biridir. Enstitü, çağdaş Türklük araştırmaları alanında en verimli dönemini 1962-1975 yılları arasında Prof.Dr. Ahmet Temir'in başkanlığı döneminde yaşamış, Türkiye kamu oyu Türkiye dışındaki Türkler hakkında bilimsel bilgiye Türkiye sathına dağıtımı düzenli olarak yapılan Enstitü'nün aylık yayın organı *Türk Kültürü* ile erişebilmiştir. Meşhur *Türk Kültürü El-Kitabı* A. Temir döneminin ürünüdür ve eser gerçekten bilim çevreleri kadar entellektüellerin de uzun süre el kitabı olma görevini yerine getirmiştir. 1969 yılında T.C. Dışişleri Bakanlığı AZEM (: Azınlıklar ve Emlâk) Dairesi tarafından hazırlanıp basılmış, *Dış Türkler – Belgeler –* (Ankara) adlı eser, kapsamı ve sunduğu belgelerin içeriği ile bugün Türk dış politikası araştırmacıları kadar, çağdaş Türklük bilimi araştırmacıları için de gerçekten birinci dereceden kaynak değerindedir ve Türk dışişlerinin kademeli olarak alana vukufunun ve nüfuzunun derecesini ve seviyesini gözler önüne serer. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Dış Türkler Bibliyografyasının basımı ise 1990'da başlar.¹

Çağdaş araştırmalar temelini ve gücünü 'alan araştırmaları'ndan alır.

Bu açıdan bakıldığında 19. yüzyıl, çağdaş Türklükle ilgili alan araştırmalarının en

¹ Basında Dış Türkler-bibliyografya-(makale, yorum ve haberler): 1 Ocak-31 Aralık 1990.-Ankara 1991.-XVIII, 222 s., Basında Dış Türkler-bibliyografya-II (makale, yorum ve haberler): 1 Ocak-31 Aralık 1991.-Ankara 1992.-XVIII, 229 s., Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyografyası = A Bibliography of Turks out of Turkey.-Ankara 1992.-2 c. (LXV, 1379 s.). c. 1: Genel / Altay-Sibirya Türkleri / Batı Türkleri,c. 2.: Doğu Avrupa Türkleri / Türkistan Türkleri.

verimli dönemi olmuştur. Bununla birlikte 19. yüzyıl alan araştırmalarına zaman zaman birleşip iç içe girebilen, fakat felsefesi itibariyle ayrı da değerlendirilebilecek iki faaliyet yaklaşımının önderlik ettiğini söylemek gerekir: Misyon faaliyeti ile Oryantalistik yaklaşım. Bu iki yaklaşım Asya, dolayısıyla Türk alan araştırmalarının doğuşuna vesile olmuştur. Rus kökenli alan araştırmaları bu iki yaklaşımın da temsilcileriyle doludur. ‘Misyon’ uğruna Rus kökenli **Gordiy Semenoviç Sablukov** (1804-29.1.1880, Tatarların tarih ve etnografyası üzerine) **Nikolay İvanoviç İlminskiy** (Penza 23.4.1822-Kazan 27.12.1891, Tatar, Başkurt, Çuvaş), **Evfimiy Aleksandroviç Malov** (Simbirsk guberniyası 1835-Kazan 1918, Tatar, Başkurt, Çuvaş), **Vasiliy Vladimiroviç Katarinskiy** (1846-20.5.1902, Tatar, Başkurt, Kazak), Çuvaş kökenli **Nikolay Vasil’eviç Nikol’skiy** (Yurmikeykino, Yadrinsk 7.5.1878-2.11.1961), **Vasiliy İvanoviç Verbitskiy** (Fedyakovo, Nijegorod 1827-Ulala, Biysk 12.10.1890, Altay çevresi Türklerin dilleri, gelenekleri, inançları, efsaneleri), İsveç kökenli **Gustaf Richard Raquette** (1871-1945, Doğu Türkistan ağızları, Kâşgar ve Yarkent), Alman **Carl Salemann** (1849-1916, Kumuklar ve Kayyum Nasırî’den Tatarca öğrenip İngiliz İncil Derneğiniz teklifi ile İncil’i Tatarcaya çevirmiştir) hedef kitlenin dilinden başlayıp bütün kültürel özelliklerini ince ayrıntılarına varıncaya kadar incelemişler ve bugüne baha biçilmez eserler ve kayıtlar bırakmışlardır. Onların mirası, sosyal ve beşerî bilimlerin ulaştığı bu noktada aynı incelik ve titizlikteki tenkidî güce sahip bilim araştırmacılarını beklemektedir. Ülkemizde bu yolda ferahlatıcı, sevindirici başlangıçlar yok değildir.²

Nikolay Gur’eviç Mallitskiy (1873-Taşkent 1947), **Vasiliy Konstantinoviç Magnitskiy** (Yadrino, Kazan 3(4).3.1839-Şumatovo, Yadrinsk 4.3.1901, Çuvaşlar üzerine), **Platon Mihayloviç Melioranskiy** (1868-1906, Kazaklar üzerine), **Valentin Aleksandroviç Moşkov** (?-?, Gagauzlar üzerine), Alman kökenli Rus bilgin, Türkolojinin kurucularından **W. Radloff**, **Aleksandr Nikolaeviç Samoyloviç** (1880-1938) gibi daha çok Rus Petersburg okulu çevresinden gelen âlimlerin değerli alan araştırmalarının sonuçları dilin bugünkü durumuyla bir yüzyıl önceki durumunu karşılaştırmada sonsuz değere sahiptirler.

Aynı biçimde, Alman kökenli **Heinrich Julius von Klaproth** (11.10.1783-8.8.1835 Sibirya ve Kafkasya alanlarında), Alman kökenli Rusya göçmeni **Otto Böhtlingk** (1815-1904), **Enno Littmann** (1875-4.5.1958), **Albert von Le Coq** (1860-1930, Doğu Türkistan), Alman kökenli Macar **Bernát Munkácsi** (1860-1937, Tatar, Çuvaş), Fransız kökenli **Jean Pierre Abel Rémusat** (1788-1832), gibi **Avrupalı**

² Hacettepe Üniversitesi’nden Saim Selenga Gökgöz, Doç.Dr. Mustafa Yılmaz’ın rehberliğinde **Evfimiy Aleksandroviç Malov**’u doktora tezine konu etmiştir.

Oryantalistlerin (doğu bilginleri), siyasî suçlarından ötürü Sibiryâ'ya sürülen Polonyalı **Sergey Yastremskiy** (1857-1941, Yakutlar üzerine, Yakut Dili Grameri) ile **Edward Pyekarski** (13.10.1858-29.6.1934 Yakut-Saha) çağdaş Türkolojiye öncülük eden, çoğu hâlâ değerinden hiç bir şey yitirmeyen ve ileride de yitirmeyecek titiz bilimsel çalışmalar bırakmışlardır.

Kısaca, hangi sosyal ve politik sebeplerle olursa olsun, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp 20. yüzyılın ilk çeyreğinde süren Avrupa ve Rusya merkezli Asya alan araştırmaları, bugünün bilimsel maksatlı alan araştırmalarına sağlam bir ortam hazırlamış, akademik anlamda örneklik görevini başarıyla yerine getirmiştir.

W. Radloff ve **A.M. Castrén**'in bilimsel olarak alan araştırmalarının okullaşıp bugüne uzatılmasında ayrı bir yerleri vardır: Türk diyalektolojisinin kurucusu dediğimiz **W. Radloff** (5.1.1837-12.5.1918), bu haklı unvanını gözleme, derleme, görüşme gibi teknikleri başarıyla kullanarak uzun yıllar boyu sürdürdüğü alan araştırmaları ve incelemeleri sonucunda ortaya koyduğu dev eserlerle almıştır: *Proben der volkslitteratur der Türkischen stamme sud sibiriens* (St. Petersburg, 1866-1907) adlı dev eseri onun alan derlemelerinin ürünleridir³. *Opit slovaryu tyurkskix nareçiy* (*Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*, 1888-1911) başlıklı sözlüğünün modern söz varlığı, 1859'da Barnaul'da Sibir Tatarları arasında başlayıp Altaylarda, Doğu Kırgız bozkırlarında, Hakaslar arasında, Yedisu'da, İdil-Urallarda yıllar boyu süren titiz mesaisine dayanır. *Aus Sibirien* adlı eseri ise, alan araştırmalarının en önemli yollarından biri olan "gözlem" in mükemmel biçimde yapıldığını gözler önüne serer⁴. Radloff'un modern Türklük bilgisine katkıları bunlarla kalmaz. Onun alana dair pek çok ilk bilgileri ve değerlendirmeleri veren *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen* adlı eseri, Türk dilinin sınıflandırılması konusuna yeni bir boyut getirirken, Yakut-Saha lehçesinin Türk diline ilgisinin tartışıldığı *Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen* (1908) başlıklı çalışması modern Türklük bilgisi araştırmalarının tarihi kadar Genel Türklük Bilgisi araştırmalarında da özel bir yere sahiptir.

³ Dizinin I. Bölümü Altay, Teleüt, Lebed-Tatar (Kuu-Kiji), Şor ve Soyonlardan derlenen metinlere (1866), II. Bölümü Sagay, Koybal ve Kaçlardan derlenen Abakan diyalekti metinlerine (1868), III. Bölümü Kırgız ağızlarından derlemelere (1870), IV. Bölümü Baraba, Tara, Tobol ve Tümen Tatar ağızlarına (1872), V. Bölümü Kara-Kırgız diyalektinden derlenen metinlere (1885), VI. Bölümü Tarançı diyalektine (1886), VII. Bölümü Kırım ağızlarına (1896) ayrılmıştır. Ignac Kúnos tarafından derlenen Osmanlı ağızlarına ait metinler dizinin VIII. Bölümü (1899), N.F. Katanov tarafından Uryanhay (Soyot), Abakan Tatar ve Karagaslardan derlenen metinler IX. Bölümü (1907), V. Moşkov tarafından derlenen Besarabya Gagauzlarına ait metinler ise X. Bölümü olarak yayınlanmıştır.

⁴ Eser Türkçeye Prof.Dr. Ahmet Temir tarafından çevrilmiştir (I. Cilt 1954, 1956, II. Cilt 1956, 1957).

Radloff’un yaptığı alan araştırmaları üzerine yazdığı çok sayıda rapor, gününün sosyal-politik ortamına olduğu kadar bugüne de mesajlar veren gözlem ve değerlendirmeler, yorumlarla doludur⁵. Radloff geleneği Rusya’da onun özel öğrencisi **S.E. Malov**’la sürmüştür (4(16).2. 1880-7.9.1957). S.E. Malov’un ilk eseri misyoner babasının desteklediği bir alan araştırmasının ürünüdür (1904)⁶. Mişerler üzerine yapılan bu çalışma, 1908’de Şorlar ve Çulım Türkleri arasında devam eder. Malov’un çağdaş Türklük araştırmalarına katkısı onun Doğu Türkistan ve Kansu bölgelerinde 1909-1911 ve 1913-1915 yılları arasında yaptığı gezilerle daha da belirginleşir. Sarı Uygurlar, Lobnorlu ve Hamili (Komul) Türklere ait zengin dil, folklor ve etnografik malzemenin çağdaş Türklük araştırmalarında özel bir yeri vardır.⁷

Ural-Altay araştırmalarının, dolayısıyla Türklük bilimi araştırmalarının tarihinde Fin ve Macar ekolü, ne ‘misyon’ ne de ‘oryantalist’ söylem dairesinde değerlendirilebilir. 19. yüzyılın Fin ve Macar kökenli âlimleri, aydınları gezgin, maceraperest, meraklı entellektüeller kategorisinde de değerlendirilemezler. Onların Asya’nın içlerine uzanan derin araştırmalarının bilimsel yetkinliğe sahip sonuçları, canlı lingüistik ve etnografik malzemeden tarihsel olana erişmenin entellektüel kaygısını taşır. 20. yüzyılda hem tarihsel hem de çağdaş Ural-Altay araştırmaları, özelde Türklük araştırmalarının pek çok dalı, Avrupa’da ve hatta “Yeni Dünya”da kurumlaşmasını “Avrupalı” Macar ve Fin ekolüne ve/veya bu ekolden yetişenlere borçludur.

Uralistğin kurucusu Fin âlim **M.A. Castrén**’in (2.12.1813 – 7.5.1852) akademik hayatı bu uğurda Avrasya alanında araştırma ve incelemelerle geçmiştir (1841-1844 ve 1845-1849). Onun bilimsel faaliyeti, yalnızca Ural araştırmaları değil, Türk, Moğol ve Tunguz, yani Altay araştırmaları için de çağır açmıştır. Ölümünden sonra Estonyalı âlim A. Schiffner tarafından yayınlanan 12-ciltlik bir seriden oluşan *Nordische Reisen und Forschungen von Dr. M. Alexander Castrén* (St. Petersburg 1853–1858, 1862) adlı eserinin XI. Cildi, *Versuch einer koibalischen und*

⁵ W.Radloff’un hayatı ve eserleri hakkında bkz. Temir (1991).

⁶ *Îz poezdk k mişaryam*, Uçenie zapiski İmp. Kazanskogo universiteta, 71. Mişerler üzerine baba Malov’un da etnografik bir denemesi vardır: *Svedeniya o mişeryah* (Etnografičeskiy očerk), Kazan 1885.

⁷ *Yazık jeltıx uygurov. Slovar’ i grammatika* (1957), “İzuçenie jivıx turetskix nareçiy Zapadnogo Kitaya, Vostoçnie Zapiski, I, 1927, 163-172; “Materialı po uygurskim nareçiyam Sin’-dzyana (Sergeyu Fedoroviçu Ol’denburgu)”, *Sbornik statey*. Leningrad 1934, 307-322; *Uygurskiy yazık. Xamiyskoe nareçie. Teksti, perevodi i slovar’*, 1957; *Lobnorskiy yazık. Teksti, perevodi i slovar’*, 1956; “Ostatki şamanstva u jeltıx uygurov”, *Jivaya Starina* XXI, 1912, 61-74; “Razskazi, pesni, posloviici i zagadki jeltıx uygurov”, *Jivaya Starina* XXIII, 3-4, 1914, 305-316.

karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus dem tatarischen Mundarten des minussinischen Kreises (1857, St. Petersburg, XIX+200 s.) Sibirya Türklüğü hakkında çağdaş Türklük bilgisi araştırmalarının öncü çalışmalarından biridir. M.A. Castrén hayatı ve eserleriyle, kullandığı metod ve tekniklerle, aklının ve gönlünün mükemmel beraberliğinin verdiği güç ve melekelerle bilinmeyenin nasıl keşfedilebileceğini gösterdiği için bugün de çağdaş Türklük bilimcilerinin modelidir elbette. Hayatını Rusya topraklarındaki kardeş topluluklara adayan M.A. Castrén'in adı, SSCB'nin yıkılmasının yarattığı yeni ortamda Rusya'daki Ural halkları ile ilişkileri kültürel ve bilimsel yönlerden güçlendirmeyi hedefleyen **M.A. Castrén Cemiyeti** (kuruluş tarihi 1990) ile bugün yeni bir anlam da kazanmıştır⁸. Yine bir Fin âlim **H. Paasonen**'in (1865-1919) Rusya'daki Fin-Ugor kökenli halklar (Mordvinler, Çermişler, Ostyaklar) ile Türk kökenli Çuvaşlar, Mişerler ve Tatarlardan topladığı değerli malzeme de âlimin 1883-1884, 1898-1902 yılları arasındaki alan araştırmalarına dayanır⁹. Altayistiğin gerçek anlamda kurucusu Mongolist, Türkolog **Gustaf John Ramstedt** (22.10.1873-25.11.1950) de hem karşılaştırmalı Altay dil bilimi, hem de Mongol ve Türklük bilimi alanındaki, bugün hâlâ başucu değerindeki eserlerinin gücünü uzun, meşakkatli, titiz alan araştırmalarından almıştır¹⁰. Çağdaş Türk lehçelerinin karşılaştırmalı ses ve şekil bilgilerine dair çalışmaları (1949, 1957) ile Etimolojik Sözlüğünü (1969) dünya bilim âlemine, Paasonen ve Ramstedt'in öğrencisi **Arvo Martti Oktavianus Räsänen** (25.6.1893-7.9.1976) sunmuştur. Onun 1915-1917 yılları Çeremiş, Çuvaş ve Tatarlar arasında geçerken, 1922-1932 yılları arasında yaptığı alan gezilerinden ikisi Karadeniz ve İç Anadolu'yadır¹¹.

⁸ Merkezi Helsinki olan cemiyetin faaliyetleri hakkında daha çok bilgi için bkz. <http://www.helsinki.fi/jarj/macastren/index.html>.

⁹ H. Paasonen, (1902). "Zur tatarischen Dialektkunde", *KSz* III, 45-54; --- (1901). "Tatarische Lieder", *JSFOu* XIX, 1901, 67 s.; --- (1962). "Tatarische Lieder", *JSFOu* 63: 4, 1-23; --- (1908). *Vocabularium Linguae Čuvašicae. Čuvaš szójegyzék*, Budapest, VII+244 s., 2. baskı Szeged 1974. Onun derlediği zengin malzemenin bir kısmı ise ölümünden sonra yayınlanabilmiştir: Eino Karahka, (1949). *Gebräuche und Volksdichtung der Tscuwassen*, *MSFOu* XCIV, VI+381 s.; ---, (1953). *Mischertatarische Volksdichtung*, *MSFOu* 105, 136 s.; I. Kecskeméti, (1966). "H. Paasonen's tatarisches Dialektwörterverzeichnis", *JSFOu* 66: 3, 1-47. Mordvincedeki Türkçe alıntılarla ilgili olarak "Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen", *JSFOu* XV, 2, 1987, 1-64; Ostyakçadaki Türkçe alıntılar üzerine "Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen", *FUF* II, 1902, 81-137; Fin-Ugor - Türk etkileşimi sonucu Tatarlaşan Mordvinler; Karataylar üzerine "Die sogenannten Karatajmordwinen oder Karatajen", *JSFOu* XXI, 1903, 1-51.

¹⁰ 1898-1901 Orta Volga, Kuzey Moğolistan; 1903-1905 Volga Kalmıkları, Kafkasya, Afganistan, Doğu Türkistan; 1909-1912 Moğolistan, 1919-1930 Japonya'da diplomatlık.

¹¹ İdil-Ural alanı çalışmalarının sonuçları *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*, *MSFOu* XLVIII, 1920, XVI; *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*, *MSFOu* L, 1923; Türkiye alanı çalışmalarının sonuçları "Eine Sammlung von māni-Liedern aus Anatolien", *JSFOu* XLI/2, 1926; "Chansons populaires turques du Nord-Est de l'Anatolie" *StO* IV/2, 1931;

Alman kökenli Macar dircisi **József Budenz** (1836-1892) Macaristan’da Uralistik yanında Altay araştırmalarının da akademik zemine taşınmasında önemli rolü olan bir şahsiyettir. Onun Çuvaşlar (NyK I 1862; NyK II 1863) ve Hive Türkleri (NyK IV 1865) ile ilgili çalışmalarında önemli tespitler vardır. Özellikle Hive Türkleri ile ilgili çalışmasındaki tespitleri Türkçede aslı uzun ünlüler meselesinin tarihinde dikkat çekici bir açılım getirmiştir. Macar Türkoloğu **Bálint, Gábor**’un (1844-1913) 1871’de Kazan’da başlayan araştırma gezisi Moğol Kalmuk ve Buryatları arasında devam eder. Kazan Türklüğü, özellikle N.İ. İlminski’ın teşvikiyle Hristiyan Tatar Türkleri arasındaki diyalektoloji çalışmaları bu alanda batıda yapılan en erken tarihli çalışmalardandır¹². **György Almássy**’nin (15.9.1867-22.9.1933) Dobruca (1897), Orta Asya’da; Kazakistan ve Kırgızistan’da (1900, 1906) yaptığı alan araştırmalarının sonuçları yalnızca diyalektolojik değil, ornitoloji, zooloji ve etnografiye dair tespit ve gözlemlerle doludur¹³ ve Macar Türkoloji ekolünün kurulmasında payı vardır. Hem Genel Türklük bilgisi hem de modern Türklük araştırmalarında özel bir yeri olan Macar âlim **Gyula Neméth**’in (2.11.1890-14.12.1976), henüz 20 yaşında iken, Uluslararası Orta ve Doğu Asya Kurumu’nun desteğiyle Kafkasya’da, Balkarlar ve Kumuklar arasında toplayıp yayınladığı metinler Kafkas-Kıpçak Türklüğü alanında öncü çalışmalardan biri olarak durur¹⁴. Onun Ufali Çuvaşlar ve Başkurtlar arasındaki diyalektoloji çalışmaları, Balkan ağızları ile ilgili alan araştırmaları sonuçları¹⁵, Saha-Yakut ses bilgisine dair çalışması (1914)¹⁶ çağdaş Türk dili araştırmalarının sağlam bilimsel zeminini sağlayan önemli çalışmalardır.

Bu saydığım isimler, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl ilk çeyreğinin Çağdaş Türklük biliminde saygın yerlerini almışlar ve araştırma ve incelemeleriyle önemli bir bilimsel miras bırakmışlardır. Gorbacov dönemiyle başlayan süreçte SSCB’nin idarî olarak içten yıkılması, Batı dünyasında olduğu kadar Türkiye’de de Türkoloji araştırmalarına yeni bir boyut getirmiştir. Özellikle SSCB döneminde

“Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien”, *StO* V/2, 1933, VI/2, 1935; VIII/2, 1936; X/2, 1942 vb. Bkz. Eren (1998).

¹² *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok*, 3 c. Budapest, 1875-1877. Eserin ilk iki bölümünün Almancada neşrini Á. Berta yapmıştır (Budapest 1888).

¹³ *Vándorutam ázsia szívébe*, Budapest 1903; “Kara-kirgiz nyelvéseti jegyzetek”, *KSz* II, 1901, 108-122.

¹⁴ “Kumük és balkar szójegyzék”, *KSz* XII, 1911, 91-153; “Proben der kumükischen Volksdichtung”, *KSz* XII, 1911, 274-308; XIII, 1912, 129-173.

¹⁵ “Le passage öü dans les parlers turcs de la Roumélie nord-ouest” *RO* XVII, 1951-52, 114-121; *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*, Sofie 1956; *Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion*, BOH X, Budapest 1965; “Traces of Turkish Language in Albania”, *AOH* XIII, 1961, 9-29 vb. Bkz. Eren (1998: 237-238).

¹⁶ “Az ösjakut hangtan alapjai”, *NyK* XLIII, 1914.

kurulan odağına Rus araştırma-incelemelerinin oturduğu modern “Orta Asya Araştırmaları” yapan kurumlar (:devlet kurumları, üniversiteler, özel kurumlar), tek merkezli “global” düşüncenin işlendiği yeni bir akışa doğru yönlendirilmektedir. Son 10 yılda, bilhassa Merkezî Asya ve Merkezî Avrasya araştırmaları adı altında tek tek kişilerden başlayıp üniversitelere, devlet kurumlarına, malî olarak devletlerin veya özel finans çevrelerinin desteklediği özel araştırma kurumlarına varıncaya kadar artık takip edilemeyen bir hızda yüzlerce araştırma birimi kurulmuştur. Böyle araştırma kurumlarının en faal olanları ve bilinenleri küreselcilerin “transnational” dedikleri cinstendir. Pür linguistik çalışmaların dışındaki alana yönelik sosyal bilimlerle ilgili araştırma ve incelemeler, faaliyet, terminoloji, konu seçimleri ve inceleme yolu bakımından dikkat çekici bir biçimde Oryantalist dönemin heyecanlı araştırmalarını hatırlatmaktadır. Sosyal ve beşerî bilimler alanlarında geline bu noktada akademik çevrelerle beslenen bu “transnational” araştırma gruplarının araştırma kitlesinin bilginleri, artık “veri-zengini yerli uzman”dan “eşit konuşmacı”ya yükselmiş gözüксе de, konuyu yönlendirici merkezlerin ışığın doğduğu yere bakış ve meraklarını geçmişin özendirici hatıralarıyla besledikleri açıkça dikkati çekmektedir.

Türkiye ve diğer Türklük alanları son 10 yılda şekillenen yeni yapıyla uluslar arası bilim çevresinde çağdaş Türklük araştırmalarında özel bir yer edinme yolundadır. Üniversiteleri, yeni yapının değerlendirilmesinde hiç gecikmemiş, bağımsız kürsüler hâlinde Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünü belli başlı üniversitelerinde hemen kurmuşlardır. Bu bölümler, Türk cumhuriyetlerinden bilim adamlarının doğrudan ve baha biçilmez katkılarıyla 5-6 yıldır modern Türklük alanlarında uzmanlaşan mezunlarını vermektedir. Bölümümüz ise, Türkiye’de doktora seviyesinde program yapan hâlâ, tek bölüm durumundadır. Burada hazır bulunan ve bildirileriyle katkıda bulunacak Türkiyeli araştırmalarımızın çoğu Ankara Üniversitesi ile Gazi Üniversitesinde yetişmiş, doktoralarını çağdaş Türklük bilgisi alanında yapmış türkologlardır. Onlara sunacakları bildirileriyle güç katacak, destek sağlayacak hocalarımızın büyük bir kısmı da Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluşu döneminde genel anlamda Türkolojinin kurulması ve gelişmesinde öncülük etmiş İdil-Uralı, Türkistanlı, Azerbaycanlı hepsini şükranla ve saygıyla andığım âlim türkologlarımızın 21. yüzyıldaki temsilcileridir.

Bu vesileyle, Bölümümüzün kurulduğu 1991 yılından itibaren emeği geçen, burada hazır bulunan ve görevlerine devam eden, görevlerini tamamlayıp ülkelerine dönen bütün hocalarımıza teşekkürlerimi sunuyorum. Özbekistanlı sevgili hocamız Prof.Dr. İristay Kuçkartay’ı ve Azerbaycanlı hocamız Prof.Dr. Samir Kâzımoğlu’nu rahmetle anıyorum.

Dileğim, 21. yüzyılda, çağdaş Türkolojinin araştırma nesnesi olan Türklerin arasından, Ural araştırmaları örneğinde olduğu gibi modern Türklük bilgisini tarihsel Türklük bilgisiyle ilişkilendirecek yetkinlikte, uluslar arası düzeyde araştırmacı faillerinin olması ve bu yeni kuşağın dünyadaki Türkoloji araştırmalarına yön göstermesidir.

Saygılarımla.

Kaynaklar

- EREN, H., *Türklük Bilimi Ansiklopedisi: Türkologlar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
TEMİR, A., (1991). *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı -İlmî Kişiliği – Eserleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ortak Atasözlerimizin Söz Dizimsel-Metin Dil Bilimsel Özellikleri

Mehman Musaoğlu

0. Çağdaş Türklük araştırmaları bağlamında önemli bir yer alan dil ve edebiyat meselelerinin incelenmesi, günümüzde Türkiye'deki pek çok üniversite, kurum ve kuruluş tarafından sürdürülmektedir. Söz konusu çalışmalar, özellikle 1991 yılından, Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra, daha büyük bir ivme kazanmıştır. Nitekim Türk Cumhuriyetleri bağımsızlığının 12. yılında Türk Dünyası dil ve edebiyat meselelerinin incelenme ve araştırılması, geçen süre zarfında belli bir betimlenme - tanımlanma sürecini artık tamamlamaktadır. Gerek Türkiye'de, gerekse Sovyetler Birliği döneminde Türk Cumhuriyetlerinde yapılmış olan uygun Türklük bilgisi araştırmaları, artık belirlenmiş; birçok sözlük, ders kitabı yeniden hazırlanmış, kapalı arşivler, saklı düşünceler açıklanmıştır. Bu bağlamda bundan sonra yapılacak Türklük araştırmaları; milli ve manevi değerlerimizden hareketle, tüm bilimsel, sosyal gelişmelerin ve lengüistik küreselleşme'nin bilinciyle sürdürülmelidir. Dolayısıyla söz konusu araştırmaları yürütecek olan kurum ve kuruluşlar bağımsızlaştırılarak akademikleştirilmelidir. Söz konusu çalışmaları yapacak olan kişiler ise küreselleşen dünyanın ve bilgi - iletişim çağının mantığı ile düşünebilen profesyoneller olmalıdır (Musaoğlu 2001).

Türklük bilgisi araştırmaları içerisinde çok önemli yeri olan çalışmalardan biri, düşüncemize göre, sözlü edebiyatımızın incelenmesidir. Çünkü sözlü edebiyatımız ve onun içerisinde yer alan ortak atasözlerimiz, bir yandan Türklüğün ve yer yüzündeki Türklerin kökeniyle bilhassa bağlı olan temel unsurlardandır. Öte yandan ise sözlü edebiyatımız, Türklük bilgisindeki gelişim ve değişimleri yansıtan kaynaklarımızdandır.

Bizim daha önce kaleme aldığımız bir eserimizde, ortak atasözlerimizin, en geniş bir ölçüde kullanılmakta olan Türk yazı dilleri üzere, ifade ettiği konularına göre, halk bilimi bakımından bir sınıflandırılması yapılmış ve karşılaştırmalı atasözleri kontekstlerindeki bazı örneklerin anlamsal - söz dizimsel çok varyantlılığı da gösterilmiştir (Musaoğlu 2002). Bunun yanı sıra ortak atasözlerimizin basit cümle sıralaması örneğinde, birleşenlerinin konuya ve yoruma parçalanmasına göre söz dizimsel - işlevsel olarak incelenmesi de tarafımızdan gerçekleştirilmiştir (Musaoğlu 2002). Söz konusu makalemizde ise, ortak atasözlerimizin söz dizimsel - metin dil bilimsel özellikleri; birleşik cümle ve

basit cümleyle metin tonlamalı mikrometinler arasında yer alan cümle tonlamalı cümleden büyük birimler veya mikrometinler (Söz konusu dil birimleri, geleneksel Türkolojide sıralı birleşik cümleler veya bağımsız birleşik cümleler olarak tanımlanmaktadır.) düzeylerinde ele alınmaktadır.

1. Bilindiği gibi, dünyada kullanılmakta olan dillerde, mutlak dil evrenselliklerinden birini oluşturan cümle, yapısal bakımdan iki grupta ele alınabilir: 1. Birleşik cümleler, başka bir deyişle özel - birleşik yapıda olan cümleler; 2. Basit cümleler. Basit cümleler, yapısal - anlamsal bakımdan iki grupta ele alınabilir : a) Basit tekdüzeli cümleler; b) Basit genişlemiş cümleler, başka bir deyişle özel - birleşik yapıda olmayıp ancak, yüklemli söz gruplarıyla kullanılan cümleler. Birleşik cümleler veya özel - birleşik yapıda kapalı yapılanmalar, basit cümleler gibi, tümüyle herhangi metnin bir birimi olarak kullanılmaktadır. Türkçede asıl birleşik cümlelerin, söz dizimsel birleşenlerinin sıralanması ve birbirini tamamlaması ekseninde; tek birleşimli, tam birleşimli, çift birleşimli modelleri gerçekleşmektedir. Birleşik cümlelerin söz konusu söz dizimsel modellerinde işlevsel - anlamsal anlam nüanslarına göre gerçekleşen 23 yapısal - anlamsal türü, Türkçede tarafımızdan betimlenmiştir (Musaoğlu 1993, 1995, 1998, 2000).

1.1. Yukarıda belirttiğimiz üzere, birleşik cümlelerin üç söz dizimsel - yapısal modelinde, dolayısıyla tek birleşimli, tam birleşimli, çift birleşimli modellerinde, 23 yapısal - anlamsal türün gerçekleşmesine ilişkin, Türk dil biliminde bir sınıflandırmamız yapılmış bulunmaktadır. Söz konusu sınıflandırılmaya göre, birleşik cümlelerin tek birleşimli modelinde yan cümle, temel birleşenin somut bir ögesine aittir. Yan cümlelerin ait olduğu öge ise ya zamirlerle ya da zamir - belirteç nitelikteki diğer sözcüklerle kullanılır. (Yan cümle, temel cümle, yan birleşen, temel birleşen kelimeleri, eş anlamlı sözcükler olarak kullanılmaktadır.) Birleşik cümlelerin tam birleşimli modelinde ise yan cümle, temel birleşene tümüyle aittir, ondan önce ve sonra kullanılabilir. Çift birleşimli yapılanmalar ise, dil biliminde genellikle tek birleşimli ve tam birleşimli adlarıyla olmakla da buna uygun prensiplere göre araştırılmıştır. Ancak çift birleşimli yapılanmalar, birleşenlerinin karşılıklı bağılılığına göre gerçekleşen söz dizimsel birimler olarak, öncekilerden farklıdır. Dolayısıyla yüzey yapıya göre de söz konusu yapılanmalardan her biri, kendi bağlayıcı araçlar sistemine sahiplerdir. Şöyle ki; birincilerden ve ikincilerden farklı olarak, çiftbirleşimli yapılanmaların yan cümlesinde bağlayıcı sözcükler (relyat), temel birleşende ise karşılık sözcükler (korelat : Correlatio - Lat. kuvvetler arasındaki oran) kullanılır ya da kullanılabilir niteliktedir. Adı geçen birleşik cümlelerin normal yapılanmalarında yan cümleler temel birleşenden önce kullanılır.

Birleşik cümlelerin söz konusu her üç modeli, birleşenlerinin dil bilgisel bağlılığına göre belirlenen bağımsız, dolayısıyla kapalı söz dizimi birimleridir. Çünkü birleşik cümleler her iki birleşeninin yüklem merkezlerinin kişiye, zamana ve çokluğa göre çekimlenmesiyle basit cümlelerden, söz dizimsel kapalılığına ve anlamsal – söz dizimsel parçalanmasının niteliğine göre ise metinlerden farklıdır. Kuşkusuz Türk dil biliminde birleşik cümleler, sadece semantiğine, dolayısıyla basit cümle ogeleri düzeyindeki yüklemsi sözcük gruplarının, derin yapıya göre belirlenebilen yüklemsel anlam nüanslarına dayalı olarak da incelenebilir. Ancak bizim yaptığımız sınıflandırmada birleşik cümleler, söz dizimi ve semantiğin tümünde ve etkileşimliğinde ele alınır ve onların üç modelinde 23 yapısal - anlamsal türü belirlenir. Türk yazı dillerinde birleşik cümlelerin tek birleşimli modelinde 10 yapısal - anlamsal türü, tam birleşimli modelinde 6 yapısal - anlamsal türü, çift birleşimli modelinde ise 7 yapısal - anlamsal türü betimlenmektedir. Birleşik cümlelerin anlam alanları ve nüanslarına göre tarafımızdan betimlenen yapısal - anlamsal türleri aşağıdakilerden ibarettir: Tek birleşimli - özne, nesne, kapalı, belirten, zaman, sebep, maksat, tarz, derece, mukayese; Tam birleşimli - zaman, sebep, maksat, netice, şart, karşılaştırma; Çift birleşimli - özne, nesne, belirten, zaman, yer, mukayese, kemiyet. Aşağıda söz konusu birleşik cümle modellerinden bazıları, atasözleri örneklerine göre ele alınmaktadır.

1.1.2. Ortak atasözlerimizde birleşik cümlelerin daha çok çift birleşimli modelindeki kullanımına rastlanmaktadır:

1.1.2.1. Çift birleşimli yer:

Türkiye Tü.:	<i>Nerede birlik, orada dirlik.</i>
Azerbaycan Tü.:	<i>Harada birlik, orada dirlik.</i>
Tatar Türkçesi:	<i>Kayırde birlik, o yerde dirlik.</i>

1.1.1.2. Çift birleşimli nesne :

Türkiye Tü.:	<i>Ne ekersen, onu biçersen.</i>
Azerbaycan Tü.:	<i>Nä äkärsän, onu biçärsän.</i>
Türkmen Tü.:	<i>Näme ekseň, şonu orarsın (yığnarsıň).</i>
Özbek Tü.:	<i>Nima eksang, o'shani (o'rasan).</i>
Kazak Tü.:	<i>Ne eksen, sonı alasıñ.</i>

1.1.1.3. Çift birleşimli zaman :

Kazak Türkçesi :	<i>Aqımaqtıñ qarnı toysa, közi eşikte.</i>
------------------	--

Yukarıda getirilen birinci atasözü kontekstinde bağlayıcı sözcükler; yan cümlede (relyat) ve temel cümlede karşılık sözcük (korelat) kullanılmaktadır. Bu örneklerde gerek yan cümlelerin, gerekse temel cümlelerin yüklemi ihtiyaridir, yani

kullanılabilir niteliktedir. İkinci atasözü kontekstinde de bağlayıcı sözcükler, aynı söz dizimsel düzlemde kullanılmaktadır. 3. atasözü kontekstinde ise, Kazak Türkçesinden getirilen örnekteki bağlayıcı sözcükler ihtiyaridir.

1.1.1.4. Çift birleşimli netice ve şart :

A. 1. Azerbaycan Tü.: *Abdal at mindi, özünü bey sandı.*

A. 2. Türkiye Tü.: *Aptal ata binerse, bey oldum sanır, şalgam aşa girerse, yağ oldum sanır.*

B.1. Türkiye Tü.: *Sen ağa ben ağa, bu ineği kim sağa.*

B.2. Azerbaycan Tü.: *Sən ağa mən ağa, inəkləri kim sağa.*

A. atasözü kontekstinde yer alan örnekler, aynı bir dil - sistem ve düşünce - anlatım projeksiyonunda gerçekleşen çok varyantlı atasözleridir. Söz konusu çok varyantlı oluşum, Türkçenin temel derin ve kullanımsal yüzey yapısına göre gerçekleşen yazı dillerinde, farklı birleşik cümle modelleriyle ifade olunmaktadır. Şöyle ki; söz konusu kontekstte Azerbaycan Türkçesinden getirilen örnek, birleşik cümlelerin tam birleşimli netice modelindeki yapısal - anlamsal türündedir. Türkiye Türkçesinden verilen örnek ise, birleşenleri söz dizimsel paralellerle (Musaoğlu 1997) kullanılan, cümle tonlamalı mikrometindir. B. atasözü kontekstindeki örneklerde ise önde sebep anlamını ifade eden yan cümle, sonda ise netice anlamını anlatan temel cümle yer almaktadır.

1.1.2. Ortak atasözlerimizde, birleşik cümlelerin söz dizimsel paralellerle kurulan tam birleşimli modelinin kullanımı da çok yaygın (Musaoğlu 2002).

1.1.2.1. Tam birleşimli sebep :

Türkiye Tü.: *Açma sırrını dostuna, dostunun dostu vardır, o da söyler dostuna.*

Azerbaycan Tü.: *Açma sırrını dostuna, dostunun da dostu vardır, o da söylər dostuna.*

Türkmen Tü.: *Sırrıñı aytma dostuñı, dostuñ dostı bardır, o - da aydar dostuna.*

Özbek Tü.: *Ö'z do'stum deb sir aytma, do'stingning ham do'sti bor.*

Kazak Tü.: *Dos dep sınamay sır atypa, dostuñ da dosı bar.*

Türkiye Tü.: *Çok yaşayan bilmez, çok gezen (gören) bilir.*

Azerbaycan Tü.: *Çox yaşayan çox bilməz, çox gəzən çox bilər.*

Türkmen Tü.: *Köp yaşan bilmez, köp gören biler.*

Özbek Tü.: *Ko'p yaşagan bilmas ko'p ko'rgan bi'ladi.*

Kırgız Tü.: *Köp çaşаған билбейт, көптү көргөн биледи.*

Kazak Tü.: *Köp casған бilmeydi, көп көрген биледи.*

Türkiye Tü.: *Ağla (r) sa anam ağlar, kalanı yalan ağlar.*

Azerbaycan Tü.: *Ağlarsa anam ağlar, qalanı yalan ağlar.*

Türkmen Tü.: *Ağlasa ecem ağlar, galanı yalan ağlar.*

Özbek Tü.: *Yig'lasa onam yig'lar, qolgani yolg'ondan yig'lar.*

Kazak Tü.: *Şın cılasa ana cılar, basqası ötirik cılar.*

1.a. atasözü kontekstinde getirilen bütün örneklerde önde gelen cümle temel birleşen, sonda gelen cümle ise sebep ifade eden yan birleşendir. Söz konusu atasözü kontekstinde ilk üç Türk yazı dilinden getirilen örneklerde yan birleşen de iki söz dizimsel parçadan oluşmaktadır. Son iki Türk yazı dilinde ise yan birleşenler, tek bir söz dizimsel birimle ifade edilmektedir. Buna karşın her iki söz dizimsel durumda söz konusu tam birleşimli birleşik cümlelerin ikinci birleşeni; önde gelen temel birleşeni, derin yapı ekseninde anlamsal olarak belirlenebilen sebep nüansına göre tümüyle tamamlamaktadır. Bunun için de yüzey yapıya göre belirlenebilen ve sebep anlamını ifade eden çünkü bağlacı ve benzeri diğer bağlaçlar, söz konusu söz dizimsel ortamda ihtiyarîdir, dolayısıyla kullanılabilir niteliktedir. İlk üç Türk yazı dilindeki örneklerde ise ikinci birleşenin iki söz dizimsel parçadan, dolayısıyla cümlelerden oluşuna gelince: Söz konusu söz dizimsel birleşenler de tek bir birleşik cümleyi oluşturmaktadır. Şöyle ki, ikinci birleşenin birinci parçası, birleşik cümlelerin temel birleşeni, ikinci birleşeni ise yan cümlesidir. Birinci birleşenle ikinci birleşen arasındaki söz dizimsel - anlamsal ilişki ise, sebep - sonuç nüanslarına göre belirlenebilir. Nitekim "Dostunun da dostu vardır", "O da söyler dostuna" temel ve yan cümlelerin arasında eş anlamlı birleşiklik bağlaçlarının ihtiyarî bir kullanımı bundan dolayı söz konusudur.

Bu bağlamda birleşik cümlelerin gerek temel, gerek yan birleşenlerinin ayrı ayrı hallerde birkaç söz dizimsel parçadan oluşarak; tek bir birleşik cümle düzlemindeki söz dizimsel - anlamsal sıralaması, Türk dil biliminde yüzey yapıya göre karışık veya iç içe birleşik cümleler olarak tanımlanmaktadır (Abdullayev vd. 1985: 442-434; Ergin 1985: 404 - 407). Hem derin hem de yüzey yapıya göre ise, gerek sıralı birleşik cümleler, gerekse karışık veya iç içe birleşik cümleler olarak tanımlanan dil birimleri, söz dizimsel - metin dil bilimsel bir düzlemde cümle tonlamalı mikrometinler olarak ele alınmalıdır. Çünkü söz konusu dil birimleri, cümle olarak somut bir yargıyı ifade etmenin ötesinde, yargılardan oluşan bir bilgiyi, en azı iki birleşik cümlelerin birleşimiyle anlatabilmektedir. Bundan dolayı basit cümleye göre hem yüzeysel hem de anlamsal olarak, birden fazla yüklem merkezleriyle kullanılmaktadır. Aslı birleşik cümleye göre ise; anlamsal - yüklemsel merkezlerin hem derin hem de yüzey yapıya göre, birden fazla cümleden oluşması nedeniyle metin dil bilimsel bir düzlemde gerçekleşmektedir.

1.c. karşılaştırmalı atasözü kontekstindeki örnekleri oluşturan dil biriminin

birinci birleşenleri, birleşik cümlelerin tam birleşimli şart türüyle ifade edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu dil birimi de cümle tonlamalı metin dil bilimsel mikrometin örneğidir.

Böylece Türk yazı dillerinde atasözlerimizin birleşik cümlelerle ve cümle tonlamalı mikrometinlerle ifade edilen çift birleşimli – söz dizimsel modellerinin (çiftbirleşimli - yer, nesnel, zaman) yanı sıra, tam birleşimli – söz dizimsel (tambirleşimli - sebep, şart) modellerine de rastlanmaktadır. Atasözlerimizin daha geniş bir araştırma - incelenme kontekstinde, onun birleşik cümlelerin her üç söz dizimsel modelinde gerçekleşen diğer yapısal - anlamsal türleri de tesbit olunabilir.

2. Geleneksel Türklük bilgisinde ya "bağımsız birleşik cümleler" ya "sıralı birleşik cümleler" ya da "bağlaçsız birleşik cümleler" olarak tanımlanan cümle grupları (Musaoğlu 1995), söz dizimi ve metin düzeyleri arasındaki bağlantıyı oluşturan söz dizimsel – metin dil bilimsel mikrometinler olarak ele alınmaktadır. Çünkü bağımsız veya sıralı birleşik cümleler olarak tanımlanan söz konusu cümle tonlamalı mikrometin örnekleri; tek birleşimli, tam birleşimli ve çift birleşimli söz dizimsel modellerde gerçekleşen özel - birleşik dizgedeki yapılanmalardan, dolayısıyla asıl birleşik cümlelerden farklıdır. Söz konusu cümle tonlamalı mikrometin örnekleri, özel - birleşik cümleler gibi aynı bir konuyu veya durumu ifade edebilseler de onlar gibi kapalı değil, açık bir söz dizimsel yapıya sahiptir. Yani özel - birleşik cümleler, özel kurucu öğelere (örneğin bağlaçlara, bağlaç niteliğindeki yardımcı morfemlere) sahip olan dil birimi ve özgün metin bileşenidir. Bağımsız veya sıralı birleşik cümleler olarak adlandırılan cümle tonlamalı mikrometin örnekleri ise somut kurucu öğeleri olmayan, bağlama ve diskura göre gerçekleşen dil - konuşma parçalarıdır. Bundan dolayı cümle tonlamalı mikrometin örnekleri, dil - konuşma ilişkileri sisteminde, söz dizimi ve metinler arasındaki bağlamsal – dil bilimsel bağlantıyı, dolayısıyla düzeyi oluşturan söz dizimsel – metin dil bilimsel parçalar olarak tanımlanmalıdır. Çünkü bunlar, hem tek düzeli basit cümleler ile hem de metin tonlamalı metin dil bilimsel asıl mikrometin örnekleri ile dil bilimsel karşıtlık (opozitiflik) durumundadır. Bu bağlamda Türkçenin bilimsel ve uygulamalı bir düzeyde düzenlenecek olan işlevsel dil bilgisinin ana başlıklarından biri; "Cümle Tonlamalı Söz Dizimsel – Metin Dil Bilimsel Mikrometinler" olarak belirlenebilir.

Söz konusu durumda da Türkiye Türkçesinin geleneksel cümle öğeleri sınıflandırılması ve cümle ve metin bileşenlerinin anlamsal - işlevsel parçalara, yani konuya ve yoruma ayrılması yöntemleri, bireşimli olarak uygulanmaktadır. Ancak bu defa Türkiye Türkçesinin geleneksel cümle öğeleri sınıflandırılmasına ve ortak atasözlerimizin söz dizimsel – metin dil bilimsel bileşenlerinin konuya

ve yoruma ayrılmasına göre gerçekleşen olası bir sıralanışı, cümle tonlamalı söz dizimsel – metin dil bilimsel mikrometin örneklerine göre yapılmaktadır. Şema 1.

ŞEMA 1.

Ko = konu, Yo = yorum, Ö = özne, N = nesne, T = tümleç, Y = yüklem

1. Ko + Yo // 2. Ko + Yo vb. = (Ö = N+Y//Ö=Ny; Ö=Ny//Ö=n+y; T=Ö+Y//T=ÖY)

Ko (Ö) Yo(NY) Ko (Ö) Yo(NY)

1. *Aç ne yemez // tok ne demez* (Türk.)

Ac nə yeməz, tox nə deməz (Azerb.)

Açlık nâme iydirmez, dokluk nâme diydirmez (Türkmen.)

Aç ne cemes, toq ne demes (Kazak.)

Ko (Ö) Yo (NY) Ko (Ö) Yo (NY)

2. *Koyun can derdinde, kasap yağ derdinde* (Türk.)

Keçi can hayındadır, qässab piy axtarır (Azerb.)

Ko (T) Yo(Öy) Ko (T) Yo (ÖY)

3. *Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az* (Türk.)

Anlayana bircä milçäk dä sazdır, anlamayana zurna - qaval da azdır (Azerb.)

Söz konusu şemada cümle tonlamalı mikrometin örneklerinin birleşenleri, hem anlamsal işlevsel parçalarına, dolayısıyla konuya ve yoruma hem de geleneksel cümle öğelerine, dolayısıyla özne, nesne, tümleç ve yüklemine göre belirlenmektedir. Çünkü herhangi bir dil ortamına göre cümlede ve metinde belirlenebilen konu veya yorum, uygun cümle öğelerinden oluşmaktadır. İşte söz konusu söz dizimsel – metin dil bilimsel oluşumun da anlamsal - işlevsel birleşenlerine ve geleneksel – söz dizimsel öğelerine göre betimlenmesi, onun cümle ve metin arasında ayrıca bir dil bilimsel düzey olarak sınıflandırılmasına olanak sağlamaktadır (Musaoğlu 2002).

Sonuç

Dil biliminde dil birimlerinin anlamdan veya işlevden somut dil biçimlerine göre betimlenmesi yöntemi, çağdaş işlevsel dil bilgisi uygulamalarının temel ilkelerindendir. Bu bağlamda işlevsel dil bilgisi, herşeyden önce somut bir dilin anlatım - kullanım birikimi ve olanakları ekseninde belirlenebilen işlevsel - anlamsal alanlara göre düzenlendiği için; söz konusu anlayışın lengüistik tanımlamasının, bir kez daha vurgulanmasının yararlı olabileceği kanısındayız: İşlevsel - anlamsal alan, lengüistikte iki yüzlü birim olarak tanımlanmaktadır. Bu birim, söz konusu olacak dilin morfolojik ve söz dizimsel araçlarının, aynı anlam bölgesini veya alanlarını oluşturan ve ifade eden sözlüksel, sözlüksel – dil bilgisel ve kelime türetimsel olgularıyla karşılıklı etkileşimliğinde biçimlenmektedir

(Lengüistik Ansiklopedik Sözlük 1990). Şurada hemen bir parantez açarak, şunu da belirtmekte yarar vardır ki, bildirimizde adı geçen konu ve yorumlar söz konusu işlevsel - anlamsal alanları, sadece metin dil bilimsel ve söz dizimsel açılardan ihtiva etmektedir. Oysa Türkçenin işlevsel bir dil bilgisi anatomisinin belirlenmesi; söz konusu olası işlevsel - anlamsal parçaları, dolayısıyla konuyu ve yorumu oluşturan tüm söz dizimsel ve morfolojik araçların; sözlüksel, sözlüksel – dil bilgisel ve kelime türetimsel unsurlarından oluşan işletim mekanizmasının işlenişine bağlı olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla Türkçenin de işlevsel bir dil bilgisinin düzenlenmesi, herşeyden önce kendi iç kurallarına göre ve baştan itibaren söz dizimsel araç + morfolojik biçim + kelime türetimsel oluşum ve sözlüksel kavram alanları vb. sıralanışıyla gerçekleşen tüm dil - iletişim mekanizmasının betimlenmesiyle olanaklıdır.

Kaynaklar

- ABDULLAYEV A.Z. , Y.M.Seyidov, A.G.Hasanov, (1985). *Müasir Azərbaycan Dili, Sintaksis*, IV hisse, Ali Mekteblər Üçün Derslik, Bakı: "Maarif" Neşriyyatı.
- ERGIN, Muharrem, (1985). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- Lingvističeskij ensiklopedičeskij slovar, "Soketskaya Ensiklopediya"*, Moskva 1990: 565 - 567.
- MUSAOĞLU, Mehman, (1993). "Türk lehçelerinde birleşik cümlelerin sözdizimsel - anlamsal bağlılığa göre modelleri ve türleri", Nisan, 9: 18 - 25.
- , (1995). "'Manas' destanının dilinde birleşik cümle", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Manas Bilgi Şöleni, Bildiriler*, 12 - 13 Ekim, Van, 34 - 42.
- , (1997). "Türk destanlarının dilinde bir sentaks özelliği üzerine", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Aralık, 16: 7 - 12.
- , (1998). "Mahtumkulu dilinin söz dizimi (birleşik cümle)", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisinin Mahtumkulu Özel Sayısı*, Nisan, 18, 190 - 201.
- , (2000). "Kitab-ı Dede Korkut dilinin birleşik cümle sentaksı", *Dil Dergisi*, Şubat, 88: 37 - 47.
- , (2001). "Ortak atasözlerimiz", *Diyanet Avrasya Dergisi*, 4: 67 - 84.
- , (2001). "Türkiye'de son 10 yılda Türk Dünyası dil ve edebiyatı üzerine çalışmalar, *Türksoy, Türk Dünyası, Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi*, Ocak 2002, 5: 7-20.
- , (2002). "Ortak Türkçe anlayışı ve Türk dil biliminin temel problemleri", *Dil Dergisi*, Mart - Nisan, 113: 14 - 23.
- , (2002). "Türkçenin işlevsel dilbilgisinin sözdizimsel - metindilbilimsel düzeyinin düzenlenmesi üzerine", 5. *Dünyada Türkçe Öğretimi Semineri*, Antalya, 8-12 Mayıs, Bildiri olarak sunulmuştur.

Türkçe ve Satranç: Ortak Kurallar Üzerine

Berdi Sarıyev

Değerli Dinleyenler! Tebliğimin esas konusunu teşkil eden Türkçe ve Satranç kuralları bağlantısına girmeden önce, çok önemli bir konu olan dil-düşünce ilişkisine dikkat etmek gerekmektedir. Dil ve düşünme işlevi arasındaki ilişki üzerinde en eski düşünürlerden günümüzdeki bilginlere kadar pek çok kimsenin zihin yorduğunu görürüz. Platon, düşünme ve konuşma eylemlerinin aynı şey olduğunu, yalnız, içinden konuşmanın ruhun sesi açığa vurmadan, kendi kendine konuşması sayılabileceğini belirtiyordu (Aksan 2002: 53).

Dil ve düşünce ilişkisi ile ilgili olarak günümüze gelinceye kadar yapılan çalışmalarda, birbirinden ayrılan görüşler ve yargılara rastlanmaktadır. Dil bilimci Langacker, düşüncenin bilinçli bir fikir uğraşı olarak incelendiğinde, dilden ayrı ortaya çıktığının saptandığına değinir. Ancak, düşüncemizin en büyük bölümünün dille ilgili olduğunu da kabul eder (Aksan 2002: 53). Aydın Sayılı da düşüncenin dil içinde oluştuğunu, dille gerçekleştiğini ve dil yardımıyla berraklık kazandığını, düşüncelerimizin sözler aracılığıyla dile getirildiğini belirtmektedir (Sayılı 2001: VII). Bilindiği gibi pek çok bilginler PLATON gibi konuşma ve düşünmeyi birbirinden ayırmamaktadırlar. Davranışçılık akımının görüşünü belirten Wygotskiy, bu konuda şu formülü getirir: DÜŞÜNME = DİL-SES (Sayılı 2001: VII). Martinet, örgütlenmiş bir düşüncenin ancak dille var olabileceğini belirterek bunun toplumla ilişkisine dikkati çeker (Aksan 2002: 53). Görüldüğü gibi dil olmadan, düşüncenin gerçekleşmeyeceği yargısı ağırlık kazanmaktadır. Dilin toplumla, ulusla, kültürle olan ilişkilerini Aydın Sayılı'nın "dilin ve özellikle yazı dilinin, uygarlığın ve kültürün en güçlü taşıyıcısı olduğu, dilin aynı zamanda, yeni atılımların ve buluşların ifade aracı olduğu ve insan ruhunun, benliğinin, zihninin en arı, en zengin ve adeta sihirli ürünlerinden biri olduğu görüşüyle özetlemek de mümkündür (Aksan 2002: 53).

Değerli dinleyenler! Dil ve düşünme ile ilgili araştırmalara derinliğine girmeden, özetle şimdiye kadar söylediklerimizden yola çıkarak, Türk kültüründe çok sayıda taşaya yazılmış bitikleri, çeşitli konuda metinleri, dünyaya örnek olacak büyük bir Divan Sözlüğünü, 13.290 satırdan oluşan Kutadgu Bilig gibi daha pek çok eserleri miras bırakarak, uzun yıllardan beri aslını koruyarak günümüze ulaşan Türk dilimizin tarihinde, ilk olarak tarafımızca ele alınan "TÜRKÇE İLE SATRANÇ OYUNUNUN ORTAK KURALLARINI KARŞILAŞTIRMA" konusu, başka bir deyişle dilin modern teori terazisinin bir kefesine en eski dillerden biri olan Türk

dilinin kurallarını, ikinci bir kefesine de bütün dünyada bilinen Satranç oyununun kurallarını koyarak denk gelen ve farklı olan yönlerini ortaya çıkarmaya çalışacağız. Tabi, her bir konuyu ele almanın kendine özgü bir macerası vardır. Biz bu konuya ilk adımı Türkmen Devlet Üniversitesinde bitirme tezi olarak aldığımız “Türkmence’deki Basit Cümleler” adlı tezimizle atmıştık. Ama kaynak yetersizliğinden dolayı epey zamandır ara vermiştik. Fakat, Belçikalı dilci Johan Wandewalle’nin “Yıllar boyunca Türkçenin kurallar sisteminin işleyişi inceledikçe Satranç oyununa olan yakınlığının daha çok farkına varıyorum” (Türkçe Dil bilgisi) şeklindeki görüşü bizim konuya tekrar eğilmemize sebep oldu.

Satranç ve Türkler

Satranç oyunu bazı kaynaklara göre zamanımızdan 4000 yıl önce Mısır’da, Çin’de, Anadolu’da, Mezopotamya’da oynanmaktaydı. Bu oyunun adı ile ilgili ilk belgeler Hint Hükümdarı II. Chandragupta zamanına rastlar (MS.380-415). Bu belgelerde ÇATURANGA isimli oyundan bahsedilmektedir (Dalkıran 1995: 21). Hint Uygarlığının Sayısal Simgeler Sözlüğünde “CHATURANGA” sözcüğüne şöyle açıklama verilmiştir: “CHATURANGA-dört parça. Satranç oyununun atası olan eski bir Hint oyununa verilen ad. Bu oyun 8’e 8 gözlü bir dama tahtası üzerinde 8 taşla (şah, fil, at, araba ve 4 asker) 4 kişi tarafından oynanıyordu.” (İrfan 1998: 51). Tarihî kaynaklar eski zamanlarda Türklerin satranç oyunu ile çok yakından ilgilendiğini göstermektedir. Bunun bir kaynağı olarak *Kutadgu Bilig* eserini gösterebiliriz. Meselâ,

Kitablar okır hem bilir erse söz,

Ukar erse şiir, koşar erse öz,

Yana nerd-ü şatranç bilir erse ked,

Harfleri andın ulır erse ked. (Arat-KB 1991: 276).

Burada, insan eğitiminde sözün, şiirin, satrancın büyük bir öneminin, faydasının olduğu anlaşılmaktadır.

Satrançname ve *Edebi Miras-Ebedi Miras* adlı kitapların yazarı Türkmen Edebiyatının ünlü âlimi (rahmetli) Prof. Dr. Ahmet Bekmuradov’a göre, X. yy.’da satranç ile yakından ilgilenen Türklerden büyük üstatlar yetişmiştir. Yazara göre; Türklerin satranç tarihine ve teorisine ait en eski elyazması 1140 yılında yazılmıştır ve bu yazma İstanbul’da bulunmaktadır. Bu yazmanın adı “*Satranç Hakkında Kitap*”tır. Al- Adlî’nin, As-Sulî’nin ve diğerlerinin eserlerinden seçmeler yer almaktadır. Satranç oyunu ile çok yakından ilgilenen Türkler, Doğu Satrancı’nın en eski meselelerinden birisini “Atın karşısına Ruh (Kale)” şeklinde adlandırmışlardır (Bekmuradov 1990; 1993: 34-49). FIDE Uluslararası Satranç Hakemi ve Yazarı, Türkiye Satranç Federasyonu Öğretim Uzmanı H. Sertaç

Dalkıran ders kitabı olarak hazırladığı *Satranç Eğitim Metodu* adlı kitabının I. Kısımında dünyada ve Türkiye’de satranç tarihinden söz eder ve ayrıca As-Sulî’den bahseder, Yavuz Sultan Selim’in Şah İsmail’i yalnız savaşta değil, satrançta da yendiğini anlatır (Dalkıran 1995: 21-172). Türk dünyasının her bir köşesinde satranç oyunu ile ilgili çeşitli eserlerle karşılaşmak mümkündür. *Tıva Oyunmar* adlı kitabın yazarı İrgit Ungulçekoviç Sambu “şıdıraa oyunları, höl-şıdıraa, buga-şıdıraa” gibi türlü isimleri olan Tuva Türklerinin satranç oyununu çok eskiden beri oynadığından bahseder (Sambu 1992: 43-58). Bundan başka da satranç taşlarından esinlenerek şiirler yazan Türk şairlerinin olduğunu da söyleyebiliriz. Onlardan biri de Kadı Burhaneddin’dir.

*Şah yoluna saldım atım eve ben,
Vuram ruhunu ruhuna fikir edemem,
Ruh ruhuna ger vuraydım şah ile,
At bolsa-yu ki tutardım mat ine”.*

Prof. Dr. Ahmet Bekmuradov’a göre, XII yy. Türk kadın şairlerinden Menice-Mehesti de satranç oyununu iyi bilenlerden birisidir. Onun yazdığı şiirler satranç oyunu hakkında derin bir bilgisi olduğuna şahitlik etmektedir.

*“Ruhu karşı koyamam Emir ruhuna, “Ordu çıkmaz filin ayak astındın,
Böyle bir ruh katsaydım onun ruhuna, Hakana çıkış yok,ferz destindin,
Mat olsam ne olur aydın siz bana, Ben Senin ruhuna kurban olayın,
Bakaym mı oyuna ya da onun ruhuna”.* *O şahı ağdardı atm üstünden”*

(Bekmuradov 1993: 34-49).

Bunun gibi şiirlere Ömer bin Mezd’in *Mecmu-atü’n -Neza’ir* adlı eserinde de karşılaşabiliriz (Canpolat 1995: 187). Bunlardan başka Türk halk şiirinde “müfteilun müfteilun” vezniyle murabba şeklinde yazılan manzumeler de satranç olarak adlandırılmaktadır (Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat 1996: 980). Fuat Köprülü’nün açıklamasına göre, hece vezninin 8+8 şekline uyan bu manzumelerde her bir mısra iki eşit cüze bölünerek, tıpkı dörtlükler gibi kafiyeleşir (Köprülü 1999: 354).

Satranç Tahtası ve Türkçenin Ses Bilgisi

İlk önce satranç tahtasını kısaca inceleyelim. Satranç tahtası, bilindiği üzere iki farklı renkten oluşan altmış dört kareli bir tahtadır (Türkçe Sözlük 2 K-Z, Ankara 1988: 1265). Satranç tahtasının konumunda da kendisine has olan belli bir kural vardır. Meselâ, beyaz köşe mutlaka oyuncuların sağ tarafına gelmelidir.

Görüldüğü gibi beyaz kareli köşe oyuncuların sağ tarafındadır.

Satranç tahtasında yukarıdan aşağıya veya aşağıdan yukarıya doğru sıralanan karelere DİKEYLER denir (Pritchard: 1998: 16).

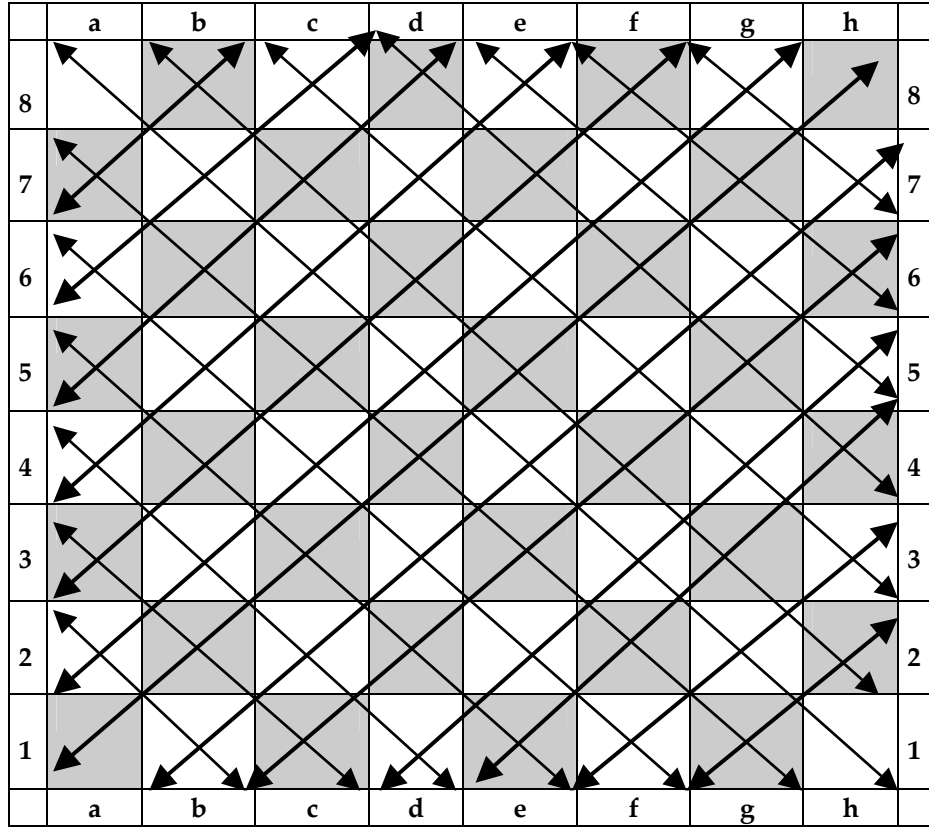
	a	b	c	d	e	f	g	h	
1	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	1
2	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	2
3	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	3
4	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	4
5	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	5
6	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	6
7	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	7
8	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	8
	a	b	c	d	e	f	g	h	

Satranç tahtasında soldan sağa veya sağdan sola sıralanan karelere de YATAYLAR denir (Pritchard: 1998: 16).

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8	←								8
7	←								7
6	←								6
5	←								5
4	←								4
3	←								3
2	←								2
1	←								1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

Şekillerden de görüldüğü gibi satranç tahtasında genel olarak 8 tane DİKEY, 8 tane de YATAY bulunmaktadır. Bunların sayısı eşittir.

Bundan başka da satranç tahtasında uzunlukları iki kare ile sekiz kare arasında değişen 26 tane ÇAPRAZ bulunmaktadır.

Şekillerden de görüldüğü gibi ÇAPRAZLAR aynı renk karelerden oluşurlar. Buna karşın YATAY ve DİKEYLER farklı renkli karelerden oluşmaktadırlar.

Satranç tahtasındaki MERKEZLER de çok önemlidir. Türkmencede “ENE MERKEZ”, Türkiye Türkçesinde ANA MERKEZ olarak ad verilen yer, Satranç tahtasının tam orta yerine rastlayan dört karedir.

	a	b	c	d	e	f	g	H	
8									8
7									7
6									6
5									5
4									4
3									3
2									2
1									1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

“Satranca Başlangıç” (Begin Chess) adlı kitabın yazarı D.B.Pritchard , “çok defa bu dört karenin çevresindeki on iki karenin de MERKEZ tanımına dahil edildiğini” belirtmektedir (Pritchard: 1998: 17). Bu on iki kareden oluşan merkez Türkmençe’de “ATA MERKEZ” olarak adlandırılır.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4									4
3									3
2									2
1									1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

Satranç tahtasında önemli ve bilinmesi gerekenlerden biri de KANATLAR'dır. Eğer Satranç tahtasının tam orta yerinden yukarıdan aşağıya doğru hayali bir çizginin çizilmiş olduğunu düşünürsek, her iki tarafın dört karesi, başka bir deyişle VEZİRLERİ bu çizginin bir tarafında, öbür dört karesi ise, bir başka ifade ile ŞAHLARI da yine aynı çizginin diğer tarafında kalırlar.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
1				VEZİR Kanadı	ŞAH Kanadı				1
2									2
3									3
4									4
5									5
6									6
7									7
8				VEZİR Kanadı	ŞAH Kanadı				8
	a	b	c	d	e	f	g	h	

VEZİRLERİN bulunduğu tahtanın yarı kısmına (A'dan E'ye kadar) "VEZİR KANADI", ŞAHLARIN bulunduğu tarafa (E'den sona kadar) ise "ŞAH KANADI" adı verilir (Pritchard 1998: 16).

Satranç tahtası yapı itibarıyla sanki Eski Türk Dilinin ses bilgisi kurallarından alınmış olan bir sembole benzer. Bizim satranca dil açısından yaklaşmamızın ilk kriteri de budur. Bir başka deyişle satranç tahtası temelinde yatan kurallar Türk Dilinin fonetik kurallarını andırmaktadır. Bunun ne kadar doğru olduğunu

bilemiyoruz, fakat bizim bu görüşümüzü açıklamaya ip ucu verebilecek bazı benzerlikleri, ortaklıkları şimdi söyleyebiliriz. Gördüğünüz gibi, satranç tahtasında çeşitli çizgiler, kareler, renkler, merkezler, kanatlar, rakamlar, harfler bulunmaktadır. Bunlar toplu hâldeki bir semboller dizgisini oluştururlar. Acaba bu semboller neyi ifade eder veya neyin anlatımıdır? Bizim ip ucu dediğimiz veya başlangıç noktamız buradadır.

Dildeki sesleri oluşturmakta başlıca ses organlarından biri olan dilin iki yönle hareket ettiğini hepimiz iyi biliyoruz. Bunlardan biri HORIZONTAL hareket, ikincisi ise VERTİKAL harekettir. Bir başka deyişle YATAY (HORIZONTAL) ve DİKEY (VERTİKAL) hareketlerdir. Seslerin oluşumunda dilimiz ileriye ve geriye hareket eder, bu hareket horizontaldır, yataydır; yukarıya ve aşağıya hareket eder, bu hareket ise vertikaldır, dikeydir. Bu hareketler veya yatay ve dikey ilişkiler dilimizin her bir birimleri arasında da görülebilir. Bu açıdan baktığımızda satranç tahtasındaki YATAYLAR ve DİKEYLER de kendine has olan özelliklere sahiptirler.

Satranç tahtasında bulunan beyaz ve siyah renklerin(beyaz kare,siyah kare) ifadesi hakkında da şöyle açıklama verebiliriz. Ak (beyaz) renk engelsizliğin, bir açıklığın veya bir aydınlığın simgesidir. Burada basit bir karşılaştırma yapalım. Yolculara söylenen bir iyi dilek sözü olarak Türkiye Türkçesinde “YOLUNUZ AÇIK OLSUN!”, Türkmen Türkçesinde ise “YOLUŇYZ AK BOLSUN!” derler. Birinde “açık”, diğesinde “ak” sözcüğü kullanılmış, ikisi de aynı anlamdadır. Böylece, satranç tahtasındaki beyaz kareler (Türkmençe: **ak öyler**) dildeki bir engele çarpmadan çıkabilen seslerin sembolik anlatımıdır. Bu sesler ise ciğerlerden gelen havanın ağız kanalında herhangi bir engele uğramadan dil ve dudakların oluşturduğu ses olarak açıklama verilmiş ünlülerdir (Korkmaz 1992: 158).

Ağız kanalında ve diğere ses organlarında bir engelleme, daralma veya kapanmayla çıkarılan seslerin, yani ünsüzlerin simgesini ise satranç tahtasındaki siyah kareler (Türkmençe: **gara öyler**) oluştururlar.

Bildiğiniz gibi satranç tahtasında yer alan beyaz ve siyah karelerin sayısı eşittir, yani her taraftaki 32 karede 16 beyaz, 16’da siyah bulunmaktadır. Bu eşitlik neyin ifadesidir. Acaba, Eski Türkçedeki ünlü ve ünsüz sayısı eşit midir?! Bu soruya cevap vermeden önce biraz tarihi kaynaklardan bilgi almamız gerekir. Bu konuda var olan kaynakların çoğunda 24 tane şekilden söz edildiğini görürüz. Fakat bu 24 şekil dediğimiz Türkçedeki bütün seslerin sayısı 24’tir anlamına gelmez. Orhun abidelerinde, Eski Türk yazıtlarında karşılaşılan 8 tane ünlünün 4 tane şekil veya sembol (damga) ile yazıldığını biz biliyoruz.

XVIII yy. Türkmen şairi Nurmuhammed Andalip “Oğuznâme” eserinde eski

Oğuz alfabesinde 24 şeklin olduğundan söz etmiştir (Türkmen ve Geldiyev 1995: 38). Şöyle ki Türkmenlerde de 24 harf ile ilgili inanış çok bilinen “**Atası akıl, anası nakil, bir kız doğulmuş yigim dört şekil**” şeklinde halk arasında bilmece görünüşünde yaşamaktadır.

Türkologlardan bazıları eski Türk dilinde genel olarak 16 tane ünsüz, 16 tane de ünlü olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Türk dilinin tarihi ses bilgisi üzerinde sürekli araştırma yapan fonetikçi Türkolog A.M.Şerbak kendi ilmi araştırmalarında “s, z, ş, ç, p, k, t, y, r, l, m, n, ŋ, g” ünsüzleri eski Türkçe’deki başlıca ünsüzler olarak belirtmiştir (Şerbak 1970: 173-174). Türkologlar B.A. Serebrennikov ve N. Z. Gadjiyeva “Sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov” adlı gramer kitabında eski Türkçe’deki ünsüzleri “k, k, g, g, ŋ, t, d, s (ş), z, ç, l, r, n, p, b, m” olarak göstermişlerdir (Serebrennikov ve Gadjiyeva 1968: 28).

Sonuçta eski Türkçede uzun ünlülerle birlikte “**16 ünlü+16 ünsüz**” formülü ortaya çıkmaktadır. Bu formülü Satranç tahtasındaki “16 beyaz kare+16 siyah kare” olarak yorumlayabiliriz.

Türkmençe ses bilgisi üzere yaptığımız araştırmamızın sonucunda çağdaş Türkmençe’de de kelime başında (anlaut’ta) 16 ünlü fonemi (a, a:, o, o:, u, u:, ı, ı:, e, ä:, ö, ö:, i, i:, ü, ü:) ve 16 ünsüz fonemi (s, ş, ç, t, k, k, g, g, h, p, f, c, d, b, m, y) görebiliyoruz. Türkmencede kelime başında (anlaut) “v, j, z, l, n, ŋ, r” gibi ünsüzler yer almamaktadır. Bunlar alıntı sözcüklerin başında gelebilirler. Aynı tabloyu kelime sonu (auslaut) ünsüzlerde de görebiliriz: “s, ş, ç, t, k, h, p, z, g, r, l, n, ŋ, y, m, v”, toplam 16 ünsüz. Burada “Türkmencede ‘f’ ünsüzü ile biten kelime yok mu?” sorusu ile karşılaşabiliriz. Vardır, fakat bunlar “üf, tüf, çüf, püf...” gibi sayısı çok az olan yansıma sözlerdir.

Özcan Başkan’ın incelemesinde Türkçede parçalı ve parçalar üstü ses birimlerin sayısı, toplam 37 olarak saptanmıştır. Bunların 9’u ünlü, 23’ü ünsüz, 5’i ise ses özelliğidir (s.22). Ömer Demircan ise Türkiye Türkçesinde 32 parçalı, 6 parçalar üstü olmak üzere 38 sesbirim tespit etmiştir. Yeni yayımlanan ve Türkiye Türkçesini söyleyiş sesbilim ve görevsel sesbilim açısından inceleyen çalışmasında (Ses Dizgesi, s.52) da şu yargıya varmaktadır: “Sözcüklerin 1. hecelerinde 8 ünlü sesbirim varken uyum nedeniyle 2. hecelerindeki ünlüler 4’e inmektedir. Ünsüz sesbirimlere bakıldığında, ... 20 ünsüz bulunuyorsa da, ... bu sayı 15’e kadar inmektedir.” (Aksan 2002: 72).

Doç. Dr. Begmurat Veyisov Türkmencede kelime başında 16 ünsüzün geldiğini, kelime sonunda da ünsüz sayısının 16-20 arasında değiştiğini belirtir (Veyisov 1992: 78-81).

Sonuçta eski Türkçeden beri devam edip gelen “**16 ünlü+16 ünsüz**” formülü

ses bilgisi ile ilgili yapılmış çok araştırmalarda görülmektedir. Bu formül ise başta belirttiğimiz gibi Satranç tahtasındaki “16 beyaz kare+16 siyah kare” den hiç de ayrı değildir.

Gelin, şimdi Türkçedeki ve Türkmencedeki ünlüleri Satranç tahtasında beyaz karelerde yerleştirelim:

Türkçedeki Ünlüler: Segmental Fonemler

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4									4
3		i		e		a		ı	3
2									2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

b1 (ü), d1 (ö), f1 (o), h1 (u); b3 (i), d3 (e), f3 (a), h3 (ı)-segmental, yani kısa ünlü fonemlerdir. Türkmencede durum biraz farklıdır.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4	i:		ä:		a:		ı:		4
3		i		e		a		ı	3
2	ü:		ö:		o:		u:		2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

Gördüğünüz gibi, Türkmence hem segmental hem de suprasegmental fonemlere sahip olan bir dildir. Bundan dolayı Türkmencedeki ünlüler Satranç tahtasında segmental fonemlerin yerleştikleri karelerin çapraz yönlerindeki karelerde de yer almaktadırlar. Bunu Eski Türkçenin genel ünlü tablosu olarak da gösterebiliriz.

Genel tablodan görüldüğü gibi, ünlülerin yer aldığı kareler, sekiz tane ana merkezin aynısını oluşturan dörtlü karelerin çapraz yönündeki karelerdir. Bunları şöyle açıklayabiliriz:

1. d1-c2. Ana merkezi ikiye bölen dikey çizginin solundaki dört kareden oluşan ilk merkezin ünlü fonemleridir.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4	i:		ä:		a:		ı:		4
3		i		e		a		ı	3
2	ü:		ö:		o:		u:		2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

d1-segmental fonem, kısa / ö/; c2-suprasegmental fonem,uzun / ö:/.

2. f1-e2. Ana merkezi ikiye bölen dikey çizginin sağındaki dört kareden oluşan ilk merkezin ünlü fonemleridir.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4	ı:		ä:		a:		ı:		4
3		i		e		a		ı	3
2	ü:		ö:		o:		u:		2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

f1-segmental fonem, kısa / o/; **e2**-suprasegmental fonem, uzun / o:/.

3. b1-a2. Ana merkezi ikiye bölen dikey çizginin solundaki dört kareden oluşan ikinci merkezin ünlü fonemleridir.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4	i:		ä:		a:		ı:		4
3		i		e		a		1	3
2	ü:		ö:		o:		u:		2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

b1-segmental fonem, kısa / ü/; **a2**-suprasegmental fonem, uzun / ü:/.

4. h1-g2. Ana merkezi ikiye bölen dikey çizginin sağındaki dört kareden oluşan ikinci merkezin ünlü fonemleridir.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4	i:		ä:		a:		ı:		4
3		i		e		a		ı	3
2	ü:		ö:		o:		u:		2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

h1-segmental fonem, kısa / **u**/; **g2**-suprasegmental fonem, uzun / **u:**/.

5. b3-a4. Ana merkezi ikiye bölen dikey çizginin solundaki dört kareden oluşan üçüncü merkezin ünlü fonemleridir.

	a	b	c	d	E	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4	i:		ä:		a:		ı:		4
3		i		e		a		1	3
2	ü:		ö:		o:		u:		2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

b3-segmental fonem, kısa /i/; **a4**-suprasegmental fonem, uzun /i:/.

6. h3-g4. Ana merkezi ikiye bölen dikey çizginin sağındaki dört kareden oluşan üçüncü merkezin ünlü fonemleridir.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4	i:		ä:		a:		ı:		4
3		i		e		a		ı	3
2	ü:		ö:		o:		u:		2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

h3-segmental fonem,kısa / ı/; **g4**-suprasegmental fonem,uzun / ı:/.

7. d3-c4. Ana merkezi ikiye bölen dikey çizginin solundaki dört kareden oluşan dördüncü merkezin ünlü fonemleridir.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4	i:		ä:		a:		ı:		4
3		i		e		a		ı	3
2	ü:		ö:		o:		u:		2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

d3-segmental fonem, kısa / e/; **c4**-suprasegmental fonem, uzun / ä:/.

8. f3-e4. Ana merkezi ikiye bölen dikey çizginin sağındaki dört kareden oluşan dördüncü merkezin ünlü fonemleridir.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4	i:		ä:		a:		ı:		4
3		i		e		a		1	3
2	ü:		ö:		o:		u:		2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

f3-segmental fonem, kısa / a/; e4-suprasegmental fonem, uzun / a:/.

Sonuçta, DİKEY çizginin solundaki merkezlerde,

SOL I=ö, ö:

SOL II=ü, ü:

SOL III=i, i:

SOL IV=e, ä: ünlüleri

DİKEY çizginin sağındaki merkezlerde,

SAG I=o, o:

SAĞ II=u, u:

SAĞ III=ı, ı:

SAĞ IV=a, a: ünlüleri yer almaktadırlar:

Satranç tahtasındaki merkezlerin yardımıyla ünlülerin sınıflandırılmasını da kolay yapabiliriz. Burada esas kriteri DİKEY ve YATAY ilişkilere bağlıdır.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4	i:		ä:		a:		ı:		4
3		i		e		a		ı	3
2	ü:		ö:		o:		u:		2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

Bu harflerdeki DİKEYLER ile aşağıda verilen rakamlardaki YATAYLAR ilişkisi ünlülerin sınıflandırmasının temel görüntüleridir.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
8									8
7									7
6									6
5									5
4	i:		ä:		a:		ı:		4
3		i		e		a		ı	3
2	ü:		ö:		o:		u:		2
1		ü		ö		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

Sonuç olarak bu sınıflandırma her bir ünlünün dört özelliğini (kısa=uzun, ince=kalın, dar=geniş, yuvarlak=düz), yani dört aspektini göstermektedir. Bunlar ünlü sınıflandırmasının temel dört boyutlarıdır. Jean Dény'ye göre zıtlıklardır.

Değerli dinleyenler! Sırası uygun geldiğine göre, burada bir konu hakkındaki görüşümü sizinle paylaşmak istiyorum. Daha doğrusu bizim bu görüşümüz Jean Deny'nin ünlü kübüyle ilgilidir. Jean Deny, Türkçedeki ünlülerin üç boyutuna dayanarak kendi kübünü oluşturmuştur. Fakat dördüncü boyuta girmemiştir. Bu konuyu kendisi şöyle açıklar: "Dördüncü bir zıtlığın varlığını kabul edecek olursak (meselâ ünlülerin kapalılığı gibi) $N=2^4=16$ rakamı elde edilir ,ama bu hipoteze ihtiyacımız yok,çünkü sınıflandırmamız üç boyut üzerine kurulmuştur (Deny 1995: 45). Yazarın bu hipoteze ihtiyacımız yok dediği eserinin birinci bölümündeki 23.paragrafta söylediği gibi kendi sözleri ile açıklarsak, Oğuz Türkçesinde ve muhtemelen diğer Türk dillerinde de eskiden mevcut olan uzun ünlülerdir. Türkçedeki uzun ünlüler hakkında konuya Ligeti, Poppe'nin çalışmalarında daha geniş yer verilmiştir. Bu sesler Türkmencede devam etti, fakat Türkiye Türkçe'sinde kayboldular ve bugün, bu dilin ünlüleri genellikle ortalama bir uzunluğa sahiptirler (Dény 1995: 18).

Değerli dinleyenler! Her yönüyle, ana çizgileriyle dili inceleyen Prof. Dr. Doğan Aksan, kendi eserinde Türkçedeki ünlülerle ilgili şemaların çeşitli türlerini isimleri ile vermiştir: 8. Hellwag üçgeninin Türkçeye uygulanaşı. 9. Selen'e göre Türkiye Türkçesi ünlü üçgeni. 10. Demircan'a göre ünlü dörtgenini II. Selin'e göre ünlü dörtgeni. 12. Ünlülerin küp üzerinde gösterilişi (J. Dény, N. Üçok, Ö. Demircan). Biz "OĞUZ ÜNLÜ KÜBÜ" adıyla genel Türkçedeki ünlülerin dört aspektini gösterebileceğini düşündüğümüz bir kübü sizin dikkatinize sunmak istiyorum.

4	i:		ä:		a:		y:		4
3		i		e		a		y	3
2	ö:		ü:		o:		u:		2
1		ö		ü		o		u	1
	a	b	c	d	e	f	g	h	

Satranç Taşları ve Şekil Bilgisi

Batı dünyasındaki dil bilgisi kitaplarına örneklik eden DIONYSTOS THRAX'ın Yunan dil bilgisinde (Tekhne Grammatike. İ. Ö. II-I yy), dilde bu gün ad saydığımız öğelerin özel adlar ve tür adları olmak üzere ayrıldığını, Yunancadaki eylem çekimlerinin niteliklerinin saptandığını, ad, önad, ilgeç, adıl, belirteç, bağlaç, ünlem ve eylem gibi 8 sözcük türünün belirlendiğini görüyoruz. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz "kelime türünü" şöyle açıklıyor. "Yapıları, görevleri ve nitelikleri bakımından, kelimelerin, cümle içindeki işlevişlerine göre ayrıldıkları her bir bölümü, Türkçede sekiz kelime türü vardır: 1. isim, 2. sıfat, 3. zamir, 4. zarf, 5. edat, 6. bağlaç, 7. ünlem, 8. fiil. Bunlar genel bir sınıflandırmada ilk yedisi, varlık ve nesnelerle ilgili isim, sekizincisi de oluş ve kılış gösteren fiil olmak üzere iki ana türde toplanabilir" (s. 101).

Satranç tahtasında yerleştireceğimiz her bir piyonun değeri birdir, yani bir taşın gücüne denktir. Dolayısıyla bu sekiz piyona şartlı şekilde her biri birer sözcük türü olarak bakalım ve satranç tahtasında yerleştirelim. Böylece onlar yatay 2 rakamlı sıradaki karelerde kendi yerlerini alırlar: a2, b2, c2, d2, e2, f2, g2, h2. a2-ad, b2-önad (sıfat), c2-ilgeç (edat), d2-adıl (zamir), e2-belirteç (zarf), f2-

bağlaç, g2-ünlem, h2-eylem. Görüldüğü gibi ad ile başlıyor, eylem ile de bitiyor.

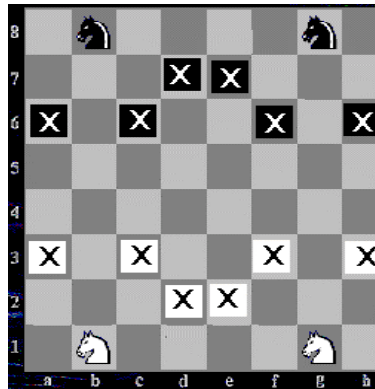
Ana merkezin çizgisi bunları yarı yarıya bölerek ikiye ayırır. Bunları açıklamadan önce yatay 1 rakamlı sırada yerleştirilecek taşlarımızı seçelim. 2 kale, 2 at, 2 fil, 1 vezir, 1 şah. Bunlar da sekiz tanedir. a1 ve h1 karelerde birer kaleyi yerleştirelim. b1 ve g1 karelerde atı, c1 ve f1 karelerde birer fili yerleştirelim. geriye iki taşımız ve iki de karemiz kaldı. Ana merkez çizginden solda vezir, sağda ise şah yer alır. Ana merkezden (kökten) yola çıkarak Türkçe'deki kelime türlerini genel olarak ikiye ayırabiliyoruz. Vezirin temsil ettiği isimler grubu ve şahın temsil ettiği eylemler grubu. Fakat burada satranca göre şah ve vezir bu sorumluluğu at ile file verirler. Çünkü atın da filin de üçer değeri vardır. Böylece şekil bilgisinde isimlerin temsilciliğini at alır, söz dizimi, sentaksizde vezir alır, şekil bilgisinde eylemlerin temsilciliğini fil alır, söz diziminde, sentaksta şah alır. Bunun hakkında "SATRANÇ OYUN HAMLESİ VE SENTAKS" bölümümüzde biraz geniş bilgi verilmektedir.

At Hareketi ve İsimlerin Gramer Kategorisi

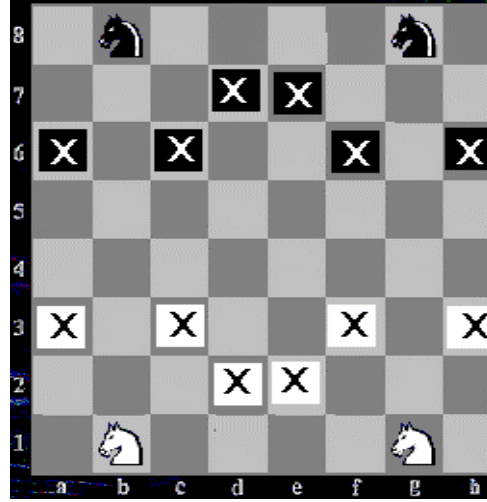
Satrançta "Taşların hareketleri" başlıklı 5. Madde'nin 5.fıkrası (bölümü) At'a aittir ve atın hareketi şöyle açıklanır. "Atın hamlesi iki farklı adımın birleşmesinden oluşur. İlk olarak bulunduğu yatay ya da dikeyde bir kare hareket eder, ardından hamleye başladığı kareden uzaklaşmak koşuluyla bulunduğu çaprazdan bir kare çapraz olarak ilerler. İlk adımda geçtiği karenin boş ya da dolu olması fark etmez". (Satranç Eğitim Metodu, s. 29).

Atlar başlangıçta b ve g dikeylerinde bulunurlar. Bulundukları kare hariç iki ileri, bir yan "L" harfi çizerek hareket ederler. Taşların üstünden sadece at atlayabilir. At en az iki, en çok 8 kareye gidebilir (505).

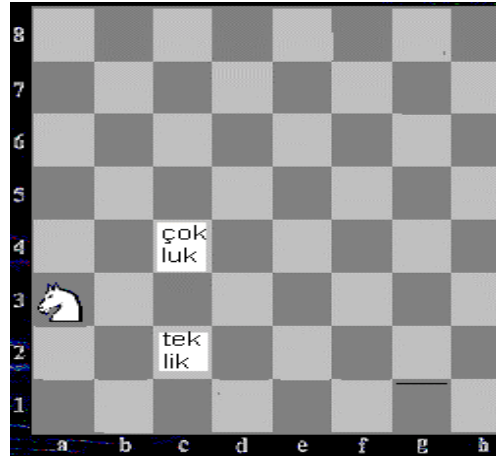
Atın hareketiyle isimlerin gramer kategorileri nasıl belirlenir? Bunu biz b1 karedeki atın yardımıyla açıklayabiliriz.

b1 karedeki At ilk başlangıçta üç kareye hareket edebilir. 1.hareketi-a3, 2.hareketi-c3, 3.hareketi-d2.

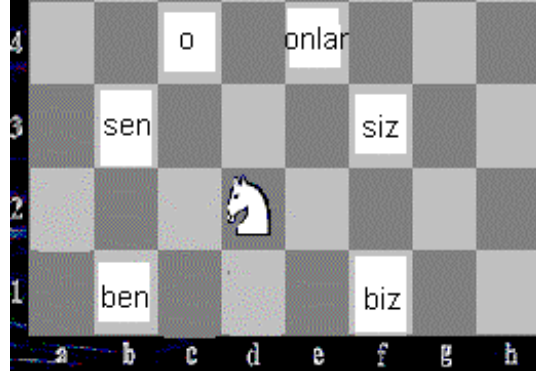
Bu üç hareket isimlerin gramer kategorilerinin üç tane olduğunu göstergesidir. Gelin şimdi birinci hareketten sonuç almaya çalışalım:

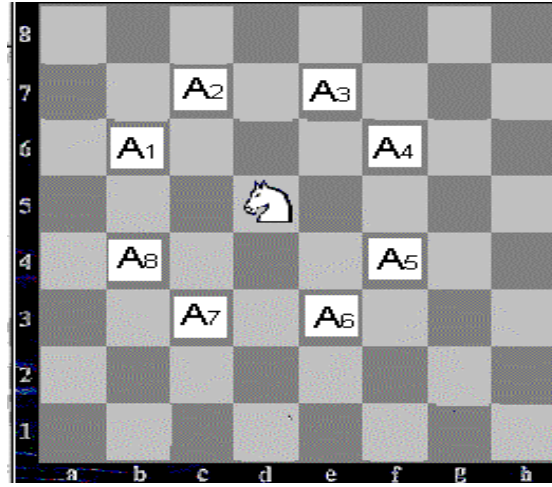
Görüldüğü gibi a3 karedeki AT iki kareye hareket edebiliyor. Buradaki a3 isimlerin sayı kategorisinin belirtme merkezidir. Eğer a3 kendi rakamından küçük rakama hareket ediyorsa, o hareket isimin tekil olduğunu, büyük rakama herket

ediyorsa isimin çokluk olduğunu gösterir, yan c2 küçüktür a3'ten – teklik, c4 büyüktür a3'ten çokluk. Bu bir geometrik açıya benzer, merkezi noktadan açının ucu aşağıya iniyorsa tekliği, yukarıya çıkıyorsa çokluğu simgeleştirir.

İkinci hareketin sonucunda aşağıdaki tabloyu elde ederiz:

Üçüncü hareketin sonucunda aşağıdaki şemayı elde ederiz:

Sonuç

1. Türkçe mantıklı ve anlamlı bir dildir. Satranç da mantıklı bir oyundur. Satranç ne kadar mantıklı, doğru düşünme sanatına, bilime sahip ise Türkçe de aynı sanata, yeteneğe sahiptir.

2. Dilde karşılıklı konuşma için iki kişinin olması bir şarttır. Dilde konuşan vardır. Konuşan, bir bildirme işini yerine getirir, haber verir, bir şey sorar ve başkalar verici durumdaki konuşana karşılık, dinleyen, alıcı durumundadır,

bildirmenin yönetildiği kişidir. Bildirişme işi bir aracıyla gerçekleşir. Bu aracı insan haberleşmesinde bir işaret dizgisi olarak bilinen dildir. Satrançta “konuşan”, verici, beyaz taşlara göçüm (hamle) yapan, yani harekete ilk başlayan kişidir. Dinleyen, alıcı veya cevap veren, siyah taşlarla hareket eden kişidir.

3. Dildeki konuşmada veya satrançtaki oyunda önemli şartlardan biri de eşit durumu alma, eşit duruma sahip olmadır.

Ses Bilgisi

4. Seslerin oluşumunda dilin hareketi ve satranç tahtasındaki DİKEY, YATAY çizgiler.

5. Seslerin sınıflandırılmasındaki kriterler ve satranç tahtasındaki dört kareden oluşan merkezlerin yerleşme sistemi, rakamlar.

6. Ünlüler ve ünsüzlerin oluşumu ve satranç tahtasındaki beyaz, siyah kareler.

7. Fonemlerin sayısı ve karelerin sayısı.

8. Segmental ve suprasegmental ünlüler dikey ve çapraz beyaz kareler.

9. Hece kalıpları ve dört kareli ANA MERKEZ.

10. Ünlü uyumlarının kriterleri ve satranç tahtasında dört kareden oluşan merkezlerdeki beyaz karelerin sırası.

Şekil Bilgisi

11. Kelime türleri ve satranç taşları.

12. 8 tane sözcük türü ve değeri bire denk olan piyonlar.

13. İsimler grubu ve eylemler grubu vezir ve şah kanadı, başka bir deyişle değeri 3'e denk olan AT ve FİL.

14. İsimlerin gramer kategorileri ve Atın başlangıç pozisyonundan hareketleri.

15. Eylemlerin gramer kategorileri ve Filin başlangıç pozisyonundan kendine has olan çapraz yöndeki hareketleri.

16. Dildeki kök ve Satrançtaki Ana merkez.

17. Dildeki köken, gövde ve Satrançtaki Ata merkez.

18. Ekler, yapım çekim ekleri, Ata merkezin 14 karesi ve ilk pozisyonundaki 8'li kareler.

Söz Dizimi

19. Cümlede kelimeler sırası ve Satranç tahtasında taşların sırası.

20. Özne – Yüklem Bölgesi ve Vezir – Şah kanatları.

21. Cümledeki dört aspekt (Morfoloji, Sentaksis, Anlam ve Mantık) ve Satranç tahtasındaki dört YATAY ve DİKEY ilişkiler v.s...

Kaynaklar

- AKSAN, D., (2002). *Her yönüyle Dil. Ana çizgileriyle Dilbilim*, Ankara.
- ARAT, R. R., (1991). *Kutadgu Bilig. I Metin. 3.Baskı*, Ankara.
- BEKMURADOV, A., (1990). *Sadrançnama*, Aşgabat.
- , (1993). *Edebi Miras-Ebedi Miras*, Aşgabat.
- CANPOLAT, M., (1995). *Ömer Bin Mezd. Mecmu-atü'n-Neza'ir*, Metin-Dizin Tıpkıbasım, Ankara.
- DALKIRAN, H. S., (1995). *Satranç Eğitim Metodu*, İstanbul.
- İRFAN, G., (1998). *Hint Uygarlığının Sayısal Simgeler Sözlüğü. VI. Rakamların Evrensel Tarihi*, Ankara.
- KORKMAZ, Z. , (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, F., (1999). *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara.
- PRITCHARD, D.B., (1998). *Satranca Başlangıç*, Türkçesi: Y. Kemal PEKER, İstanbul.
- SAMBU, İ., (1992). *Tıva Oyunnar*, Kızıl.
- SAYILI, A., (2001). "Bilim ve öğretim dili olarak Türkçe", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili olarak Türkçe*, Ankara.
- SEREBRENNİKOV, B.A., N.Z.GADJİYEVA, (1968). *Sraonitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov*, Moskva.
- ŞÇERBAK, A.M., (1970). *Sraonitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov*, Leningrad.
- TÜRKMEN, F., G. GELDİYEVA, (1995). *Türkmen Şiir Antolojisi*, Ankara.
- VEYISOV, B., (1992). *Türkmen Dilinin Tarihi*, Aşgabat.

Özbek Türkçesi Edebî Dilinde Fiillerde Olumsuzluk Kategorisi

Aynur Öz

Özbek Türkçesi gramerlerinde olumluluk *bolışlilik*, olumsuzluk ise *bolışsizlik* terimiyle ifade edilmekte ve hareketin tasdiğini bildiren şekil olumlu, hareketin inkârını bildiren şekil ise olumsuzluk olarak tanımlanmaktadır (Hacıyev 1973: 103; Gulamov 1954: 7).

Olumluluk ve olumsuzluk, fiil türünün kendine özgü özelliklerinden biridir. Her fiil, ya olumlu ya da olumsuz bir özelliğe sahiptir. Fiillerde olumluluğu ifade eden özel bir ek veya yapı yoktur. Olumsuzluk ise özel ekler ve yapılarla ifade edilmektedir:

U üyidân çıqışi bilân telbâdek kâlâvlâb Dildârniñ üyigä qarâb çâpdî. "O, evden çıkar çıkmaz deli gibi alevlenip Dildar'ın evine doğru koştu." (Seid Ahmed 1996: 14).

U hâr vaqt dälädä yaşägäni üçün Nuriniñ toyi toyrisidâ heç nimä eşitmägän edi. "O, her zaman tarlada yaşadığı için Nuri'nin düğünü hakkında hiçbir şey duymamıştı." (Aybek 1980: 78).

Bu çalışmada fiillerde olumsuzluğu sağlayan ek ve yapılar ele alınmaya ve olumsuzluk ekinin kelime yapımındaki rolü üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Özbek Türkçesi edebî dilinde fiillerde olumsuzluk, *-mä eki*, *-emäs*, *yoq*, *nä* gibi yapılarla birlikte vurgu ve tonlama ile sağlanmaktadır.

-mä eki: Bu ek, sadece fillere gelmesi ve olumsuzluk yapımında kullanılan diğer yapılardan kullanım dairesinin genişliği ile ayrılmaktadır. Bütün çekimli ve çekimsiz fillerde olumsuzluk, bu ek yardımıyla yapılmaktadır:

Bir qoli mäyib bolgäni üçün uni hârbîy xızmatgä âlişmädi. "Bir kolu sakat olduğu için onu askere almadılar." (Seid Ahmed 1996: 7).

Ötgän küniñni unutmä, eski çârıñni quritmä! "Geçmiş gününü unutma, eski çağını kurutma." (Atasözü)

-mä eki, geniş bir kullanıma sahip olmasına rağmen maksat zarf fiilinde kullanılmaz. Bu yapıda olumsuzluk, fiilin olumsuz şekliyle, *äytgäni kelmädi* veya *emäs* yardımıyla *äytgäni kalgän emäs* şeklinde ifade edilir (Hacıyev 1973: 103).

Müstakil fiillerde *-mä* ekinin kullanımında bir farklılık yoktur. Ama *ana fiil* + *yardımcı fiilden* oluşan birleşik fiillerde olumsuzluk ekinin kullanımı üç şekilde olmaktadır:

1. Olumsuzluk bildiren *-mä eki*, ana fiile eklenir:

Köpdän beri şundäy. Qoli işgä barmäy qalgän. "Çoktan beri böyle. Eli işe varmıyor." (Abdullahanov 1988: 3).

Oyının axırı şu boldi. Üç-tört kün akasınıñ közigä körinmäy qoyä qälädi. "Düşüncesinin sonu şu oldu. Üç dört gün ağabeyinin gözüne görünmez, olur biter." (Seid Ahmed 1996: 13).

2. Olumsuzluk bildiren –mä eki, yardımcı fiile eklenir:

Birdän hoñrüb yıñláb yubardı. Dilidägi gäplärni öpkäsi tolíb ketgänidän äytä älmäsdi. "Birden hüngür hüngür ağlayıverdi. İçi çok dolduğundan gönlündeki sözleri söylemezdi." (Seid Ahmed 1996: 18).

(Nebi) *-Meni keçiräsiz, açırını äytsäm, sizniñ bu fikriñizgä sirä qoşılä älmäymän. "Nebi) –Beni affedin, doğrusunu söyleyecek olursam, sizin fikrinize hiç katılmıyorum."* (Yakubov 1993: 113).

3. Olumsuzluk bildiren –mä eki, hem ana fiile hem de yardımcı fiile eklenebilir. Bu durumda olumsuzluk değil, kesin bir şekilde olumluluk ifade edilir:

(Häkimbâyvâççä) *–Dädä, endi paxtä zavod qurmäsäk bolmäydi. Mâdâmiki, paxtäci boldik, zavodsiz ilâc yoq. "Hekim bey) –Baba, şimdi pamuk fabrikası kurmazsak olmaz. (Mutlaka kurmalınız.) Mademki pamuk tüccarı olduk. Fabrikasız olmaz."* (Aybek 1980: 72).

Öçäkişgän it qäpmäy qoymäs. "İnatlaşan köpek ısırmadan bırakmaz." (Kesin ısırrı.) (Atasözü)

Olumsuzluk eki, ana fiil + yardımcı fiilden oluşan birliklerin bütününde genellikle yardımcı fiile eklenmektedir. Ancak, *ket-, taşlä-, yubâr-* yardımcı fiillerine –mä olumsuzluk eki eklenmemektedir. *Ket-, taşlä-, yubâr-* fiilleri, hareketin güçlüüğünü ifade ettiğinden, *issib ket-, issib ketmädim, buzib taşlädi- buzib taşlämädi, maqtäb yubardı- maqtämäy yubardı* örneklerinde ana fiildeki hareket inkâr edilmez, *ket-, yubâr-* fiillerindeki anlam inkâr edilir (Hacıyev 1973: 104).

–mä ekinin çekimli ve çekimsiz fiillerde olumsuzluk bildirmerinin en önemli yolu olduğu yukarıda belirtilmişti. –mä olumsuzluk eki eklenen fiiller, kullanımda başka anlamlar da ifade edebilir. Bunu bağlamdan ve vurgudan anlamak mümkündür.

1. –mä eki eklenen fiil, tahmin, şüphe gibi anlamlar da bildirebilir:

Tursunbây qayaqlärdä yürgän ekän? Ketär äldidä İkrâmcân uni bayrigä bâsâlmädi. Bu künlär diligä ärmân bolíb qälmäsin işqilib. "Tursun, nerelerde geziyor acaba? Giderken İkramcan, onu bağrına basamadı. Bu günler, içine dert olmasın sakın. (Dert olmuş da olabilir.) (Seid Ahmed 1996: 38).

Bu yer kütübxânä bolmäsin. "Burası kütüphane olmasın. (Kütüphane de olabilir.)

2. Bazen –mä eki eklenen fiil, olumlu bir anlam da bildirebilir.

(Äsrärä) –Mengä qarä, ketmä. Qäçgän bilän dardıñ yengilläşmäydi. Öziñni işgä ur. İş bilän

âvunäsän. İş kimläрни âvutmägän. “(Esrare) –Bana bak, derdin hafiflemez. Kendini işe ver. İşle teselli olursun. İş, kimleri teselli etmedi. (Pek çoğunu teselli etti.)” (Seid Ahmed 1996: 19).

3. –mä olumsuzluk eki üzerine şart fiil eki getirildiğinde;

a. Olumsuzluk daha da vurgulu ifade edilmiş olur:

-Ulusniñ şori qursin!-dedi Tâhir.

-Käsâfât pādşālär uruşmäy turälmäsä.

“-Zavallı halk! dedi Tahir, kötü padişahlar savaşmadan duramuyor.” (Kadirov 1988: 3).

b. Nâhât kelimesi ile birlikte kullanıldığında olumsuzluk ile birlikte hayret ve şaşkınlık bildirir:

Tâhir âdâmlärniñ hâr birini sinçiklâb közdän keçirdi. Nâhâtki ulärniñ âräsida Râbiyäni körgän-bilgän birärtä âdâm bolmäsä? ‘Tahir, adamların her birini dikkatle gözden geçirdi. Nasıl olur da onların arasında Rabiya’yı gören bilen bir tane bile adam bulunmaz?’ (Kadirov 1988: 106).

(Bâbur) – İniñiz pādşâh bolä turib, nâhâtki sizgä yârdäm berälmäsä? ‘(Babur) – Kardeşiniz padişah olup, nasıl olur da size yardım edemez?’ (Kadirov 1988: 177).

-mä olumsuzluk ekinin kelime yapımında özellikle sıfat yapımında işlek bir yol olduğu söylenebilir. Olumsuz sıfat fiil eki –mäs fiil kök ve gövdelerine eklenerek sıfatlar, özel ve cins isimler yapmıştır:

Sıfatlar:

âdâmsevmäs ‘insan sevmeyen’: *âdâmsevmäs kişi* ‘insan sevmeyen kişi’, *bitmäs-tügänmäs* ‘bitmez tükenmez’: *bitmäs-tügänmäs yol* ‘bitmez tükenmez yol’, *buzilmäs* ‘bozulmayan’: *buzilmäs dostlik* ‘bozulmayan dostluk’, *bükilmäs* ‘güçlü’: *bükilmäs irädä* ‘güçlü irade’, *âcrämäs* ‘ayrılmayan’: *âcrämäs dost* ‘ayrılmayan dost’, *hârmäs* ‘yorulmayan’: *hârmäs kişi* ‘yorulmayan kişi’, *xuşyâqmäs* ‘tembel’: *xuşyâqmäs âdâm* ‘tembel adam’, *qaytmäs* ‘cesur’: *qaytmäs âdâm* ‘cesur adam’, *qorqmäs* ‘cesur’: *qorqmäs âdâm* ‘cesur adam’, *ölmäs* ‘ebedî’: *ölmäs äsârlär* ‘ebedî eserler’, *ölmäs-yitmäs* ‘ebedî’: *ölmäs –yitmäs äsârlär* ‘ebedî eserler’, *ötmäs* ‘bıçak için kör’: *ötmäs piçâq* ‘kör bıçak’, *özgärmäs* ‘değişmez, kesin’: *özgärmäs qânun* ‘değişmeyen, kesin kanun’, *sezilmäs* ‘anlaşılmayan’: *sezilmäs istehzâ* ‘anlaşılmayan alay’, *sezilär-sezilmäs* ‘anlaşılmayan’: *sezilär-sezilmäs şâbädä* ‘hissedilmeyen esinti’, *tâpilmäs* ‘nadir’: *tâpilmäs mâtâ* ‘nadir şey’, *tebsä-tebränmäs* ‘vurdumduymaz’: *tebsä-tebränmäs âdâm* ‘vurdumduymaz adam’, *yengilmäs* ‘yenilmez’: *yengilmäs küç* ‘yenilmez güç’, *yeb toymäs* ‘obur’: *yeb toymäs bälä* ‘obur çocuk’, *yetär- yetmäs* ‘az miktarda’ *yetär-yetmäs buğday* ‘az miktarda buğday’.

Özel isimler:

Elämäs ‘erkek ismi’, *Eslämäs* ‘erkek ismi’, *Qaytmäs* ‘erkek ismi’, *Ölmäs* ‘erkek ve bayan ismi’, *Ölmäsây* ‘bayan ismi’, *Ölmäsxân* ‘bayan ismi’, *Säidölmäs* ‘erkek ismi’, *Tälmäs* ‘bayan ismi’, *Täymäs* ‘erkek ismi’.

-mäs ekiyle *päşşäqonmäs* ‘dikenli ve güzel kokulu çiçekleri olan bir bitki’, *indämäs* ‘sessiz’ gibi cins isimler ve *yüz körmäs bol-* ‘görülemeyecek kadar kötü olmak’ fiili de yapılmıştır.

emäs: Fiillerde olumsuzluk ifade etmenin bir başka yolu er- fiilinin olumsuzluk eki -mä ile birleşip oluşturduğu *ermäs* > *emäs* şeklindedir. Bu şekil, hem fiillere hem de isimlere gelerek inkâr bildirmektedir. *Emäs*, olumsuzluk dışında başka bir anlam ifade etmez ve çekimli fiillerden sadece -gän ekiyle yapılan uzak ötgen zaman ve -mâqçi ekiyle yapılan maksad fiilinin olumsuz şeklini yapmak için kullanılır:

(Abdüşükür) –Men sizgä köp däfä gäpirsäm häm, jälibä maqsädimni häli tüşüntirişgä *muvaşşaq bolgän emäsmän*. “Ben size çok defa söylesem de galiba henüz amacımı anlatmada başarılı olmuş değilim.” (Aybek 1980: 86).

... polät sändiqdä Xänzädä begimniñ suräti bärliğini ulärgä häm äytmädi. Bu sirni u heç kimgä *bildirmäqçi emäs edi...* “...çelik sandıkta Hanzade Sultan’ın resmi olduğunu onlara da söylemedi. Bu sırrını hiç kimseye söylemek istemiyordu...” (Kadirov 1988: 16).

emäs şekli, sadece fiillere değil, isimlere de gelebilmektedir:

(Äkbär) – Mäzax qıläyäpsänmi? Keçäginä tuxumdän çıqqan *cöcümässän-ku?* (Ekber) – Dalga mı geçiyorsun, çünkü çocuk değilsin ya? (Abdullahanov 1988: 18).

emäs şekli, e’nin düşmesiyle ekleşir ve çekimli fiile ya da isme birleşik yazılabilir: *körgän emäsmän* > *körgänmäsmän*, *yaxşı emäs* > *yaxşımäs*.

Men häm Änabibi’ni kättä qılämän deb ümrimniñ yigirmä yılını bekniñ ästänäsigä tökkänmän. Dädäni *yämänlämäqçimäsmän*. “Ben de Anabibi’yi büyüteyim diye ömrümün yirmi yılını beyin eşigine feda ettim. Babanı kötülemek istemiyorum.” (Askad Muhtar 1982: 32).

Hareket ve hadise, kıyasen alınıp, birincisinin inkârını ifade etmek için *emäs* kullanıldığında, ikinci hareketin inkârı değil, birinci cümledeki hareketin inkârı ifade edilir:

Hämmäsi uruy äyirsä, *birläşiş emäs*, tozib ketiş heç gäp emäs. “Hepsi soy ayrımı yaparsa, birleşme değil, ayrılma kaçınılmazdır.” (Askad Muhtar).

Bu durumda *emäs*, fiilin çekimli şekilleriyle de kullanılabilir:

Häci xälä *indämäsdä emäs*, başdä yırladı, sıqtadı, qarşilik qılğan çärläri häm boldi. “Hacı teyze sesini çıkarmadı değil, başta ağladı, sızladı, karşı olduğu zamanlar da oldu.” (M. İsmailiy) (Hacıyev 1973: 105).

Şähär üzrä qanät yäzgan xavf-xatär säbäbmä, qaländärlärniñ cäzävö bilän hu-huläb zikr tüşişläri vähimäli tüyülär, göyü ulär ällägä hämdü sänä *oqmäqdä emäs*, bilaks, kimgädir tähdid qılmäqdä edilär. “Şehrin üzerine kanat geren tehlike yüzünden mi neden, dervişlerin heyecanla hu hu diyerek zikretmeleri, korkunç gelir, sanki Allah’a hamd ve sena okumakta değil, tam tersine birisini tehdit etmekteydiler.” (Yakubov, 1986: 6).

Yok: Özbek Türkçesi edebî dilinde yok, olumsuzluk ifade eden emäs gibi hem isimlerde de hem de fiillerde inkâr için kullanılmaktadır. Yok, sadece –gän eki ile yapılan uzak ötgen zaman ve –yâtgän eki ile yapılan fiil şeklinin olumsuzunu yapmak için kullanılır. Bu kullanımda –gän ve –yâtgän’den sonra iyelik ekleri getirilir. Yok, kelime anlamını kaybetmediğinden olumsuzluk, -mä ekine göre daha vurgulu olarak ifade edilir:

Fâyâdâni tülki baqqâl urdi. Vây härâmi nâinsâf! Men bundây moltânini sirä körgänim yoq edi. “Kârı, tilki bakkal aldı. Vay haydut, vay insafsız! Ben böyle hilekârı hiç görmedim.” (Aybek 1980: 40).

(Risälât) –Buni heç kim tältäytirgäni yoq edi. Özi üç-tört kündän beri jalätirâq bolib yürübdı. “(Risalet) –Bunu hiç kimsenin nazlandırdığı yok. Kendi kendine üç dört günden beri bir tuhaf hâlde geziyor.” (Seid Ahmed 1996: 20).

Fiilin –gän ile yapılan şekli ve şahıs eklerinden sonra –çä eklendiğinde iş ve hareketin belli bir derecesinin gerçekleşebildiğini, ancak bunun hareketin tamamı olmadığını bildirir:

(Räsulcân) –U yâqlärgä häli ülgürgänimçä yoq. Başqa hämmä xocülikläрни äylänib çıqdim. “(Resulcan)– O taraflara henüz yetişemedim. Başka bütün işletmeleri dolaştım.” (Abdullahanov 1988: 18).

Yok kelimesi, olumsuz bir cümlede kullanıldığında olumsuzluk değil, olumluluk daha kuvvetli bir şekilde ifade edilir:

Lekin tarixiy äbidälärgä birân belgi qoyilmägäni rayon ziyälilärini räncitmäy iläci yoq. “Ama tarihî abidelere herhangi bir işaret koyulmaması, bölge aydınlarını incitmeden bırakmaz. (Mutlaka incitir.)” (Mirmuhsin 1989: 182).

Yok kelimesinin –gän ve yâtgän ekiyle yapılan fiil şekillerinin inkârını bildirdiği yukarıda belirtilmişti. Ancak bazı durumlarda –ä ile yapılan *hazirgi kelesi zamanın* da olumsuzluğunu bildirebilir:

Äkbär toppä-to’ri Rayicrakomgä bârib, arxitektör-lär bölimini başqara başläydi Bu birävgä yâqadi, birävgä yoq. (Birävgä yağmıydu.) “Ekber, dosdoğru Bölge İcra Komitesi’ne gidip Mimarlar Bölümü’nü yönetmeye başladı. Bu, bazılarının hoşuna gider, bazılarının gitmez.” (Abdullahanov, 1988: 19).

Nä: Özbek Türkçesi edebî dilinde bu şekil, tekrar olarak kullanıldığında fiillerde olumsuzluğu bildirmektedir. Diğer olumsuzluk bildiren yapı ve eklerden farklı olarak nä, kelimeden önce gelmektedir:

Men qışlânmizniñ ertängi qıyâfäsini oyläymän, ägäyni,-dedi u qızışib,-bu fikr tinçlik bermäy qoygän. Nä uyqumda ärämin bâr, nä ongimdä... “Ben, köyümüzün sonraki görünüşünü düşünüyorum, arkadaş dedi o, heyecanla. Bu düşünce rahat vermiyor. Ne uykumda huzurum var, ne uyanırken...” (Abdullahanov, 1988: 20).

(Ä’zämçân) –Ähmâq. Sengä kim qoyıbdı içişni! –Äpäsiğä tä’nä qıldı. –Uni räsvä qılıbsızlär. Nä gäpgä kirädi, nä iş buyursän qıladi. “(Ezamcan) – Ahmak. Sen kim içmek kim!

Ablasına sitem etti, onu rezil etmişsiniz. Ne lâf dinliyor, ne iş buyursan yapıyor.” (Seid Ahmed 1996: 20).

Bazı kaynaklarda inkâr bildiren *nä* kullanıldığında fiilin olumlu olması gerektiği belirtilse de bu kesin bir kural değildir. Çoğunlukla *nä* ile birlikte fiil olumlu olur ama olumsuz kullanıldığı durumlar da vardır:

Çıyrıquvuqdä ädämlär beş kündän beri nä işgü çıqālmäy, nä uxlālmäy dengiz yâqasidä üymälüşädi. “Çıgırkuvuk’da insanlar beş günden beri ne işe çıkıyor, ne uyuyor, deniz boyunda toplanıyorlar.” (Askad Muhtar) (Hacıyev 1973: 111).

Özbek Türkçesi edebî dilinde olumsuzluk ifade etmede yukarıdaki ek ve yapılar dışında soru bildiren yapılar ile tonlama da çok önemlidir. Soru bildiren yapıların bazıları, her ne kadar olumlu olsa da olumsuzluk bildirmektedir:

Qaysi küni ânäsi eriñ Täcistikängä ketibdi, deb gäp täpib keldi. “Nimä bir säfür gastrolgä bärmäsä, biräw urışärmidi?” “Bir gün annesi, kocan Tacikistan’a gitmiş diye bir lâf getirdi. “Ne yani, bir sefer turneye gitmese birisi kavgâ mı eder? (Etmezler.)” (Haşimov 1992: 111).

(Risälät) –Ertämi-indin Dildär älbättä ketädi. Bisät-baçalini şipirib, üyni şipşiydäm qilib ketädi. Yâş ümrini bevälikdä xazân qılärmidi? “(Risalet) – Yarın birgün Dildar, mutlaka gider. Çeyizini meyizini toplayıp, evi boşaltıp gider. Genç ömrünü dullukla hazan eder mi? (Etmez.)” (Seid Ahmed 1996: 27).

Sonuç olarak, Özbek Türkçesi edebî dilinde olumsuzluk ifade eden şekiller, çok olmakla birlikte bir sistem oluşturanlar, *-mä, emäs* ve *yok* gibi ek ve yapılarıdır. *-mä* eki, çekimli ve çekimsiz fiillerde olumsuzluğu bildirirken yanı sıra kelime yapımında özellikle sıfat yapımında da işlek sayılabilir. Yok ve emäs, hem fiillerde hem de isimlerde olumsuzluğu ifade etmekte ve leksik anlamını kaybetmediğinden olumsuzluğu daha vurgulu olarak bildirmektedir.

Kullanılan transkripsiyon işaretleri:

å : Yuvarlak söyleyişe meyilli /a/ sesi.	x : Gırtlak /h/ sesi
e : Kapalı /e/ sesi.	γ : Art damak /g/ sesi.
ä : Açık /e/ sesi..	q : Art damak /k/ sesi.
	ñ : Nazal /n/ sesi

Kaynaklar

- ABDULLAHANOV, C., (1988). *Hanedan*, Taşkent.
 ASKAD, M., (1982). *Çınar*, Taşkent.
 AYBEK, (1980). *Kutlug kan*, Taşkent.
 BEGMATOV, E., (1991). *Özbek isimleri*, Taşkent.
 ERGİN, M., (1997). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
 FAHRİ, K. vd., (1957). *Hazirgi zeman özbek tili*, Taşkent.
 GULAMOV, E., (1954). *Fe’l*, Hazirgi zeman Özbek tili kursiden materialler, Taşkent.

- HACIYEV, A., (1973). *Fe'l*, Taşkent.
- , (1985). *Lingvistik terminlarning izahli lugati*, Taşkent.
- HASHIMOV, Ö., (1992). *Behar kaytmeydi*, Taşkent.
- KADIROV, P., (1988). *Yulduzli tünler*, Taşkent.
- KOKLYANNOVA, A. A., (1963). *Kategoriya vremeni v sovremenom uzbekskom yazıke*, Moskova.
- KUNGUROV, R., TIHANOV, A., (1969). *Obratny slovar uzabeskogo yazıka*, Semerkant.
- KONONOV, A. N., (1960). *Grammatika sovremenno uzbekskogo literaturnogo yazıka*, Moskova – Leningrad.
- MIRMUHSIN, (1989). *İldizler ve yepprakler*, Taşkent.
- MIRZAYEV, M., vd., (1970). *Özbek tili*, Taşkent.
- Özbek tili grammatikasi I*, (1975). Taşkent.
- Özbek tilining izahli lugati I-II*, (1981). Moskova.
- SARIMSAKOV, B., vd., (1984). *Özbek halk makalleri*, Taşkent.
- SEİD AHMED (1996). *Ufk*, Taşkent.
- SÜLEYMANOV, A. H., vd., (1962). *Fe'l zamanleri*, Taşkent.
- ŞAABDURAHMANOV, Ş., vd., (1980). *Hazirgi özbek edebiy tili*, Taşkent.
- TURSUNOV, U., vd., (1992). *Hazirgi özbek edebiy tili*, Taşkent.
- YAKUBOV, A., (1986). *Ulugbek hazinesi*, Taşkent.
- YAKUBOV, N., (1993). *Can*, Taşkent.

Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Adların Anlam Farklılıkları Üzerine

Seyitnazar Ernazarov

Kelime bölüklerinin miktar bakımından en çok sözcüğü, dolayısıyla kavram alanlarını içeren isimlerin çoğunluğu, aynı bir yazı dili grubuna ait olan Türkmen ve Türkiye Türkçesinde genellikle benzer leksikal anlamlarda kullanılmaktadır. Bu kelimelerin birçoğu ise iki yazı dili için de ortaktır. Ancak bu, bütün isimlerin şekil ve anlam bakımından her iki yazı dilinde de olasılığı anlamına gelmez. Şöyle ki; isimlerin birçoğu, mânâyı anlatmak için her dilin kendi kelime hazinesinde bulunan, bazıları ise yabancı dillerden alınmış olan kelimelerle ifade edilmektedir. Meselâ,

açar-anahtar, aştık-torun, asman-gökyüzü, avı-zehir, ayal-kadın, aydım-türkü, şarkı, bedrekova, bice-kura, cora-kız arkadaş, çarva-göçebe, çiğit-çekirdek, çilim-tütün, sigara, damak-boğaz, gırtlak, doğan-kardeş, eňek-çene, gant-şeker, guncak-bebek, garavul-bekçi, garındaş-akraba, gayçı-makas, gonamçılık-mezarlık, gövürüm-hacim, hasıl-ürün, mahsül, hoş-a-başak, salkım, hovp-korku, tehlike, hüvdi-ninni, ırm-inanç, hurafe, ısı-koku, ısı-sıcak, içali-casus, içeğe-bağırsak, ilik-düşme, işlik-fil, kâşir-havuç, kerep-ağ, kövüş-ayakkabı, küyze-güğüm, küp, maşın-araba, maşk-egzersiz, matal-bilmece, mesge-tereyağı, narpız-nane, nebit-petrol, neşir-yayın, noyba-fasülye, olca-ganimet, orun-yer, derece, otlu-tren, önüm-ürün, mahsul, önümçilik-üretim, ösümlük-bitki, öyken-akciğer, pağta-pamuk, pımtık-tomurcuk, pil-kürek, pökçi-top, pürs-tomruk, rezin-lastik, sakçı-nöbetçi, bekçi, salğıt-vergi, sapak-ip, iplik, sapak-ders, sayavan-şemsiye, selle-sarı, setir-sıra, sırkav-hasta, simap-cıva, sumka-çanta, süle-yulaf, şah-boynuz, şaha-dal, şalı-pirinç, şar-küre, şemal-rüzgâr, şerebe-tuzlu su, şkad-dolap, şüle-pirinç lapası, tağan-sacayak, teğmil-leke, tekce-raf, temen-büyük iğne, temençe-toplu iğne, temmäki-tütün, tor-ağ, tuzak, türme-hapishane, ukıp-yetenek, kabiliyet, uruş-savaş, ümür-sis, üns-dikkat, yağday-durum, yabı-dişi at, yekeapan-yaban domuzu, yelim-tutkal, yığnak-toplantı, yığırış-gülümseme, zat-eşya, şey, zer-yaldız, altın, zey-rutubet vb.

Buna karşın söz konusu yazı dillerinin kelime hazinesinde kullanılan ortak leksikal birimler, nicelik bakımından daha geniş bir sözlüksel alanı kapsamaktadır. Bu, söz konusu yazı dillerinin birbirine olan yakınlığının ifadesidir. Tabii ki değişik coğrafyalarda yerleşmesi, birbirleri ile ilişkilerinin yüzyıllarca olmaması, söz konusu yazı dillerindeki birçok ortak leksikal-işlevsel birimlerde bazı fonetik farklılıkların kullanımına da yol açmıştır. Meselâ,

alma-elma, atır-ıtır, barmak-parmak, başgançak-basamak, beyni-beyin, bezeg-bezek, calbar-şalvar, cübi-cep, cübüt-çift, çağıl-çakıl, çarh-çark, çırmaşık-sarmaşık, çıbık-çubuk, çüy-çivi, damca-damla, dodak-dudak, dövet-devlet, duralga-durak, duz-tuz, düye-deve, dırnak-tırnak, däne-tane, ädim-adım, gamçı-kamçı, ganat-kanat, gaplañ-kaplan, garpız-karpuz, goñşı-

*Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Adların Anlam Farklılıkları
Üzerine*

komşu, geçelge-geçit, gövde-gövde, gunça-gonca, gudrat-kudret, inñe-iğne, iym-yem, hovlu-avlu, kağız-kağıt, kapasa-kafes, karta-harita, kebelek-kelebek, keyp-keyif, kirey-kira, köñül-gönül, mive-meyve, mukdar-miktar, nağt-nakit, nokat-nokta, oñurga-omurga, ovlak-oğlak, oynavaç-oyuncak, öy-ev, pelte-fital, pıçak-bıçak, pışırđı-fısıltı, pisse-fistik, poçta-posta, pos-pas, sahıpa-sayfa, sallançak-salınçak, soğap-sevap, sübse-süüpürge, süzgüç-süzgeç, şayat-şahit, şert-şart, şetdalı-şaftalı, terezi-terazi, tirsek-dirsek, tovsan-tavşan, tovuk-tavuk, tüpeñ-tüfek, tüydük-düdük, tüykülik-tükürük, tagma-damga, tahya-takke, uçar-uçak, ütük-ütü, vağt-vakit, vezipe-vazife, yangıç-yakıt, yeññe-yenge, zıncır-zincir, zeytun-zeytin vb.

Bu şekildeki fonetik bakımdan biraz farklı veya aynı olan leksikal birimlerimizin genellikle aynı bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. Ama bunlardan bazılarının söz konusu yazı dillerinde değişik anlamları ve nüanslarını ifade ederek, anlamsal-işlevsel bakımdan aynı dil ortamlarındaki farklı işlevselliğine de rastlanmaktadır. İşte bizi ilgilendiren de ortak leksikal birimlerimizin farklı biçimlerdeki kullanımınıdır.

Türkiye Türkçesindeki *para* kelimesinin leksik karşılığı, Türkmen Türkçesinde *pul* kelimesi ile ifade edilmektedir. Türkmencede de *para* kelimesi, aktif olarak kullanılmaktadır. Ancak Türkmen Türkçesinde *para* kelimesi, yaptırılmak istenen bir işte yasa dışı kolaylık sağlanması için bir kimseye verilen rüşvet anlamını ifade etmektedir. Türkmen Türkçesindeki *para* kelimesinin ifade ettiği anlamında kullanılan *pul* kelimesi ise, Türkiye Türkçesinde birçok anlam içermektedir. *Türkçe Sözlük*'te gösterilen dokuz anlamından ikincisi, "Eskiden kullanılan akçeden küçük metal para" olarak nitelendirilen *pul* sözünün kullanımı da para ile ilgilidir. Diğer üçüncüsü ise, "Bazı giysilerde süs olarak kullanılan parlak, incecik, genellikle metal levhacık" mânâsını ve altıncı leksikal karşılık olan "Zool. Balıkların, sürüngenlerin ve bazı kuşlarla memelilerin vücudunu kaplayan boynuzsu, sert levhacık" anlamını, söz konusu sözcüğün Türkmen Türkçesindeki uygun leksikal anlam alanlarıyla bağdaştırmak mümkündür. Çünkü Türkmencede *Türkçe Sözlük*'ten getirilen *pul* sözünün bu üç anlamının hepsi bir çeşit gümüş parayı belirten *teññe* kelimesi ile ifade edilmektedir. Tarihi bakımdan Rusların 20 köpüklük para biriminin değerinde olan *teññe* kelimesi, sonradan Bağımsız Türkmenistan'ın metal parasına da verilen bir addır. Bazen Türkmencede bir metal para adını belirten *şayı* kelimesi de bu anlamlarda kullanılabilir. Genellikle de kadın giysilerinde süs olarak yer alan pulu anlatmak için *şayı* kelimesi aktif kullanılmaktadır. Ancak *balık pulu* sadece *balık teññesi* şeklinde ifade edilmektedir. *Pul* kelimesinin Türkiye Türkçesindeki *posta pulu*, *damga pulu* mânâsı, Türkmen Türkçesinde Rusçadan geçen *marka* kelimesiyle anlatılmaktadır: *Poçta markası*.

Söz konusu yazı dillerindeki bazı akrabalık kavramlarını belirten terimlerde

de anlam farklılıklarına rastlanmaktadır. Çocuğun dünyaya gelmesinde etken bir rolü üstlenen erkeğin adı Türkiye Türkçesinde *babadır*. Türkmen Türkçesindeki *baba* kelimesi ise, çocuğun annesinin babasını anlatmaktadır. Türkmen yazı dilinde Türkiye Türkçesindeki *baba* kelimesi yerine ilk hecesi uzun söylenen *kaka* akrabalık terimi kullanılmaktadır. Bu anlamda bazı Türkmen ağızlarında *däde* kelimesine de rastlanmaktadır. Türkmen yazı dilinde ve Teke ağızında *däde* akrabalık terimi, çocuğun babasının kardeşini anlatmaktadır. Türkiye Türkçesindeki ilk hecesinde uzunluk olmayan *dede* terimi ise, babanın veya annenin babasını anlatmak için kullanılmaktadır. Derleme Sözlüğü'nde (C. IV, s. 1397) *dede* sözcüğünün 1) Genç baba ve 2) Ağabey anlamları gösterilmektedir. Daha ilginç ise, bu sözlükteki (C. VIII, s. 2599) *kaka* sözünün 1) Büyük kardeş, 2) Erkek kardeş ve 3) Süt kardeş anlamlarında ağızlardaki kullanımıdır.

Türkiye Türkçesindeki *kardeş* kelimesine, Türkmen Türkçesinde *gardaş* şeklinde benzer anlamda rastlanmaktadır. Ancak Türkmencede *gardaş* kelimesinin kullanım alanı çok dar olup, bunun yerini genellikle *doğan* sözcüğü almaktadır. Türkiye Türkçesinde kullanılan *doğan* leksikal birimi ise, Türkmencedeki *laçın* kelimesinin mânâsına uygun düşen bir yırtıcı kuşun adını belirtmektedir.

Türkmen Türkçesindeki küçük yaştaki oğlan veya kızı anlatan *çağa* kelimesinin anlamı, Türkiye Türkçesi kelime hazinesinde *çocuk* ile ifade edilmektedir. Tabii Türkiye Türkçesinin ağızlarında "*çocuk, bebek*" anlamındaki *çağa* kelimesine rastlanmaktadır. (Bkz. *Türkçe Sözlük*, s.421). Bunlara karşın Türkmen Türkçesindeki aktif kullanımda olan *cocuk* kelimesi, domuz yavrusunu anlatmak için kullanılmaktadır. Söz konusu anlamsal-işlevsel benzerlik, *Türkçe Sözlük*'teki (s.1430) *küçük* sıfatının isim olarak "*çocuk*" anlamındaki dokuzuncu mânâsı, Türkmen Türkçesindeki *güçük* ismi ile karşılaştırıldığında da görülmektedir. Şöyle ki; Türkmencedeki *güçük* kelimesi, köpek yavrusunu anlatmaktadır. Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında *küçük* sözcüğünün *kuçka* kelimesi ile eşanlamlı olan "köpek yavrusu"nu anlatmak için kullanıldığı, *Derleme Sözlüğü*'nde (C. VIII, s. 2989, 3024) gösterilmektedir. Esasında söz konusu yazı dillerinde ortak leksikal birimlerimiz olan *it* ve *köpek* kelimelerinin kullanım alanlarında da farklılıklar vardır. Türkmen Türkçesinde *it* kelimesi, çok geniş bir leksikal anlam alanına sahiptir. *Köpek* kelimesi, sadece bunun erkeği için kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise *köpek* kelimesi geniş anlam alanına sahiptir. Buna bağlı olarak türeyen *köpekayası*, *köpekbalığı*, *köpek dişi*, *köpekkuyruğu* gibi birleşik kelimeler de nicelik bakımından çok geniş bir kavramsal alanı bildirmektedir. Ancak *it* kelimesi ile ilgili söylenen atasözleri de az değildir.

Söz konusu yazı dillerinde hayvan adlarını belirten bazı ortak leksikal birimlerimizin de farklı anlamlardaki kullanılışına rastlanmaktadır. Meselâ,

*Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Adların Anlam Farklılıkları
Üzerine*

Türkmen Türkçesindeki *keyik* kelimesi ile Türkiye Türkçesindeki *geyik* sözcüğü, aynı bir hayvan adını ifade etmek için kullanılmamaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't-Türk*'ünde (I, 26-16, 155-28, II, 8-27120-15, III, 168-10, 168-16) eti yenen yabanî hayvan anlamında olan *keyik*, Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki *ceylanı* belirten hayvanın, Türkiye Türkçesindeki *geyik* ise Türkmencedeki *suğun* adlı hayvanın adını belirtmektedir. Yırtıcı, etçil, memeli hayvan olan *kurdu* anlatmak için Türkmen Türkçesinde *gurt*, *börü* ve *möcek* leksikal birimleri eşanlamli kelimeler olarak kullanılmaktadır. *Gurt* ve *börü* kelimeleri ile karşılaştırıldığında *möcek* sözcüğü daha geniş kullanım alanına sahiptir. Türkiye Türkçesinde ise, bu hayvan sadece *kurt* kelimesi ile anlatılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki ikinci bir yumuşak vücutlu, uzun gövdeli, omurgasız, bacaksız, ayaksız veya çok ilkel ayaklı küçük hayvanı belirten *kurt* kelimesi, Türkmen Türkçesinde de *gurt* şeklinde geçmektedir. Türkmen Türkçesinde söz konusu hayvanın bazı türlerini ifade etmek için *gurçuk* kelimesi de kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinin kelime hazinesinde bu anlamda *böcek* kelimesi yer almaktadır. *Böcek* eklem bacaklıların, altı bacaklı, çoğu kanatlı ve vücutları baş, göğüs, karın olarak eklemlerden oluşmuş hayvan sınıfına verilen bir addır. Türkmen Türkçesinde de *möcek* kelimesinin çok az da olsa aynı anlamdaki kullanılışına rastlanmaktadır. (Bkz. *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, 1962, s.449). Ancak genellikle *möcecik* veya *mör-möcek* şekilleri yaygındır.

Türkiye Türkçesindeki bir evcil veya yabanî hayvanı anlatan *kedi* adının leksikal karşılığı, Türkmen Türkçesinde *pişik* kelimesi ile ifade edilmektedir. *Pişik* adı, Türkiye Türkçesinin birçok ağzında *pisik*, *pusuk*, *püsük*, *püssük*, *pisigen* varyantlarında kullanılmaktadır (*Derleme Sözlüğü* C. IX: 3460-3461). Türkiye Türkçesindeki *kedi* kelimesini hatırlatan *kâdi* adı, Türkmencede çok aktif kullanılan bir sebze ismidir. Türkiye Türkçesinde bu sebze adı, *kabak* leksikal birimi ile ifade edilmektedir. Türkiye Türkçesinin Karakoyunlu, Iğdır-Kars ağzlarında bu mânâda *kado* isminin kullanıldığı *Derleme Sözlüğü*'nde (C. VIII, s. 2591) gösterilmektedir.

Söz konusu yazı dillerinde bir bitkiyi veya meyveyi belirten *erik* leksikal birimi de değişik anlamları ifade etmektedir. Türkmen Türkçesindeki *erik* isminin karşılığı Türkiye Türkçesinde *kayısı*, Türkiye Türkçesindeki *erik* kelimesinin karşılığı ise, Türkmencede *garalı* olacaktır. Türkiye Türkçesindeki *biber* Türkmencede *burç* ismi ile anlatılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki *kara biber*, *kırmızı biber*, *dolmalık biber* kelimeleri, Türkmen Türkçesinde *gara burç*, *gızıl burç* ve *bolgar burç* (*bulgar burç*) şeklinde kullanılmaktadır. Söz konusu yazı dillerinin ikisinde de *burç* ortak leksikal biriminin benzer ve değişik anlamları mevcuttur. *Burç* isminin astrolojik anlamı, dillerin ikisinde de benzerdir. Ancak Türkmen

Türkçesindeki birbirini kesen iki çizginin, iki dizlemin oluşturduğu açıyı, iki duvarın birleştiği girintili veya çıkıntılı yeri belirten *burç* kavramı, Türkiye Türkçesinde *köşe* kelimesi ile anlatılmaktadır. Türkmenlerin büyük şairi Mahtumkulu:

*Gulak salıp, bir köşede oturdım,
Ber-hä-bermiş, al-ha-almış bu dünyä.*

(Mağtımguş, *Saylanan Eserler*, Aşgabat, 1983, C. II, s. 39)

diyerek, *köşe* adını Türkiye Türkçesindeki anlamına göre kullanmıştır. Ama Türkiye Türkçesindeki kale duvarlarından daha yüksek, yuvarlak, dört köşe veya çok köşeli kale çıkıntısını anlatan *burç* kelimesi, Türkmen Türkçesinin kelime hazinesinde bulunmamaktadır. Söz konusu kavram alanı Türkmencede *başnya*, *diň* kelimeleri ile ifade edilmektedir. Türkiye Türkçesindeki yukarıda geçen *köşe* kelimesi ise, Türkmen Türkçesinde *köçe* şeklinde kullanılmaktadır. Türkmencedeki *köçe* leksikal birimi Türkiye Türkçesindeki *sokak* kelimesinin ifade ettiği anlamına gelmektedir.

Söz konusu yazı dillerindeki bazı yemek adlarında da bir takım farklar görülmektedir. Meselâ, iki dilde de aktif kullanımda olan *börek* kelimesi, farklı yemekleri anlatmaktadır. Türkiye Türkçesindeki *börek* süzcüğünün sözlüksel karşılığı, Türkmencede *gutap* kelimesi ile ifade edilmektedir. Türkmenlerin böreği, Türkiye’de hazırlanan mantının hacim bakımından oldukça büyük olan bir yemek türünün adıdır. Türkmenlerin mantısı ise, özel bir tencerede değişik şekilde hazırlanan bir yemek türüdür. Undan yapılmış hamurun fırında, tandırda pişirilmesiyle hazırlanan esas yiyeceğimiz olan *ekmek* Türkmen Türkçesinde *çörek* adı ile bilinmektedir. Bazı Türkmen ağızlarında *nan* kelimesi ile de adlandırılmaktadır. *Çörek* ismi, Yomut lehçesinin batı ağzında “ince hamurun yağda kızartılmasıyla yapılan ve Türkmen yazı dilinde *çelpek* adı verilen yiyecek” anlamına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde de *çörek* ismi mevcuttur. Az yağlı, bazen şekerli ve yumurtalı, gevrekçe bir hamur işinden elde edilen bu çörek, Türkmencede *köke* veya *külçedir*. Söz konusu yazı dillerinde *şeker* kelimesinin kullanımında da ilginç anlatım farklılığı görülmektedir. Türkiye Türkçesindeki *şeker* kelimesi çok geniş bir anlam alanına sahip. Türkmencedeki *şeker* ise Türkiye Türkçesindeki şekerlerin sadece bir türünün adıdır. Bu anlamda Türkmencede eşanlamlı *gant* kelimesi de kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki *şeker* kelimesinin anlamını esasında sıfat olan, sonra substantivleşen, yani adlaşan *süyci* ismi anlatmaktadır. Aynen bunun gibi, Türkiye Türkçesindeki aslında sıfat olan *tatlı* kelimesi şekerle veya şekerli şeylerle yapılan yiyeceklerin adı olarak bilinmektedir. Türkmen Türkçesindeki *datlı* kelimesi ise, sadece sıfat olarak *lezzetli*, *tatlı* anlamını ifade etmektedir.

*Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Adların Anlam Farklılıkları
Üzerine*

Söz konusu yazı dillerinde bazı kıyafet belirten ortak isimlerimizde de mânâ farklılıklarına rastlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde kıyafet anlamındaki *kılık* kelimesi Türkmencede *gılık* şeklinde kullanılmaktadır, ancak belirttiği anlamı, kıyafetle ilgili olmayıp, Türkiye Türkçesindeki eş anlamlı olan *huy*, *karakter* kelimelerinin anlamını ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde başa giyilen giysinin adı *başlık* kelimesi iledir. Söz konusu *başlık* ismi, bundan başka da bir çok anlamlara sahiptir (*Türkçe Sözlük*'te 7 anlamı gösterilmektedir, s. 240). Türkmencede ise, başa giyilen genel nesnenin adı *telpək*dir. Ancak Türkmen Türkçesinde de aktif kullanıma sahip olan *başlık* isminin temel anlamının Türkiye Türkçesindeki bir kurulun, toplantının, dairenin başkanını belirten *başkan* isminin anlamına uygun düştüğü görülmektedir. *Plaş*, *trençkot* gibi üst giysilerin başa giyilen bölümünün Türkmencede *başlık* olarak adlandırılması çok ilginçtir. Türkiye Türkçesindeki ceket altına giyilen kolsuz ve kısa giysiyi belirten *yelek* ismi, Türkmen Türkçesinde *yeñsiz* olarak bilinmektedir. Türkmencede *yelek* ismi ise, kuş tüyüne verilen addır.

Söz konusu yazı dillerinde bazı doğa olaylarının adlarını ifade eden isimlerde de anlam farklılıklarına rastlanmaktadır. Buna *yağış* ve *yağmur* isimleri örnek olabilir. Türkiye Türkçesinde *yağış* kelimesiyle ifade edilen ismin anlamı, Türkmen Türkçesinde *yağmur*, Türkmen Türkçesinde *yağış* kelimesiyle ifade edilen ismin anlamı ise, Türkiye Türkçesinde *yağmur* ismi ile verilmektedir. *Yaz* kelimesinin anlattığı mevsim de söz konusu yazı dillerinde aynı değildir. *Yaz* ismi, Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Türkmen Türkçesinde ilkbaharı anlatmaktadır. Buna karşın yaz mevsimi, Türkmencede *tomus* ismi ile ifade edilmektedir. *İklim* ismi, Çağdaş Türkmencede ülke, diyar anlamına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde de *iklim* ismi, eskiden bu anlamda kullanılmıştır. Ancak Çağdaş Türkiye Türkçesinde söz konusu kelime, hava yuvarı olaylarının ortaklaşa gerçekleştirdikleri etkilerin uzun yılların ortalamasına dayanan durumu anlatmaktadır. Türkiye Türkçesinde yaşam, dirim, ömür gibi birçok anlam nüanslarını içeren *hayat* ismine karşılık olarak Türkmencede *durmuş* ismi kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde *avlu* veya *avlu duvarını* veya bir yerin çevresine balçıktan, tuğladan veya ahşaptan yapılan duvarı belirten *hayat* kelimesinin *avlu* anlamı, Türkiye Türkçesinde de vardır. Şöyle ki, *Türkçe Sözlük*'te (s.965) bu kelimenin bazı ağızlarda *balkon* ve *sundurma* anlamında kullanıldığı gösterilmektedir.

Söz konusu yazı dillerinin kelime hazinesinde yer alan *yatak* sözcüğü de değişik anlamlarda kullanılmaktadır. Şöyle ki; Türkmen Türkçesinde hayvan sürülerinin barındırıldığı *ağıl* kavramını ifade eden *yatak* kelimesi, Türkiye Türkçesinde birçok değişik mânâyı anlatmaktadır. Bunun uyumak, üzerinde

yatılabilecek eşyayı anlatan karşılığı, Türkmencede *düşek*, *düşekçe* kelimeleri ile ifade edilmektedir. Türkiye Türkçesinde *döşek* kelimesi de belirli bir ölçekte söz konusu kavram alanını içermektedir. Türkiye Türkçesindeki *mis* kelimesi güzel kokulu bir maddeyi ifade etmek için kullanılırken, Türkmen Türkçesindeki *mis* kelimesi *bakır* madenini anlatmaktadır. Türkmen Türkçesindeki *sim* kelimesi *metal tel* anlamına gelirken, Türkiye Türkçesindeki eskiden gümüş anlamında kullanılan *sim* kelimesi gümüş görünüşünde ve parlaklığında olan iplik adıdır. Türkmencedeki kız istemek için kız evine gönderilen kişi, dünürücü anlamını ifade eden *savcı* kelimesi, Türkiye Türkçesinde *savcı* şeklinde ve “devlet adına ve yararına davalar açan, kamu haklarını ve hukuku yerine getirmek üzere yargıç katında sanıkları konuşturan görevli”yi anlatmaktadır. Türkmencede bu anlamda Rus dilinden alınan *prokuror* kelimesi kullanılmaktadır. Bunlardan başka söz konusu yazı dillerinde ortak kelimeler olarak belirlenebilen *öyke-öfke*, *gahar-kahur*, *yazıcı-yazar*, *çöp-çöp-hapa*, *oy-oy-ses*, *çuval-halta-çuval*, *kine-kin*, *hat-hat-yol*, *oda-otağ-çadır*, *saçak-seçek*, *sofra-supra*, *küresi-küresi-tribuna-sandalye* gibi sözcüklerin kullanılmasında bazı anlam farklılıkları görülmektedir. Böylece daha geniş bir şekilde söz konusu yazı dillerindeki ortak leksikal birimlerin sözlüksel-anlamsal yapıları ve bunların cümle içindeki kullanım özellikleri ele alınarak, kapsamlı bir bilimsel çalışma yapılabilir.

Genel olarak şöyle bir sonuca varmak mümkündür: En yakın akraba dil ailesinde yer alan söz konusu yazı dillerinin ortak sözcüklerinin benzer veya değişik anlamlarda kullanılmakta olduğunun belirlenmesi, hem Türk yazı dillerinin eğitim ve öğretimi hem de Türk sözlükçülüğünün gelişimi açısından yararlı olacağının kanısındayız.

Kaynaklar

Derleme Sözlüğü, C. IV., VIII, IX, Ankara: TDK Yayını.

HAMZAYEV, M. Y., (1962). *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Aşgabat.

KAŞGARLI MAHMUT, *Divanü Lugati't-Türk I, II, III*, (Çev.: Besim ATALAY), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.

Mağtımguılı, Saylanan Eserler, II., Aşgabat 1983.

Türkçe Sözlük, Ankara: TDK Yayını.

Türkmen Türkçesinde Alt Anlamlılık (Hyponymy)

Melek Erdem

1. Giriş

Alt anlamlılık konusu genellikle bir kelimenin anlam çerçevesi içinde ele alınmaktadır. Lyons “leksikal parçanın anlamı”nu, diğer parçalarla bağlantılı şekilde, anlam ilişkilerinin bir bütün seti olarak kabul eder (1983: 382). Lyons’a göre parçalar, paradigmatic ve sentagmatic olarak yani düşey ve yatay ilişkiler içinde olabilirler. Dolayısıyla; Lyons, “eş anlamlılık”, “alt anlamlılık” ve “zıtlık” kavramlarını anlam ilişkileri içinde değerlendirmiştir. Lyons’a göre bunlar, söz varlığının yapılanmasında anlamın en temel paradigmatic ilişkileridir (1983 : 383).

Alt anlamlılık da söz varlığının yapılandığı en temel paradigmatic ilişkiler arasındadır (Lyons 1983: 404). Lyons “alt anlamlılık” teriminin terim olarak yeni olsa da kavram olarak yeterince geleneksel olduğunu, bütün dillerin söz varlıklarının düzenlenmesinde, kurucu ilkelerden birisi olarak kabul edildiğini ve sık sık “kapsama” (inclusion) olarak anıldığını belirtmektedir (1983: 404).

Alt anlamlılık ilişkisi, yani; daha özel bir terimin daha genel bir terim içinde kapsanması, bazı anlam bilimcilerce “kümeler mantığı” açısından düzenlenmiştir. Buna göre meselâ; *çiçek* kümesi *lale* kümesinden daha geniştir ve onu içerir. *Lale*, *menekşe*, *gül* ve benzerleri, *çiçek* sözünün “alt terim”i (co-hyponym) olmakta ve buna karşılık da meselâ; *kırmızı* rengi kendi içindeki türler açısından bir “üst terim” (superordinate) olmaktadır. Lyons aynı zamanda her bir terimin aynı bağlam içinde kendi yerine geçebildiğini ve kendisiyle eş anlamlı olduğunu da belirtmektedir (1983: 405-406).

Palmer da bir dilde aynı terimin, hiyerarşinin birkaç yerinde görünebildiğini ve bunun da söz konusu kelimenin çok anlamlılığından kaynaklandığını belirtmektedir (2001: 94-95).

Bir dilin söz varlığının, en genelden en özel kategoriye doğru ilerleyerek aşamalı, sıralamalı bir sınıflandırma açısından tanımlanma imkânı, birçok anlam bilimcinin ilgisini çekmiştir. Alt anlamlılık ilişkisi yoluyla söz varlığının aşamalı olarak düzenlenmesinde en önemli etmen, o dilin kullanıldığı kültürün yapısıdır. İnsan ürünü olan nesnelere gönderimde bulunan kelimelerin, gönderimde bulundukları nesnelerin amacı veya tabii fonksiyonları dışında tanımlanamayacakları bir gerçektir: Meselâ, *ev* ‘insanların yaşadıkları yapı’dır. Ama bu, yalnız insan merkezli değil, (insanın genel ilgi ve değerlerine göre

düzenlenen) kültür bağlantılı olan (değişik kurumların belli kurum ve uygulamalarını yansıtan) söz varlığının bütünü için de doğrudur (Lyons 1983: 407).

Lyons, *bağdaşmazlık* ve *alt anlamlılık* kavramlarını birlikte değerlendirerek, *bağdaşmazlığın* cümleler arasında çelişkililik ilişkisine dayanılarak tanımının yapılabileceğini belirtmektedir. Mes.; *X kırmızı bir şapka giyiyor* cümlesi, *X yeşil (mavi, beyaz vb.) bir şapka giyiyor* cümlesini örtülü olarak reddeder. Bu açıdan renk terimleri bir dizi bağdaşmaz leksikal unsur meydana getirirler (1983: 408).

Görüldüğü üzere, konunun alan teorileriyle oldukça yakından ilgisi vardır. Bu alan teorileri içinde en meşhur olanı Trier'in bir dilin iki farklı dönemini birbiriyle karşılaştırarak yaptığı çalışmadır (Palmer 2001: 90).

Palmer alan teorisinin büyük ölçüde Saussure'un değer anlayışından kaynaklandığını belirterek, Saussure'un, hiçbir pozitif terimin bulunmadığı, sadece farklılıkların bulunduğu görüşünü vurgulamakta ve mes.; İng. *sheep* 'koyun' kelimesinin bir bakıma Fr. *mouton* [muton] 'koyun' kelimesinden farklı bir değere sahip olduğunu, bunun nedeninin de İngilizcede aynı zamanda *mutton* 'koyun eti' kelimesinin de bulunması olduğunu söylemektedir (2001: 89).

Bütün bu çalışmalarda bir semantik alana bölünen belli bir sınıfın unsurlarına atfı yapan bir kelimeler listesi buluruz. Fakat hemen her sınıflamada, sözü edilen kelimelerin bağdaşmaz (incompatible) olduğu görülür. Bu açıdan bakıldığında çarpıcı örneklerin görüldüğü bir kavram listesi de renk adlarıdır. Palmer, Hjelmslev'in çalışmalarına istinaden, renk adlarının haftanın günleri veya bir yılın ayları gibi yansıtılmadığını belirtmiştir (2001: 92-93). Buna karşılık, Türkçede renk adlarının ayrıntılı bir sistemini görürüz (Aksan 1978: 89-90; Aksan 2000: 148-150). Alman dilci I. Laude-Cirtautas da değişik Türk lehçelerinde renk adlarının ne kadar çeşitli olduğunu göstermiş, özellikle yalnızca belli hayvanlar için kullanılan renk adları ve tonlarının varlığına dikkati çekmiştir (Laude-Cirtautas 1960). Laude-Cirtautas'a göre, Türk lehçelerindeki renk adları: "her maddeye uyanlar" ve "belli nesnelere (özellikle hayvanlara, hatta insanların saç, deri ve gözlerine) bağlı olarak kullanılanlar" şeklinde iki bölüme ayrılabilir (Aksan 2000: 58).

Lyons da İng. *brother* ve *sister* kavramlarını örnek göstererek, İngilizcede "kardeş" şeklinde bir üst terim olmadığını, buna karşılık Türkçede "kardeş" kelimesinin olduğunu, cinsiyeti ayırmak gerektiğinde ise buna göre "kız kardeş" veya "erkek kardeş" ayırımının yapıldığını belirtmektedir (Lyons 1983: 410). Bunun gibi, İngilizcede teklik 3. şahıs için de bir üst terim yoktur.

2. Türkmen Türkçesinde Alt Anlamlılık

Alt anlamlılık ilişkisi, yani; daha özel bir terimin daha genel bir terim içinde kapsanması veya daha genel bir terimin içindeki türlerin çeşitliliği, Türkmen

Türkçesinde oldukça geniş olarak karşımıza çıkar. Türkmen Türkçesinde bu türden örnekleri, Türkmenlerin sosyo-kültürel yapısında büyük önem taşıyan kavramlarda, hayvan ve bitki adlarında olduğu üzere, kullandıkları eşyalarda da görebilmekteyiz.

Dolayısıyla, bir çok kavrama ilişkin olarak, bir semantik alana bölünen belli bir sınıfın unsurlarına atıf yapan bir kelimeler listesi karşımıza çıkar. Fakat hemen her sınıflamada sözü edilen kelimelerin bağdaşmaz (incompatible) olduğu görülür. Türkmen Türkçesi ile ilgili literatürde daha çok eş anlamlılar içinde değerlendirilen bazı sözlerin aslında hiponim, yani alt anlamlı olarak düşünülmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Türkmen Türkçesinde görülen *gülgün* 'parlak kırmızı renk', *narınç* 'nar rengine benzer nar renkli', *gök* 'göğün koyu rengi, deniz rengine benzer renk', *goñur* 'kızılımsı kahverengi', *kümüşsöv* 'gümüş renkli', *kümüşleç* 'gümüş renkli', *mo:r* 'kızılımsı kahverengi', *mele* 'soluk sarı renk', *asma:n reñk*, *ça:l*, *gı:r*, *demirgı:r* gibi renk adları da Türk dilindeki ayrıntılı renk sisteminin bir parçasını teşkil etmektedir.

Laude-Cirtautas'ın Türk lehçelerindeki renk adlarının "her maddeye uyanlar" ve "belli nesnelere özellikle hayvanlara bağlı olarak kullanılanlar" şeklindeki (Aksan 2000: 58) ayrımının Türkmen Türkçesinde de mevcudiyeti görülmektedir.

Eş anlamlılar içinde ele alınmasına rağmen, bu tür kelimelerin aralarındaki kullanım farkları Çöññäyev tarafından da belirtilmiştir. *Ça:l* kül rengine benzer bir renktir. Bu söz *ça:l mata:*, *ça:l papak* gibi çeşitli nesnelerin rengini ifade etmek için, onların isimleri ile birlikte kullanılabilir. Fakat *gı:r*, at rengidir (*gı:r at*) ve esas itibarıyla sadece *gılya:l* ile ilişkili olarak kullanılır, diğer sözlerle ilişkilendirilmez. *Boz* rengi de *boz keçe*, *boz at* örneklerinde görüldüğü üzere hem nesnelerle hem de "at" ile ilgili kullanılabilir. Bu renk adlarının *grin*in hiponimleri olduğunu düşünmek de mümkündür (Çöññäyev 1988: 39).

Bunun gibi Türkmen Türkçesinde *gızıl*, *gırmızı*, *a:l*, *do:r* renk adlarında da benzer durum söz konusudur. *Gızıl* Türkmenlerde kan rengini ifade eder. Bu renk adı, çeşitli sözlerle aktif olarak ilişkilendirilebilmektedir. *Gırmızı* koyu kırmızı renktir. Bu renk adı da diğer sözlerle ilişkilendirilebildiği gibi belli durumlarda, *gızıl* ile aynı anlamda kullanılabilir. *A:l*, kahverengimsi kırmızıdır. *A:l baydak*, *a:l yañak* şeklinde kullanılarak *gızıl* sözünün sinonimi olmasına rağmen, Türkmen Türkçesinde her bağlamda *gızıl* ve *gırmızı* sözlerinin yerine kullanılamamaktadır. *Do:r* ise kızılımsı kahverengi olarak sadece "at" için kullanılmaktadır (Çöññäyev 1988: 39).

Türkmen Türkçesinde alt anlamlılıkla ilgili en belirgin örnekler hayvan, bitki, yiyecek ve nesne adlarında karşımıza çıkmaktadır.

2.1. Hayvan adları

Cruse, hayvanların genel olarak taksonomik bir hiyerarşisini çalışmasında göstermiştir (1986: 136). Çöññäyev'in çalışmasında eş anlamlılar içinde değerlendirilen *gılya:l*, *yabı*, *at*, *bedev* gibi sözlerin aslında birer hiponim olduğu düşünülmektedir (1988: 38).

Gılya:l *Türkmen Sovet Ensiklopediyasında* 'ma:lların gılya:llar familyasına ait tek toynaklı bölüğü' olarak tanımlanmış ve *at*, *tarpan*, *gılya:l*, *eşek*, *gulan*, *zebra*, *gatr* gibi türlerin *gılya:l* içinde toplandığı belirtilmiştir (TSE/2: 461). *Gılya:l* kavramı, *Türkmen Diliniñ Sözlüğinde* 'Atın bütün türlerini kendi içine alan genel at' şeklinde tanımlanmıştır (TDS: 225). TSE'deki tanımdan da anlaşıldığı üzere, *gılya:l* aynı zamanda *gılya:llar* içinde belli bir türü de temsil etmektedir. Palmer'ın da belirttiği gibi aynı terim, hiyerarşinin birkaç yerinde görünebilmekte ve bu da söz konusu kelimenin çok anlamlılığından kaynaklanmaktadır (Palmer 2001: 95). Bu durumda bu konuda üst ve alt terimlerin sıralanışı açısından şöyle bir tablo çizmek mümkündür:

At, *Türkmen Sovet Ensiklopediyasında* ve *Türkmen Diliniñ Sözlüğinde* benzer şekillerde 'binmek için veya iş malı hükmünde kullanılan tek toynaklı iri ev

hayvanı' olarak tanımlanmıştır (TSE/1: 215). Tanımda "ev hayvanı" derken evin içinde beslenen değil, bahçe işlerinde kullanılan evcil olan hayvan kast edilmektedir.

Yabı, *Türkmen Diliniñ Sözlüğinde* 'iş malı hükmünde kullanılan tek toynaklı iri ev hayvanı, gıyal' olarak tanımlanmıştır (TDS: 833). *Türkmen Sovet Ensiklopediyasının yabı* maddesinde *gıya:l* maddesine gönderme yapılmıştır (TSE/10). *Türkmen Sovet Ensiklopediyasının yılka* maddesinde 'sütemdiriciler sınıfının tek toynaklılar grubundan olan gıyal' şeklindeki tanım dikkat çekicidir. Aynı maddede "yılka"nın tohum at, tohum baytal, yabı, alaşa gibi türlerinden söz edilerek, yaşlarına göre emyân tay veya tayçanak (6-8 aylık), süyten ayrılan tay (6-8 aylıktan 1,5 yaşa kadar), gunan (2 yaş) gibi türleri açıklanmış ve *gıyalçılık* maddesine gönderme yapılmıştır (TSE/4). *Türkmen Diliniñ Sözlüğinde baytal* 'dişi gıyal' (TDS: 68), **aygır** 'gıyal, eşek gibi bazı hayvanların erkeği' (TDS: 29), **tay** 'baytalın bir yaşa kadar olan küçük gunanı' (TDS: 630), **tayçanak** 'bir yaşa ulaşmamış tay' (TDS: 630), **gunan** 'iki üç yaşındaki erkek tay, iki üç yaşın içindeki genç at' (TDS: 205), **gunança** 'gunanlığa yetişmemiş gıyal, küçük gunan' (TDS: 205), **bedev** 'binilen, güçlü cins koşu atı' (TDS: 83), **gısırak** 'dişi tayçanak' (TDS: 231) olarak tanımlanmıştır. Bu şekilde ayrıntılı bir adlandırmadan, Türkmen sosyokültürel hayatında "at"ın kavram olarak genel "gıya:l" türü içinde fakat ayrıcalıklı bir yeri olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Bu durumda *at, tarpan, gıya:l, eşek, gulan, zebra, gatır* kelimelerinin *gıya:l* kelimesinin alt terimleri (co-hyponym) olduğu, bunun içerisindeki *gıya:l*ın da *yabı, baytal, aygır, tay, gunan, gunança, tayçanak, gısırak* kelimelerinin üst terimi (superordinate) olduğu anlaşılmaktadır.

Benzer bir sıralama "koyun" kavramı için de geçerlidir. *Türkmen Diliniñ Sözlüğinde "koyun"* kavramı için 'çift toynaklılar grubundan olup, süt, yün ve et için yetiştirilen ev hayvanı' (TDS: 185) şeklinde genel bir tanım görülür. Yine *Türkmen Diliniñ Sözlüğinde guzı* 'koyunun altı aya kadarki küçük yavrusu' (TDS: 202), **toklı** 'bir yaşını dolduran kuzu' (TDS: 653), **işçek** 'iki yaşın içindeki koyun' (TDS: 348), **mañ** 'dört yaşındaki koyun' (TDS: 428), **mañramaz** 'beş yaşındaki koyun' (TDS: 429), **mälemez** 'altı yaşındaki koyun' (TDS: 460), **goç** 'büyük erkek koyun' (TDS: 183), **goçgar** 'yavru koç' (TDS: 183) olarak tanımlanmıştır. Bu durumda *guzı, toklı, işçek, mañ, mañramaz, goç, goçgar* kelimeleri, "koyun" kavramının alt terimleri olmaktadır. Bu isimlerin Anadolu ağzlarındaki kullanımları da ayrı bir araştırma konusudur (Biray 2000: 62-63).

Ma:l kelimesi, Türkmen Türkçesinde hayvancılıkta ve ziraatte büyük baş hayvanların genel adı olarak kullanılan bir üst terim durumundadır. *Ma:l* *Türkmen Diliniñ Sözlüğinde* 'hayvancılıktaki (davar ve iri mallarla ilgili olarak) irili

ufaklı hayvanlar' (TDS: 426) şeklinde tanımlanmış ve **gara ma:l** aynı madde içinde 'boynuzlu iri mallar' (TDS: 145) olarak açıklanmıştır.

Gara ma:l kavramına bağlı olarak *sığır*, *göle*, *ta:na*, *höcek*, *buzav*, *öküz*, *öküzçe* gibi kavramlar vardır. *Türkmen Diliniň Sözlüğinde* **sığır** 'süt veren iri, boynuzlu ev hayvanı, gara mal' (TDS: 621), **göle** 'sığırın henüz bir yaşını doldurmamış yavrusu, ta:na' (TDS: 194) şeklinde açıklanırken **ta:na** maddesinde de *göle* maddesine gönderme yapılmıştır (TDS: 634). *Türkmen Diliniň Sözlüğinde* **buzav** 'göle, höcek' (TDS: 112) olarak tanımlanırken TDS'de yer almayan **höcek** kelimesi *Türkmen Diliniň Gısgaça Dialektologik Sözlüğinde* 'göle' (TDGDS: 189) olarak tanımlanmış ve Ersarı, Olam ve Sarık ağızlarında kullanıldığı belirtilmiştir. Bu durumda *göle*, *ta:na*, *buzav* ve *höcek* kelimeleri eş anlamlı durumundadır. Her ne kadar eldeki sözlüklerde belirtilmemekteyse de *göle*, *ta:na*, *buzav* ve *höcek* kelimeleri arasında hayvanın yaşı ile ilgili olarak bir anlam farkı olabileceği de kuvvetle muhtemeldir. *Türkmen Diliniň Sözlüğinde* **öküz** 'sığırlar türünden olan erkek cinsli iri boynuzlu ev hayvanı' (TDS: 502), **öküzçe** 'iki yaşındaki genç öküz' (TDS: 502) olarak tanımlanmıştır. Bu durumda *gara ma:l*, *ma:l* üst teriminin bir alt terimidir. Diğer yandan *gara ma:l* sözü de *sığır*, *göle*, *ta:na*, *buzav* veya *höcek*, *öküz* ve *öküzçe* kelimeleri için bir üst terim durumunda olmaktadır.

Türkmen Türkçesinde **düye** üst terimi altında toplanan alt terimler de oldukça fazladır. *Türkmen Diliniň Sözlüğinde* düye için 'dayanıklılığı ile dikhati çeken bir veya iki hörgüçlü, geviş getiren iri ev hayvanı' (TDS: 274) şeklinde genel bir tanım verilirken, **kö:şek** 'bir yaşına gelmemiş deve yavrusu' (TDS: 309), **to:rum** 'altı ayla bir yaş arasındaki büyük kö:şek' (TDS: 656), **oğşuk** 'iki yaşın içindeki deve' (TDS: 481), **buğurçı** 'yeni yeni işte kullanılmaya başlanan torumdan büyük, üç yaşındaki deve' (TDS: 111), **arvana** 'dişi deve' (TDS: 48), **buğra** 'iki hörgüçlü deve, ayrı' (TDS: 111), **ayrı** 'iki hörgüçlü ma:ya veya buğra' (TDS: 31), **ma:ya** 'buğra ile arvanadan doğan dişi deve' (TDS: 433), **ner** veya **iner** 'arvana ile buğradan olan erkek mal' (TDS: 339), **inen** 'dişi deve' (TDS: 339), **erkek** 'devenin bir cinsi, iş hayvanı' (TDS: 817) şeklinde açıklanmıştır. Bu durumda "deve" kavramı bütün bu alt terimlerin üst terimi olmaktadır.

Hayvan adları ile ilgili olarak bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür.

2.2. Bitki ve yiyecek adları

Gül kelimesi Türkmen Türkçesinde genel olarak "çiçek" kavramını karşılamaktadır. **Läle** 'lale' (TDS: 421), **bägül** 'gül' (TDS: 118), **güläle** 'gelincik' (TDS: 214) gibi çiçek türlerinin bir üst terimi olmaktadır. Fakat aslen Farsça olan *gül* kelimesinin esas anlamı düşünüldüğünde Türkmen Türkçesinde bir anlam genişlemesine uğradığı görülür.

Bunun dışında çeşitli bitkiler için de bir üst terime bağlanabilenler vardır.

Türkmen Sovet Ensiklopediyasında **gö:k ekinler** maddesi “günlük hayatta yiyecek olarak ekilen *kelem* ‘lahana’, *pomidor* ‘domates’, *soğan*, *burç* ‘biber’, *ba:damca:n* ‘patlıcan’ vs. gibi ekinlerin genel adı” (TSE/2: 351) şeklinde açıklanmıştır. Her ne kadar sözlüklerde yer almasa da *gö:k ö:nüm* Türkmenler arasında sık kullanılan tabirlerdendir ve **gö:k ö:nüm** derken de *soğan*, *hıya:r*, gibi yeşil sebzeler kast edilir. Bunun yanı sıra Türkmenlerde **a:k ö:nüm** kavramı da *süyt*, *ça:l*, *gatık*, *gor*, *süzme*, *ayran*, *a:ğaran*, *çeki:ze* gibi yiyeceklerin toplu adı olmaktadır. *Ça:l* ‘deve sütü ekşitilerek veya süzme veya çeki:zeyeye su karıştırılarak hazırlanan ekşimsi içecek’ (TDS: 735), *gatık* ‘sütün içine maya atılarak üstü kapatılıp hazırlanan ürün’ (TDS: 156), *gor* ‘deve sütünden ça:l yapmak için gerekli maya olarak kullanılan kısım’ (TDS: 180), *süzme* ‘suyu süzülerek ayrılan, tuz karıştırılan gatık ürünü’ (TDS: 615), *ayran* ‘gatiğin yayılması ile yağı alındıktan sonra kalan sıvı ça:l’ (TDS: 31), *a:ğaran* ‘deve ça:lının yüzüne çıkan gatık’ (TDS: 16), *çeki:ze* ‘yağı alınmamış gatiğin bezden süzülen koyu kalıntısı’ (TDS: 742) olmaktadır. Bu durumda a:k ö:nüm bu alt terimlerin bir üst terimi durumundadır.

Türkmen Diliniñ Sözlüğünde **ga:vun** kelimesi ‘kabak familyasından olan bostan ekini ve onun meyvesi’ (TDS: 129) şeklinde genel olarak tanımlanmıştır.¹ **Vaharma:n** ‘sarıp pişen, dışı çizik çizik, tatlı bir kavun çeşiti’(TDS: 123)dir. **Zamça** ‘dış dilim dilim yuvarlak, büyük sarı bir kavun türü’ (TDS: 319)dür. **Kırkgünlük** ‘erken pişen yuvarlak, sarı zamça kavun’a (TDS: 406) denmektedir. **Garrıgı:z** ‘dış pütür pütür, kat kat, kabuğu kalın, kışa saklanan bir kavunun türü’(TDS: 151)dür. **Güla:bi** ‘dış çizik çizik, sarı renkli, etli bir çeşit kavun’ (TDS: 213)dur. **Terne** ‘pişmemiş küçücük kavun, tüvelek’ (TDS: 646) olarak tanımlanmıştır. **Tüvelek** için de *terne* maddesine gönderme yapılmıştır (TDS: 663). Bütün bu türler “kavun” kavramının alt terimleri olmaktadır.

2.3. Nesne adları

Azimov’un çalışmasında eş anlamlı olarak ele aldığı bir çok örneğin aslında alt anlamlı olarak düşünülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Elbette bu tür kelimeler çeşitli bağlamlarda birbirlerinin yerine kullanılabilmeleri açısından eş anlamlı olarak düşünülebilir. Fakat bunlar aslında bir üst terimin alt terimleridir. Meselâ,

¹ *Türkmen Sovet Ensiklopediyasında* Türkmenistan’da ekilen kavunların 4 gruba ayrıldığı belirtilmiştir: 1. *zamça* gibi sarı kavunlar, 2. *vaharma:n*, *gö:kce*, *ba:başı:h*, *päyendeki*, 3. *güla:bi*, *garrıgı:z*, *gö:ktorlı*, 4. *garagotur*, *bişek* (TSE/2: 118). *Türkmen Diliniñ Sözlüğünde* *gö:kce*, *ba:başı:h*, *garagotur*, *bişek* terimleri yer almamaktadır. **Gö:ktorlı** ‘dış yeşil çizgili bir tür kavun’ (TDS: 194), **gö:kmürri** ‘yeşil kabuklu bir kavun türü’ (TDS: 194), **päyendeki** ‘çoğunlukla kışa saklanan bir tür iri kavun’ (TDS: 554)dur.

Türkmen Türkçesinde *ca:y*, *çatma*, *ta:m*, *kepbe*, *küme*, sözleri *öy* 'ev' "üst terim"inin (superordinate) "alt terim"leri (co-hyponym) olmaktadır (Azimov 1969: 117). *Türkmen Dilinin Sözlüğünde* **çatma** 'öyün *tärimini* ayırıp, sadece *u:klarından* yapılan *ca:y*, *oraça*' (TDS: 741) olarak tanımlanmış ve **oraça** için *çatma* maddesine gönderme yapılmıştır (TDS: 490). *Türkmen Dilinin Sözlüğünde* **ta:m** 'kerpiç, ağaç vb. şeylerden kurulan *ca:y*' (TDS: 633), **kepbe** 'kamuş vb.den örülerek yapılan malzemenin dışının sıvanmasıyla yapılan *ca:y*' (TDS: 376), **küme** 'yaz aylarında yaşamak veya, eşya veya hayvan bırakmak için çubuktan veya ağaçtan yapılan *ca:y*' (TDS: 404) şeklinde açıklanmıştır. Aslında Farsça bir kelime olan **ca:y** kelimesi ise sözlükte çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır: '1. yaşamak, çalışmak vs. için kurulan bina, öy, imaret, 2. eşya veya hayvan bırakmak için kurulan yer, 3. orun, yer' (TDS: 304). Fakat sözlükte kelimenin 'yer' anlamı her ne kadar 3. sırada verilmişse de konuşma dilindeki kullanımı göz önüne alındığında bu anlamın Türkmen Türkçesinde aslında 1. sırada olması gerektiği anlaşılmaktadır. Türkçe kökenli olan **öy** kelimesi de sözlükte çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır: '1. esas itibariyle *tärim*lerden ibaret, yukarı kısmı *u:k* ve *tüynük* ile birleştirilen, üstü keçe ile örtülen yuvarlak görünümlü yaşanan *ca:y*, 2. yaşanan *ca:y*, *ta:m*' (TDS: 500).² Türkmen sosyo-kültürel hayatı da göz önüne alındığında *öy* kelimesinin bir anlam genişlemesine uğradığı açıktır. Bütün bunlar göz önüne alındığında "ev" kavramı bütün bu türlerin üst terimi durumundadır.

Türkmen Dilinin Sözlüğü'nde **düşek** kelimesi '1. yatmak için gerekli şeyler (yorgan, yassk, düşekçe, vs.), 2. yere sermek için kullanılan şeyler (keçe, ha:lı, vs.)' (TDS: 280) olarak tanımlanmıştır. Aynı sözlükte **düşekçe** 'üstünde yatmak için, kumaşın içine pamuk, kuş tüyü, yün koyularak dikilen küçük döşek' (TDS: 280), **ha:lı** 'çeşitli renklerdeki iplerden ilmek ilmek dokunan değerli, pahalı döşek' (TDS: 699), **ha:lıça** 'küçük halı' (TDS: 699), **pala:s** 'dokunarak hazırlanan kilimden büyük döşek' (TDS: 514), **keçe** 'koyun yününden basılarak yapılan döşek' (TDS: 381), **kilim** 'halı gibi gerilerek dokumaya hazırlanan *erşinin* içinden iki kat *argaç* geçirilerek dokunan döşek' (TDS: 381)³, **o:cakbaşı** 'ocağın karşısına döşemek için özel olarak dokunan küçük halı veya küçük döşek' (TDS: 481) olarak tanımlanmıştır. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere Türkiye Türkçesiyle *döşek*,

² *Türkmen Dilinin Sözlüğünde* **tärim** 'gara öyün dayanak merkezi olarak görev gören ve ayrıca *u:kların* aşağı ucunun tutturulduğu gözenek gözenek ağaç' (TDS: 669), **u:k** 'yukarı ucu *tüynüğe*, aşağı ucu *tärime* tutturulan ve öyün üst kısmını meydana getiren uzun, ince ağaç' (TDS: 672), **tüynük** '1. gara öyün *u:klarını* birleştiren, üst yuvarlak kısmı, 2. öy, *ca:y*' (baca) (TDS: 664) şeklinde açıklanmıştır.

³ *Türkmen Dilinin Sözlüğünde* **eriş** 'yünden ince eğrilen iplik, dokunan şeyin iplikten yapılan esası' (TDS: 817), **argaç** 'erşin içinden iki tarafa geçirilen iplik' (TDS: 48) şeklinde tanımlanmıştır. Türkmen Türkçesindeki **eriş** kelimesi Türkiye Türkçesinde **arış** olarak karşımıza çıkmakta, **argaç** kelimesi ise Türkiye Türkçesinde aynı fonetik yapıyla kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesiyle *düşek* bir üst terim durumundadır.

Benzer durum **ayakga:p** sözü için de geçerlidir. *Türkmen Diliniň Sözlüğünde* ayakga:p kelimesi ‘deriden veya başka malzemelerden dikilerek ayağa giyilen kap’ (TDS: 61), **çokay** ‘*teletinden* dikilen ökçesiz ve kayış çarığa göre daha sağlam ayakkabı’ (TDS: 751), **çarık** ‘deve ve sığır *ha:m*ından, kayıştan, *teletinden* dikilen ökçesiz ayakkabı’ (TDS: 740), **çepek** ‘kalın *teletinden* veya deri vb. den sıranarak sadece tabanın altını kapayan, üstü açık, bağcıklı, yazın giyilen ayakkabı, *yelken*’ (TDS: 745), **yelken** ‘sadece tabanı örten, ayağa takılır gibi her yerinden ip geçirilen, *teletinden*, *rezinden* yapılan ve yalınayak giyilen yaz ayakkabısı, çepek’ (TDS: 289), **ädik** ‘uzun konçlu ayakkabı’ (TDS: 824), **kövüş** ‘1.*teletinden* dikilen *apgırtısız*, büyük ökçeli ayakkabının bir türü, 2. konçsuz ayakkabıların genel adı’ (TDS: 394), **şıpbık** ‘kayıştan dikilen konçsuz ve bağciksiz hafif ayakkabı, kövüş’ (TDS: 777) olarak tanımlanmıştır.⁴ Bu durumda Türkiye Türkçesinde *ayakkabı*, Türkmen Türkçesinde *ayakga:p* sözü, *çokay*, *çarık*, *çepek*, *yelken*, *kövüş*, *ädik*, *şıpbık* alt terimlerini içine alan bir üst terim durumundadır.

3. Alt Anlamlılık Konusunun Oğuz Grubu İçerisinde Düşündürdükleri

Türkmen Türkçesinde *gırmızı*, *yaşıl*, *gök* gibi renk adlarının yanı sıra “at”, “kavun”, “ev”, “ayakkabı”, “döşek” gibi kavramlar, Oğuz grubu içinde düşünüldüğünde de birer üst terim durumundadır.

Her dilde olduğu gibi Türk dilinde de alt anlamlılık isimler, fiiller ve sıfatlar arasında çeşitli düzeylerde görülmektedir (Kıran 2001: 246).

Şimdiye kadarki çalışmalardan ve verdiğimiz örneklerden de anlaşıldığı üzere daha çok isim türü kelimeler için düşünülen ve Türkmen Türkçesinde zengin bir görünüşle karşımıza çıkan bu alt anlamlılık konusu, bizce Oğuz grubu içerisinde bazı fiillere de uygulanabilmektedir.

Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *dön-* kelimesinin Oğuz grubu Türk lehçelerinde farklı bağlamlarda farklı kelimelerle kullanılması dikkat çekicidir. “Etrafında dönmek”, “geriye dönmek”, “bir yeri dönmek” gibi üç ayrı kavram, Türkiye Türkçesinde tek bir kelimeye indirgenmişken; “geriye dönmek” için Azerbaycan Türkçesinde *gayt-*, Türkmen Türkçesinde *gayt-* veya *ı:zına gayt-* (*dolan-*), “bir yeri dönmek” için Azerbaycan Türkçesinde *dön-* veya *burul-*, Türkmen Türkçesinde *övrül-*, *sovul-* kelimelerinin kullanıldığı görülür. Bu durumda *gayt-*, *övrül-*, *sovul-*, *burul-* kelimeleri belki de *dön-* kelimesinin

⁴ *Türkmen Diliniň Sözlüğünde* **teletin** ‘işlenmiş iyi cins kayış’ (TDS: 643), **ha:m** ‘sığır, deve, yabı vb. malların tüyü, yünü ile yüzölüp alınan derisi’ (TDS: 699), **rezi:n** ‘kauçuğa benzeyen yumuşak elastiki madde’ (TDS: 562), **apgırt** ‘ayakkabının ensesindeki kalın yeri’ (TDS: 46) olarak açıklanmıştır.

hiponimleri olarak düşünülmelidir. Bir başka deyişle *dön-* kelimesinin bir nevi “üst terim” (superordinate) durumunda olduğu söylenebilir.

Bunun gibi, Türkiye Türkçesinde *koş-*, Azerbaycan Türkçesinde *yüyyür-*, *gaç-*, *goşarak get-*, *çap-* ve Türkmen Türkçesinde *yüvvür-*, *ılga-*, *çap-* kelimeleri “koşma”yı veya “hızlı gitme”yi anlatan kelimelerdir. Bunların arasında *ılga-* insanlar için, *çap-* ise hayvanlar için kullanılırken *yüvvür-* veya *yüyyür-* hepsini içine alabilmektedir. Bazı kaynaklarda eş anlamlı olarak alınan *koş-*, *çap-*, *ılga-* gibi kelimelerin aslında hiponim olabileceği düşünülmektedir.

Aynı şekilde, Türkiye Türkçesinde “birisini dövmek” ve “ezmek için dövmek” kavramları *döv-* (TTü, *döy-* AzTü.) ile ifade edilirken Türkmen Türkçesinde “birisini dövmek” için *ur-*, “ezmek için dövmek” kavramını anlatmak üzere *döv-*, *maydala-*, “demir vb. dövmek” için ise *yenç-*, *tokmakla-* kelimeleri kullanılmaktadır.

4. Sonuç

Dil bir yaratıcı zihin faaliyetidir. Sürekli gelişme ve yenilenme halindedir. Dil alışkanlığından kaynaklanan bir hassasiyetle dilin özelliklerine adapte olduğumuz için dil, dünyayı anlamada bizi yönlendirmektedir. Bu durum, hangi sahada olursa olsun bütün aynı dil konuşurları için geçerlidir. Dil bir kavramlaştırma veya soyutlaştırma (abstraction) hadisesi veya farklı bir deyişle, tabiattaki nesneleri belli bir sembole bağlama olayıdır. Bu şekilde ortaya *su*, *ağaç*, *yiyecek*, *hayvan*, *canlı*, *canlısız* gibi genel terimler çıkar ve bunlar da nesnelerin ortak özelliklerine göre verilen adlardır.

Bu türden örnekler Türkmen Türkçesinde çoktur. Türkmen literatüründe, kısmen eş anlamlılar ve çok anlamlı unsurlar içinde değerlendirilen bu tür kelimeler, aslında alt anlamlılık içinde ele alınmalıdır. Türk dilinin bütün lehçe ve ağızları söz konusu olduğunda çok geniş bir söz varlığına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu geniş söz varlığı içerisinde muhakkak ki bir üst terimler dizgesi de vardır. Bu konunun Oğuz grubu genelinde ve daha geniş olarak Türk dili içinde ele alınması, lehçeler arasındaki kesişme noktalarının ortaya çıkmasına ve bir üst dil oluşumuna katkı sağlayan bir sürecin belirlenmesine sebep olacak ve Türk dili içinde sosyo-kültürel, siyasî ve ekonomik açılardan hangi lehçeye genel eğilimlerin olduğunun tespiti hususu da dikkate alınarak gerçekleştirilecek dil düzenlemesi çalışmalarında da, alt anlamlılık konusu, önem kazanacaktır.

Kaynaklar

- AKSAN, Doğan, (1978). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara.
 ---, (2000). *Türkçenin Sözvarlığı*, Ankara.

- ARAZKULİYEV, S., S. Ataniyazov, R. Berdiyev, G. Saparova, (1977). *Türkmen Diliniň Gysgaça Dialektologik Sözlügi*, Aşgabat.
- AZIMOV, Pigam, (1969). *Türkmen Diliniň Meseleleri*, Aşgabat.
- BIRAY, Nergis, (2000). "Hayvancılık terimleri ile ilgili bir makale ve bazı küçükbaş hayvancılık terimlerimiz-3". *Millî Folklor Uluslar Arası Halkbilimi Dergisi*, 48 (Kış 2000): 55-71.
- CRUSE, D. A., (1986). *Lexical Semantics*, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Pres.
- ÇÖNÄYEV, Y., (1988). *Häzirki Zaman Türkmen Dili (Leksika)*, Aşgabat.
- ERDEM, Melek, (2000). "Türkmen Türkçesinde akrabalık terimleri üzerine", *Kök Araştırmalar, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 1 (Bahar 2000): 187-204.
- , (2000). "Kültürel dil bilimi ve Türkmen Türkçesinde deyim aktarmaları (metaphor) üzerine", 27 Eylül 2000, *Dördüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayında Sunulan Tebliğ*, İzmir.
- , (2001). "Oğuz grubu Türk lehçelerinde eş anlamlılık (synonymy)", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara. (Basılacak)
- GUIRAUD, Pierre, (1984). *Anlambilim*, (Çev.: Prof. Dr. Berke VARDAR), Ankara.
- HAMZAYEV, M. Y., (1962). *Türkmen Diliniň Sözlügi*, Aşgabat.
- KIRAN, Zeynel, Ayşe (EZİLER) KIRAN, (2001). *Dilbilime Giriş*, Ankara.
- LAUDE-CIRTAUTAS, I., (1960), *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten*, Wiesbaden.
- LIPKA, Leonhard, (1990). *An Outline of English Lexicology*, Tübingen: Niemeyer.
- LYONS, John, (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş*, (Çev.: Ahmet KOCAMAN), Ankara.
- NEPESOV, G., (1983). *Metafora Çeper Diliň Möhüm Serişdesidir*, Aşgabat.
- PALMER, F. R., (2001). *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*, (Çev.: Ramazan ERTÜRK), Ankara.
- PERSSON, Gunar, (1990). *Meanings, Models and Metaphors: A Study in Lexical Semantics in English*, Stockholm, Sweden: Almqvist&Wiksell International.
- SALZMANN, Zdenek, (1993). *Language, Culture & Society An Introduction to Linguistic Anthropology*, Boulder. San Francisco. Oxford.
- TDS: Bkz. HAMZAYEV, M. Y.
- TSE: *Türkmen Sovet Ensiklopediyası*, I. c., 1974, II. c., 1979, IV. c., 1982, X. c., 1989, Aşgabat.
- WILLIAMS, Colin H., (1988). "Language Planning and Regional Development: Lessons from the Irish Gaeltacht", In Colin H. WILLIAMS (ed.), *Language in Geographic Context*, 267-301, Clevedon. Philadelphia: Multilingual Matters Ltd.

Kırgız Türkçesinin Tarihî Aşamaları Üzerine Bazı Düşünceler

Gülzura Cumakunova

Kırgız Türkçesi, Kırgızistan Cumhuriyetinin devlet dili, dünyada sayısı üç milyondan fazla olduğu tespit edilen (1989) Kırgız Türklerinin millî dili. Bu malûmat, genelde toplu olarak Kırgızistan'da ve küçük gruplar hâlinde Çin Halk Cumhuriyeti, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Rusya Federasyonu, Türkiye ve Afganistan'da yaşayan Kırgızların dili esas alınarak verilmiştir.

Türk dillerinin bir çok tasnifine göre Kuzey-Batı Türk dilleri grubuna dâhil edilmekte olan Kırgızca, tarihî açıdan yapılmış Türkoloji çalışmalarında ve Türkçenin bugüne kadar yapılmış sınıflandırmalarında uzun geçmişi ve Türkçenin en eski döneminden en yeni dönemine kadar uzanan bir çok çelişkili unsurları bünyesinde barındırmasından dolayı Türkolojinin kilit noktalarından biri olarak sayılagelmıştır.

Türkoloji tasniflerinde Kırgızcanın bunun gibi çok yönlülüğü ve değişkenliği Türkologların ona çok değişik sınıflarda yer vermelerine yol açmıştır. Örneğin, Türk dili tarihinin ünlü isimlerinden S.E. Malov, kendi tasnifinde Kırgızcaya hem En Yeni Türk dilleri arasında yer veriyor, hem de Yenisey Yazıtlarının dili, Kırgızların eski edebî dili olduğunu iddia ediyor. Ayrıca S.E. Malov, Türkologların hiç bir zaman "Eski Kırgızcanın edebî ve konuşma şekilleri münasebetleri üzerinde durmadıklarına, bunun için hâlen gerekli malzemelerin de elde edilmediğine" dikkatleri çeker (Malov 1952a: 5).

N.A. Baskakov'un tasnifinde ise Kırgızca, Doğu Hun dilinde en eski Türk dillerinden sayılan Eski Türk ve Uygur Yazıtlarının dilleri, Saha, Tuva, Tofa, Hakas, Şor, San Uygur dilleri ile aynı grupta, Altayca ile beraber sınıflandırıldığını görüyoruz (Baskakov 1952). Baskakov'un Kırgızca'yı adı geçen grup içine dâhil etmesinde onun eski dil özelliklerini taşıyan şu durumları neden olarak gösterilmiştir:

- Kıpçak-Nogay grubuna mensup dillerdeki ş-s seslerinin yerine Eski Türkçeye özgü ç-ş seslerinin gelmesi. Örneğin: *kas* değil *kaç*, *bas* değil *baş*.
- kelime başında sert ünsüzlerin ağırlıklı kullanılması;
- Eski Türkçedeki bir çok gramer şekillerinin korunması;
- kelime hazinesinde diğer Kıpçak dillerinde bulunmayan Moğolca kelimelerin çokluğu.

Buradan çıkarılacak sonuç, Kırgızcanın, coğrafi ve bazı ortak dil özelliklerinden dolayı aynı grup içinde yer aldığı Kıpçak dillerinden hayli farklı bir konumda olduğudur.

Fakat V.V. Radlov, V.A. Bogoroditskiy, S.E. Malov, F.E. Korş, A.N. Samoyloviç, G.J. Ramstedt gibi Türkoloji otoritelerinin tasniflerinde Kıpçak grubunda yer almasına neden olan onun Kıpçak unsurları da artık Kırgızcanın, son dönemlerinin kazandırdığı inkar edilemeyecek bir gerçeğidir.

Kırgızcanın bu tür özelliği bazı Türkologları, meselâ, K.N. Menges'i, Kırgızca'yı aynı tasnif içinde, hem Orta Asya grubu içinde tek başına, hem de Kıpçak dilleri ile beraber göstermesine, T. Tekin'i ise özel olarak tek başına sınıflandırmasına neden olmuştur (Tekin 1990: 141-168). Son Türkoloji tasniflerinin çoğu için esas alınan ve bir çok açıdan doğruluk payı yüksek olan A.N. Samoyloviç'in tasnifinde Kırgızca, Türk dillerinin Kuzey-Batı grubunda, bazı fonetik, gramer ve leksik yönleriyle ortaklık gösteren Altayca ile birlikte aynı sınıfa konulmuş.

Tasniflerdeki bu kadar fikir ayrıcalıklara yol açan hususların nedeni, ancak Kırgızcanın, genel Türkçenin gelişmesinde çizdiği tarihi seyirinin tam olarak gözler önüne serildiği zaman anlaşılacaktır. Onun oluşum etaplarının bütün olarak ele alınması ve Kırgızca'yı bugünkü durumundan değil, eskiden bugüne doğru periodik gelişmesinden yola çıkarak değerlendirme ile mümkün olacaktır.

B.M. Yunusaliyev'in çalışmalarında (1955: 30-41; 1971) ilk defa öne sürülen ve son yıllardaki araştırmaların verileri ile doğrulanmış, bir çok yönden de tamamlanmış olan görüş açısına göre, Çağdaş Kırgızcaya onun oluşumundaki bazı belirleyici hususları dikkate almadan yaklaşmak yanlışlıklara sevkedecektir. Bu hususlar, her şeyden önce Kırgızcanın:

- tarihî oluşumunun uzun bir süreç içinde gerçekleşmiş olması;
- oluşumun bir tek toprak üzerinde gelişmediği;
- birçok yakın ve uzak akraba diller ile çeşitli zamanlarda yakın temas içinde olması;

uzun sürmüş olan bu gelişme süreci içinde Kırgız toplumuna mensup bazı etnik grupların, toplumun çekirdeğini oluşturan kitleyle her zaman beraber olmayışı ve kopmaların ve tekrar birleşmelerin defalarca meydana gelmesidir.

Bütün bu koşulları göz önünde bulundurarak B.M. Yunusaliyev, Kırgızcanın oluşumunu üç büyük devire ayırmıştır:

1. Kırgızcanın En Eski devri (IX-X yüzyıllara kadarki dönem)
2. Kırgızcanın Ortaçağ devri (XV- XV1 yüzyıllara kadarki dönem)
3. Yeni Kırgızca devri (XV1 yüzyıldan günümüze kadar).

Yunusaliyev'in bu görüşünün Kırgız dilinin tarihine direk veya dolaylı olarak temas eden araştırmacılar tarafından da benimsenmesi ile, örneğin İ.A. Batmanov, N.K. Dmitriyev, V.A. Bogoroditskiy, K.K. Yudahin, N.A. Baskakov, B.Ö. Oruzbayeva, S.Kudaybergenov, S.Sıdıkov vs., Kırgızcanın Kuzey-Doğu (Sibirya) dillerine en yakın dil olduğu fikri giderek ağırlık kazanmıştır.

Türkologlar arasında Kırgızcanın tarihî gelişmesi üzerinde tam bir hemfikirlik sağlanmasa bile, onun Güney Sibirya ve Orta Asya Türk dillerinin özelliklerini aynı derecede taşıyan dil olduğu fikri de en azından tartışılmaz hale gelmiştir.

Kırgızca'yı hem coğrafik, hem de dil açısından birbirinden farklı devirler içinde görmek, bunların bir dil içerisinde bakılacak ortak yönleri ile beraber birbirinden büyük fark attıracak ayrıcalıklarını da kabul etmek anlamına gelecektir.

Türkoloji çalışmalarında bu husus dikkate alınmış olsaydı, Kırgızca'yı tarihî gelişiminin önemli etaplarına göre ayrı ayrı gruplarda değerlendirilmek çok daha yerinde olacaktı. Zira Kırgızca'yı değişik dönemlere ayırmaya neden olan hususlar, ikisini veya üçünü bir araya koyamayacak kadar farklı fonetik, morfolojik ve leksik ayrıcalıklardan ibarettir. Tıpkı Kırgızca ile aynı paralellikte bir gelişim sergileyen Uygurcada olduğu gibi. Uygurca, Türkoloji sınıflamalarında Sarı Uygurcadan dolayı En Eski Türk dilleri arasında, Eski Uygur Yazıtlarının dilinden dolayı Eski Türk dilleri grubunda ve Doğu Türkistan Uygurları dili dolayısıyla Yeni Türk dilleri arasında yer almaktadır (Malov 1952b).

Bilindiği kadarıyla, Sarı Uygurca, konuyu detaylı olarak ele alan araştırmacılar S.E. Malov ve E.R. Tenişev'in tespitlerine göre, Kırgızcanın en eski durumundan güçlü bir şekilde etkilenmiş ve hâlâ o özelliğini koruyan bir dil olarak gösterilmiştir (Malov 1957; Tenişev 1976).

Sarı Uygurca, Kırgızca ile Uygurca arasında en eski zamanlara dayanan dil temasını açıkça göstermesi ve Kırgızcanın gelişmesinde meçûl kalmış bir çok sayfalara ışık tutabilecek unsurları koruması ile de büyük önem taşıyor. Örneğin, Eski Kırgızcanın Çağdaş Kırgızcadan çok farklı fonetik yapıya sahip olduğu, onun bir y- dili değil, bir z-dili olduğu kanaatine Sarı Uygurcanın ve Kırgızcaya genetik yakınlığı olan Hakas, Tuva, Şor, Çulım Türkçelerinin verilerini bir araya getirip karşılaştırarak varılabilmektedir (Tenişev 1997: 7).

Kırgız adının tarihe geçtiği M.Ö. 200. yıldan beriki Çin, Arap, Fars ,Türk kaynaklarında hep Kırgızların, gelişmiş bir yazı geleneğine sahip bir toplum izlenimi verilmiştir. Örneğin, Kırgız tarihinin önemli kaynaklarından biri olan Çin'in Tan sülalesinin (M.S. 618-907 yy.) N.Ya. Biçurin (1777-1853) tarafından neşredilmiş tarihinde Kırgızlar hakkındaki diğer bilgilerin yanısıra onların dilinin ve kullandıkları yazılarının Hoyhu (Uygur) yazısı ile tıpatıp benzer olduğundan

söz edilir (Biçurin 1950: 354).

Yenisey yazıtlarının da Eski Kırgızcanın açık bir örneği olduğu görüşünde araştırmacılar arasında görüş ayrılığı yoktur. Nitekim Eski Türk Yazıtlarının önemli isimlerinden Prof. S.E. Malov'un, *"Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov"* adlı eserinin Giriş bölümünde "V.V.Radlov ve V.Tomsen gibi otoritelerin arkasından Yenisey yazıtlarının Kırgızlara ait olmadığına dair diyeceğim yoktur" demesi (Malov 1952a: 5) ile bu fikrin tartışılmazlığı bir kere daha ortaya koyulmuştur.

Eski Türk Yazıtlarından Külteğin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Moyun Çur, Bars Beg, Suci'deki Kırgız Oğlu anıtlarında Kırgızlardan direk olarak çok önemli bir Türk boyu olarak söz edilmesi, son olarak Talas'tan bulunan dört anıtın da Kırgızlarla alakalı olması¹ Kırgızların çok gelişmiş yazma geleneği olduğu fikrini güçlendirir.

Ayrıca en az 1000 yıllık bir geçmişe sahip "Manas" destanında bütün haberleşmenin yazışma yolu ile gerçekleştirildiği ve onun bir olağan görünüş olarak kaydedilmesi de dikkate alınmayacak bir husus değildir.

Kırgızlar hakkında ayrıntılı bilgiler içeren Arap kaynaklarından M.S. 942. yılında yazılmış olan Ebu Dulaf'ın "Risalesinde" de Kırgızların kendi yazıları olduğu ve özel olarak yetiştirdikleri kamışlar ile yazdıklarından haber verilir (Karayev 1994: 50).

Görüldüğü gibi, Yenisey Yazıtlarının Eski Kırgızca dönemine ait yazılar olduğuna dair oldukça kabarık bilgilere sahip olunmasına rağmen, ona Kırgızcanın ve diğer Kuzey-Doğu Türk dillerinin klasik bir edebî şekli olarak ne Türkoloji çalışmalarında ne de tasniflerinde yer verilmiş değil.

Yenisey Yazıtları ile günümüz Kırgızcası arasındaki münasebetlere açıklık getirecek tüm gelişim ve değişim halkaları ortaya çıkarılmadığı sürece, onlara ancak uzak akraba dil örnekleri olarak bakılma alışkanlığı devam edilecek gibi.

E.R.Tenişev, kendisinin Sarı Uygurların, Füyü Kırgızlarının dili üzerinde yaptığı araştırmalarında (Tenişev 1963; 1976; 1966: 88-95), bu yönde yapılan S.E. Malov (1956; 1957), Ü. Asanaliyev (1964), Hu-Zhen-hua, Guy Imart, L. Cusupakmatov (1983) gibi araştırmacıların sonuçlarına da dayanarak, Kırgızcanın meçul dönemlerini aydınlatacak malzemelerin artık mevcut olduğu görüşünü öne sürüyor (Tenişev 1997: 5).

Son yıllarda Çin Halk Cumhuriyetinde yaşayan Füyü Kırgızlarının dili üzerinde yapılan araştırmalar ve elde edilen sonuçlar, B.M. Yunusaliyev'in Kırgız dilinin tarihine ayrı devirler içinde bakma fikrini doğrulayıcı ve tamamlayıcı niteliktedir.

¹ Talas anıtlarında Kırgız ismi geçmese de Kırgız etnosunun kökünü oluşturan Otuz oğlan kaviminden söz edilir.

Füyü Kırgızlarının menşei, Sibirya'da Hakaslara yakın yaşadıkları bölgeden 1703.yılında Cungan kontaycısı Sevan Rabdan tarafından zorla göçürülüp, Mancuriya'nın Heylunşyan vilayetinin Füüy ilçesine yerleştirilmiş olan 3000 haneli Kırgızlardan gelir (Çorotegin 2000: 76). Füüy Kırgızlarının dili, bir yandan Sarı Uygurların, öte yandan da Hakas, Tuva, Şor, Çulım Türklerin dilleri ile ortak yanları olan, Kırgızcanın en eski unsurlarını koruyan bir ağzı olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Füyü Kırgızcasının Çağdaş Kırgızca ile temel unsurlarda (özellikle gramerde) görülen benzerliği da, ikisi arasında güçlü bir genetik bağ olduğunu gözler önüne seriyor. Bu husus, zamanında B.M. Yunusaliev'in, Kırgızların bazı etnik gruplarının halkın çekirdeğini oluşturan kitleden ayrı kaldığı hakkındaki görüşünde ne kadar haklı olduğunu gösteriyor.

Füyü Kırgızlarının dilinin fonetik, gramer yapısının ortaya çıkarılması, onun bir yandan Sarı Uygurca ve Kuzey-Doğu Türk dilleri ile, öte yandan da Kırgızca ile yakınlığı, Yenisey Yazıtları ile sergilenmiş olan bir edebî dil ile onun konuşma türleri ve ağızları arasındaki münasebetler problemini ciddi bir şekilde gündeme koymuş oldu.

Füyü Kırgızlarının dili, onun Kırgızcayla köklü bağlantısı olduğunu savunan ve konuya ciddi biçimde bilimsel açıklık getiren araştırmacıların fikirlerine göre, Türkçenin en eski durumunun temsilcilerinden sayılan Eski Türk Yazıtlarının dili, Sarı Uygurca, Tuva, Tofalar, Hakas, Şor, Çulım Türkçesinin yanı sıra Eski Kırgızcanın da Eski Türk Dilleri grubuna alınmasını sağlayacak unsurları içeriyor.

Yenisey Yazıtlarının dili, adı geçen Türk boylarının ortak edebî dili olup, bir d- li dildir. Füyü Kırgızcası ve onunla fonetik yakınlık gösteren Sarı Uygurca, z-li dillerdir. Örneğin: F.Kırg. *qozın*, Ç.Kırg. *koyon* 'tavşan', F.Kırg. *azah*, Ç.Kırg. *ayak* 'ayak', S.Uyg. *azgır*, Ç.Kırg. *aygır* 'aygır', S.Uyg. *ezer*, Ç.Kırg. *eer* 'eyer' v.s. Aynı z-li durum Hakas, Şor, Çulım Türk dilleri için de geçerli. Çağdaş Kırgızca, y-li diller arasında yer almasına rağmen, z'nin y'ye dönüşüm sürecini andıran bir takım paralellikleri halen de taşımaktadır, örneğin:

caz- // cay- 'yaymak'
boz // boy 'bekar': boz bala 'bekar delikanlı'
ısıq // ıyık 'kutsal': Isık-Köl 'kutsal göl'
sız- // çiy- 'çizmek' v.s.

Son zamanlarda Kırgızcanın eski dönemi için dikkate alınmaya başlayan Yenisey Yazıtları, Sarı Uygurca, Füyü Kırgızcası ve Kuzeydoğu grubunun ortak noktalarını birleştirerek, ayrıca Kırgızcanın Ortaçağ ve Yeni dönemlerindeki gelişmelerini de göz önünde bulundurarak, **Eski Kırgız dilinin** başlıca özellikleri olarak şu hususları gösterebilir:

Fonetik yönden:

- Ünlülerdeki muntazam bir şekilde korunan kalınlık-incelik uyumu ve giderek güçlü bir şekilde kendini göstermeye başlayan düzlük-yuvarlaklık uyumu. Sadece kökle sınırlı düzlük-yuvarlaklık ünlü uyumunu bugünkü Sarı Uyгурca, Füyü Kırgızcası ve Hakas, Şor dillerinden de görmek mümkün.
- Ünsüzlerin sertlik-yumuşaklık derecesine göre karşı koyulabilmesi ve bunun ekleme sırasındaki uyumda etkin rol oynaması.
- Kelime ve hece sonunda g sesinin mevcutluğu. Oysa Orta dönemden itibaren hece sonu g'lerin Kırgızcada uvulyar w'ye, sonra da uzun ünlüye dönüştüğü malumdur. Örneğin, Yenis.Y. *bağır*, Ç.Kırg. *boor* 'bağır', *bağır sak*, Ç.Kırg. *boorsok* 'bir nevi çörek', *ogul*, Ç.Kırg. *uul* 'oğul', *yegin*, Ç.Kırg. *ceen* 'yeğen', *bag*, Ç.Kırg. *boo* 'bağ', S.U., Şor. *tağ*, F.Kırg. *dag* / *dah*, Ç.Kırg. *too* 'dağ', Çul.T. *çazag*, Ç.Kırg. *cöö* 'yaya' vs.
- Fiil sonunda şimdiki y yerine yumuşak z'nin gelmesi. Benzer durum Füyü Kırgızların dilinde *giz-*, S.U. *kez-*, Şor. *kes-*, Ç.Kırg. *kiy-* 'giymek', S.U. *koz-*, Ç.Kırg. *kuy-* 'koymak' olarak tespit edilmiştir. Çağdaş Kırgızcada fiil sonu z'lerde z-y dönüşümü yapılmış olsa da, kalıntı olarak bazı durumlarda fiil sonu z'lerin diğer şekiller ile paralel korunduğu görülür. Mesela, fiilden fiil yapan -gız /-gar /-dır eklerinin paralelinde olduğu gibi:

atkaz- / *atkar-* 'ata bindirmek'
bütköz- / *bütkör-* 'bitirmek'
cetkiz- / *cetkir-* 'ulaştırmak'

Kelime başında c'nin hem geniş, hem dar ünlüler ile geldiği sanılıyor. Kırgızca'yı diğer Kuzeydoğu grubu temsilcilerinden ayırt eden bu durum, Hakasça, Tuvacada ç, Şorcada ç, bazı dialektlerinde t : *tok* / *çok* 'yok', Altaycada ise d olarak y'nin sertleşmeye doğru seyirini gösteriyor (y-c-d-t-ç). Kelime başında c-ç değişmesine Çağdaş Kırgızcanın ağızlarında da rastlamak mümkün:

cöcö- *çöcö* 'civciv',
cöntök- *çöntök* 'cep',
cımcuur- *çımçuur* 'cimbız',
cılcık- *çılçık* 'delik',
cooçun- *çooçun* 'yabancı' vs.

Füyü Kırgızcası da kelime başındaki c'yi koruyor : *cir*, Ç.Kırg. *cer* 'yer', *cun-*, Ç.Kırg. *cuun-* 'yılanmak', *ceerin*, Ç.Kırg. *ceyren* / *ceeren* 'ceylan'.

- Kırgızcanın Kuzeydoğu Türk dilleri ile fonetik ortaklığını oluşturan ikincil uzun ünlülerin meydana gelişini de araştırmacılar en eski dönem içine alıyorlar. Örneğin,

- aa: Kırg., Tuva, Hak., Alt. *saa* < *sağa* 'sağamak', Tuva *çaak*, Hak. *naak*,
Alt. *d'aak*, Kırg. *caak* < *yanak* 'yanak'.
oo: Kırg., Tuva, Hak., Alt. *sool* < *soğol* 'solmak'
öö: Kırg., Alt., Hak., Tuva *söök* < *sönök* 'kemik'.
ee: Kırg., Alt., Tuva *een* < *eyen* 'ıssız' vs.

E.R.Tenişev'in Fuyü Kırgızcası, Sarı Uyğurca, Hakas, Şor dillerinin verilerine dayanarak vardığı kanaatine göre, Eski Kırgızcada sekiz uzun ünlü mevcuttu (Tenişev 1997: 6). Aynı fikri ilk defa öne süren B.Yunusaliyev'in , uzun ii ile uzun u'nun Çağdaş Kırgızca için de geçerli olduğu görüşü (*iin* < *iyin* 'in', *iik* < *iyik* 'ik', *curma* < *cıyırma*) (Yunusaliyev 1971: 114), son araştırmalar tarafından fonematik özellik taşımadığından dolayı destek görmemiştir. Çağdaş Kırgızcada sadece altı uzun ünlü mevcuttur.

Hakas, Tuva, Şor dillerinde ise benzer durumlarda (i+y+i ; i+y+ı) meydana gelen uzunluklar korunmuş. Aynı durum Fuyü Kırgızcası için (*ciit* < *ciğit* 'yiğit') ve Sarı Uyğurca için de söz konusudur (Tenişev 1976: 10).

Eski döneme ait bir diğer unsur da Kırgızcaya Kuzey-Doğu grubu ile aynı dönemde alındığı sanılan, diğer Türk gruplarında mevcut olmayan Moğolca kelimeler katmanıdır. Kuzey Doğu Türk dillerinde aktif kullanımda olan bu kelimeler, Çağdaş Kırgızcada başka kelimelerle eşanlamlı olarak kullanılmakta, örneğin, *kaalga* / *eşik* 'kapı', *belen* / *dayar* 'hazır', *sonun* / *mıktı* 'harika', *belek* / *tartuu* 'hediye', *tölgö* "fal", vs.

Gramer yönünden

Çağdaş Kırgızca ile karşılaştırılmakta olan diller arasında çok büyük farklılıklar göze çarpmıyor. Örneğin, çokluk kategorisi: -lar /-ler, -dar/-der, -tar/-ter (belki de -nar/-ner)'den ibaret olup, yuvarlak şekilleri henüz ortaya çıkmadığı sanılıyor. Fuyü Kırgızcasında bu ekin bir de dar ünlü şekilleri de mevcuttur: -lar/-lır, -dar/-dır, -tar/-tır.

Sarı Uyğurcada ise üstelik n'le başlayan varyantları da mevcuttur: -lar/-ler, -dar/-der, -tar/-ter, -nar/-ner

Çağdaş Kırgızcada fiilin II şahıs çokluk ekinde görülen -sınar, -nar şekilleri, belki de Sarı Uyğurcadaki gibi Eski Kırgızcadaki çoğul ekinin n'li durumunun kalıntılarından olabilir. Örneğin:

<i>Siler barasınar</i>	Siz gideceksiniz
<i>Siler doktorsunar</i>	Siz doktorsunuz
<i>Siler körçüsünör</i>	Siz görürdünüz
<i>Siler aldınar</i>	Siz aldınız
<i>Siler bergensiner</i>	Siz vermiştiniz

Hâl eklerine gelince, Çağdaş Kırgızcaya özgü bütün hâl eklerinin

karşılaştırılan dillerde kullanımda olduğu gözetlenebilir. İlgi ve Belirtme hâli dışındaki eklerde yuvarlak şekilleri henüz ortaya çıkmadığı tahmin ediliyor. İlgi ve Belirtme hallerinde ise Çağdaş Şor dilinde görüldüğü gibi (Direnkova 1979: 40-41) yuvarlaklı eklerin de olduğu düşünülebilir.

Yalın h.:	0
İlgi h.:	-nın/-nin/-nun/-nün; -dın/-din/-dun/-dün; -tın/-tin/-tun/-tün
Yönelme h.:	-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e.
Belirtme h.:	-nı/-ni/-nu/-nü; -dı/-di/-du/-dü; -tı/-ti/-tu/-tü
Bulunma h.:	-da/-de; -ta/-te
Çıkma h.:	-dan/-den; -tan/-ten; -nan/-nen. -dın/-din; -tın/-tin; -nın/-nin.

Çıkma halinde geniş ve dar ünlülü sıraların olabileceği fikri, incelenmeye alınmış dillerin hemen-hemen hepsinde bu vakanın izoglossa niteliğini taşımasından doğmuştur (Tenişev 1997: 11). Örneğin, Füyü Kırgızcasında ekin sadece dar ünlü şekline rastlanmaktadır (Hu Zhen-hua, Guy Imart, a.g.e. s.26). Sarı Uygurcada ise tam tersine Çağdaş Kırgızcadaki gibi dar şekilleri kaybolmaya yüz tutmuştur (Tenişev 1976: 57).

Fiil zamanlarının günümüz Kırgızcasında görülen tüm çeşitleri, karşılaştırdığımız arealda da görülüyor. Zaman ekleri kadrosu da bazı ses değişiklikleri dışında benzer durumda olduğu tespit edilmiştir. Bunu örneklerle gösterelim.

Belirli (-di'li) Geçmiş Zaman

Zaman ekleri:	-dı/-di/-du/-dü -tı/-ti/-tu/-tü
Şahıs ekleri:	-ım, -ın, -ıbz, -ınar ; III şahıs çoğul eki -ış(tı) .

Eski Kırgızca için Belirli Geçmiş Zaman ekinin yuvarlak ünlülü varyantlarının ön görülmesi, araştırılan dillerden Şor dilindeki düz ve yuvarlak tam kadronun bulunması ve onun Çağdaş Kırgızca ile örtüşmesinden çıkartılıyor. Füyü Kırgızcasında zaman eki: -dı/-di , -tı/-ti olup, şahıs ekleri de Kırgızcadan farksız. Füyü Kırgızcasında da III şahıs çoğul ekinin -ış(tı) şeklinde işteşlik eki ile ifade edilmesi, Çağdaş Kırgızca ile onun genetik bağını bir kere de kanıtlayıp, aynı zamanda ona en yakın olan Hakasçadan olan farkını teşkil eder. Füyü Kırgızcasında halen -bıs şeklinde olan Belirli Geçmiş Zaman I. şahıs çokluk eki, bu eki sonradan -k'ye çeviren Kırgızcanın eski durumundan kaldığı sanılıyor. (Örneğin, E.Kırg. *bardıbz* - Ç.Kırg. *bardık*).

Belirsiz (-miş'li) Geçmiş Zaman:

Zaman ekleri:	-ıptır/-iptir/-uptur/-üptür
Şahıs ekleri:	-mın, -bıs -sın, -sınar

Bu zaman eki, iki ekin kaynaşması ile (-ıp zarf fiil eki + tur- yardımcı fiili) meydana gelmiş. Ekin Çağdaş Kırgızcada ve Hakasçada korunan düz ve yuvarlaklı tam paradigması, Sarı Uygurcada da şahıs ekleri olmadan *-ıptro* şeklinde korunuyor. Fuyü Kırgızcası ise zarf fiil ekini yitirerek (-tır+şahıs eki) şeklini almış. Çağdaş Kırgızcada da bu zaman ekinin yardımcı *tur-* fiilini düşürmüş kısaltılmış şekli kullanıldığını dikkate alırsak, bu zaman ekinin genel olarak kısaltmaya meyil göstermiş bir ek olduğu kanaatine varabiliriz. Karşılaştıralım:

	Ç.Kırg. tam şekli	Ç.Kırg.kısa.	F.Kırg. kısa.
I.	<i>barıptırmın</i>	<i>barıpmın</i>	<i>bartırmın</i> 'gitmişim'
II	<i>barıptırsın</i>	<i>barıpsın</i>	<i>bartırsın</i> 'gitmişsin'
III	<i>barıptır</i>	<i>barıptır</i>	<i>bartır</i> 'gitmiş'
I	<i>barıptırbız</i>	<i>barıpbız</i>	<i>bartırbız</i> 'gitmişiz'
II	<i>barıptırsınar</i>	<i>barıpsınar</i>	<i>bartırsınar</i> 'gitmişsiniz'
III	<i>barıptır</i>	<i>barıptır</i>	<i>bartır</i> 'gitmiş(ler)'.

Geçmiş Zamanın Hikâyesi (-mıştı):

Çağdaş Kırgızcada zaman eki:	-gan/-gen/-gon/gön
	-kan/-ken/-kon/-kön
Şahıs ekleri:	-mın -bız
	-sın -sınar

olarak tüm düz ve yuvarlak şekilleri mevcut olan paradigmanın Eski Kırgızcada sadece düz şekilleri olduğu sanılıyor. Zira karşılaştırılan dillerin hepsinde de sadece -gan/-gen, -kan/-ken şekillerine rastlanmıştır.

Geniş Zamanın Hikâyesi (-ırdı):

Çağdaş Kırgızcada zaman eki:	-çu/-cü
Şahıs ekleri	-mın -bız
	-sın -sınar

olarak sadece yuvarlak şekli kullanılan ekin, Hakasça, Tuvacada sadece düz şekilleri (-çık/-çik, -çih/-çih) mevcuttur. Ekin menşei Eski Uygurcada görünen geçmiş zaman eki (-yuk) ile aynı paralelde olabileceği tahmin ediliyor (Baskakov 1965).

Şimdiki Zaman:

Ç. Kırgızcada zaman belirteçleri: fiil + zarf fiil eki -ıp + yardımcı fiiller (çat-, tur-, otur-, cür-)+ a/y

Şahıs ekleri:	-mın -bız
	-sın -sınar
	-t -ışat

olan Şimdiki Zamanın yapımıyla en çok benzerlik Şor dilinde görülür. Şimdiki zaman, Füyü Kırgızcasında adı geçen yardımcı fiillerden sadece *tur*-la, Hakasçada ise *çat*-la yapılabiliyorsa, Şorcada *çat*-, *tur*-, *odur*-, *çer*- gibi Çağdaş Kırgızcadaki bütün türleri kullanılarak yapılır. Bu durum, Eski Kırgızcadan itibaren bu modelin var olduğu ihtimalini güçlendirir.

Şimdiki Zamanın Çağdaş Kırgızcadaki bir diğer şekli olan (-uu+da +şahıs eki) modeli de, Füyü Kırgızcası ile paralellik gösterir:

Ç.Kırg. *baruudamın* - F.Kırg. *bardamin/bardımın* (< *baruudamın*) 'gitmekteyim'.

Gelecek Zaman

Çağdaş Kırgızcadaki Belirli Gelecek Zaman eki: -a/-e

Belirsiz Gelecek Zaman eki:	-r, -ar/-er
Şahıs ekleri:	-mın, -bız
	-sın -sınar

olan modelin Eski Kırgızcada da mevcut olduğu görüşü hakim. Çünkü adı geçen paradigma Sarı Uyğurcada, Füyü Kırgızcasında, Hakas, Şor dillerinde de aynı şekilde, ancak zarf fiil ekindeki geniş -a yerine onun dar şekli olan -ı/-i kullanılarak yapılır.

Ortaçağ Kırgız Dili

X yüzyıldan itibaren özellikle de XII-XIII yüzyıllarda Yenisey Kırgızlarının büyük bir kısmı batıya doğru göç etmeye başlar. Batıya göçü sırasında Kırgızlar uzun zaman Altay'da kalıp, oradaki Türkçe konuşan Altaylılar ile yakın temasa girmişler (Yunusaliyev 1955: 30-41). Bu sayfalar genel olarak Kıpçak grubuna mensup oldukları için Kırgızcanın kıpçaklaşma süreci de orada başlamış olur.

Adı geçen süreç içinde Kırgızca, Ortaçağ dönemi adı verilen dönemi başından geçirir. Bu devire ait herhangi bir yazılı belge korunmamasına rağmen, onun en önemli özelliği de Kırgızca'yı Kuzey-Doğu Türk dillerinden ve sonradan komşu oldukları Kıpçak dillerinden de farkettilen, sadece Altayca ile ortak yönler içeren bir takım özelliklerin meydana gelmiş olmasıdır (Yunusaliyev 1971: 58)

Kırgız dili tarihinin bu devrindeki en belirgin temsilcisi olarak araştırmacılar Çin Halk Cumhuriyetinin Sincan-Uygur bölgesine bağlı Lobnor gölü etrafında yaşayan Kırgızların dilini gösteriyorlar (Malov 1956; Asanaliyev 1964). Lobnorluların menşei Kırgız-Altay toplumundan XIV-XV yüzyılda ayrılıp, güneye göç eden, önce Turfan'a, sonra da Lobnor gölünün kıyılarına yerleştirilmiş tayfalardan gelir (Tenişev 1997: 18). Lobnor Kırgızlarının dili, uzun süre beraber kaldıkları Uyğurca ile Kırgızcanın karışımından oluşmaktadır. Nitekim bu ağzı ilk araştıran S.E. Malov da boşuna onu "Lobnor dili kadim Kırgızların eski

konuşma dilidir" (Malov 1956: 5) diye nitelendirmemiştir.

Lobnor ağzının Uygurca unsurları yüzeysel olup, Uygurlarla birlikte yaşamanın verdiği etkileşim olduğu kolayca anlaşılır (Tenişev 1997: 18). Lobnor ağzının Uygurca elemanları olarak E.R.Tenişev şunları gösterir:

- -kelime başında Kırgızca c yerine y gelmesi;
- -kelime ortasında ve sonunda ğ'nin korunması;
- -gelecek zaman III şahıs ekinin -ado, -edo şeklini alması;
- -Uygurcanın etkisi ile fiilin şahıs eklerinin yitirilmesi v.s.

Kırgızcanın, Türkoloji tasniflerinde Altayca ile aynı grupta bakılmasına sebep olan, diğer yandan da onun Lobnor ağız ile ortak yönlerini teşkil eden Ortaçağ özellikleri şunlardır.

Fonetik yönden:

- Güney Altay ağızlarının tesiri ile geniş ünlü a/ e'nin, geniş ve yuvarlak o/ ö'den sonra yuvarlaklaşmasından, önce yuvarlak diftongların, sonra da uzun ünlülerin yeni tiplerinin meydana gelmesi. Geniş ünlülerin yuvarlaklaşması Lobnor ağzında da söz konusudur, örneğin: *könlök* 'gömlek', *örtöndökö* 'kervan saraydakiler', *bolor* 'olur'.
- yuvarlak ses uyumunun ekleri de tamamıyla kapsamı altına alması;
- ağızlar arasında yumuşak z ile onun sert çifti olan s arasında fonematik zıtlığın kaybolması, kelime sonundaki z'nin ise sertleşmesi;
- fiilin olumsuz -ma ekinin tamamıyla -ba'ya dönüşmesi;
- yardımcı fiil *ele// ede*'nin paralel kullanılması;
- Eski Kırgızcadaki kelime başındaki c'nin korunması. Lobnor ağzında Uygurcanın tesiri ile bazı c'ler y'ye çevrilmiş, bazıları ise değişmemiş, örneğin: *canla-* 'yenilemek', *cigiyme* 'yirmi', *cürü-* 'yürümek' v.s.
- kelime ortasındaki g'nin düşmesi, iki ünlünün birleşerek uzun ünlülerin meydana gelmesini sağlamış: *taan* < *tagan* 'alaca karga', *baatır* < Moğ. *bagatur*, *saadak* < *sagadak* 'sadak', *kaalga* < Moğ. *hağalga* 'kapı' v.s.
- Eski Kırgızcada görülen kelime sonundaki -g, Ortaçağ Kırgızcasında diftong veya uzun ünlü oluşturmuş. Kırgızcanın ve Altaycanın bazı ağızlarında yuvarlak diftongların halen saklanmış olmasına, bu iki dilin ortak devrinde yuvarlak uzun ünlülerin gelişmesinin bir önceki aşaması olarak bakılabilir.

Grammer yönünden:

Kırgızcada bu dönemde ismin çoğul eki -lar'ın yuvarlak ünlülü şekilleri gelişmiştir. Böylece ünlüleri (a/e, o/ö), ünsüzleri (l /d /t /n) olan çoğul ekinin

varyantları meydana gelmiş. Ekin bu tür çok varyantlılığı Altaycada ve Lobnor ağzında da görülür.

İsmin iyelik grubu Eski Kırgızcadaki durumunu koruyor. Aynı durum Lobnor ağzında da sergileniyor.

Hâl eklerinde ise Eski Kırgızcada yuvarlak şekilleri olmayan ekler, örneğin yönelme, bulunma ve çıkma halleri, yuvarlak ünlülü şekillere sahip olunca, hâllerdeki yuvarlaklaşma süreci tamamlanmıştır.

Fiilin zaman kategorisinde de Eski Kırgızcada yuvarlak şekilleri olmayan türlerinde yuvarlak şekillerinin oluşumu ile Kırgızca, ünlü uyumunun kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklığı açısından tam bir sistemlilik kazanmıştır.

Şahıs eklerinden Belirli Geçmiş Zaman I şahıs çoğul ekinde Eski Kırgızcadaki -bıs yerine çoğul -k geçmeye başlamış. I şahıs çoğul eki Lobnor ağzında da -k olarak görülür. Altayca ise -bıs/ -k ikisini de kullanır. Yalnız Altayca ile Kırgızcaya mahsus olan daha bir unsur – Gelecek Zaman III şahıs eki olarak -t < (tur-) ekinin kullanılmaya başlamasıdır: Kırg., Alt. al / ol bara-t ‘o gidecek’.

Şimdiki Zaman, karşılaştırılan iki dilde de analitik şekilde (kök + ıp + yardımcı fiiller: cat/cür/otur/ tur + zaman eki a/e +şahıs ekleri:-mın,-sın, -t, -bıs, -sınar, -ışat) şeklinde yapılmıştır.

Gelecek Zamanın iki türüne de Eski Kırgızcada olmayan yuvarlak ekler eklenince paradigma şu şekli almış:

Belirli Gelecek Zaman: -a/-e/-o/-ö ; şahıs ekleri (-mın, -sın,-bıs,-sınar)

Belirsiz Gelecek Zaman: -ar/-er/-or/-ör ; şahıs ekleri (-mın, -sın, -bıs, sınar)

Lobnor ağzında ise Belirli Gelecek Zaman ekinin bir de dar ünlülü şekli mevcuttur: -ay/-ey/-oy/-öy; -ıy/-iy/-uy/-üy.

Ortaçağ Kırgızcasındaki daha bir özellik, sadece Altayca ile ortak kelime katmanının oluşması. Örneğin, sadece Kırgızca ve Altaycada kullanılan : uy ‘inek’, çon ‘büyük’, kokuy! ‘aman’(ünlem), tebetey ‘şapka’, temene ‘çuvaldız’, topçu ‘düğme’, unaa ‘ulaşım’, taar ‘gilim’, kereez ‘vasiyet’ vs. kelimeler.

Belirtildiği üzere, Kırgız dilinin tarihini Eski ve Ortaçağ dönemi olarak ayırma, bugün artık tahmin olduktan çıkıp, yaşayan bir kaç dilin ve Yenisey Yazıtlarının verilerine dayandırılarak tespit edilmeye başlamış durumda. Muhakkak, konunun daha da detaylı araştırılması, dil unsurlarının tarihi, kültürel, arkeoloji gibi ilgili alanların verilerini de kullanarak bütüncüleyici sonuçlara ulaştırılması gerekmektedir. Meselenin bu şekilde ele alınması, en eski Türk boylarından olan Kırgızların, yalnızca dilinin değil, etnik oluşumunun da tarihî gelişmesinin aydınlanması için büyük önem taşıyacaktır.

Yeni Kırgız Dili

XVI asırdan itibaren başladığı sanılan Kırgızcanın son dönemi, Kırgız tarihinin Tanrı Dağlardaki dönemini kapsar. Kırgızların Tanrı Dağlarına göçüne dair Arap, Fars, Çin kaynaklarından birbirinden bağımsız şekilde bir çok bilgiler edinilmiştir (Çorotegin 2000: 39). Bu dönemde Kırgız ulusunun ve Kırgız edebi dilinin oluşumu tamamlanır. Şimdiki Kırgız ağızlarının da gelişmesini yansıtan bu dönem, üç ayrı süre içinde değerlendirilebilir (Yunusaliyev 1971: 57): a) Moğol – Cungan devri (XVI-XVIII), b) XVIII- Sovyet dönemine kadar, c) Sovyet dönemi ve sonrası.

a) Bu süreç içinde Kırgızlar önce Doğu Türkistan'a, sonra Merkezi Tanrı Dağları bölgelerine yerleşerek, orada yaşayan halklarla, özellikle de Uygurlarla yakın temasta bulunmuşlar. O nedenle Moğolistan'da Kırgız ağızları ile Uygur ağızları arasında karşılıklı büyük etkileşim gerçekleşmiştir. Bilhassa kelime hazinesinde görülen bu değişimlerin izi, Kırgız ve Uygur ağızlarındaki ortaklıklar ve Kırgızcadaki Uygur dilinin tesiri ile alınmış Arap, Fars kelimelerinden de sürülebilir.

Merkezî Asya'daki Cunganların Doğu Türkistan ve Orta Asya'ya yaptığı sürekli hücumlar (XVII-XVIII yüzyılın ortasına kadar) nedeniyle Kırgızlar güneybatıya doğru sürülmeye başlarlar. Önü Karategin Hissar, arkası Ancıyan, Alay dağlarına kadar sürülmüş olan Kırgız tayfaları, bu sıralar oradaki Uygur, Özbek, Tacik tayfalarının arasında kalır. Yerleşik hayat sürdüren bu uluslardan Kırgızcaya ziraat, ticaret, din, mimarlık vs. ilgili bir çok Arap, Fars sözleri nüfus edilir. Çağdaş Kırgızcanın iki dialektinde de benzer şekilde rastlanan Arap-Fars katmanının işte bu sırada girdiği sanılıyor.

b) XVIII asırda Cunganlar yenilgiye uğradıktan sonra Kırgızlar önceki yerleşim yerlerine geri dönerler. Bir kısmının Merkezî Tanrı dağlarına (Kuzey Kırgızistan), bir kısmının da Fergana vadisinin güney ve batı bölgelerine (Güney Kırgızistan) yerleşmiş olmaları, Kırgızların bu iki büyük ağzının meydana gelmesi için zemin hazırlamış olur. Araları büyük dağlarla ayrılmış, ayrı coğrafyalarda, farklı etnik ortamlarda irtibatsız kalan ağızlar giderek bir hayli farklılaşmıştır.

Güney ağzının Özbek, Uygur, Tacik halkları ile temasından ona Kuzey ağzında bulunmayan Arap-Fars kelimelerinin yeni katmanı, bazı sesler (açık), bazı gramer unsurları (Fars, Arap kökenli bağlaçlar) girmiş. Neticede ağzın hem ses, hem gramer yapısında değişiklikler meydana gelmiş.

Genelde Kazak ortamına yakın çevrede seyretmiş Kuzey dialekti, XIX yüzyılın ortasından itibaren Kuzey Kırgızistan'a gelmeye başlayan Rus yerleşimcilerinin de dilinin etkisi ile Güney ağzından göze görülür derecede farketmeye başlamıştır.

Kırgızistan'da Sovyet İktidarının gerçekleşmesiyle millî dilin bütünleşmesi ve gelişmesi için çok elverişli koşullar yaratılmıştır. Ekim Devriminden sonra Türkistan Sovyet Cumhuriyeti kuramına alınmış olan Kırgızistan, 1924 yılından itibaren Orta Asyanın diğer bölgeleri gibi Özerk Muhtariyete, sonra Özerk Cumhuriyete, 1936 yılında ise Birlik Cumhuriyetine dönüştürülmüştü.

Genç Cumhuriyetin kültür alanında yapacağı en önemli işlerinden biri, en kısa zamanda halkın tamamını okur-yazar duruma getirmek, eğitim sisteminin temelini oluşturmak olarak belirlenmişti. Bunun gerçekleşmesi için toplumun bütün katmanlarına eşit şekilde hizmet verebilecek, ağız üstü normlara dayandırılmış edebî dil ve onun yazı şeklinin oluşturulması gerekirdi.

Siyasî birliğin sağlanması ve Kırgızcanın devletin resmi dil statüsünü alması ile ortak edebî dil meydana gelmiş. Edebî dil için Kuzey ağzının bir şivesi esas alınmasına rağmen Kırgızcanın bütün ağızları onun birer kaynakları olarak kabul edilmiş. Toplumun bütün siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetlerinin edebî dilde yürütülmeye başlaması, halkın eğitim oranının yükselmesi, Kırgızcanın kitap, dergi, gazete ve diğer basın-yayın kuruluşlarında egemen duruma gelmesi, son dönemlerde genelde sözlü olarak bilinen edebî dilin yazı şeklinin geliştirilmesi ile ulusun hayatındaki yeni bir sayfa açılmış oldu.

1924 yılında Arap yazısına esaslı Kırgızca için reforme edilmiş ilk Kırgız alfabesi kabul edildi. Bilindiği üzere, Sovyet döneminden önce de Kırgızların önde gelen aydınları, şairleri ve tarihçileri Arap harfleriyle okuyup, yazmışlardır. Türk halkları arasında etkili bir iletişim aracı olan bu yazı sistemi, genel olarak Çağatay edebî dili adı verilen ortak edebî dilin de yaşatılabilmesinde önemli yer tutmuştur. Çağatay edebî dilinin bütün Türklerin kullanabileceği lehçe üstünlüğü, kullanım alanı açık olan bir yazı geleneğinin olması, ondan Türk halklarının eşit şekilde yararlanabilmelerine olanak sağlamıştır.

Kazan, Ufa gibi Türkoloji merkezlerinde yayımlanmış olan belli başlı Kırgız eserlerinden Moldo Kılıç'ın *Kıssa-i Zilzala* (1911, Kazan), Moldo Niyaz'ın el yazmaları, Osmonalı Sıdikuulu'nun *Muhtasar Tarih Kırgızıye* (1913, Ufa), *Tarih Kırgız Şabdaniya* (1914 Ufa) gibi tarih kitapları, İşenalı Arabayev'in *Alifbe Yaki Tuta Okuu* (1911, Ufa) adlı ilk Kırgızca elifbesi bu ortak edebî dil örneğinde yayımlanmıştır.

Arap alfabesinin ünsüz harflere dayalı bir yazı olması, Türkçedeki 8-9 ünlüye karşılık sadece üç ünlünün bulunması, işaretlerinin çokluğu, harflerin bitişik yazılması gibi kusurları, hem öğrenimde, hem de yazıda hayli zorluklar yaratmıştır. O nedenle çok geçmeden diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da Türkçe için en uygun görülen Lâtin harflerine geçme fikri gündeme gelmeye başlamıştır.

Mart 1926'da Bakü şehrinde bütün Türk halkları temsilcilerinin katılımıyla tertiplenmiş I. Türkoloji Kurultayının gündemini de Yeni Ortak Türk Alfabesinin belirlenmesi meselesi oluşturmuştu. Kurultay,Türklük Alemi genelinde Latin alfabesine geçme kararı alır ve onu hayata geçirmede görevlendirilmiş Yeni Türk Alfabesi Merkezi Komitesini kurar.

Bunun akabinde de Kırgız Özerk Cumhuriyetinin 1927 yılında yapılan I Kurultayında 1927'den itibaren Latin alfabesine geçme kararı alınır ve 1929 yılın sonunda yeni yazıya geçme işi tamamlanmış olur.

31 harften oluşan Latin alfabesinin Arap alfabesine göre bir çok üstünlüğü vardı, örneğin, harflerin ayrı ayrı yazılması, yazıda herhangi bir işaretlemelere gerek kalmadığı, harflerin küçük ve büyük yazılabilmeye olanağı, teknik açıdan kolay yazılması, ünlüler için yeteri kadar harfin alfabede mevcut olması vs.vs.

1940 yılında Sovyetler Birliği genelinde Kiril alfabesi esaslı yeni alfabelere geçme kararının alınması ile Latin harfleri yerini şu an yürürlükte olan alfabeye bıraktı. Latin alfabesi ile halkın okuma, yazma ihtiyacı tamamlandı, ilmî ve edebî eserler yayımlandı, Kırgızların "Manas" başta olan sözlü edebiyat örnekleri yazıya geçirildi.

Rusça ve uluslar arası kelimelerin Rusça telâffuzunun ve yazı kurallarının korunmasını öngören Kırgız imlâsına uygun olarak Rus alfabesindeki harflerin tamamını içeren ve ayrıca Kırgızcaya özgü üç harfi de ekleyen Kırgız alfabesi, 60 yıldan aşkın bir süre boyunca Kırgız toplumuna hizmet vermektedir. Son yıllarda Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan devletlerinin tekrar Latin harflerine geçmesi, Kazakistan'ın da geçme kararı alması (2001) ile Kırgızistan'da da aynı konu gündeme gelmektedir.

Çağdaş Kırgızca, nispeten yeni fonetik ve gramer yapısı, kelime hazinesi ile Türk dillerinin Kuzeybatı (Kıpçak) grubunda yer almaktadır.Bu gruba dahil edilmesinde belirleyici olan nitelikleri, aynı zamanda onun ona en yakın olan Kazakça ile Altaycadan da farkını teşkil eden kendine has yönleri ile Çağdaş Kırgızca özetle şöyle nitelendirilebilir.

Fonetik yönden

Çağdaş Kırgızcada 14 ünlü fonem mevcut olup, onun 8'i kısa (a, e, ı, i, o, ö, u, ü), 6'sı uzun (aa,ee, oo, öö, uu, üü) ünlüdür. Kırgız ünlüleri, kalınlık (a, ı, o,u) - incelik (e,i,ö,ü), genişlik (a,e,o,ö) - darlık (ı,i,u,ü), düzlük (a,e,ı,i) - yuvarlaklık (o,ö,u,ü) ve uzunluk (aa,ee,oo,öö,uu,üü) - kısalık (a,i,ı,e,o,ö,u,ü) derecelerine göre biri birine karşı koyulurlar. Kırgızcada ünlüler için hakim olan ses kuralı kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık açıdan çok net bir şekilde uygulanan ünlü uyumudur. Asıl Kırgızca kelimelerde ünlü uyumu kök ve eklerdeki bütün heceleri kapsar

(örneğin, kör-üü-çü-lör-übüz-dün 'seyircilerimizin'; talaa-lar-da-gı 'tarlalardaki').

Toplam 22 ünsüzden oluşan ünsüzler sisteminde (v, f, h, ts, sç, j) sesleri Kırgızcaya özgü olmayan, sadece alınma kelimelerde görülen ünsüzlerdir. Kırgız ünsüzleri biri birinden seda bakımından: sedalı (b, v, g, ğ, d, c, z,), sedasız (k, p, s, t, f, h, ç, ş), yarı ünlü (y, l, m, n, r) olarak ayırdedilirler. Çıkış yeri bakımından: dudak (b, p, m), diş-dudak (v, f), diş (d, z, s, l, n, c, ç, ş, t), ön damak (g, k, y, r), arka damak (n, °, q, h). Yapılış tarzı bakımından: patlayıcılar (b, d, g, ğ, p, t, °, k, l, y), sızıcılar: (s, ş, z), afrikatlar: (c, ç), titrek (r), geniz (m, n, n) ünsüzler olarak nitelendirilirler. Ayrıca Kırgız ünsüzleri kelimenin her yerinde gelebilenler (z, k, m, n, s, t, ç, ş), kelime başında gelmeyenler (v, g, y, l, p, f, h), kelime sonunda gelmeyenler (b, v, g, d, c) olarak da ayrılırlar.

Ünsüzlerde görülen başlıca ses değişimleri olarak da: ileriye ve geriye doğru ses benzeşmesi: tonlulaşma, tonsuzlaşma, bazı pozisyonlarda ünlü türemesi, bazen de düşmesi, iki ünlü arasında kalan p, k seslerinin yumuşayıp, b, g'ye dönüşmesi (tüp+ım > түbüm 'tüpüm', tak + ıptır > tagıptır 'takmış') gibi değişimleri göstermek mümkün.

Morfolojik yönden

Kırgız kelimeleri leksik-semantik özellikleri ve söz dizimindeki fonksiyonuna göre genel olarak anlamlı ve hizmetçi kelimeler türlerine ayrılırlar. Anlamlı kelimeler türlerine: isim, sıfat, sayı, zarf, zamir, fiil; hizmetçi kelimeler grubuna ise: bağlaçlar, edatlar, taklidi kelimeler, ünlemler, modal sözler girer.

İsim. Kırgızcada isim, çokluk, şahıs, iyelik, hâl kategorilerine sahip ve soru eki de alabiliyor. Çokluk eki ünlü-ünsüz uyumunun Kırgızcada sistemli şekilde korunmasından dolayı 12 varyantlı bir paradigma içinde görülür:

-lar/-ler/-lor/-lör	almalar 'elmalar', köçölör 'sokaklar'
-dar/-der/-dor/-dör	kızdar 'kızlar', koldor 'kollar'
-tar/-ter/-tor/-tör	cigitter 'yiğitler', ottor 'ateşler'

(Görüldüğü gibi l'li sıra ünlü ile biten kelimelere ve istisna olarak y, r ile biten kelimelere, d'li sıra yumuşak ünsüzle biten kelimelere, t'li sıra ise sert ünsüzle biten kelimelere eklenir).

İsmin **iyelik kategorisinin** şahıslara göre dağılımı şöyledir:

I şahıs	-ım	-ıbız	almam	almabız
II şahıs	-ın	-ınar	alman	almanar
(nezaket)	-ınız	-ınısıdar	almanız	almanızdar
III şahıs	-ı (sı)	-ıları	alması	almaları

İsim, cümlede yüklem görevini üstlenince fiil gibi **şahıs eki** alabiliyor. Yalnız III şahıs çokluk ekinin fiildeki -ış yerine -lar kullanması ile ismin şahıs ekleri fiilinkinden ayrılır. İsmin şahıs ekleri işte bunlardır:

I şahıs -mın -bız	<i>balamın</i> 'çocuğum'	balabız 'çocuğuz'
II şahıs -sın -sınar	<i>balasın</i> 'çocuksun'	balasınar 'çocuksunuz'
(nezaket)- sız -sızdar	<i>balasız</i> 'çocuksunuz'	balasızdar 'çocusunuz'
III şahıs -(lar)	<i>bala</i> 'çocuk'	baldar 'çocuklar'

Kırgızcada altı tane **hâl** vardır. Bütün hal ekleri singarmonizme (ünlü-ünsüz uyumuna) tâbi olan **hâl kategorisinin** genel tablosu şu şekilde sergilenebilir:

Yalın kim? emne? ----

İlgi kimdin? emnenin? -nın/-nin/-nun/-nün; -dın/-din/-dun/-dün; -tın/-tin/-tun/-tün.

Yönelme kimge? emnege? kayda? -ga/-ge/-go/-gö; -ka/-ke/-ko/-kö.

Belirtme kimdi? emneni? -nı/-ni/-nu/-nü; -dı/-di/-du/-dü; -tı/-ti/-tu/-tü.

Bulunma kimde? emnede? kayda? -da/-de/-do/-dö; -ta/-te/-to/-tö.

Çıkma kimden? emneden? kaydan? -dan/-den/-don/-dön; -tan/-ten/-ton/-tön.

Sıfat isimleri, leksik-semantik ve morfolojik ayrıcalıklarına göre Asıl sıfatlar ve Nispi sıfatlar olarak ayrılırlar. Asıl sıfatlar kendine has karşılaştırma ve pekiştirme derecelerine sahiptirler. Sıfatın karşılaştırma kategorisi -ıraak (-ireek/-uraak/-üröök) eki ile : *çonuraak* 'daha büyük', *küçtüüröök* 'daha güçlü', pekiştirme derecesi ise *en* 'en', *abdan*, *ayabay*, *ötö* 'çok', 'fevkalade' gibi kelimeler vasıtasıyla, sıfatların kısaltılmış tekrarıyla: *kıpkızıl* 'kıpkırmızı', *taptaza* 'tertemiz' vs. yapılır. Nispi sıfatlar, isim, fiil, sayı, zarf gibi söz türlerinden -day, -luu, -sız, -lık, -kı vs. sıfat yapım eklerinin yardımı ile yapılır.

Sayı isimleri, leksik-semantik ve morfolojik özelliklerine göre asıl sayılar (bir, on, min 'bin' vs.), sıra sayılar (*birinci* 'birinci', *cüzünçü* 'yüzüncü' vs.), tahmin sayıları (*ondoy* 'on kadar', *cüzdögön* 'yüzlerce'), Kesir sayılar (*ondon bir* 'onda bir', *üçte dört* vs.), üleştirme sayılar (*beşten* 'beşer', *cetiden* 'yedişer'), toplam sayılar (*eköö* 'ikisi', *altoö* 'altısı' vs.). Sayılara mahsus çekim ekleri : -oo/öö, -mçı, -lağan, -em vs.

Zamirler anlamına göre:

Şahıs zamirleri:

I şahıs:	<i>men</i> 'ben'	<i>biz</i> 'biz'
II şahıs:	<i>sen</i> 'sen'	<i>siler</i> 'siz'
(nezaket)	<i>siz</i> 'siz'	<i>sizder</i> 'sizler'
III şahıs	<i>al</i> 'o'	<i>alar</i> 'onlar'

İşaret zamirleri: *bu(l)* 'bu', *uşu(l)* 'şu', *oşo(l)* 'o', *tigi(l)* 'öteki', *tetigi* 'oradaki' vs.

Soru zamirleri: *kim?* 'kim?', *emne?* 'ne?', *kanday?* 'nasıl?' *kaysı?* 'hangi?', *kança?* 'kaç?', *kaçan?* 'ne zaman?', *kayda?* 'nereye?', *kana?* 'hani?' vs.; Menfi zamirler: *eç kim* 'hiç kimse', *eç kaçan* 'hiç bir zaman', *eç bir* 'hiç bir', *eç nerse* / *eçteke* 'hiç bir şey', *eç kanday* 'hiç bir şekilde', *eç kança* 'pek fazla' vs.; Belirsizlik zamirleri: *kimdir biröö* 'bir kimse', *biröö* 'birisi', *bir nerse* 'bir şey', *kee/kay bir* 'bazı', *baarı/bardığı* 'hepsi', *ar kim* 'herkes', *ar nerse* 'her şey', *ar kanday* 'her çeşit', *ar türlüü* 'her türlü' ; Dönüşlü zamir: *öz* 'kendî' gibi türlere ayrılırlar.

Şahıs, işaret ve dönüşümlü zamirler, isim çekimlerinden farklı özel bir hâl tipi ile çekimlenir. Örneğin,

Yalın	<i>men</i> 'ben'	<i>uşu</i> 'şu'	<i>özü</i> 'kendisi'
İlgi	<i>menin</i> 'benim'	<i>uşunun</i> 'şunun'	<i>özümün</i> 'kendisinin'
Yönelme	<i>mağa</i> 'bana'	<i>uşuga</i> 'şuna'	<i>özünö</i> 'kendisine'
Belirtme	<i>meni</i> 'beni'	<i>uşunu</i> 'şunu'	<i>özün</i> 'kendisin'
Bulunma	<i>mende</i> 'bende'	<i>uşunda</i> 'şunda'	<i>özündö</i> 'kendisinde'
Çıkma	<i>menden</i> 'benden'	<i>uşundan</i> 'şundan'	<i>özünön</i> 'kendisinin'

Zarflar. Leksik-semantik açıdan: Zaman zarfları: *azır* 'şimdi', *anan* 'sonra', *dayıma* 'dayma', *bügün* 'bugün', *ertesi* 'ertesi', *bıltır* 'bıldır', *daroo* 'hemen' vs.; Yer-yön zarfları: *alga/ ilgeri* 'ileri', *artka* 'geriye', *beri* 'beri', *cogoru* 'yukarı' vs.; Sıfat-tarz zarfları: *akırın* 'yavaş', *tımızın* 'gizli', *tez* 'tez', *kayta/kayra* 'tekrar', *beker* 'boşuna', *oozmo-ooz* 'yüzbe yüz', *teskeri* 'tersinden', *ataylap* 'mahsus' vs.; Ölçü-miktar zarfları: *az* 'az', *köp* 'çok', *saal* 'azcık', *ayabay/abdan* 'büyük miktarda', *oşonço* 'o kadar', *ança* 'o kadar', *kançalık* 'ne kadar' vs. gibi türleri ile belli. Zarflar, *-ça*, *-lap*, *-lay*, *-lata*, *-çalık* gibi yapım ekleri ile de yapılır.

Fiiller. Kırgız dilinin fiillerine zaman, çokluk, şahıs, olumsuzluk, soru, sıfat, isim zarf fiil kategorileri özgüdür. Genel olarak Kırgız fiilleri üç zaman etrafında cereyan eder: 1. Geçmiş zaman, 2. Şimdiki zaman, 3. Gelecek zaman

Geçmiş Zaman:

1. belirli (-di'li) Geçmiş Zaman :

Zaman eki: -dı/-di/-du/-dü	Şahıs ekleri: I -m	-k
-tı/-ti/-tu/-tü	II -n	-nar
	-nız	-nızdar
	III -	-ıştı

2. belirsiz (-gan'lı) geçmiş zaman - geçmiş zamanın hikâyesi (-muştı)

Zaman eki : -gan/-gen/-gon/-gön	Şahıs ekleri: I -mın	-bız
-kan/-ken/-kon/-kön	II -sın	-sınar
	-sız	-sızdar
	III -	-ışkan

3. öğrenilmiş geçmiş zaman (-ıptır) - (-muş)

Zaman eki: -ıptır/-iptır/-uptır/-üptür	Şahıs ekleri: I -mın	-bız
	II -sın	-sınar
	-sız	-sızdar
	III -	-(ış)ıptır

4. âdet edinilmiş geçmiş zaman (-çu) - geniş zamanın hikâyesi (-ırdı)

Zaman eki: -çu/-çü	Şahıs ekleri: I -mın -	bız
	II -sın	-sınar
	-sız	-sınar
	III -	-(ış)çu

Şimdiki Zaman:

1. basit şimdiki zaman - geniş zaman (-ır)

Zaman eki: -a/-y	Şahıs ekleri:	I -m(in)	-bız
		II -sın	-sınar
		-sız	-sızdar
		III -t	-(ış)at

2. birleşik şimdiki zaman - şimdiki zaman (-yor)

Asıl fiil + zarf fiil eki (-ıp) + yardımcı fiiller: cat (tur,otur,cür)+ zaman eki -a/y + şahıs ekleri.

Şahıs ekleri:	I -mın	-bız
	II -sın	-sınar
	-sız	-sızdar
	III -t	-(ış)at

Gelecek zaman:

1. kesin gelecek zaman

Zaman eki: -a/-y	Şahıs ekleri:	I -m(in)	-bız
		II -sın	-sınar
		-sız	-sızdar
		III -t	-(ış)at

Basit Şimdiki Zaman ile aynı yapıda olan Kesin Gelecek Zamanı, bazı zaman belirteçleri ve cümlelerin genel anlamına göre ayırdetmek mümkün.

2. olası gelecek zaman

Zaman eki: -ar/-er/-or/-ör	Şahıs ekleri:	I -mın	-bız
		II -sın	-sınar
		-sız	-sızdar
		III -	-(ış)ar

Kırgızcada fiile -gan, -ar, -uuçu, -çu ekleri eklenerek **sıfat fiiller**, -ıp, -a, -y, -ganı, mayınça ekleri eklenerek **zarf fiiller**, -uu/-üü, -oo/-öö, -mak, -ış, -ma, -may ekleri eklenerek **isim fiiller** yapılır.

Kaynaklar

- ABDULDAYEV, E., (1998). *Azırkı Kırgız Tili*, Bişkek.
- ASANALİEV, Ü., (1964). *Lobnor Tilinin Grammatikalık Kıskaçça Oçerki*, Frunze.
- BARTOLD, V.V., (1963). *Kırgızı.- Soçineniya*, 2, I. böl., M.
- BASKAKOV, N.A., (1952). "K voprosu o klassifikatsii tyurkskih yazıkov", *İzvestiya AN SSSR, OLYA*, XI. 2. çık., Moskova.
- , (1960). *Tyurkskiye yazıkı*, Moskova.
- , (1965). *Forma glagola na -çık/-çık, -çu/-çü v hakasskom, tuvınskom i kirgizskom yazıkah.- Voprosı tyurkologii.*, Taşkent.
- BATMANOV, İ.A., (1947). *Kratkoye vvedeniye v izuçeniye kirgizskogo yazıkı*, Frunze.
- , (1963). *Sovremennıy kirgizskiy yazık*, Frunze.

Kırgız Türkçesinin Tarihî Aşamaları Üzerine Bazı Düşünceler

- BAYTUR, A., (1992). *Kırgız Tarihının Leksiyaları*, Bişkek.
- BIÇURİN, N.Y., (1950). *Sobraniya soçineniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena*, I, M-L.
- CUSUPAKMATOV, L., (1983). *Otnoşeniye kirgizskogo yazıka k sibirskim tyurkskim yazıkam*, Frunze.
- ÇOROTEGİN, T.K., K.S. MOLDOKASIMOV, (2000). *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihi*, Bişkek.
- DIRENKOVA, N.P., (1979). *Grammatika şorskogo yazıka*, Moskova.
- Grammatika hakasskogo yazıka*, Moskova 1975.
- HU ZHEN-HUA, GUY İMART, Fu-Yü Girgis : A tentative description of the Easternmost turkic language, Univ. Of Calif. at Santa Barbara.
- İSHAKOV, F.G., A.A. PALMBAH, (1961). *Grammatika tuvinskogo yazıka*, Moskova.
- KARAYEV, O., (1994). *Vostoçniye avtorı o kırgızah*, Bişkek.
- Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*. Frunze, 1980.
- MALOV, S.E., (1956). *Lobnorskiy yazık*, Frunze.
- , (1957). *Yazık celtih uygurov: Slovar i grammatika*, Alma-Ata.
- , (1952a). *Yeniseyskaya pismennost tyurkov: Tekstı i perevodı*, M.-L.
- , (1952b). “Drevniye i noviye tyurkskiye yazıki”, *İzvestiya AN SSSR*, XI, 2. çık. M.
- ORUZBAYEVA, B.O., (1997). *Kırgizskiy yazık.- Yazıkı mira: Tyurkskiye yazıkı*, Bişkek.
- TEKİN, T., (1990). “Türk dil ve dialektlerinin yeni bir tasnifi”, *Erdem Dergisi*. 5 (13), Ankara.
- TENİŞEV, E.R., (1997). *Drevnekirgizskiy yazık*, Bişkek.
- , (1963). “O dialektah uygurskogo yazıka Sinszyana”, *Tyurkologičeskiye issledovaniya*, M.-L.
- , (1966). “O yazıke kırgızov uyezda Fuiy (KNR)”, *Vopr.yazıkoznaniya*, 7: 88-95.
- , (1976). *Stroy sarıg-uygurskogo yazıka*, M.
- TINISTANOV, K., (1998). *Kırgız Tili*, I-II, İstanbul.
- YUNUSALİYEV, B.M., (1971). *Kırgız Dialektologiyası*, Frunze.
- , (1955). “Problema formirovaniya obşenarodnogo kirgizskogo yazıka”, *Voprosı yazıkoznaniya*, 2: 30-41.

Tarihsel ve Çağdaş Türk ve Fin-Ugor Dil Alanları

Naciye Güngörmüş

Dil biliminin çeşitli disiplinleri ile yapılan çalışmalar sonucunda, özellikle de karşılaştırmalı dil biliminin gelişmesiyle dil bilimciler, dilleri değişik sınıflandırmalara göre incelemiş, onları bazı özelliklerine göre gruplara ayırmışlardır. Bu dil sınıflandırmaları, araştırma ve incelemeleri hepimizin bildiği gibi başta etnik ya da genetik akrabalık gibi kriterler doğrultusunda yapılmıştır. Ama bunun dışında dünya dilleri konuşuldukları bölgeler, var oldukları süreçler, yaşadıkları coğrafi konumları, onları kullanan toplulukların siyasal veya kültürel durumlarının yanısıra tarihsel olaylar ya da tarihsel birliktelikler göz önüne alınarak da incelenmiş ve araştırılmıştır.

Dillerin kökeni, ana yurdu ya da ana yurtları, eski kültür ve dil ilişkileri karşılaştırmalı tarihsel dil biliminin ana konusudur. Eski dil ilişkileri, dil akrabalığı, dil bölgeleri, dil grupları aslında içiçe girmiş konulardır.

Günümüzde dünyada yaklaşık olarak 3500 ile 4000 arasında dilin varlığı ileri sürülmekle beraber bunların bir kısmının lehçe olduklarını da belirtmek gerek (Meillet 1989: 39, 61-2; Benveniste 1989: 225; Jespersen 1989: 269; Adamikné 1991: 19; Nanovszki 2000:150). Bu sayıların değişkenliği kuşkusuz dillerin incelenmesinde göz önünde bulundurulacak kıstaslardan kaynaklanmaktadır. Nitekim gerek yaşayan diller gerekse artık ölü diller çeşitli araştırma yöntemlerine göre daima bir şekilde ele alınmaktadırlar. Dillerin yapısal özellikleri, kökenleri, akrabalıkları, yaşadıkları dönemler veya coğrafyalar değişik yöntemleri gerekli kıldığı gibi araştırma ve incelemeler sonucunda farklı sonuçlar da ortaya çıkmaktadır.

Tipolojik dil bilimi çalışmaları klâsik dil bilimi yöntemlerinin en eskileri arasında yer almaktadır. Bu yöntemle göre diller yapısal açıdan ele alınmakta ve bundan sonra sözcüklerin cümle içinde kullanımları incelenmekte, sözdiziminde sözcükler arasında ne gibi kurallara dikkat edilmesi gerektiği araştırılmaktadır. F. Schlegel'in yanı sıra karşılaştırmalı dilbilimin kurucularından birisi olan W. Humboldt adıyla özdeşleşmiş olan bu klasik tipoloji sınıflandırmasına göre diller yapısal özelliklerine göre dört ana gruba ayrılmaktadırlar.

Bu sınıflandırmaya göre başta Çin, Vietnam vb. özellikleri taşıyan diller ayrışkan ya da yalınlayan diller (isolating languages) olarak adlandırılırken, birçok Avrupa dilinin yanısıra Arap, İbrani ve Rus dili gibi dillerin de içinde yer aldığı diller bükünlü diller (flexional languages), Fin-Ugor ve Türk Dillerinin de

içinde bulunduğu bitişken, bağlantılı diller (agglutinating languages) ve son olarak Eskimo dili, Amerika'daki yerli dillerinin yer aldığı Meksika dili vb. kaynaşık ya da polisentetik diller (incorporating languages) şeklinde gruplandırılmıştır (Aksan 1979: 23; Hajdú-Domokos 1980: 93, 111; Zsirai 1994: 6; Meillet 1989: 311; Benveniste 1989: 219; Adamikné 1991: 20-22; Csepregi 1998: 11).

Ancak hemen belirtmek gerekir ki hemen hemen bütün diller tarihsel gelişimleri süresi içinde fonolojik, morfolojik ya da leksikolojik değişimler geçirmiş ve geçirmektedirler de. Örneğin günümüz İngilizcesi artık flektal tipten daha çok izolal dil tipine daha yakındır bazı dil bilimcilere göre yine günümüz Est dili de keza bir Fin-Ugor dili olmasına rağmen aglutinal bir dilden çok flektal dil özellikleri taşımaktadır. Bütün bu değişimlerin ana nedeni hiç kuşkusuz dillerin yeryüzünde kullanıldıkları süre içinde bulundukları coğrafyalar, etkileştikleri dil, inanç ve kültürlerin etkisiyle fonolojik, morfolojik ve gramatikal değişimlere maruz kalmalarıdır.

Tipolojik yöntemle belirlenmiş olan gruplar zamanla dildeki bu değişiklikler nedeniyle dil biliminde yeni bir araştırma alanının, yeni bir disiplinin ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Areal dil bilimi olarak adlandırılan yöntemle diller daha çok coğrafi alan içinde ya da coğrafi konumlarına göre incelenmekte; araştırma alanı olarak areal dil bilimi belirli bir bölgede konuşulan dillerin karşılıklı etkileşimlerini de incelemektedir (Adamikné 1991: 21-2; Hajdú-Domokos 1980: 93,119; Csepregi 1998: 12; Nanovfszki 2000:15). Burada öncelikle yan katman, alt katman veya üst katman etkisini göz önünde bulundurmak gerekir, daima. Bilindiği üzere birbirinin komşuluğunda veya birlikteliğinde bulunan diller önce söz varlığında etkiye maruz kalarak ödünç veya alıntı kelimeler bir dilden diğerine geçer ve daha sonra da etkinin boyutuna, süresine göre dillerde ses, yapı, söz dizimi, hatta anlam bilimi açısından önemli değişiklikler gerçekleşir.

Areal dilbilim yöntemlerine uygun olarak örneğin Ernst Lewy'nin yaptığı sınıflandırmaya göre Avrupa'da bugün beş tür ya da başka bir deyişle beş tip dil vardır. Buna göre örneğin neredeyse 100 yıldan fazla bir süredir bir Fin-Ugor dili olduğu bilim çevrelerince kabul edilmiş olan Macar Dili de Alman Dili ile birlikte Orta Avrupa Dilleri arasında yer almaktadır. Yine areal yöntemle yapılmış başka bir sınıflandırmaya göre Avrupa dilleri 10 gruba ayrılmaktadır ve Macar dilcilerinden Gyula Décsy de bu anlayıştan hareketle Macar Dilini çevredeki çeşitli Slav Dilleri ile birlikte ele alarak Tuna Dil Birliği ya da Tunaboyu Dilleri adı altında incelemektedir(Adamikné 1991: 22; Csepregi 1998: 12).

Areal dil bilimi görüşüne göre komşu diller daima bir şekilde birbirilerini etkiledikleri için diller arasında keskin, belirgin sınırlar oluşmaz başka bir deyişle gramatikal özellikleri farklı olsa da anlayış aynıdır görüşü hâkimdir ki bu kişisel görüşüme göre birçok açıdan çeşitli sakıncaları da beraberinde getiren bir

anlayıştır. Çünkü her ne kadar bu diller bugün aynı bölgede yaşıyorsa da aslında her dilin ortaya çıktıkları, geliştikleri, varlıklarını sürdürdükleri, bir devlet veya ulus dili olarak geliştikleri yerler vardır. Diğer bir deyişle dillerin de tıpkı uluslar gibi anayurtları vardır, tarihleri vardır ki tarihsel dil bilimi de bunun sonucunda ortaya çıkmış ve gelişmiş bir bilim dalıdır.

Dil akrabalığı aynı zamanda etnik veya genetik akrabalığı da beraberinde getirebilen bir olgudur. Ama diğer taraftan aynı dil ailesi içinde yer alan dilleri konuşan toplulukların etnik olarak farklı kökenlerden geldikleri de ortadadır. Örneğin Slav dilleri diye bilinen Rus, Bulgar, Hırvat, Slovak, Sloven, Çek, Leh diller aynı dil grubunu oluşturmakla birlikte onları kullanan uluslar, kullanıldıkları ülkeler farklıdır başka bir deyişle hem tarih, hem coğrafya hem de etnik köken olarak birbirinden farklıdır. Öte yandan Türk dilleri içinde de aynı coğrafyada ortaya çıkıp geliştikleri hâlde bugün farklı coğrafyalarda, farklı siyasal anlayışta, değişik kültürel kimlikler sonucunda çeşitli bölgelerde kullanılmakta ve bunun yanı sıra değişik inançların, ideolojilerin, farklı alfabelerin getirdiği kimi zorunlu değişimler ile de bu diller kim yönden değişmiş olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Anadolu Türkçesi, Azerice, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca gibi Gagavuzca, Çuvaşça, Başkırtça, Tatarca ya da Uygurca bu duruma birer bir örnektir.

Ancak coğrafi veya diğer bir deyişle areal açıdan bu diller birbirine uzak olsa bile köken bakımından, yapı bakımından birbirine yakındır. Tıpkı Macarcanın en yakın akraba dil olan Mansi (Vogul) ve Hanti (Ostiyak) dillerinden bölgesel olarak uzak olmasına rağmen tipolojik açıdan yakın olması gibi. Çünkü bu dillerin ortaya çıktıkları ve geliştikleri coğrafi bölge de kültürel ortam da birbirine yakındır. Ancak daha sonra çeşitli etkenlerle bu diller farklı bölgelerde varlıklarını ve gelişmelerini sürdürmüşler, zamanla kimi nedenlerle bazı değişikliklere uğramışlar ama temel özelliklerini korumuşlardır.

Areal dil sınıflandırması aslında aynı zamanda bir dilci için birçok sıkıntıyı da beraberinde getirmektedir. Örneğin bugünkü Kafkasya dilleri ya da Orta Avrupa dilleri denilince karşımıza çıkan dilleri ele alacak olursak aynı coğrafi bölgede bulunmalarına rağmen bu diller arasında gramatikal yönden yapılacak çalışmalarda belirgin dilbilimsel farklılıklar ortaya çıkacaktır. Başka bir deyişle dillerin kendi kimlikleri ile karşılaşılacaktır.

Oysa aynı kökten gelen akraba diller varlıklarını zamanla farklı coğrafyalarda birbirinden uzakta sürdürmüş olsalar bile aralarında benzerlikler, binlerce yıl sonra bile karşımıza çıkabilecek korunmuş ortak özellikler taşımaktadırlar ve bu, sadece karşılaştırmalı dil bilimi ya da dil tarihi ile uğraşanlara değil aynı zamanda tarih, etnografya, sanat tarihi, arkeoloji, antropoloji gibi bilim dalları için de önemli bulguları ortaya koymakta ve koyacaktır da.

Özetle Türk ya da Fin-Ugor alanında dil çalışması yapacak olanların dili, dilleri klasik anlamdaki sınıflandırmaya göre öncelikle yapısal özellikler açıdan ele almaları, ondan sonra yaşadığı veya yaşamış olduğu coğrafyasını göz önünde bulundurmaları ve de kökenini daima dikkate almaları gerekmektedir.

Türk ve Fin-Ugor dilleri arasındaki ilişkiler bağlamında konuya yaklaştığımızda bu gruptaki diller içinden bugün yaşayanların bulundukları coğrafyalar, birbirilerine uzaklıkları ya da yakınlıkları, içinde yaşadıkları kültürel çevre hatta dili konuşan toplumun inancı mutlaka dikkate alınmalıdır. Fin-Ugor dilleri coğrafi mesafe olarak daha farklı bir yerleşim içindeyken Türk dili toplulukları coğrafi yönden genelde birbirine yakın, birbirinin komşuluğunda varlıklarını sürdürmektedirler. Ancak Fin-Ugor dilleri inanç ve kültür yönünden birbirinden çok fazla uzak değilken Türk dilleri yüzyıllar boyunca Çin, Moğol, Afgan, Urdu, Arap, İran, Kafkas, Slav, Yunan dil, inanç ve kültürlerinden derin bir şekilde etkilenmişlerdir. Ve bu etkinin izleri de kuşkusuz dile yapı bakımından olduğu kadar, anlam, söz dizimi açısından da damgasını vurmuştur. Ayrıca bir dilin konuşma dili dışında yazı dili, devlet dili olarak kullanılıp kullanılmaması da her birinin tarihsel gelişimini, anlatım gücünü, söz ve kavram çeşitliliğini, zenginliğini belirleyen en önemli etkenlerin başında gelmektedir.

Yine de dil akrabalığı konusunda yıllardır tartışmalar yapılmış ve hâlâ yapılmaya devam edilmektedir. Türk ve Fin-Ugor dillerini de içine alan büyük Ural-Altay Dil Ailesi bizleri sadece dil değil aynı zamanda hem tarih, hem kültürel hem de bölgesel ve bir derece de siyasal yönden yakından ilgilendiren geniş bir grubu oluşturmaktadır. Ural-Altay Dil Ailesi ilk şekliyle Fin-Ugor, Türk-Tatar, Samoyed, Moğol-Mançu, Tunguz, Karadeniz-Hazar arasındaki diller şeklinde sınıflandırılmış fakat bu sınıflandırma daha sonraları çeşitli değişikliklere uğramıştır. Finlandiyalı bilim adamı Castrén'in ardından Ramstedt, Räsänen, Menges, Poppe, Clauson, Doerfer, Ligeti başta olmak üzere birçok dilcinin çalışmaları ile kurulan altayistik bir dil bilimi disiplini olarak gelişmiştir (Ligeti 1977: 356-8; Aksan 1979: 103, 110; Hajdú-Domokos 1980: 93; Tuna 1983: 6, 46-48; Hajdú 1989: 5, 15-7; Adamikné 1991: 22, 33-6; Zsirai 1994: 111, 607; Csepregi 1998: 11; Nanovfszki 2000: 19-22; Golden 2002: 15-6, 13-28).

Ancak bu çok yönlü değerlendirmeleri şimdilik bir kenara bırakarak bu çalışmada Türk ve Fin-Ugor dilleri üzerinde durulacaktır. Bu terimin seçimi bir rastlantı değil, bilinçli olarak yapılmış bir tercihtir. Çünkü Ural-Altay Dil Ailesi başından beri çeşitli sebeplere dayanan tartışmaları beraberinde getirmiş olduğu gibi aynı zamanda günümüzde de bu konuyla ilgili farklı görüşler tam olarak oturmuş değildir. Kaldı ki diğer taraftan yapısal özellikten, etnik veya genetik akrabalıktan ziyade coğrafi veya bölgesel bir çağrışım da yapmaktadır. Dilbilim araştırması için bu tür belirsizlikler bazı risk faktörlerini de beraberinde getirmiş

olduğu için tartışmalı olan Samoyed Dilleri, Mançu-Tunguz Dilleri, Kore hatta son zamanlarda eklenen Japon Diline değinilmeyecektir. Her ne kadar Türk ve Fin-Ugor dillerinin anayurdu Ural ve Altay Dağları civarı olduğu görüşü hakimse de daha spesifik olan ve de dilbilim çevrelerinde de daha yaygın ve doğru olan Türk ve Fin-Ugor terimi kullanılacaktır.

Ancak burada önemle üzerinde durulması gereken konu hiç kuşkusuz dil akrabalığı ile etnik akrabalık kavramlarının birbirinden ayrı tutulması gereğidir. Uluslar aynı etnik kökenden gelmelerine rağmen zamanla farklı bölgelerde değişik kültürel ya da siyasal ortamlarda anadillerini unuttur, bazen de kendilerine ikinci dil seçerler ve bu iki dillilik sonucunda ana dilleri ya yok olup gider veya fazla gelişme gösteremeyebilir ve bunun sonucunda güncel hayatta gerekli olan birçok kavramı, terimi karşılamak için başka bir dile başvurma zorunluluğu ortaya çıkar. O nedenle dil akrabalığı etnik akrabalığı, etnik akrabalık da dil akrabalığını gerekli kılmaz, kılamaz.

Eğer diller arasında akrabalığı, yakınlığı veya benzerlikleri araştırmak istiyorsak o zaman sadece ses özelliklerini, sadece ortak sözcükleri değil, bunun yanı sıra benzer ya da ortak özelliklerini gramatikal çerçevede ele almak zorundayız. Çünkü bütün bu tipolojik özellikler dillerin geçmişleri hakkında araştırmalara yön veren özelliklerdir. Fonetik değişiklikler veya farklılıklar dillerin kendi içinde geliştirdikleri ya da oluşturdıkları bir olaydır ve bunu diller kendi gramatikal kurallarına göre yaparlar neticede. Bu değişimler genellikle alıntı ya da ödünç sözcüklerde görülmektedir. Ancak özellikle dillerin akrabalığı ile ilgili tartışmalı konularda soruları yanıtlamak için başvuru en sağlam yöntemlerden birisi hiç kuşkusuz glottokronolojidir (Hajdú 1989: 41; Korhonen 1990: 159-78; Zsrai 1994: 113; Csepregi 1998: 29-31; Nanovfszki 2000: 23).

Bu yöntemden yararlanabilmek için bir dil bilimcinin gerektiğinde bir tarihçi, bir coğrafyacı, bir arkeolog, bir antropolog gibi çalışması gerekir. Başka bir ifadeyle dil bilimi sonuçları birçok yan disiplinin sonuçlarını göz önünde bulundurarak ancak sağlıklı olabilir. Olabildiğince az hatalı, sağlam sonuçlar elde edebilmek için yardımcı bilim dalları ile birlikte hareket etmek, deyim yerinde ise ekip çalışması yapmak zorunludur adeta.

Glottokronolojik yöntem Ural-Altay dilleri üzerinde ilk kez A. Raun ve E. Kangasmaa-Minn tarafından uygulanmıştır. Bu yöntemle yapılan çalışmada Fin-Ugor dilleri birbirleriyle biner yıllık dönemler içinde karşılaştırılmış ve bunun sonucuna göre dillerin ortak tarihleri belirlenmiştir. Çıkan sonuçlara göre örneğin Samoyed ve Fin-Ugor dillerinin 6000 yıllık ortak geçmişleri vardır ki buna dayanarak Ural-Altay ana dillerinin tarihinin çok daha eski olması gerekir. Bu araştırmanın başka bir sonucuna göre en son ayrılış da bin yıl öncesinde Perm Dilleri arasında gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle en az gramatikal farkın Perm

Dilleri grubunda olması gerekir.

Glottokronolojik yöntemle yapılan çalışmalarda dilin temel söz varlığı esas alınır. Örneğin organları bildiren sözcükler, temel hareket veya eylemleri ifade eden fiiller ya da söz konusu dili konuşan topluluğun üzerinde bulunduğu coğrafyanın bitki örtüsü, hayvan ve diğer çeşitli canlı türlerinin adları ve özellikleri, inançla ilgili kavramlar temel inceleme unsurlarını oluştururlar. Ancak bu arada her dilde pekçok sözcüğün tarihsel süreç içinde fonetik yönden olduğu gibi morfolojik ve semantik yönden de değiştiğini unutmamak gerekir (Hajdú-Domokos 1980: 41; Nanovszki 2000: 25-6).

Örneğin, Türk dillerindeki -z sesinin Çuvaşça veya Macarcada -r olması ve sözcüklerin farklı fonetik özellik sergilemesi gibi. Örneğin ikiz > iker, öküz > ökör; ya da Fin dilindeki -t- sesinin Macarcada -l- sesi ile bulunması gibi. Örneğin, ete > elő, ýtime > velő. İyelik çekiminde kişi eklerinin, durum eklerinin, fiil çekimindeki kişi eklerinin fonetik benzerlik veya farklılık göstermesi de bu duruma başka bir örnektir:

Macarca: <i>kezem</i>	Ostyak: <i>kätem</i>	Türkçe: <i>elim</i>
Macarca: <i>ló, lovam</i>	Vogul: <i>luw, luwum</i>	Türkçe: <i>at, atım</i>
Macarca: <i>kézzel</i>	Vogul: <i>krtel</i>	Türkçe: <i>elle</i>
Macarca: <i>mondd</i>	Fince: <i>sano se</i>	Türkçe: <i>söyle, söylesene</i>
Macarca: <i>te</i>	Fince: <i>sinä</i>	Türkçe: <i>sana</i>
Macarca: <i>ő</i>	Fince: <i>hän</i>	Türkçe: <i>o</i>
Macarca: <i>ővé</i>	Fince: <i>hänen</i>	Türkçe: <i>onun vb. gibi.</i>

Dillerin tarihsel gelişimleri boyunca çeşitli etkenlerle değişimlere uğradıklarını da göz ardı etmemek gerek. Türk dillerinde fonetik, morfolojik yakınlıklar olmakla birlikte fonetik farklılıklar da bulunmaktadır. Ancak temel gramatikal unsurlardaki farklılıkların nedenleri de bellidir (Németh 1933: 62-84; Aksan 1979: 114; Hajdú-Domokos 1980: 41; Csepregi 1998: 13, 15) .

Fin-Ugor dillerinde ise durum daha farklıdır. Fin-Ugor dilleri Ural-Altaylar'dan gelişmekle ve köken olarak aynı coğrafyadan gelmekle birlikte yaklaşık 6 bin yıllık süre içinde önemli evrelerden geçmiş ve bu süre içinde coğrafyasını değiştirmiş, farklı inanç ve kültürel etkileşimlere maruz kalmışlardır. Başka bir deyişle Türk dillerini konuşan topluluklar içinde gelenek görenekler bile hâlâ birçok bakımdan birbirine benzemekte iken, hatta bazen aynı iken, eski Orta Asya geleneklerini sürdürmekte iken Fin-Ugor dillerini konuşan topluluklar arasında bu tür folklorik yakınlıkların günümüzde pek kalmamış olduğunu da dikkate almakta yarar vardır. Çünkü Fin-Ugor dillerini konuşan toplulukları bugün birbirine yakınlılaştıran tek unsur dilleridir diyebiliriz. Ortak özellikleri genetik açıdan da bozulmuştur. Ama buna rağmen, binlerce yıl geçmesine rağmen, dil akrabalığının izleri dillerde kendini korumayı başarmıştır. Temel

kavramlar aynı kaldığı için binlerce yıl sonra bile bu kelimeler korunmuştur.

Günümüzde Türk veya Fin-Ugor dilleri arasında değil ancak Ural-Altay dilleri arasında yapısal açıdan, etnik açıdan olduğu kadar kültürel bakımdan da oldukça büyük farklılıklar bulunmaktadır. Bu kültürel farklılıklar hiç kuşkusuz dillerin bulundukları coğrafyalarla, asırlardır karşılaştıkları kültürel ve sosyal değişimlerle de doğrudan doğruya ilişkilidir.

Altay grubu içindeki Türk dillerine baktığımızda bu dilleri konuşan toplulukların Doğu, Batı ve hem Doğu hem de Batı kültürleri etkisinde kaldıkları görülmekte. Ayrıca Şamanizm, Budizm, Lamaizm, İslamiyet, Musevilik ve Hristiyanlık gibi birbirinden değişik inanç ve felsefelerin ışığında yaşadıklarını da görüyoruz. Diğer taraftan Ural dillerini konuşan topluluklarda Hristiyanlık dininin etkisinin yoğun olduğu bölgelerde bir de farklı mezhepler bulunduğu bunların sadece toplum üzerinde değil, toplumun dili üzerinde de etkisi olduğunu göz ardı etmemek gerek. Türk dilleri bu bakımdan Ural dillerine veya Fin-Ugor dillerine göre nispeten bir beraberlik, bir yakınlık içindedir.

Öte yandan Türk dillerini konuşan topluluklar toplayıcı hayat tarzından sonra yarı göçebe, ardından atlı göçebe hayat tarzını seçmişler ve uzun yıllar bu göçebe hayat tarzına bağlı olarak yaşamışlardır. Yerleşik hayata geçiş Türk dillerini konuşan topluluklarda daha geç olmuştur da diyebiliriz; ancak Fin-Ugorlar birbirinden uzaklaştıkça sadece toplumsal, sosyal değişim olmamış, diller arasında da belirgin bir farklılık oluşmuş ve bunun da çok belirgin bir şekilde dile yansıdığını görüyoruz.

Kuzeydoğu ve Doğu Avrupa, Sibirya bölgesindeki Fin-Ugor dillerinde yapısal değişikliklerin çok fazla olmaması bu dilleri konuşan toplulukların bulundukları coğrafyadan fazla uzaklaşmamaları, çevresel faktörlerin fazla değişmemesi, İslâmiyet, Hristiyanlık gibi inançlarla geç ya da hiç tanışmamış olmaları, Avrupa kültürünün doğrudan doğruya etkisinde kalmamış olmaları gibi etkenler sayılabilir.

Kuzey Avrupa Fin-Ugor dillerinin bulunduğu bölgelerde ise Rus, İsveç, Norveç, İngiliz ve Alman kültürünün etkisinin izlerini ve bu kültürler ile onların temsil ettikleri inançların artı ve eksilerini de görmek mümkündür. Macar, Fin, Est gibi dillerin gelişmesi, varlığını her şeye rağmen sürdürmesinin temel nedenlerinin başında ise onların ana dilde ibadeti gerekli kılan Protestanlık gibi bir inancı erken dönemde benimsemiş olmalarından ileri geldiğini söyleyebiliriz. Ancak buna rağmen kültürel yönden Fin-Ugor dilleri arasında Türk dillerine nazaran büyük farklılıklar vardır. Bu farklılıkların boyutuna göre günümüz Fin-Ugor dillerini dört gruba ayırmak mümkündür, ama burada sınıflandırmada

etken dilin kendisi değil, bulunduğu coğrafi konumdur, başka bir deyişle areal sınıflandırmadır.

Buna göre birinci gruba Kuzey Fin-Ugor Dilleri denilen ve genelde balıkçılık-avcılık ile uğraşan ve ren geyiği besleyen toplulukların dilleri girer. Kuzeydoğu Avrupa ve Batı Sibirya bölgesinde yaşayan bu topluluklar Obi-Ugorlar olarak da bilinmektedirler. Mansiler (Vogullar) ve Hantiler'den (Ostiyak) başka Nyenyec (Yurak-Samoyed), Enyec (Yenisey-Samoyed), Nganasan (Tavgi-Samoyed), Sölküpler'den (Güney Samoyedler) yani günümüz Samoyedlerinden oluşan bu grupta bir de İskandinavya'nın kıyılarında yaşayan Laplar yer almaktadır. Geleneksel kültürlerinin özü yarı göçebeliktir. Şamanizm eski inançlarıdır. Onlara nazaran bugün Avrupa medeniyeti içinde gelişmiş ve son derece çağdaş koşullar içinde yaşayan Avrupalı akrabalarından Macarlardan, Finlilerden daha ziyade kendilerine benzer koşullarda Kuzey Kutbunda yaşayan topluluklarla, Eskimolarla daha fazla ortak noktaları vardır. Bugün de medeniyetten çok uzak olduklarını, okuma yazma oranlarının düşük olduğunu ve ekonomik yönden olduğu kadar kültürel yönden de diğer topluluklar ile uyumda zorlandıklarını söylemek mümkündür. Bunların içinde özellikle Samoyedler Sibirya'da yaşayan diğer halklardan başka Alaska, Grönlard Eskimoları veya Kuzey Amerika yerlileri ile daha çok ortak özellikler taşımaktadırlar (Hajdú 1989: 5, 15, 17; Adamikné 1991: 30-37; Zsirai 1994: 111, 611; Csepregi 1998: 11; Nanovfszki 2000: 29-121).

Daha güneye doğru inildiğinde Urallar yöresinde Komi (Züryen), Udmurt (Votyak), Mari (Çeremis) ve Mordvinler (Erza, Moksa) yaşamaktadırlar. Volga, Kama ve Oka nehirleri civarında yerleşik olan bu topluluklar yüzyıllardan beri Altaylı ya da Türk dil akrabaları olan Çuvaşlar, Tatarlar, Başkırtlar ile birlikte yaşamaktadırlar. Kültürel yönden aralarında yakınlık fazladır, etkileşim çok olmuştur diyebiliriz. Türk-Fin-Ugor dilleri arasında en fazla benzerliklerin bu grupta olma olasılığı yüksektir. Örneğin Mari ve Udmurt halk türkülerinin Türk müziği etkisinin izlerini taşıdığı bilimsel olarak tespit edilmiştir. Son zamanlarda yapılan araştırma sonuçlarına göre Macar halk türkülerinin de buna benzer özellikler taşıdığı üzerinde görüş yoğunluk kazanmaktadır. Ancak Rusçanın bu bölgedeki dillerin gelişmesinde ya da ölmesinde belirleyici bir etkisi olduğunu da unutmamak gerekir.

Üçüncü dil grubunu Baltık Finleri oluşturmaktadırlar. Bunlar Fin, Est, Karyala, İjor, Vepse, Vot, Liv dillerini konuşan topluluklardır. Doğu Avrupa ile Batı Asya sınırında Avrasya çizgisinde yaşamaktadırlar. Bunların yaşadıkları bölgeleri ilk önce Doğudan Ruslar fetheder daha sonra ise Batıdan gelen akınlara karşı koyamazlar ve sonuçta Danimarka ve İsveç krallarına boyun eğdikten sonra bir müddet Alman İmparatorluğu etkisi altında da kalırlar ve Avrupa kültürü ile

tanışmaları da yine İsveç ve Alman hakimiyeti altında iken olmuştur. Baltık Fin toplulukları içinden ancak 20. yüzyıla gelindiğinde sadece Finliler ve Estonyalılar bağımsızlıklarını kazanmayı ve kendi devletlerini kurmayı başarmışlardır. Diğerleri başka ülkelerin azınlık gruplarını oluşturmaktadır ve dilleri de devlet dili değildir.

Avrupa kültürünün en yoğun etkisinde kalan ise hiç kuşkusuz en Batıya göç eden Macarlar olmuştur. M.S. IX. yüzyılda Karpatlar Havzasına gelerek kendilerine yeni bir yurt kuran ve XI. yüzyıl başlarında da resmen Hristiyanlığın kabul edilip benimsenmesi ile birlikte tam bir Avrupalı ulus ve devlet olarak kabul edilen Macarlar, Fin-Ugor kavimleri ve dilleri içinde kültürel yönden en gelişmiş topluluk oldukları gibi aynı zamanda da en zengin yazılı kaynaklara sahiptirler. Orta Asya'da başlayan göç ile birlikte yaklaşık 3500 yılda yaklaşık olarak 3500 kilometrelik bir mesafe kateden Macarlar bu göçler sırasında yakın akrabaları olan Fin-Ugorlardan başka çeşitli İran ve Türk kavimleri ile de temasa geçmişler, bazen birlikte bazen de birbirlerinin komşuluğunda yaşamışlardır. Yine bu göçler esnasında Türk kavimlerinin etkisiyle Macarlar toplayıcı hayat tarzını bırakarak önce yarı göçebe, sonra da atlı göçebe hayat tarzına geçmişlerdir. Güney Rusya bozkırlarında iken hayvancılıkla birlikte küçük çapta tarımı da yine çeşitli Türk boylarından öğrenmişler ve 896 yılında bugünkü devletlerini kurduktan sonra yeni inançları Hristiyanlık olmasına rağmen devlet yapısı, teşkilat anlayışı Türklerden öğrendikleri gibi kalmıştır uzun bir zaman. Gelenek göreneklerinin yanısıra XVI. yüzyılda bile kullandıkları bilinen Göktürk yazısı ile benzer özellikler taşıyan Macar oyma yazısı da yine bu etkileşimin bir sonucudur. Macarlar ve Türkler arasındaki karşılıklı kültürel etkileşimin etkisini ve ortak kültürün, ortak anayurdun izlerini uzun yıllar bütün çabalara rağmen Batı kültürü silememiştir. Onun için de areal dilbilim çalışmaları kültürel, tarihsel ve hatta bir derece bilimsel olmaktan çok jeopolitiktir deme cesaretini buluyorum. Örneğin, Fin-Ugor dilleri arasında yer alan Laponların aslında İskandinavya'nın yerli halkları oldukları, ancak dillerini değiştirdikleri görüşü de yaygındır (Adamikné 1991: 30-1; Hajdú-Domokos 1980: 126; Benkő-Imre 1972: 15-29; Zsirai 1994: 108, 611; Csepregi 1998: 27-31).

Macarların eski ana yurtları Magna Hungaria ise aşağı yukarı bugünkü Başkırdistan toprakları üzerindedir. Macarların kökenleri konusundaki tartışmalar uzun sürmüş ve özellikle XIX. yüzyılda çetin olmuştur. Yurt tutup devlet kurduktan sonra çevredeki Latin, İtalyan, Alman, Fransız ve de Slav etkisi yoğun olmakla birlikte Macarlar dillerini ve kökenlerini asla unutmamıştır. Avarların, Hunların kendilerinden önce bu topraklarda bulunması, ardından XII. ve XIII. yüzyıllarda Kumanların, Peçeneklerin gelip Macaristan'a yerleşmeleri ve zamanla asimile olmaları hem etnik hem de dil bakımından Macarları diğer

Avrupalı komşularından çok özel bir duruma getirmiştir.

Öte yandan Fin-Ugor dillerini konuşanları günümüzde sayı bakımından ele aldığımız zaman da farklı bir gruplandırma ortaya çıkmaktadır.

Günümüz Fin-Ugor dilleri içinde sayıları bir milyonu aşanlar ve aynı zamanda kendi devletlerine sahip olup kendi dillerini devlet dili olarak da kullananların başında Macarlar gelmektedir. Onları Finliler ve Estonyalılar izlemektedir. Bunlar kendi ülkelerinde varlıklarını sürdürmekte, kendi kültürlerini kendi ulusal dilleri ile yaşatmaktadırlar.

Buna göre bugün sayıları bir milyonun altında yüzbinler ile ifade edilenlerin başında Komiler (Züryen), Udmurtlar (Votyak), Mariler (Çeremis) ve Mordvinler (Erza, Moksa) gelmektedir. Günümüzde Rusya Federasyonu içinde yer alan ve genellikle kendi özerk cumhuriyetlerinde yaşayan Komiler (Züryen), Udmurtlar (Votyak), Mordvinler (Erza, Moksa) ve Mariler (Çeremis) resmi dil olarak kendi dillerinin yanısıra ikinci dil olarak Rusçayı da kullanmaktadırlar.

Üçüncü grubu ise sayıları bugün için on bin ya da daha az olanlar oluşturmaktadır. Bunların başında gelen Laplar (Laponlar) son derece geniş bir coğrafyaya yayılmış olarak günümüzde Norveç, İsveç, Finlandiya ve Rusya'nın kuzeyinde ve İskandinav ülkelerinde geniş bir özerklik hakkı ile yaşamakta; ana dillerinde eğitim almakta, kültürel kurumları bulunmakta ama buna rağmen asimile olmaktan da kurtulamamaktadırlar. Baltık Fin dili grubuna dâhil olan Livler ise bugün Rusya'da varolma mücadelesi vermektedirler.

Diğerleri de yine Rusya'da çeşitli yerlerde dağınık bir şekilde yaşamakta ve bugün birçoğu kendi ana dilini kullanma hakkına sahip olmakla birlikte dilleri bir kültür ve bilim dili değildir henüz.

Ancak bu üç grubun içindekilerin bir kısmı sayıca çok olmakla birlikte dağınık şekilde yaşamaktadırlar. Bu ise dilin gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir. Örneğin, Mordvinler sayıca bir milyondan fazla olmalarına rağmen değişik lehçeleri kullandıkları için dilde birlik yoktur. Kendi aralarında dahi anlaşmaları zordur.

Kareller de sayı bakımından azımsanmayacak kadar vardır, ama yazı dilleri, edebiyat dilleri şimdilerde oluşma aşamasındadır ancak.

Fin-Ugor dillerinin dördüncü grubu ise artık ölü dil olarak kabul edilen dillerden oluşmaktadır. Bir zamanlar Sayan dağları yöresinde konuşulan eski Samoyed dilleri ile lehçeleridir (Motor, Koybal, Karagas, Taigi, Soyot). Bunlardan başka daha birçok lehçe bulunmasına rağmen bunlar artık birer ölü dil, ölü lehçedir. Bugün İrtiş ve Demyanka kıyılarında artık kimsenin Hanti (Ostiyak) dilinde konuştuğu düşünülüyor ne de Tavda ve Pelim vadilerinde Mansi (Vogul) dilinin kullanıldığı sanılıyor. Hatta kimi Fin-Ugor dilleri içindekilerin

artık dördüncü gruba girmek üzere olanları da bulunuyor.

Çünkü günümüzde Vot dilini konuşanlar kendilerini Vot, Liv dilini konuşanlar da kendilerini Letonyalı olarak kabul etmekle birlikte hiçbiri ana dillerini kullanmıyorlar. Hatta Kamas dilini en son konuşan kişinin, Klavgiya Plotnikova'nın 1989'da öldüğü diller tarafından tespit edilmiştir (Zsirai 1994: 611-86; Benkő-Imre 1972: 27-33; Csepregi 1998: 49-249). Bu dillerin yok olup gitmesinde, gelişmemesinde en olumsuz etken hiç kuşkusuz bu dilleri konuşan toplulukların başta Rus dili ve kültürü olmak üzere, İsveç, Alman kültürünün bir üstkatman kültür ve dili olarak baskın olmasıdır da denilebilir. Uzun yıllar başka devletlerin dolayısıyla başka dil ve kültürlerin etkisinde kalan diller kullanım sahası azaldıkça ölmeye yüz tutarlar.

Başından beri birçok tartışmalar olmakla birlikte Altay Dilleri içinde yer alan dillere baktığımızda ise günümüzde konuşanların sayısı bakımından en başta gelen dil Türkiye Türkçesidir. Yaklaşık 60 milyon kişi tarafından kullanılan ve aynı zamanda resmî devlet dili olan Anadolu Türkçesi zaman içinde pekçok etkiye maruz kalmış olmakla birlikte eski gramatikal özelliklerini, morfolojik yapısını koruyabilen bir dildir.

Bundan başka Türk dili Eski ve Yeni Türk dili şeklinde da sınıflandırılmaktadır. Göktürk, Eski Uygur, Çağatay, Peçenek, Kuman gibi dillerin izlerini günümüz Türk dillerinde görmekle beraber bu çalışmada bu diller ayrıntılı olarak ele alınmamıştır.

Günümüz Türk dillerini Fin-Ugor dillerinde olduğu gibi areal sınıflandırma içinde ele alabiliriz ama konuşanlar açısından ya da kullanım özellikleri açısından da inceleyebiliriz.

Çağdaş Türk dillerinin başında Türkiye Türkçesi, Azerice, Türkmence, Gagavuzca; Kırım Tatarcası, Karaim Tatarcası, Karaim-Balkar Dili, Çuvaşça, Başkırtça, Nogayca, Kumukça, Karaçayca, Karakalpakça, Kazakça, Özbekçe; Kırgızca, Yeni Uygurca, Salarca (Sarı Uygurca); Karagaş, Tuva, Hakas, Yakutça (Saha~Saka) gelmektedir. Bunların her biri bir topluluğun konuşma dilidir. Ancak içlerinden sadece belirli bir kısmı aynı zamanda bir devletin resmî dilidir.

Araştırmacılar tarafından Çağdaş Türk Dilleri değişik kıstaslara göre farklı farklı gruplara ayrılmakla beraber genelde yaygın olan sınıflandırmaya göre ana dil grupları Kuzeybatı, Kuzeydoğu, Güneybatı ve Güneydoğu Türk dilleri olmak üzere dörde ayrılmaktadır. Bu dillerin bir bölümünün çeşitli diyalektleri, ağızları da vardır.

Çağdaş Türk dilleri içinde kullanım alanı, anlatım gücü ve zenginliği açısından en başta gelen dilin Türkiye Türkçesi olduğunu söyleyebiliriz. Tarihsel gelişimi son derece hareketli olan ve Türkiye Cumhuriyetinin resmî dili olan

Türkiye Türkçesinin günümüzde Kıbrıs'ta da konuşma ve yazı dili olarak kullanıldığı gibi ayrıca biraz farklı diyalektler ile, ağızlar ile Yunanistan'da, Bulgaristan'da, Makedonya'da da kullanılmaktadır.

Bu dil tarih boyunca birden fazla dilin, kültürün etkisinde kalmış, Osmanlı'nın hakim olduğu dönemlerde ise daha ziyade konuşma ve kısmen edebiyat dili olarak varlığını sürdürmüştür. Diğer taraftan Osmanlı'nın egemen olduğu ülkelerdeki dilleri etkilediği gibi onlardan etkilenmiş, sözcük alışverişleri olmuş ancak buna rağmen büyük Türk Dili grubu içinde en gelişmiş, en iyi işlenmiş dildir. Eski Türkçenin kimi temel özelliklerini de korumaktadır (Bozkurt 1999: 339-344; Golden 2002: 16, 23).

Türkiye Türkçesine en yakın Türk dillerinin başında gelen Azerice yaklaşık olarak 16 milyon civarında kişi tarafından konuşulan bir dildir. İki dil arasındaki benzerlikler aynı kökten gelmelerinin ötesinde coğrafi olarak, kültürel olarak birbirine en yakın olmalarından da kaynaklanmaktadır. Farklılıklar morfolojik olmaktan ziyade daha çok fonetik, fonolojik farklılıklardır. Tarihsel süreç içerisinde Azerice de komşu ülkelerin dillerinden, kültürlerinden fazlasıyla etkilenmiştir. Bu etkinin izleri daha çok söz varlığında kendini belli etmekte, semantik açıdan önemli özellikler taşımaktadır (Bozkurt 1999: 381-94; Golden 2002: 321).

Türkmence yoğun bir şekilde Türkmenistan'da konuşulmakla ve de Türkmenistan'ın resmî dili olmakla birlikte ayrıca Özbekistan'da, Afganistan'da, İran'da, Irak'ta, Türkiye'de konuşma ve kültür dili olarak varlığını sürdürmektedir. Yaklaşık 5 milyon civarında kişi tarafından kullanılan Türkmence, Kıpçakça ve Çağataycanın etkisinde de kalmış bir dildir. Ayrıca Türkmence, bu dili ana dili olarak kullananların bulundukları ülkelerin dillerinden Moğolcadan, Farsçadan, Rusçadan da pekçok ödünç sözcük almıştır. Bu alıntı sözcüklerin genellikle Türkmencenin dil bilgisi kurallarına uygun şekilde kullanımda oldukları gözlemlenmektedir. Tarihsel süreç içindeki gelişmeler sonucunda Türkmencilerin değişik coğrafi bölgelere dağılmaları nedeniyle günümüzde Türkmencenin birçok ağız bulunmaktadır. Fonetik yapısı genelde Oğuz grubuna yakın olmakla birlikte söz dizimi ve morfoloji açısından farklılıklar görülmektedir (Bozkurt 1999: 433-6; Golden 2002: 334).

Oğuz dillerinden olan Gagavuzca, Güneybatı Türk Dili Grubu içinde yer alan ve günümüzde yaklaşık ikiyüzbin kişi tarafından konuşulan bir dildir. Gagavuzların büyük çoğunluğu Moldova'da olmak üzere ayrıca Romanya'da, Ukrayna'da, Bulgaristan'da ve Kazakistan'da da yaşamaktadırlar. Yüzyıllarca bir konuşma aracı olarak kullanılan Gagavuzcanın ancak XX. yüzyılın başlarında bir yazı dili olması için girişimler bulunmaktadır. 1980'li yıllardan sonraki siyasal değişimler sonucunda Gagavuzca daha yaygın bir biçimde artık yazı ve edebiyat

dili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yabancı dil ve kültürlerin yoğun etkisine maruz kalmış olan dilin söz varlığı son derece renklidir. Fonetik ve morfolojik farklılıklar göze çarpmaktadır (Bozkurt 1999: 360-9) .

Çuvaşlar günümüzde Rusya Federasyonu içinde yer alan kendi özerk Cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar. Sayıları iki milyon civarında olan Çuvaşlara kendi ülkelerinden başka Tataristan'da, Başkırdistan'da, Mari Özerk Cumhuriyeti'nde de rastlanmaktadır. Çuvaşlar hakkında da, dilleri hakkında da çeşitli tartışmalar, farklı görüşler bulunmaktadır. Çuvaşçanın söz varlığı, içinde bulunduğu coğrafyadan ve çevredeki farklı kültürlerin etkisinden fazlasıyla etkilenmiştir. Çuvaşçada en yakın komşularından birisi olan Tatarcanın etkisi belirgin bir şekilde hissedildiği gibi Rusça sözcüklerin varlığı da azımsanmayacak kadar fazladır. Ayrıca bugün Kazan'dan Batıda, Çeboksar yöresinde yaşayan Çuvaşlar yine komşuları olan Fin-Ugor dil topluluğu içinde yer alan Komi, Udmurt, Mari dilleriyle de sözcük alışverişinde bulunmuştur. Ancak Tatarcanın aracılığı ile çok sayıda Farsça ve Arapça sözcüğün de Çuvaşçaya geçtiği tespit edilmiştir (Bozkurt 1999: 823-30; Golden 2002:330-31).

Tatarcanın, Türk dilleri içinde coğrafi olarak en geniş alana yayılmış dillerin başında geldiğini söyleyebiliriz. Aynı zamanda bu dağınık konumundan kaynaklanan farklı lehçeleri, ağızları da vardır. Farklı coğrafyalarla beraber Tatatarca, içinde bulunduğu kültürel, dini çevreden de etkilenmiş ve bu etki gerek ses özelliğini, gerekse söz varlığını çok renkli kılmıştır. Toplam nüfusları altı milyonu aşkın Tatarların bir bölümü Tataristan Özerk devleti sınırları içinde yaşamakla birlikte büyük bir bölümü Çuvaşistan'da, Mordvin Özerk Cumhuriyeti'nde, Kırım'da, Romanya'da, Polonya'da yaşamaktadırlar. Tatarların yoğun olarak yaşadıkları bölgelere göre Tatarca da genelde Kazan (Volga) Tatarcası, Dobruca Tatarcası, Kırım Tatarcası, Sibiry Tatarcası olarak alt kollara ayrılmaktadır. Asya ve Avrupa tarihinde son derece önemli rol oynamış olan bu topluluk farklı bölgelere dağılmış, dağıtılmış olduğundan birçok dille, kültürle etkileşmiştir. Sözcük alışverişi karşılıklı olmuştur. Bu nedenle Fin-Ugor-Türk dilleri alanında karşılıklı etkileşime örnek verilecek dillerin başında Tatarcanın geldiğini söyleyebiliriz.

Değişik kültürlerin, farklı inançların mensuplarını kendi bünyesinde barındıran Tatarcanın söz varlığının da son derece zengin olduğunu söyleyebiliriz. Kırım Tatarcası, Kazan Tatarcası, Sibiry Tatarcası arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Çulum Tatarcası ile Başkırtça arasındaki benzerlikler, ortak söz varlığı da dikkat çekmektedir (Bozkurt 1999: 617-648; Golden 2002: 323, 347).

Başkırtlar, günümüzde kendi Özerk Cumhuriyetlerinde ve ayrıca komşu özerk devletlerde de yaşamaktadırlar. Sayıları yaklaşık bir milyon iki yüz elli bin

civarında olup Başkırtçanın yanısıra ana dil olarak Tatarca'yı da kullanırlar. Kuzeybatı Türk Dili grubu içinde yer alan Başkırtça Kazan (Volga) Tatarcasından, Çulum Tatarcasından ve Kazakçadan etkilendiği gibi komşuluğunda bulunduğu Hanti, Udmurt, Komi, Mari gibi Fin-Ugor dillerinden de etkilenmiş bir dildir. Hatta Ostiyak sözcüğünün Kazak ve Kırgızların Başkırtları nitelendirmek için kullandıkları bir sözcük olduğu da bilinmektedir.

Başkırtça bu kadar farklı ve çok sayıda dilin etkisinde kalan bir dil olmasına rağmen Türk ve Fin-Ugor dilleri içinde bulunduğu tarihsel coğrafyasını pek değiştirmemiş olan ender dillerden bir tanesidir diyebiliriz. Ayrıca Kalmuklar, Mişerler, Macarlar ile tarihsel bağları bulunan ve Kıpçak kolunda yer alan bu dilin üç ana ağızı bulunmaktadır (Bozkurt 1999: 650-4; Golden 2002: 332-3).

Kuzeydoğu Türk dilleri ya da Altay veya Sibirya Türk dilleri grubu içinde ise birçok sıkıntı vardır. Sibirya ile Altaylar'daki dillerin başında Yakutça (Saha~Saka), Tuvaca, Hakasça gelmektedir. Bunların yakın diyalektleri ise Karagas, Kaçın, Şagay, Koybal, Tobol, Lebed, Şor gibi diyalektlerdir (Bozkurt 1999: 726, 741-5, 801-5; Golden 2002: 344-7).

Yakutça (Saha~Saka) da Kuzeydoğu Türk Dil Grubu içinde önemli bir dildir ve yaklaşık bir milyon ikiyüzbin kişi tarafından kullanılmaktadır. Yakutlar da Fin-Ugor dillerini konuşan topluluklar gibi kendi kendilerine verdikleri Saka~Saha adıyla da tanınırlar literatürde. Yakutça esas itibarıyla bulunduğu coğrafya dikkate alındığında Türk dillerine ya da Fin-Ugor dillerine değil daha çok Samoyed dillerine yakındır. Ayrıca Moğol, Mançu, Tunguz dillerinden de etkilenmiş olduğu söylenebilir. Yakutların anayurtlarının Baykal Gölü etrafı olduğu sanılmakta. Daha sonra kavimler hareketiyle yerlerini değiştirdikleri ve kuzeye göç ettikleri anlaşılmaktadır. Günümüzde Yakutlar Özerk Yakut Cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. Yakutça bünyesinde Eski Türkçenin izlerini de bulundurmakla, söz varlığının temelini Türkçe sözcükler oluşturmakla birlikte zamanla bu dil önemli boyutta fonolojik ve morfolojik değişime uğramış olduğundan Türk Dilleri içinde en zor anlaşılanıdır denilebilir. Bunun başlıca nedenlerinden birisi kavimler göçüyle ana Türk dilinden en erken ayrılan dil olmasıdır. Ondan sonra kendi ana yurdundan uzakta, Moğol, Mançu, Tunguz ve de Rus dili gibi dillerini de etkisine maruz kalarak uzun yıllar gelişimini ana Türkçeden bağımsız bir şekilde sürdürmüş olduğundan Yakutçayı diğer Türk dillerinden ayıran belirgin farklılıklar vardır. Yakutçanın kendi içinde çeşitli ağızları vardır (Bozkurt 1999: 801-9; Golden 2002: 348).

Kuzeydoğu Türk dilleri grubundaki Tuvaca Moğolistan'ın Kuzeybatısında bulunan Tuva Cumhuriyeti'nden başka komşu ülkelerde de anadili olarak kullanılmaktadır. Tuvaca yaklaşık ikiyüzbin kişi tarafından konuşulmaktadır. Tuva Dilinin yazılı edebiyatı ancak İkinci Dünya savaşı sonrasında oluşmaya

başlamıştır. Tuvaca Türk dilinin arkaik özelliklerini koruması açısından önemlidir. Türkçenin tarihsel gelişimi içinde uğradığı birçok değişimi, farklı katmanların izlerini Tuva Dilinde görmek mümkündür (Bozkurt 1999: 730-5).

Kuzeydoğu grubunun diğer bir ögesini oluşturan dil Hakasçadır. Hakaslar Krasnoyarsk bölgesinde yaşamaktadırlar ve günümüze kadar çeşitli adlarla anılmışlardır. Etnik yapıları kadar dilleri de karışık bir yapıya sahiptir. Ancak genel olarak Hakasça bugün Yenisey bölgesinde konuşulmakta ve bu dil yaklaşık seksen bin kadar kişi tarafından Rusya Federasyonuna bağlı Özerk Hakas Bölgesi ile Özerk Tuva Cumhuriyeti'nde kullanılmaktadır. Hakasça Sovyet döneminde yazı dili olma özelliğini kazanmış ve daha sonraki yıllarda bir yazı ve edebiyat dili olarak gelişme göstermiş ancak tek başına resmî devlet dili olacak kadar gelişmiş olduğu söylenemez. Hakas Dili günümüzde iki ana gruba ayrılmaktadır: 1. Sağay-Beltir, 2. Kaça-Koybal-Kızıl-Şor (Golden 2002: 347). Ancak temel diyalekti aşağı yukarı yirmi bin kişi tarafından daha çok Kuzey Altaylar'da konuşulan Şor olup bunun da kendi ağızları vardır. Diğer diyalekti Kaç ise İrtiş dolaylarında yaklaşık yirmibin kişi tarafından konuşulmakta ve Sağay ağızına yakın özellikler taşımaktadır (Bozkurt 1999: 751). Ute nehri ile Abakan nehrinin sağ kıyısında yaşayan yaklaşık ikibin kişi tarafından konuşulan Koybay diyalektinin ise Samoyed ve Ostiyak (Hanti) dilleri ile benzer özellikler taşıdığı tespit edilmiştir (Bozkurt 1999: 751; 741-5; Golden 2002: 346).

Altaylarda ve Orta Asya'da ise Güneydoğu Türk dilleri grubunu oluşturan diller ile Kıpçak grubuna ait diller yer almaktadır. Bu dilleri konuşan toplulukların genelde kendi devletlerinde yaşamış, kendi dillerini konuşan ve yazı dili olarak günümüze kadar dillerini kullanagelmış topluluklar oldukları da söylenebilir. Bunların başında Kazak, Kırgız, Karakalpak, Türkmen, Özbek, Sart ve Çin'de yaşayan Uygurlar, Salarlar ve Sarı Uygurlar gelmektedir.

Günümüzde Uygurların büyük bir bölümü Çin Halk Cumhuriyetinin Özerk Uygur bölgesinde yaşamaktadırlar. Uygurların sayısı resmi verilere göre altı milyon kadar olmakla birlikte Uygurcanın sayıca daha fazla kişi tarafından konuşulduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Kazakistan'da, Türkmenistan'da, Kırgızistan ve Özbekistan'da da Uygurların yaşadıkları bilinmektedir. Moğolistan'da yaşayan Uygurların dilinin ise günümüzde artık Moğollaştığı yönünde görüşler de bulunmaktadır.

Sarı Uygurların günümüzde Doğu Türkistan'ın doğusunda Kansu eyaletinde yaşamlarını sürdürmekte ve sayılarının da yaklaşık onbin kadar olduğu bilinmektedir. Kendi dillerinin yanı sıra Çinceyi de kullanırlar. Bu nedenle Salar Dilinde çok sayıda Çince, Moğolca sözcük göze çarpmaktadır (Bozkurt 1999: 526; Golden 2002: 126, 342). Salar Dili ya da Sarı Uygurca hakkında elde fazla yazılı belge bulunmaması ve mevcutların da henüz yeterince incelenmemiş olmasından

bu dil hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak gramatikal açıdan Eski Uygurcanın pek çok temel özelliğini taşıdığı da bilinmektedir.

Kırgızca akrabası ve komşusu Kazakçaya çok yakın bir dildir. Kırgızların etnik kökenleri konusunda tartışmalı görüşler vardır. Kavimler göçü ile Yenisey yöresinden Güneye, Güneydoğuya göç etmiş oldukları görüşü hakimdir genelde (Golden 2002: 338-9).

Günümüzde Kırgız Dili, Kırgızistan Cumhuriyeti dışında başta komşu ülkelerde Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan olmak üzere ayrıca Çin'de, Moğolistan'da, Afganistan ve Pakistan'da yaşayan yaklaşık üç milyon kişi tarafından kullanılmaktadır.

Kırgızcanın kullanıldığı, konuşulduğu bölgeler itibariyle kendi içinde ağızları da vardır. Diğer taraftan tarihsel gelişimi itibariyle de Eski Kırgızca, Orta Kırgızca ve Yeni Kırgızca olmak üzere üç ana dönemde incelenmektedir. Söz varlığı açısından son derece zengin bir dildir. Sadece akraba dillerle değil komşuluğundaki farklı dillerle de tarih boyunca etkileşim içinde olmasının yanı sıra Kırgızca Sovyet döneminde ağızlardan yapılan söz derleme çalışmaları ile daha da zenginleşmiştir (Bozkurt 1999: 585-600; Golden 2002: 338).

Güney-Doğu grubuna mensup bir dil olan Özbek dili Türkiye Türkçesinden sonra en önemli Türk dilidir. Özbekistan dışında Kazakistan'da, Türkmenistan'da, Afganistan ve Çin'de de Özbekler yaşamakta ve bu dil günümüzde yaklaşık yirmi milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Özbekler Karluk, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin karışımından oluştukları için etnik kökenlerinin izleri dillerine de yansımıştır. Özbekçede yabancı dillerin izlerine de rastlanmaktadır. Özbekçe Arapçadan, Farsçadan, Çince, Rusçadan da etkilenmiştir. Özbekçenin dil özelliklerine göre dört ağız bulunmaktadır (Bozkurt 1999: 464- 473; Golden 2002: 340-1).

Kazakça da tıpkı Kırgızca gibi Kıpçak koluna mensup bir Türk dilidir. Kazak Dili hem Kazakistan coğrafyası hem de konuşulduğu diğer ülkeler açısından ele alındığında en geniş bölgede kullanılan bir dildir denilebilir. Orta Asya'da Altaylar'dan başlayarak Hazar Denizi'ne kadar oradan da Sibiry'a'nın güneyine kadar son derece büyük bir alana yayılan ülke topraklarının dışında Hakas, Başkırt, Tatar, Türkmen, Azeri, Kırgız, Özbek, Salar, Karakalpak gibi birbiriyle akraba ve de komşu dillerle çevrelenmiş olan Kazakça yaklaşık on milyon kişi tarafından ana dili olarak kullanılan bir dildir.

Her ne kadar temel söz varlığını Eski Türkçe sözcükler oluştursa da Kazakça günümüzde kendi gelişimini tamamlamış, kendine özgü kuralları olan, oturmuş bir kültür ve devlet dilidir (Bozkurt 1999: 542-552 ; Golden 2002: 336).

Altay dil grubunun ana kollarından birisini oluşturan Moğol dilleri

günümüzde yaklaşık 3 milyon civarında kişi tarafından konuşulmakta ve Moğolcanın başlıca üç diyalekti vardır.

Bunlardan ilki Oyrat Moğolcası Astrahan yöresinde konuşulan Ural Kalmüklerinin ana dilidir. İkincisi Halha ise eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği içinde kalmış olan ve Moğolistan adı ile bilinen topraklarda konuşulan dildir ve üçüncüsü Buryat diyalekti Moğolistan'ın kuzeyinde kalan ve de Baykal Gölü'nden kuzeydoğusunda yaşayanlar tarafından konuşulmaktadır.

Ayrıca Moğolcanın birçok yerel ağızları olduğu gibi arkaik bir Moğol dilinin varlığı da kabul edilmektedir ve bunu Kuzey Mançurya'da, Afganistan'da, Çin'in Batısında Sarı Uygurların yaşadıkları bölgelerde konuşulduğu bilinmektedir (Ligeti: 1975: 23-32).

Mançu-Tunguz dilleri de tartışmalı Altay grubunun alt kollardan birini oluşturmaktadırlar. Bu dilleri konuşanların sayısı günümüzde yaklaşık 1 milyon kadardır. Mançu-Tunguz dilleri de kendi içinde Mançu Dili ~ Mançurya Dili ve Tunguz dili olmak üzere ikiye ayrılır.

Gyula Németh, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerini Türk dillerinin dışında bırakmıştır kasten (Németh 1933: 62-84). Bu konuda geçen yüzyılın farklı görüşlerinden birisini ortaya atan Ramstedt Kore dilinin kesinlikle Ural-Altay Dil ailesine mensup bir dildir teorisini ileri sürmüştür. Ligeti'ye göre bu mümkün değildir, zira Kore dilinin anayurdu Urallar ya da Altaylar değil, Khingan Dağları civarıdır. Bundan başka Ural-Altay yöresindeki bu birlik devrinde ortak dilden ilk ayrılan Türk-Moğol grubudur ve bu dil grubu bir süre için Kore ve Tunguz dili ile temaslarını sürdürmüş olabilir. Bu konuyla ilgili olarak S. Kanazawa'nın *The common origin of the Japanese and Korean languages* başlıklı, 1910 tarihli çalışması da bilimsellikten uzak, daha çok politik bir görüş doğrultusunda yapılmış bir çalışmadır, Ligeti'ye göre (Német 1933: 65-78; Ligeti 1977: 356-8). V. Pröhle'ye göre ise Japon dili Ural-Altay dilleri ile akrabadır (Ligeti 1977:358).

Ural-Altay dilleri olarak bilinen dillerin bir zamanlar ortak bir kökenden geldikleri teorisi artık çok eskimiş bir teorisi olmasına rağmen yine de bu teori son yıllarda biraz daha geliştirilmiş, değiştirilmiştir. Ancak diller arasındaki akrabalık çalışmaları için benzerlikler dikkate alınırken genetik, etnik akrabalık konuları karıştırıldığı için teorilerin çoğu birer hipotez olarak kalmıştır. Bu nedenle Fin-Ugor dilleri ile Türk dilleri arasında bir yerde kalmış olan Samoyed dilleri üzerinde de son yıllarda yeni iddialar ortaya atılmış ve bunlar konuyu daha da karmaşık hâle getirmiştir. Son dönem çalışmalarında Samoyed dilleri daha ziyade birer Fin-Ugor dili olarak kabul edilmiş ve bunun sonucunda Ural-Altay terimi yerini Fin-Ugor ve Türk dilleri terimlerine terk etmiştir de denilebilir. XX. yüzyılda konuyla ilgili yeni ve farklı görüşlerin savunucularından birisinin de A.

Sauvageot'nin olduğu söylenebilir.

Ancak bugün bile Altay dillerinin üç ana kolu Türk, Mançu-Tunguz ile Moğol dilleri arasındaki birçok sorun hâlâ tam olarak çözümlenebilmiş değildir. Bunun ana nedenlerinin başında kanaatimce bu dillerin tarihsel karşılaştırmalarının yapılmamış olması, mevcut araştırmaların ise belirli görüşler doğrultusunda yapılmış olması, yazılı temel başvuru eserlerinin olmayışı ve en önemlisi bu sahada çalışanların içinde bu dilleri anadili olarak konuşanların, kullananların sayısının yok denecek kadar az olmasıdır.

Ancak kendi geçmişlerini, tarihlerini, dillerini yüzyıllardır durmadan, usanmadan araştırmış ve incelemiş olan Macarların, Finlerin, Estlerin ve Mansilerin (Vogulların), Hantilerin (Ostyakların) Marilerin (Çeremis) veya Komilerin (Züryen) durumu çok daha farklıdır. Bu dillerin kendi temel kaynakları araştırılmış, incelenmiş ve bunlar diğer akraba dillerin yazılı belgeleri ile, gerektiğinde yapılan alan derlemeleri ile karşılaştırılmış ve aralarındaki benzerlikler, farklılıklar büyük oranda tespit edilmiştir.

Bugünkü dil verilerine göre Fin-Ugor dilleri arasındaki bağlar artık tartışmaya gerek duyulmayan konulardır. Fin-Ugor dilleri arasındaki akrabalık tespit edilmiştir.

Obi-Ugor dilleri olarak bilinen Macarca (Magyar), Mansi (Vogul), Hanti (Ostyak), Komi (Züryen), Udmurt (Votyak), Mari (Çeremis), Mordvin (Ersa, Moksa) ile Baltık Fin dilleri olarak kabul edilen Fin (Suomi), Karyala (Karel), İnkeri Fin Dilleri: Vepse, Vot, Est, Liv, Lap ve de Samoyed dilleri olarak tanımlanan Nyenyets (Yurak-Samoyed) Enyets (Yenisey Samoyed), Nganasan (Tavga Samoyed), Sölküp ve artık ölü bir dil olan Sayan-Samoyed dili Fin-Ugor dillerininini oluşturmaktadırlar.

Türk dillerinin de artık hangileri oldukları bilinmekle beraber, burada esas tartışma konusu bunların hangilerin dil, hangilerini diyalekt olduğunun kesin bir sonuca bağlanmamasıdır. Ancak Türk dilleri içinde günümüzde sadece konuşma dili olanlar olduğu gibi son dönemlerdeki siyasal yapılanmaların sonucunda resmî devlet dili olanlar da vardır. Bu alandaki araştırma ve incelemeler temel bilimsel çalışmalarla desteklendiği zaman sorun kendiliğinden çözüme kavuşacaktır.

Sonuç olarak Ural-Altay dil ailesinin aslı üyeleri olan hem tarih, hem coğrafya, hem dil, hem köken itibarıyla aynı yerden gelen bu dilleri bugün Asya ve Avrupa kıtasının geniş bölgelerinde görmekteyiz. Bu diller dilbilim açısından daha spesifik olan Türk ve Fin-Ugor dilleri olmak üzere iki ana grupta incelendiği zaman ana dilden ayrılma ile birlikte zamanla farklı coğrafyalarda varlıklarını değişik kültürlerin etkisine de maruz kalarak sürdürmelerine rağmen hem Fin-

Ugor dilleri hem de Türk dilleri yaşayan ve de ölü diller ile birlikte bir ortak protodile kadar gitmektedir diyebiliriz. Bu protodil iki ana grubu oluşturmuş, daha sonra bu dili konuşan kavimlerin farklı yönlerdeki göçleri sonucunda diller de kendi doğal gelişimlerini içinde bulundukları coğrafyaya, kültürel ortama uygun olarak değişerek gelişimlerini sürdürmüşler. Zaman zaman bu diller ile komşu diller arasında etkileşimler olmuş ve bunun sonucunda hemen her dile diğer dilerden alıntı veya ödünç sözcükler girmiş ve zamanla ses, yapı, hatta söz dizimi değişimleri de gerçekleşmiştir. Ancak ne Fin-Ugor ne de Türk dilleri temel özelliklerini aradan binlerce yıl geçmesine rağmen kaybetmemişlerdir.

Kaynaklar

- ADAMIKNÉ, Jászó, (1991). *Anna: A Magyar Nyelv*, Budapest.
- AKSAN, Doğan, (1979). *Her Yönüyle DİL. Ana Çizgileriyle Dilbilim 1*, Ankara.
- BENKŐ, Loránd- Imre, Samu, (1972). *The Hungarian Language*, Budapest.
- BENVENISTE, E., (1989). *A nyelvek osztályozása: Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény*, Budapest.
- BOZKURT, Fuat, (1999). *Türklerin Dili*, Ankara.
- CSEPREGI, Marta, (1998). *Finnugor Kalauz*, Budapest.
- GOLDEN, Peter, (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ankara.
- HAJDÚ, Péter, (1989). *Bevezetés az Urali Nyelvtudományba*, Budapest.
- , Péter DOMOKOS, (1980). *Urali Nyelvrokonsáink*, Budapest.
- JESPERSEN, O., (1989). *A javasolt nyelvek száma: Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény*, Budapest.
- KORHONEN, Mikko, (1990). *Glottogenetik und Sprachgeschichte*, Debrecen.
- LIGETI, Lajos, (1975). *Researches In Altaic Languages*, Budapest.
- , (1977). *Az altaji és uráli nyelvek*, Budapest.
- MEILLET, A., (1989). *A nyelvek rokonsága. Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény*, Budapest.
- NANOVFSZKI, György, (2000). *Nyelvrokonaink*, Budapest.
- NÉMETH, Gyula, (1933). *Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata*, NyK. 23. Budapest, 62-84.
- TUNA, Osman Nedim, (1983). *Altay Dilleri Teorisi*, İstanbul.
- ZSIRAI, Miklós, (1994). *Finnugor Rokonságunk*, Budapest.

Güneydoğu Sibirya Türk Lehçelerinde Moğolca Uysurlar

(Tuvacadaki Moğolca kelime ödünçlemelerin ses benimsemesi olayı
üzerine bir örnek)

Uuganbayar Myagmarsüren

Moğolcanın gelişme dönemlerine ait temel ses özelliklerinin yansıtılması bakımından Tuvacanın kelime hazinesinde mevcut bulunan Mongolizmelerin ses bilgisel görünüşü olayı, diğery bir deyişle, Moğolca ödünçlemelerin ses bilgisel benimsenişii ile ilgili olan sorunlar, bu ödünç kelimelerin tarihinin tayin edilmesi ve dil kaynağının tespit edilmesi amacı doğrultusunda incelenmektedir (Tatarintsev 1976: 51).

Biz bu kez, Moğolca ödünçlemelerin yer-zaman koordinatlarının belirlenmesine izin veren ses olaylarından (Tatarintsev 1976: 52) bir örnek olarak, Moğolca ve Tuvacanın her ikisi dolayısıyla oluşan Tuvacadaki Moğolca ödünç kelimelere ait olan bir çeşit uzun ünlü üzerine konuşacağız.

Tuvacadaki bazı Moğolca ödünç kelimelerde, genel olarak ilk hecelerde, Yazılı Moğolcanın *agu*, *egü* (*au*, *eü*) yapısıyla ve Çağdaş Moğolcanın *uu*, *üü* uzun ünlüleriyle Tuvacanın *oo*, *öö* uzun ünlüleri uyusmaktadır. Örneğın,

Tuv. *doos* "bitmek, sona ermek", (YMo. *dagus-*, HMo. *duus-*)

Tuv. *oojum* "sakin, sessiz", (YMo. *agujim*, HMo. *uucim*)

Tuv. *mooda-* "zayıflamak, güçsüzleşmek" (YMo. *maguda-*, HMo. *muud-* "kötüleşmek, zayıflamak")

Tuv. *xooylu* "yasak, kanun" (YMo. *qauli*, HMo. *xuul'*)

Tuv. *tooju* "hikaye" (YMo. *tuguji*, HMo. *tuuc* "hikaye")

Tuv. *tool* "hikaye" (YMo. *tuuli* "destan", Kal. *tuul'*, HMo. *tuul'*)

Tuv. *xoorza* "ağız, boru, baca" (YMo. *guursu*, HMo. *guurs*)

Tuv. *xoolga* "kopi" (YMo. *qagulga*, HMo. *xuulga*)

Tuv. *oorga* "sırt, sıradağ, kök, temel" (YMo. *Uur Monggul*, HMo. *Uur Mongol* "sırt Moğol, aslı Moğol")

Tuv. *oosku* "ağırlaşmak (hastalık), alevlenmek (ateş, yangın, parlamak, başlamak (devrim), yayılmak (dedikodu, söylenti)" (YMo. *egüskü-*, HMo. *üüsge-* "başlamak, başlatmak, ortaya çıkartmak")

Tuv. *xöör* "mezar, kabir" (YMo. *kegür* "ceset, mezar, kabir", HMo. *xüür*)

Tuv.çöön "doğulu, sol, solcu", (YMo. *jegün*, HMo. *züün* "doğu, doğu yönü, sol, solcu")

Tuv. töögü "tarih" (YMo. *teüke*, SY. *töüke* "tarih, hikâye", HMo. *tüüx*, Kal. Derb. *tüük*)

Tuv. söölü "son" (YMo. *següle*, "kuyruk, son", SY. *söül*, Kal. *sül*, HMo. *süül*)

(Tatarintsev 1976: 66-68, TRS 1968: 321, 322, 483)

Bu uzun ünlülerin ses benimsemesini araştıran B. İ. Tatarintsev, oo ünlüsünün Moğol dil ve lehçelerinde, bunun içinde Halha Moğolcasında bulunan yarı dar, dudaklaşmış u:-dan türediğini söyleyerek, "tooju "hikâye" (YMo. *tuguji*, HMo. *tuuc*) tool "masal" (YMo. *tuuli*, HMo. *tuul'*, Kal. *tuul'*) gibi kelimelerde dudaklaşan ünlüleri gösteren çiftlilik işaretinin Tuvahılar tarafından uzun o: olarak okunabileceğini de dikkate almak gerektiğini yazmaktadır (Tatarintsev 1976: 67).

B. İ. Tatarintsev'e göre, öö'nün Moğolcanın ü- ile uyuşma örnekleri hakkında konuşmak zor olmaktadır ve hem Oyratça dışındaki bütün Moğol dil ve lehçelerinde orta sıra, dudaklaşmış yarı dar ü- bulunmaktadır hem de bu ilk hecedeki uzun ünlüler Tuvaca zeminde öö olabileceklerdir. Bu yüzden, Tuv. *töögü*, Mo. *tüüx'* den Tuv. *söölü*, Mo. *süül'* den gelmiş olabilir (Tatarintsev 1976: 68).

Bir de B.İ. Tatarintsev, bu tür kelimelerin kaynağı hakkındaki sorunun Mongolizmlerin uzun ö:-nün prototiplerdeki uzun ünlülerden geliştiğini söyleyen görüşün daha inandırıcı görünmesine rağmen şu an için çözüldüğünü düşünmemek gerektiğini söylemektedir (Tatarintsev 1976: 68).

Biz, B.İ. Tatarintsev'den farklı olarak, bu ödünçlemelerdeki uzun oo, öö ünlülerinin Halha Moğolcası veya diğer çağdaş Moğol lehçelerinin uu, üü ünlülerinden meydana gelmediklerini düşünmekteyiz.

Çünkü çağdaş Moğolcanın uu, üü ünlüleri, Tuvacadaki Moğolca kelime ödünçlemelerinde de görülmektedir. Örneğin,

Tuv. *xuurmak* "yalan, sahte" (YMo. *qagurmag*, HMo. *xuurmag*)

Tuv. *uurgay* "kaynak, maden ocağı" (YMo. *agurqay*, HMo. *uurxay*)

B.İ. Tatarintsev'in "Bu tür örneklerde uzun ünlüler tek başına oluşsaydı *kalçaa* ve *kye'jee* örneğinde olduğu gibi (Tuvacada M. U.) oo yerine biz aa ile, öö yerine ee ile karşı karşıya kalırdık. Uzun oo ve öö prototiplerde önceden oluşan uzun ünlülerden gelmektedir diye açıkça söyleyebiliriz" şeklindeki görüşü, hatalıdır (Tatarintsev 1976: 67).

Çünkü bu oo, öö ünlüleri eski Moğolcanın *agu*, *egü* yapısını Moğolcadaki gelişimini yansıtmakta ve Tuvacada oluşan uzun ünlüler olmaktadır. O zaman söz konusu uzun ünlüler hangi nedenlerle Eski Moğolcanın *agu*, *egü* yapısından oluşmadığı hâlde Tuvacada aa, ee değil de oo, öö şeklini almışlardır?

Bunun sebebi, adı geçen uzun ünlülerin Moğolcadan ödünçlendiği zamanki

durumuna bakıldığında ortaya çıkmaktadır.

Moğolcanın ikincil uzun ünlüleri, VCV yapısının son ünlüsünün anlam ayıran vurgu (secondary phoneme, supersegmentnaya fonema) sahibi olması veya uzunca telâffuz edilme özelliğinde sahip olması sonucu oluşmuşlardır (Hattori 1970: 183, Poppe 1959: 4, 6, 1962: 271, Luvsanvandan 1967: 21-22). VCV yapısından gelişen kısa ve uzun iki ünlünün birleşmeden bir arada söylendiği örnekler hem yazılı Moğolca ve Eski, Orta ve Yeni Moğolca lehçe ve ağızlarında hem de kare ve sarıh yazılı eserlerinde geniş ölçüde rastlanmaktadır (Tömörtogoo 1992: 151-152). Birleşmeyen fakat bir arada söylenen bu ünlülerin ortasındaki ünsüzün zayıflamasına rağmen soluk biçimde de olsa korunması Moğolcanın uzun ünlüler olgusuyla ilgilidir (Uganbayar 1994: 5).

Biz Moğolcanın ikincil uzun ünlülerine ait olan bu özelliğin örneği olarak, XVII. yüzyıl Moğolcasının Oyrat lehçesinin temsilcisi olan sarıh yazılı eserlerinde o dönem daha birleşemeyen kısa ve uzun ünlülerin

- SY. *xaa:n* "kagan" (YMo. *qagan*, HMo. *xaan*)
SY. *yabua:d* "gidip" (YMo. *yabugad*, HMo. *yavaad*)
SY. *doloa:n* "yedi" (YMo. *dolugan*, HMo. *doloo*)
SY. *xaria:d* "dönüp" (YMo. *qarigad*, HMo. *xariad*)
SY. *dee:re* "yukarı, iyi" (YMo. *deger-e*, HMo. *deer*)
SY. *oula* "dağ" (YMo. *agula*, HMo. *uul*)
SY. *öülen* "bulut" (YMo. *egülen*, HMo. *üül*)

şeklinde yazılmış olduklarını (Cam'yan 1970:257-270) bir de çağdaş Bayat lehçesinde

- Ba. *toa* "sayı" (YMo. *toga*, HMo. *too*)
Ba. *xoaasin* "boş" (YMo. *qogusun*, HMo. *xooson*)
Ba. *xoaalaa* "boğaz" (YMo. *qogalay*, HMo. *xooloy*)
Ba. *böeer* "böbrek" (YMo. *bögere*, HMo. *böör*)
Ba. *böüisin* "bit, böcek" (YMo. *bögesün*, HMo. *böös*) (Baldan, Tsoloo 1972:25)

şeklinde, çağdaş Darhat lehçesinde

- Da. *arçior* "havlu, bez" (YMo. *arçigur*, HMo. *alçuur*, *arçuur*)
Da. *boroa-boro* "yağmur, fırtına" (YMo. *borug-a*, HMo. *boroo*)
Da. *toa* "sayı" (YMo. *toga*, HMo. *too*)
Da. *böe-bö* "saman, kam" (YMo. *böge*, HMo. *böö*) (Şarxüü 1984:137)

şeklinde söylendiğini gösterebiliriz.

Biz yukarıdaki örneklerle bakarak VCV yapısının gelişim sürecinin belli bir döneminde birbiriyle birleşmeyen fakat beraber söylenen kısa ve uzun iki uzun

ünlünün bulunduğu Moğolca kelimelerinin Tuvacaya girdikten sonra Türkçedeki uzun ünlünün oluşma kuralına göre söz konusu iki ünlüden ilk ünlüye vurgu düşüp zamanla uzunlaşarak Tuvacanın *oo*, *öö* uzun ünlüsünün oluştuğunu düşünmekteyiz. Bu arada, D.A. Pavlov'un Tuvacadaki *öö*'lü örnekleri, sarıh yazısında gösterilen, Oyratçanın orta dönemi özelliğini yansıtan Oyratça ödünçlemeler olarak gördüğünü de belirtmek gerekir (Tatarintsev 1976: 68).

Moğolcanın Darhat lehçesinde uzun ünlülerin oluşma özelliğinin Tuvacaninkine benzeşmesi de ilginçtir. Örneğin,

Da. *zoon*, *zuon* "yüz" (YMo. *jagun*, HMo. *zuu*)

Da. *öle* "bulut" (YMo. *egüle*, HMo. *üül*) (Rinçen 1964:110)

Da. *bileö*: "bileği" (YMo. *bilegü*, HMo. *bilüü*)

Da. *biteö*: "kapalı" (YMo. *bitegü*, HMo. *bitüü*)

Da. *xarao:l* "bekçi" (YMo. *qaragul*, HMo. *xaruul*)

Da. *sarao:l* "aydınlık" (YMo. *saragul*, HMo. *saruul*)

Da. *o:dam-u:dam* "geniş" (YMo. *agudam*, HMo. *uudam*) (Şarxüü 1984:134-135)

Uygur-Uryanhaycadaki Moğolca ödünç kelimelerde de *oo*, *öö* uzun ünlüleri mevcuttur. Örneğin,

UU. *goro*: "kırak" (YMo. *Kiragu*, HMo. *xyaruu*)

UU. *do:s*: "bitmek" (YMo. *dagus*-, HMo. *duus*-)

UU. *xo:r*-"kavurmak" (YMo. *qagura*-, HMo. *xuur*-) (Bold 1977(76):100)

L. Bold, Uygur-Uryanhaycadaki *oo*, *öö* uzun ünlülerinin bulunduğu Moğolca ödünç kelimelerinin eski zamanlarda, diğer bir deyişle, Moğolcada VCV yapısının iki ünlü arasındaki ünsüzün düşmediği dönemlerde ödünçlendiğini düşünmektedir (Bold 1977(76): 100; 1978: 27; 1996: 12).

Tuvacadaki, *oo*, *öö* uzun ünlülerinin bulunduğu Moğolca ödünç kelimelerinin Yazılı Moğolca biçimleriyle karşılaştırılması da ilginç olmakta ve Yazılı Moğolcada birbirleriyle birleşmeyen iki ünlü şeklinde gösterilen kimi uzun ünlüler Tuvacada *oo*, *öö* biçimini almaktadırlar. Örneğin,

Tuv. *xooylu* "yasak, kanun" - YMo. *qauli*, HMo. *xuul'*

Tuv. *xoorza* "anız, boru, baca" - YMo. *guursu*, HMo. *guurs*

Tuv. *oorga* "sırt, sıradağ, kök, temel" - YMo. *Uur Monggul*, HMo. *Uur Mongol* "sırt Moğol, aslı Moğol"

Tuv. *tool* "hikaye" - YMo. *tuuli*, HMo. *tuul'*

Tuv. *töögü* "tarih" - YMo. *teüke*, HMo. *tüüx* (Tatarintsev 1976:66-68, TRS 1968:321, 322,483)

Son olarak biz, yukarıda anlattığımız Tuvacadaki *oo*, *öö* uzun ünlülerinin bulunduğu Moğolca kelime ödünçlemelerinin, L. Bold'un belirttiği gibi Eski

Moğolcanın VCV yapısından iki ünlü arası ünsüzün düşüşü olayından önceki döneminde olmasa da, Sarıh yazısı döneminin Oyratçası ve Darhatçadan veya Orta Moğolcadan Tuvacaya girmiş olabileceğini söylemek istiyoruz.

Tuvacadaki Moğolca ödünç kelimelerin ses benimsenişi olayının Moğolcanın ses bilgisi bakımından geniş ölçüde ele alınması, Tuvaca ve Moğolcanın tarihî ilişkileriyle ilgili önemli sorunların açığa kavuşturulmasında katkıda bulunacağı muhakkaktır.

Kısaltmalar

Ba.	Bayatça	Kal.	Kalmukça
Da.	Darhatça	SY.	Sarıh yazısı
Derb.	Derbetçe	Tuv.	Tuvaca
HMo.	Halha Moğolcası	UU.	Uygur-Uryanhayca
		YMo.	Yazılı Moğolca

Kaynaklar

- BALDAN, L., C. TSOLOO, (1974). "Bayad aman ayalguu, aman zoxiol sudalsan zarim dün", *Şinclex uxaanı akademiyn medee* No 3, Ulaanbaatar.
- BOLD, L., (1977-76). "Mongol xelnees uygar-uryanxay xelend orson ügsiyn egşig avianı ontslog", *Xel zohiol sudlal*, XII (8), Ulaanbaatar,
- , (1978). *Osobennosti uygur-uryanxayskogo yazıka*. Avtoreferat kandidatskoy dissertatsii, Ulan-Bator.
- , (1996). *İstoriçeskiye svyazı mongol'skogo yazıka s sayanskimi tyurkskimi yazıkami*, Avtoreferat doktorskoy dissertatsii, Ulan-Üde.
- CAM'YAN, G., (1970). "Tod ügsiyn zöv biçgiyn düremd urt egşgiyg herhen temdeglesen tuxay asuudald", *Mongolın sudlal*, VII, Ulaanbaatar.
- HATTORI, SH., (1970). "The length of Vowels in Proto Mongolian", *Mongolian Studies*, Amsterdam.
- LUVSANVANDAN, Ş., (1967). "Orçin tsagiyn mongol xelniy urt egşgiyn garlın tuxay asuudald", *Xel zoxiol*, IV, Ulaanbaatar.
- POPPE, N., (1959). "On the Velar Stops in Intervocalic Position in Mongolian", *Ural-Altaische Jahrbucher* 31,
- , (1962). "The Primary Long Vowels in Mongolian", *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, 63:2,
- RİNÇEN, B., (1964). *Mongol biçgiyn xelniy züü, tergüün devter*, Ulaanbaatar,
- ŞARXÜÜ, TS., (1984). "Darxadın aman ayalguunı urt egşgiyn üüsliyn tuxay", *Mongol Ulsın İx Surguul' Erdem şincilgeeniy biçig*, No 3, Ulaanbaatar.
- TATARİNTSEV, B. İ., (1976). *Mongol'skoye yazıkovoye vlyaniye na tuvinskuyu leksiku*, Tuvinskoye knijnoye izdatel'stvo, Kızıl.
- TÖMÖRTOGOO, D., (1992). *Mongol xelniy tüüxen xel züün ündes, Mongol xelniy tüüxen avian züü, negdügeer devter*, Ulaanbaatar,

- TRS, (1968). "Turvinsko-russkiy slovar' Okolo 22000 slov", *Pode redaktsiyey E. R. Tenışeva, İzdatel'stvo "Sovetskaya entsiklopediya", Moskva.*
- UUGANBAYAR, M., (1994). "Mongol dörvölcin üsgiyñ şanagan a-ıyn tuxay asuudald", *Moğolistan Üniversitelerarası Bilim Konferansında sunulan bildiri, Ulaanbaatar.*

Türk Kültüründe ‘Keşik’ Kelimesi

Saadettin Gömeç

Keşik kelimesini çocukluğumdan beri duyar ve bizzat bu sosyal müessese içerisinde sıkça yaşardım. Ancak yıllar önce keşiği, büyüdüğüm coğrafyanın anlam kalıbı içerisinde düşünebiliyordum. *Keşik*, Kızılırmak-Gökırmak hattı olarak tanınan ve Anadolu’daki Türk nüfusun en kesif bulunduğu yerlerden biri olan coğrafi bölgede; köylülerin hayvanlarını gütmek için, kendi aralarında yaptıkları sıradır. Bununla beraber kelimenin Türkiye’nin çeşitli yerlerindeki anlamlarına bakılacak olunursa:

Keşik “sıra, nöbet” (Balıkesir, Çanakkale, Tokat, Kastamonu, Boyabat (Sinop), Bolu, Amasya, Ordu, Erzincan, Malatya, Ankara, Mersin).

Keşek “imeceyle yapılan iş” (İzmir).

Keşikçi “bekçi, nöbetçi” (Boyabat, Taşköprü, Kars, Ağrı).

Keşikleşmek “sıraya girmek, nöbetleşmek” (Isparta, Konya, Adana).

Keşik tutmak “sıra beklemek” (Çarşamba) (*Derleme Sözlüğü*, C. 8, 2770-2771)

Türkiye’nin farklı bölgelerindeki kullanım anlamlarından başka, yine bu terimi eski metinlerde de görmemiz mümkündür. Geçmişte “nöbet, sıra” anlamlarında zikredilen *keşik* kelimesi için Yunus Emre’nin bir şiirinde şöyle deniyor:

Hiç bilmezem keşik kimin aramızda gezer ölüm.

Halkı bostan edinmiştir, dilediğin üzer ölüm.

Hacı Bektaş ise bir eserinde; “sığırların güdücüye vermişlerdi, heman keşik ile güderlerdi” diyor. 16. yüzyıla ait bir Şehnâme tercümesinde;

Keşiğe çıktı atlılar, yayalar

Ki düşmandan çeriye saklayalar

Saraya girdi bağladı eşiğin,

Niçe yüz kişi bekledi keşiğin” (*Tarama Sözlüğü*, C. 4, 2456).

denmektedir. Bu cümlelerden *keşik* kelimesinin hem “sığır gütmek için uygulanan sıra”, hem de “askerî nöbet” ile alâkası ortaya çıkmaktadır.

Tarihî ve çağdaş bazı lügatlerde *keşik* kelimesinin mânâsı aynen yukarıdaki gibi, “sıra” ve “nöbet” anlamlarında geçmektedir. Meselâ, 16. yüzyıla ait “Lûgat-i Nimetullah”ta “gece nöbet beklemek” olarak açıklanıyor (*Tarama Sözlüğü*, 4: 2456). *Mukaddimetü’l-Edeb*’te *kesig* “vazife, ödev” (Yüce 1988: 140), Uygur Türkçesinde *kezik* “sıra, silsile, tertip, düzen” (Caferoğlu 1934: 82) anlamına

gelirken; çağdaş Kazak Türkçesinde de *kezek* "sırayla nöbet", (Kezekşi) "nöbetçi, yapması gereken işi için sırası gelen" (*Kazak Türkçesi Sözlüğü* 1984: 125) anlamlarında kullanılmıştır.

Türkler, konar-göçer hayvancı yapılarını günümüze kadar devam ettiren bir toplum olmuşlardır. Bu sadece Türkiye Türkleri için geçerli değildir. Çin Seddi'nden Orta Avrupa'ya kadar uzanan coğrafyada yaşayan bütün Türkler için bu söz konusudur. Ancak burada gözden uzak tutulmaması gereken bir husus daha vardır. Konar-göçerlik ile göçebeliliği karıştırmamak lâzımdır. Göçebe dendiği zaman, genellikle herhangi bir yere bağlanmak gibi kaygısı olmayan, günü-birlik yaşayan, iktisadî yapı olarak yalnızca hayvan yetiştiriciliği düşünen halk grupları anlaşılmaktadır. Hâlbuki Türklerin millî hayat tarzı olan konar-göçerlik, hayvancılık ile ziraatı da beraber düşündüren bir durumdur. Tarihin en eski günlerinden beri hem hayvancılık yapan Türk milleti, hem de ziraat ile meşgul olmuştur. Bu yüzden Türk toplumunda yaylak-kışlak (yazlık-kışlık) denilen bir iskân anlayışı mevcuttur. Herkesin bildiği gibi yaylaklar, yazın hayvan sürülerinin beslenmesi için otu, suyu bol olan genellikle yüksek yerlerdir. Kışlaklar ise, kışın hem hayvanların soğuktan korunması, hem de insanların hayvan ürünleri yanında toprağı işleyerek karınlarını doyurmaya çalıştıkları merkezlerdir ki, bunlar da umumiyetle yine su kenarlarındaki ovalık bölgelerdir. Bununla birlikte eski Türk boylarının sahip oldukları hayvanların sayıları da yerine göre binler, onbinleri bulmaktadır. Durum böyle olunca bir aile veya oymak için biryandan ziraat yapmak, bir yandan da hayvancılık zor olmaktadır. O zaman eski Türk toplumu buna bir çözüm bulmak için "keşik" müessesesini oluşturmuştur. Her ailenin kendi hayvanlarını gütmek için vakit ayırması, toprak işlerini engellediğinden, toplum kendi arasında bir kural yaratarak, her gün bir ailenin, oymağın veya aşiretin hayvanlarını otlatması kararlaştırılmış ve böylece başka meşgulliyetlere vakit ayırma imkânı doğmuştur.

Ama burada ikinci bir husus daha var. O da, *keşik* kelimesinin hayvancılıkla ilgisinin yanı sıra, askerî düzenle de alâkalı olduğu görülmektedir. Ancak bu *keşik*, çok eskiden Türk ordu yapısı içerisinde kullanılıyor muydu kullanılmıyor muydu, yoksa sadece hayvancılığa ait bir terim miydi, kesin olarak bilemiyoruz. Bildiğimiz bir şey var ise, *keşik* 13. yüz yılda Mogol askerî düzeninde yer almış bir terimdir. Biz bunu Moğollara ait en eski kaynak sayılan Gizli Tarih'ten öğrenmekteyiz.

Moğolların Gizli Tarihi'nin Ahmet Temir tarafından yapılan tercümesinin 7. bölümü "Ong-Han ve Sengüm'ün Ölümü. Naymanların Sonu. Merkitlerin Yenilmesi"ni anlatmaktadır. 1203 senesinde Çingiz Kagan, Kerayitlerle¹ yaptığı

¹ Kerayitler genellikle Türk kabul edilmektedirler; Grousset (1980: 188-189).

savaşı kazanmıştı. Bundan sonra Kerayit halkı Çingiz Han'a tabi olmuş ve ona sadakatle hizmet etmiştir. Buna rağmen Çingiz Kagan onları iyice eritebilmek için Kerayit unsurunu çeşitli Mogol kabileleri arasında dağıtmıştı. Ong-Han'ın kardeşi Cagambu'nun kızlarından birisini kendisi, diğerini de küçük oğlu Tuluy'a almıştı. Çingiz daha sonra şu emri verdi: "Ong-Han'ın altın çadırını, bütün içki ve sofratakimini, hizmetçileri de dâhil olduğu hâlde Baday ile Kişilik'e veriyorum. Onghoçitlerle Kerayitler de onların *keşikten*'i (muhafızı) olsunlar" diyordu (Temir 1986: 109; Grousset 1980: 208).

Herhâlde 1206 kurultayı yapıldıktan sonra Çingiz Han'ın bir ordu teşkilatlanması gerçekleştirdiğini görüyoruz. Onun ordusu, herşeyde olduğu gibi Türk askerî nizamına göre kurulmuş olup, rütbeleri gösteren sözlerin yapılışı da genellikle Türkçedeki gibidir.

Eserin 9. bölümü "Askerî ve İdarî İşlerin Düzenlenmesi. Muhafız Kıtalarının Genişletilmesi"ne ayrılmıştır. Burada Çingiz Kagan'ın, ulusu kendisiyle birlikte kurup, onunla beraber çalışıp, didinenlerin hepsini binbaşı yaptığı söyleniyor. Belki de daha önce Moğol ordusunda bin kişilik birlik olmadığından binlikleri teşkil edip, minghan-o noyanları (binbaşılar), ca'un-o noyanları (yüzbaşılar) ve harban-o noyanları (onbaşılar) tayin etti. Kesinlikle Moğol ordusunda tümen de olmadığından², Çingiz Kagan tümenleri teşkil ederek, tümen komutanlarını belirledi. Tümen komutanlarından ve binbaşılardan övgüye mazhar olanları taltif ederek, şu emri yayınladı: "Eskiden benim yalnız seksen *kekte'ulsu* (gece bekçileri kıtası) ile yetmiş kişilik *turghak keşikten*'im (gündüz muhafız kıtası) vardı. Şimdi artık Mengü Tanrı'nın verdiği güçle, yerin ve göğün yardımıyla kuvvetlenerek bütün ulusu bir tek idare altında birleştirdikten sonra gündüz muhafız kıtası (turghak keşikten) için her binlikten adam seçilerek, gönderilmesini emrediyorum. Gece muhafızlarının, horçinlerin (savaşçılar) ve gündüz muhafızlarının seçilerek teşkilinde şuna dikkat etmelidir ki, bunların miktarı bir tümen olacaktır" (Temir 1986: 149).

"Gizli Tarih"ın 10. bölümü yine "Nöbet ve Hizmet İşlerinin Düzenlenmesiyle, Karluk ve Uygurların Kendi İstekleriyle Tâbi Olmaları" bahsini ihtiva etmektedir. Burada Çingiz Kagan'ın bir vasiyeti vardır: "Bundan önce doksanbeş binliğin içerisinde seçilmek suretiyle bize gelerek iltihak edip, bir tümen teşkil etmiş olan *yençu keşikten*lerime (emektar muhafızlarıma), bizden sonra nesilden nesile

² Çünkü Moğolcadaki tümen ve bin kelimeleri Türkçedir. Çingiz çağına kadar hiçbir zaman onbin kişilik ordu düzeyine erişememiş olan Moğollarda, dolayısıyla bu sayılar yoktur. Günümüzde olduğu üzere tarihte de Moğolların sayısı hep az olmuştur. Moğolların kalabalıklaşması, ordularının sayısı onbinler, yüzbinler düzeyine çıkması bu topluluğun arasına Türklerin girmesinden sonradır. Bunun tabii bir neticesi olarak, zaman içerisinde hem kültürce yüksek olan, hem de sayıca fazla durumdaki Türkler arasında Moğollar erimişlerdir.

gelecek olan oğullarımız iyi muamelede bulunsunlar, onlara benim vasiyetim gibi baksınlar ve azarlamasınlar. Bir tümenlik bu muhafız kıtası, beni hakikaten bir melek gibi korumuşlardır”, demektedir (Temir 1986: 157). Gerçekten, burada Çingiz Han’ı takdir etmemek mümkün değildir. Ondan başka hangi hükümdar kendine sadık adamlarının geleceğini düşünmüştür? Belki de bu vefa örneği Çingiz Han’ın devletinin uzun yıllar ayakta durmasının ve güçlü olmasının sebeplerinden birisidir. Bunu da gözden irak tutmamak lâzım!

Bu hassa orduları veya muhafız kıtaları bir hükümdarın gücü ve güvenliği açısından son derece önemlidir. Çingiz çağında sadece kendisine ait olan muhafız kıtalarını daha sonraları oğulları ve torunları da kurdular. Yukarıda *keşik* kelimesi konusunda, Türk ordu teşkilâtı içinde kullanılıp kullanılmadığını bilmediğimizi söylemiştik. Fakat bilinen bir şey var ise, Hunlar çağından beri Türk kaganlarının özel muhafız kıtaları mevcut idi. Meselâ, Kök Türklerde kaganın çevresindeki, kagan koruyucularına “börü” dendiğini biliyoruz. Malûm muhafız ordularının adı Dede Korkut’ta “Kırk Yiğit”³, Kâşgarlı’da ise “Yortug”⁴ sözüyle karşılanmıştır (Ögel 1984: 13).

Moğolların Gizli Tarihi’nde karşımıza çıkan *turgak* kelimesi herhâlde Türkçedir. Mütercim Asım Efendi, Türkçeden Farsçaya geçmiş olan bu sözü “gece bekçisi” olarak yorumluyor. Ebu’l-gazi Bahadır Han’a göre, “padişahı saklayan kişilere turgaklar derler idi”. Yine Türk kültürünün bir başka şaheseri olan Kutadgu Bilig’de “kapıcı, nöbetçi” (Arat 1979: 469) demektir. Türkçenin en eski kelimelerinden biri olan bu söz, Çingiz Kagan ile İlhanlılar çağında büyük bir önem taşımaya başladı. Cüveynî de, *turgak* sözünü muhafız mânâsında belirtmektedir. Reşideddin’e göre, bu “gündüz nöbetçisi” demektir (Ögel 1984: 132-133).

Turgak kelimesinin *keşik* ile beraber kullanılması ve göstermiş olduğumuz karşılıklar da göz önünde bulundurulunca onun Türkçe olduğunu (Clauson 1972: 759) söyleyebiliriz. En azından eski metinlerde ve Çingiz Han’dan çok daha önceye ait kaynaklarda geçmesi hesaba katılınca *turgak* sözü gibi, *keşiğin* de Türkçenin malı olduğu ortadadır, diyebiliriz. Fakat ordu terimleri açısından o kadar zengin bir kültüre sahip olan Türk milleti, bu kelimeyi zaman içerisinde belki de sadece hayvancılığa ait bir deyim olarak kullanmıştır. Zaten şöyle bir düşünecek olursak, hayvanlar için *keşik* tutanlar aynı zamanda sorumluluklarındaki hayvanların muhafızları değil midirler?

³ Belki Kür Şad ve kırk arkadaşına izafeten böyle bir ad verilmiş olabilir (Gömeç 1999).

⁴ Yortug, savaş gününde veya bir yere giderken hakanın yanında bulunan kimseler, mânâsına gelmektedir (DLT 1986: 101).

Kaynaklar

- ARAT, R.R., (1979). *Kutadgu Bilig İndeksi*, İstanbul. (KB)
- CAFEROĞLU, A., (1934). *Uygur Sözlüğü*, İstanbul.
- CLAUSON, S. G., (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford
- Derleme Sözlüğü*, (1975), c. 8, Ankara.
- GÖMEÇ, S., (1999). "Ölümünün 1360'ıncı Yılında Kür Şad", *Yeni Orkun*, 16, İstanbul.
- GROUSSET, R., (1980). *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. UZMEN, İstanbul.
- KÂŞGARLI MAHMUT, (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk*, III, Çev. B. ATALAY, 2. baskı, Ankara. (DLT)
- Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (1984). İstanbul.
- TEMİR, A. (Çev.), *Moğolların Gizli Tarihi*, (1986)., 2. baskı, Ankara
- ÖGEL, B., (1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, Ankara.
- Tarama Sözlüğü*, Ankara, 1969.
- YÜCE, N., (1988). *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara.

Saha Türk Destanı “Oloñxo”

Fatih Kirişcioğlu

“Oloñxo” Kelimesinin Kökeni

“Olonxo” kelimesinin, Kıpçak lehçelerinde kullanılan **ölöng** “şarkı, türkü” kelimesiyle şekil ve mânâ bakımından bir benzerliği olduğu açıktır. Saha dil bilimcisi Antonov’a göre kelimenin ikinci kısmı olan **-ko**, bütün Türk lehçelerinde bulunan **koş-** “şiir, şarkı yazmak / yakmak” fiilinin bir kalıntısıdır ve buradan da Sahaca **kohuy-** “şiir, şarkı yazmak; terennüm etmek”, **kohoon** “şiir” (Türkçe *koşug* “şiir, manzume”; *koşak* “tarihî şarkı”) kelimeleri türetilmiştir. Buradan, Sahaca *olonxo* “toplanmış söz” kelimesini çok eski bir Türkçe kelime olan **ölöng** “şarkı” + **kohoon** “eser, manzume, tarihî şarkı” kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiğini, zamanla *-hoon* elementinin kaybolduğunu, buna delil olarak da *su* + *tüüölee-* < Trk. *suga tüşgüle-* “suya girmek” birleşmesinden *sötüölee-* “yikanmak” şekline benzeyen *olongkoloo-* “olonko söylemek” şeklinin ortaya çıktığını savunmaktadır (Antonov 1974: 25-27).

Pekarskiy’in sözlüğünde **oloñxo** kelimesinin yanı sıra **oloño**, **onoño** kelimelerinin de aynı mânâlarda kullanılması (Pekarskiy 1959: 3121), bizi **olox** “yer, makam; hayat tarzı; başlangıç, esas; bir ölünün hatırasının tazizi” kelimesinin kökü olan *olo-* fiiline götürebilir. Buradan *oloxuñ ko-* “hayat tarzını, başlangıcını yerleştirmek, hayatı tayin etmek” veya “bir ölünün hatırasının tazizi için şarkı söylemek” gibi bir yaklaşıma gidebiliriz. Buryatçada “destan” karşılığı olarak *üliger* kelimesinin yanı sıra **onho** ve **ontko** kelimelerinin kullanılması da ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husustur (Pekarskiy 1959: 3121).

Olonko Destanının Yapısı

Olonko Saha sözlü şiirinin en üst gelişme noktasıdır. Onun içinde Saha manevî kültürünün ulaştığı tüm güzel şeyler sentezlenmiştir. Saha folklorunun ilk derleyicisi ve araştırmacısı olan İ.A. Hudyakov, destanların halkın manevî hayatındaki büyük önemine işaret ederek, olonkoyu “şiirin en önemli türü, eğitimin en önemli aracı” şeklinde tanımlamıştır (Hudyakov 1969: 372).

Sözlü sanatın bir türü olarak olonko kendi içinde, ortak fikrî-estetik sistemi, kalıcı konu-kompozisyon yapısı ve geleneksel tipler olan az çok benzerlik taşıyan tek tip anlatımları birleştirmektedir. Saha destanı derin bir şekilde mitolojiye bağlı ve önemli ölçüde mitolojik anlamlar ve tipler içerir.

Onu ayırt edici diğer özellikler olarak özel hayat şartları ile özel anlatım şekli de gösterilebilir.

Olonko Sahaların milletleşme sürecinde şekillenmiş ve onların kendi öz suurunun ortaya çıkışını ve gelişimini epik bir biçimde belgelendirmiştir. Kahramanlık anlatımların içeriğine bakacak olursak Sahaların etnik şuuru, kabile sisteminin yavaş yavaş çökmesi ve hâlâ ataerkil karakterini koruyan erken toplum ilişkilerinin ortaya çıktığı bir dönemde oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde kabile yapısı geniş halk kitleleri için özel bir öneme sahiptir. Bu anlatımlarda, kabile ve kavimler arası çekişmelerin yaşandığı ve "gerek farklı kavimden gelenlere, gerekse kendisine karşı kavimin insan için bir sınır oluşturduğu" bu dönemde, bir nevi birlik ve beraberlik çağrısı görülebilir. Olonkonun ana teması, *ayı ayımax* "ilk insan" kavimleri birliğinin kaderi ve *ayı* kavimlere tahsis edilmiş Orta Dünyada mutluluk ve bolluk içinde bir hayat tarzının kurulmasıdır. Olonkoda *uraangxay saxa* yaşamı, aile, kabile ve kavim bireyleri arasındaki karşılıklı ilişkiler ve onların kötülüğe karşı mücadeleleri anlatılır.

Anlatım genellikle aktarılan olayların gerçekleştiği dönemin işaret edildiği bir giriş kompozisyonu ile başlamaktadır. Bu, "cenk yılları" ve "savaş kahramanlıkları" şeklinde ifade edilen farklı bir epik zamandır. Söz konusu giriş kompozisyonunda ayrıca, "cenk yıllarından" önce "Sahaların daha varolmadığı" ve *ayı ayımax* epik kavminin insanları için tahsis edilen Orta Dünya dâhil üç mitolojik dünyanın yaratıldığı zamanlardan bahsedilmektedir. Bu kavime Yukarı Dünyada yaşayan *ayı* iyilik tanrıları ve Orta Dünyada yaşayan *iççi* diye adlandırılan ev sahibi – ruhlar arka çıkmaktadır. Olonkonun giriş kısmında kahramanın ülkesi, hem tüm Orta Dünya şeklinde, hem Sibir (Sibirya) olarak isimlendirilen kısmı şeklinde, hem de sıradan bir *alaas*, yani Sahaların yerleştiği tarım için elverişli araziler şeklinde büyük bir sevgiyle, hatta abartmayla tasvir edilmektedir. Bu şekilde olonkonun başından itibaren mitoloji ile gerçek birbirine karışıp iç içe geçmeye başlar, epik dünyanın makro boyutu ise olonko yaratıcılarının mikro boyutundaki yaşantısından ayırt edilemez görülmektedir (Okladnikov 1970:1263-1266).

Konunun gelişmesi için giriş kısmı bir başlangıç görevini üstlenmekte ve içerisinde kahramanın ülkesi dışında bahadırın dış görünümü, yaşadığı evi ve çiftliği, sahip olduğu mal varlığı ve zenginliği, sürdürdüğü yaşam tarzı tasvir edilmektedir. Tasvirde, Orta Dünyanın tüm güzel başlangıçlarının timsali ve "toprağın sönmez verimliliği ve içindeki sonsuz gelişmenin sembolü" olan kutsal ağaç *Aal Luuk* önemli bir yer almaktadır (Vasilyev 1973: 91).

Olonko dört farklı konu-kompozisyon öğelerine haizdir (Emelyanov 1980: 11):

1. Anlatım içindeki çatışma olayının esas nedenlerini (kahramanın

gezisi, kahramanlık için sebepler, vb.) aktaran düğüm noktası;

2. Kahramanın en önemli rakibi ile savaştığı sahneleri aktaran ve konu gelişiminin en üst mertebesine ulaştığı doruk noktası;
3. Bahadırın kendi ülkesine dönüşünü anlatan çözülüş noktası ;
4. Geleneksel olarak tüm olayların iyi güçlerin zaferiyle tamamlandığı ve *uraangxay saxa* insanların varlıklarını sürdürebilmeleri için bahadırın kendi ülkesine dönüp, karısıyla mutlu ve zengin bir hayat tarzının kurulduğu son nokta.

Paralel veya tek tip konu çizgilerinin gelişmesinden dolayı birçok konu ögesi sıkça tekrarlanmaktadır. Örneğin, bahadırların seferi, engellerin aşılması, bir kızın ya da kadının kaçırılması, bahadırların teke tek dövüşleri v.b. öğelerin tekrarlanması gibi. Bazen de sıkça geleneksel konu çizgilerine yeni kahramanlar ve iki ya da üç kuşak bahadırlar (baba, oğul ve torun) hakkında ek anlatımlar dâhil olmaktadır.

Olonkonun kahramanlık sistemi hemen hemen tüm eserlerde kalıcı ve değişmezdir. Baş kahraman *ayı aymax* kavminden olan bir bahadır (veya kadın bahadır)dır. Onun esas fonksiyonu soyun başı olarak bir ailenin kurulması ve kavmin çıkarlarının korunması için mücadele etmektir. Genellikle onun rakipleri Aşağı ve Yukarı Dünyaların mitolojik sakinleri, kendilerinde kötülüğü taşıyan ve *ayı aymax* kavminin değişmez düşmanları olan *abaahı aymax* "kötü ruh"lardır. Çatışma her zaman kahramanın zaferi, *abaahı*'nın yok edilmesi ya da kovulması ile sonuçlanır. Bazen rakip olarak aynı kavimden bir bahadır ortaya çıkmaktadır. Bu da bazı kabile içi (ya da kavim içi) çatışmaların varlığına işaret etmektedir. Genellikle bu tür durumlardaki çatışmalar barışçı bir sonuca ulaşmaktadır.

Geri kalan kahramanlar, baş kahraman ve onun rakibinin etrafında toplanarak, kendi başına onların aile ve kavim bireylerini (anne, baba, erkek ve kız kardeşleri, soydaşları) temsil etmektedir. Diğer taraftan olonkoda rol alan kişiler arasında mitolojik kahramanlar da özel bir yer almaktadır. Ulu Tanrı *Ürüñ Ayı Toyon*, *ayı aymax* kavminin baş savunucusu ve *uraangxay saxa* insanların soy kurucu atası (dedesi, babası) rolüne bürünmektedir. *Uraangxay Saxa*'nın öz atalarından biri de insanlara at hediye eden *Kürüö (Kün) Cöxögöy* tanrısıdır. Bu tanrılar yeryüzündeki yaşamın tüm nimetlerini veren varlıklardır. Bunun dışında Orta Dünyanın sakinleri, insanların doğmasını ve evcil hayvanların çoğalmasını sağlayan *İeyixsit* ve *Ayınht* tanrıları ile Orta Dünyada yaşayan onlara yardım eden ev sahibi ruhlar olan *iççi*'lerin himayesine de sahiptir. *Abaahı*'larla ilgili olan ve Aşağı ile Yukarı Dünyalarda yaşayan mitolojik kahramanlara gelince, onların tasviri oldukça karmaşık ve birazda düşman yabancı kavim temsilciler hakkında sahip olunan anlayışlarla ilişkilidir.

Konuları bakımından Saha kahramanlık destanlarında üç grup anlatım tipi öne çıkmaktadır: 1) *ayı aymax* kavminin Orta Dünyaya yerleşmesi hakkında; 2) *uraangxay saxa*'nın kurucuları hakkında; 3) *ayı aymax* kavimi ve *uraangxay saxa*'nın koruyucuları hakkında. Nurgun Bootur destanının eş metninde üç dünyanın dağıtımı kısmı yoktur. Diğer eş metinlerde ise başka olonkolarda olmayan tanrıların savaş manzarasıyla bir giriş görülmektedir.

İlk grup olonko türüne Yukarı Dünyadan kovularak Orta Dünyaya yerleştirilen *ayı* tanrıların çocukları hakkında olan anlatımlar girmektedir. Bu anlatımlarda Sahaların etnik şuuru henüz çok zayıf bir şekilde yansımakta ve bahadır destanları için klasik olan kahraman evlendirme motifine hemen hemen rastlanmamaktadır (Emelyanov 1980: 11-92). Bu grup olonkoya Orta Dünyanın ilk insanları olan ve bu epik ülkenin oluşmasıyla birlikte ortaya çıkan bahadır-kızlar hakkında olan olonkolar da dâhildir.

İkinci grup olonko, kötülük güçlerine karşı verdikleri zorlu ve amansız mücadeleden sonra *Uraangxay Saxa* kavminin kurucuları olan Orta toprakların kahraman-ataları hakkında olan anlatımlardan oluşmaktadır. Bu gruptaki bir çok anlatımın baş kahramanı Er-Sogotox (Yalnız Erkek) adını taşımaktadır. Bu olonkoların içeriğinde kahraman isminin anlamı hep "*ereydeex-buruydaax*", yani çok çile çekmiş, çok felaket atlatmış şeklindeki sıfatlar ile birlikte açıklanmaktadır. İlk defa O. N. Bötlingk tarafından yayınlanan, tarafımızdan Türkiye Türkçesi'ne aktarılan Er-Sogotox adlı olonkonun kahramanı da benzer şekilde yalnız ve kendi kökenini bilmeyen biridir ve birden bu yalnızlıktan sıkılmaya başlayınca ulu ağaçta yaşayan ev sahibesi (*iççi*)ne başvurarak kendi ilahî kökenini ve *Uraangxay Saxa* kavminin kurucusu olmak gibi yüksek bir görevi yerine getirmek için dünyaya geldiğini öğrenmektedir. Kahraman yavuklusunu aramaya koyulur ve birçok deneme ve yığıtlıklardan sonra ülkesine bir kahramanlık çerçevesinde elde ettiği karısı ile birlikte döner. Er-Sogotox ve onun karısı ile birlikte gelen insanlar *uraangxay saxa* kavimin ataları olurlar (Kirişcioğlu 1998: 433-434).

Soy kurucuları hakkındaki olonkolarda kahramanlık çerçevesinde ulaşılan evlilikler, ailelerin kurulması ve soyların devam ettirilmesi için gösterilen özen şeklindeki temalar ağırlıktadır. Ancak bu anlatımlarda akrabalık ilişkisine giren soy-kavim oluşumlarının temsilcileri arasında, damat ve gelin, damat ve gelinin akrabaları, baba ve oğul, ana ve çocukları vb gibi kişiler arasında gelişen çok daha kapsamlı ve karmaşık toplumsal ilişkilerin yansımakta olduğunu göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Olonkonun kahramanları arasında gelişen tüm bu ilişkiler onların *ayı aymax* kavimler birliğine dâhil oldukları şuuru ile açıklanır ve olonkonun şu en önemli fikrine bağlıdır: *Uraangxay Saxa* kavminin güzel kaderinin sağlanması, kavim için çekişmelerin yok edilmesi ve barışçı bir hayatın kurulması.

Üçüncü grup olonkoların ortak konusu, *ayy ayımax* kavminin Aşağı ve Yukarı Dünyanın kötü varlıkları olan saldırgan *abaahur*'lardan savunulması şeklindedir. Bazı anlatımlarda, Nurgun Bootur gibi koruyucu-bahadırlar tanrılar tarafından görevlendirilir ve bunlar saldırıya uğrayan Orta Dünya sakinlerinin duası üzerine gökten yere inerler. Mülcü Böğö gibi başka olonkolarda ise kavmin koruyucuları mucizevi bir şekilde dünyaya gelen Orta Dünya insanların kendi çocuklarıdır.

Burada, olonko türündeki her bir anlatımın şu veya bu gruba ait olup olmadığının tanımlanmasının kolayca yapılamadığını belirtmemiz gerekmektedir. Bir çok eserde bahsedilen konular ve motifler birbiriyle birleşerek karmaşık ve kapsamlı temalar oluşturmaktadır.

İki veya üç kuşak bahadırların kahramanlıklarını konu eden olonkolardaki temaların kompozisyon yapısı, Orta Dünyanın ilk insanı –kurucusu– kavmin koruyucusu şeklindeki tiplerle sistemle açıklanan ortak düşünce sistemine bağlıdır.

Önceleri olonkolar şimdiki gibi manzum satırların sayısına göre değil, söyleyiş süresinin uzunluğuna göre adlandırılırdı. Buna göre bir gecede söylenenler kısa, iki gecede söylenenler orta, üç veya daha fazla gecede söylenen olonkolar ise uzun sayılıyordu (Nurgun Bootur 1982: 412). Olonkolar küçük (birkaç bin satır: Kıs Debeliye), orta (15-25 bin satır: Mülcü Böğö), büyük (30-40 bin satır: Nurgun Bootur) ve çok büyük (50-60 bin satır: Alaatur Ala Tuygun) hacimli olabilirler. Olonkolar kahramanlarına göre de bir nesilli kahramanı olan olonkolar (Kulun Kullustuur, Toyon Çağırma, Nurgun Bootur) ve çok nesilli olonkolar (Alaatur Ala Tuygun) olarak tasnif edilebilirler. En fazla eş metine sahip olan olonkolar küçük hacimli olanlardır. büyük olonkoların birkaç eş metni bulunmaktadır. Meselâ, Alaatur Ala Tuygun olonkosunun bir eş metni 25.707 satır, diğer bir eş metni 52.548 satırdır (Bibliyografiya Olonxo 1982: 4-5).

Olonko söyleyicisinin (olonkohutun) seyircisi de pasif değildir. Dinleyenler kısa “hayır”, “evet”, “öyle” çığlıklarıyla dostça bir tavır içerisinde koro hâlinde söyleyiciye eko yaparlar. Bilgilerimize göre dört olonkohut tarafından art arda sergilenen kısımları içeren, bir sürü seyirci tarafından eşlik edilen kolektif olonko anlatımlarının yer aldığı durumlar vardır. Kahramanın türküleri bassoyla, genç bahadırların türküleri tenorla abaahların türküleri kaba sesle söylenmektedir (Okladnikov 1970: 266).

Olonko Destanının Tarihî Kaynakları

Sahaların etnik gelişimi konusu hala tamamen aydınlanmış değildir. Bu halk hakkında bulunan ilk tarihî belgelerden hareketle Sahaların güneyden – Baykal Gölü bölgesi veya Güney Sibirya’nın diğer bölgelerinden gelmiş olduğunu kabul

edilmektedir. Bu varsayım daha çok 17. yüzyılın sonu – 18. yüzyıldaki seyyahlar tarafından zikredilen ve Omoğoy Baay ve Elley Bootur gibi Sahaların atalarından sayılan efsanevî kahramanları konu eden sözlü Saha anlatımlarına ve ayrıca Sahaların dili, maddî ve manevî kültürleri bakımından Güney Sibirya'daki Türk-Moğol halklarına olan benzerliklerine dayanmaktadır. Ancak çağdaş araştırmacılar, Sahaların etnik yapısında Güney ögelerin varlığını kabul ederek, bunların etnik bir grup olarak Lena nehrinin orta kısmı bölgesinde şekillendiklerini ve ondan sonra Sibirya'nın geniş Kuzey-Doğu bölgelerine dağılarak yerleştikleri sonucuna varmaktadırlar. Okladnikov, güney ögeleri olarak Olenek, Sitta ve Kamçatka nehirlerini ve Lena'nın güney kısımlarını belirtmektedir. Yazara göre, saha destanları aşağı lene ve onun batısındaki "Kuzey Yakutları" diye bilinen ve anadillerini unutmuş, ama rengineyiği sürücülüğü yapan, eski hayat tarzlarını sürdüren kuzeydeki en yakın komşuları eski Tunguzların folkloruyla yakından ilişkilendirilemez (Okladnikov 1970: 264-266). Gramer yapısı itibariyle Sahaca Türk dil grubuna girmekte, leksikolojisi ise Türk, Moğol ve Evenk (Tungus) kelimelerinden oluşmakla birlikte bir kısım kelimelerin kökeni ise hâlen aydınlatılamamıştır (Petrov-Slepstov-Baraşkov 1971: 5-7).

Sahaların efsanevî ataları olarak, Omogoy-Baay ve Elley-Bootur sayılır. Orta Lena'ya ilk olarak, kendi adamlarıyla Omogoy-Bootur gelmiş. Her ihtimale karşı, bunlar, Moğol Dilli çevreyi de, yani bir kısım çift dilli çevreyi barındıran Kurikan neslini oluşturmuş olabilir. Onların burada ne kadar yaşadıkları bilinmemektedir, ancak bunların ardından Elley-Bootur geliyor. Omogoy'un adamlarına nispetle anlaşılmayan diliyle farklılık gösteriyordu. Aynı folklor bilgilerine göre Elley, Kırgız Hanı Harabay (Sarabay) boyundan çıkmıştır (Pek. St., 3332). Bu olaylar, "dokuz kuşak önce" olmuştur. Saha efsanelerine göre, bir kuşak 70 yıla denk geliyor (Pek. St., 3109). Dolayısıyla bu olaylar yaklaşık, XIII. yy.'ın ikinci yarısında olmuştur. Batı Buryat efsanelerinde, Prebaykal'da, Buryatların gelmesinden önce yaşayan sahaların bulunduğu hatırlatılıyor. Buryatların göçü (yerleşmesi) ve sahaların sürülüp çıkarılması, 1906'da bir Lama'nın dediği gibi, 683 sene önce olmuştur. Lama'nın dediklerine göre, çatışma yayla otlakları yüzünden çıkmıştır. Demek oluyor ki, bu olayların tarihi, XIII. yy.'ın ilk yarısıdır (Gogolev 1993: 62).

Elley, Omogoy'un küçük kızıyla evlenerek Saysar gölü kıyısına yerleşir. Bu efsanelerde Elley dinî önder ve kültür taşıyıcısı olarak tasvir edilir. O, ilk çanak-çömlek ustası, yetenekli demirci ve kuyumcudur. Günlük hayattaki birçok yenilikler onunla başlamıştır; örneğin: kırmızı küpünü, *туруоbrax балаган* (yurt) barınağını icat etmiştir. Onun 9 oğlundan ulusu meydana gelmiştir. Bu konuda Elley, Sahaların Güney Sibirya'daki Türk dilli atalarını canlılaştıran şahıs sayılabilir.

Omogoy nesli, hayvancılıkla uğraşan Verhonyan Sahaları ve eski Saha Bölgesinin tüm kuzeyi (Nams, Düpsino-Borogons ve Bayagantaysk ulusları) çok açık bir tarzda *akal*ayarak konuşurlar. Sayılabilir ki, *akal*ayıcı diyalekt veya ağız, *oyak*layıcı Moğolların esasında meydana gelmiştir. Saha bölgesinin güney yarısındaki halk ise *okalar*lar. Bu diyalekt, çoğu filologların belirttiği gibi, onların etrafındaki Tunguz Dilli çevrenin etkisi altında meydana gelmiştir. Demek ki, Türkleşmiş Moğol dilliler ve Moğol etkisinde kalmış Sahaların Türk ataları (sonraki Xorolar ve Kurkan neslinin bir kısmı) Yakutistan'ın Aldan-Lena bozkırlarını, Sahaların Güney Sibiry'a Türk dilli ataları olan ve daha sonraları Kurkan neslinin meydana geldiği Orta Lena'daki Kangalastlar ise daha güneyde bulunan Amgin-Lens bölgelerini mesken edinmişler.

Sahacadaki Moğolca kökenli kelimelerin asıl çoğunluğu XIII-XVI. yy. Moğol yazı dilinin fonetik şekillerine benzemektedir. Hayvanları koruyan ahır haneleri ve otları biçme ile ilgili terimler mevcuttur. Bu ve diğer leksik malzemeler, bu terimleri Sahalara ilk olarak verenlerin kuzeydeki göçebe Moğol boyları olduğunu kanıtlamaktadır. Daha sonraları göç eden Türk dilli (kökenli) boyları onlardan, aynı zamanda yerel ve doğal şartlara çok uygun olan barınak (ev) tiplerini de kabul ettiler (Antanov 1973a:25,93-94). Her halde, Pribaykal'da süren (Baykal boyları) ve Orta Lena'da devam eden çift dilliliğin sonucunda, "oyak" telâffuzlu Moğolların temeline dayalı "aka" telâffuzlu diyalekt, Türk özellikle Saha temeline dayalı olarak da "oka" diyalekti meydana gelmiştir (Ubryatova 196: 12).

"Aka" telâffuzlu bölgelerden derlenen malzemeler, özellikle belirli toponimlerin (yer adları) da buralarda belirli bir Moğol dilli grupların yaşadığına işaret etmektedir. İvanov'un bu konudaki, "Yakutistan'ın kuzey-batı ve kuzey diyarları daha atalarının Moğol lehçesini unutmamış (hatırlayan) insanlar tarafından benimsenmiştir" şeklindeki tahminleri de bunlara benzemektedir (İvanov 1980: 170-173).

Sahacadaki Moğolca alıntılarda, Doğu Moğol ağız ağırlık basar. Bu bağlamda dildeki Sahaca-Buryatça paraleller yeterince çoktur (Baraşkov 1958:176-206; Antanov 1973: 19, 31, 35, 43, 45-47, 68, 88). Batı Buryatlar eposu belirtmek için, "üliger" in yanı sıra "onho" terimini de kullanırlar (Baraşkov 1974: 25-27). Sahaların içinde *Barın*, *Xatın*, *Börtö* (sarhoş kurt), *Noxoy* ("köpek") gibi Buryat etnonimleri yaygınlık kazanmıştır (Bagdarın 1982: 148-199). Sahaların içinde "Bootulu" etnonimi vardır; bunlar Bulağata boyuna bağlı, Kudin Buryatlarının ataları Batulinlerle aynı köktendirler. Gerçekten de, Kazak Rusları birliklerinin gelişini, Bulgat kuşakları Buryatlarının içinden oldukça çok Butalin grupları karşılamışlar. Kudin Buryatları kendilerini, Bulgat torununun oğlu Batlay neslinden sayıyorlar (ancak, sahaların Bayagantay ulusunun ataları olarak

Omogoy Bay'ın tek oğlu Baaragay Batlı kabul edilir). M. N. Bogdanova'nın bilgilerine göre, "batulin" adı, Kudin Buryatlarının atalarının adıdır ki onlar bulgataların bir dalını oluşturur (Gogolev 1983: 46).

Sahaların efsanevî atalarından biri olan Omogoy-bay, kendi adamlarıyla birlikte, Bulagatların içindeki, Kurikanlar tarafından Türkleştirilmiş Moğol dilli Pribaykal ahalisi veya tamamen Kurikanların kalıntıları teşkil eden Batulinlerin bir kısmını oluşturuyordu. Dolayısıyla, Saha efsanelerine dayanarak XVIII. yy.'da Ya. İ. Lindenau'nun yazdığı, Kurikan veliahdı Omogoy'un, "kardeş halklarla" mücadelesi, Pribaykal ve Üst Lena bölgelerine gelen yeni Moğol dillilerle olan savaşı ki bu sırada onlardan bir kısmı önceki memleketlerinde kalmışlar ve tamamen Moğollaşmışlardır. Bunu dil üzerindeki ve antropolojik bilgiler kanıtlamaktadır. Bütün bunlardan, Saha ve Buryat kültürel paralelleri genel olarak Eski Türk fonunda meydana geldiğini anlıyoruz. Fakat, Moğolların Saha etnokültürü üzerindeki tam etkisi, etnonimlerde, dil ve kültürde izlenmektedir. Bununla, yerleşik hayvancılıkla ilgili olarak kışa ot-yem hazırlama, balıkçılık yöntemleri, yurtların (keçe evinin) kışlık parçaları (... evlerini sıcaklaştırmak için kullandıkları edevatları Moğolca ifade ederlerdi...) bir takım hususlar; bazı akrabalık isimleri (Moğ.: *igi*, yak.: *uruu*, akraba; Moğ.: *quda* – dünür, Yak.: *hodağay*; Yak.: *bergen*, Moğ.: *bérgén* gelin vb.); Kidanlarda olduğu gibi, Tanrıçanın yaşlı saygın kadın olarak tasvir edilmesi gibi kara şamanlıkla ilgili terminolojiler bağlantılıdır. Sahaların kader Tanrısı *Dulğa-Haan* da Moğolca *jil-un tenqriden* gelmiş olabilir (Antanov 1973b: 93).

Sahacaya daha güçlü tesiri XIII.-XV.yy.'larda olmuştur. Bunu Orta Asırlardaki Sahaca'sındaki Moğolca ödünçlemeleri daha çok koruyan Moğol dilinin karakteristik özellikleri kanıtlamaktadır. Bu esasa dayalı olarak, önemli temasların, artık Moğol dilli boylar tarafından benimsedikleri, ve sahaların uzun zamanlar boyunca çift dillilik sürecini yaşadığı sıralarda, Orta Lena diyarında gerçekleştiği düşünülmüyor. Saha efsanelerinde bu olaylar, Aldan tarafından (doğudan) Orta Lena havzasına Sahaların yerleşmesinden çok daha sonra Uluu-Xoro'nun adamlarıyla gelişi hakkındaki hikayenin haricinde net bir yankısını bulamamıştır. Bir de, Saha efsanelerinde, *Horodoy-Hoyogos* adında bir yiğit karşımıza çıkmakta. Bu kahramandan, içinde Xoro tayfasının da bulunduğu Borogon ulusu meydana gelmiştir. Buryat efsanelerine göre ise *Horedoy Mergen*, Zabaykal Xoro-Buryatlarının ataları sayılır (Gogolev 1983:60).

Böylece, Saha-Moğol ilişkileri, malzemelerin gösterdiği gibi, Predbaykal'ın, Tungus ve Moğol dilli grupları tarafından temsil edilen yerli ahalisine, Türk boyları girmeye başladığı sırada yani daha Kurikan döneminde olmuştur. Şüphesiz ki bu yerli Moğol dilliler Türkleşmiş veya da Kurikanlar tarafından asimile edilmiş günümüzdeki Exirit ve Bulagatların atalarıydı. Bininci yılların

başlarında onlar, Oyratların ve özellikle doğu Moğollarının etkisinde kaldılar.

Kaynaklar

- ANTONOV, N.K., (1973a). *İstoričeskaya Leksika Yakutskogo Yazıka*, Yakutsk.
- , (1973b). *Materialı po İstoričeskoy Leksike Yakutskogo Yazıka*, Yakutsk.
- , (1974-I). "Zametki ob epose Yakutov", *Sovetskaya Turkologiya*: 25-27, Moskova, (Aktaran : Mehmet TEZCAN, "Yakutlar(Sahalar)ın Olonkho Destanı Hakkında Bazı Notlar", *Kardeş Edebiyatlar*, 1982 / 4, Erzurum, 29-30)
- BAGDARIIN, Sülbe, (1982). *Yakutskie Toponimi*, Yakutsk.
- BARAŞKOV, P.P., (1958). *O Mongolo-Buryatskih i Yakutskih Yazıkovih Svyazyah*, Ulan-Ude.
- , (1974). "Zametki ob Epose Yakutov", *Sovetskaya Turkologiya*, No:1, Moskva.
- Bibliyografiya Olonxo*, (1982). Redaktör: D.S. Makarov, Yakutsk.
- EMEL'YANOV, N.V., (1980). *Sujeti Yakutskix Olonxo*, Moskva.
- GOGOLEV, A.İ., (1983). *İstoričeskaya Etnografiya Yakutov (Voprosı Proishojdeniya Yakutov)*, Yakutsk.
- , (1993). *Yakuti-Problemi Etnogeneza i Formirovaniya Kul'turi*, Yakutsk.
- HUDYAKOV, İ.A., (1969). *Kratkoe opisanie Verhoyanskogo okruga*, Red: V.G.BAZANOVA, Leningrad.
- İVANOV, S.A., (1980). *Akan'e i Okan'e v Govorax Yakutskogo Yazıka*, Yakutsk.
- KIRIŞÇIOĞLU, M. Fatih, (1998). "Er-Soğotox Efsanesindeki Motifler", *BİR Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi-Prof.Dr.Kemal Eraslan Özel Sayısı*, 9-10: 433-434, İstanbul.
- Nürgun Bootur *Stremitel'niy-Yakutskiy Geroičeskiy Epos Olonxo*, (1982). Çeviren: Vladimir DERJAVİN, Yakutsk.
- OKLADNIKOV, A.P., (1970). *Before its incorporation Into The Russian State*, Montreal-London.
- PEKARSKIY, E.K., (1959). *Slovar Yakutskogo Yazıka*, 1907-1930; 2. Baskı, St.Petersburg.
- PETROV, N.E., P.A. SLEPSTOV, P.P. BARAŞKOV, (1971), *Oçerk Razvitiya Yakutskogo Literaturnogo Yazıka v Sovetskuyu Epoxu*, Yakutsk.
- UBRYATOVA, E.İ., (1960). *Yakutskiy Yazık v ego Etnoşenii k durugim Tyurkskim Yazıkam, atakje k yazıkam Mongolskim i Tunguso-Man'çjurskim*, Moskva.
- VASİLYEV, G.M., (1973). *Jivoy Rodnik, Ob Ustnoy Poezii Yakutov*, Yakutsk.

Sarı Uygur Türklerinde Gesar Destanı Üzerine

Erkin Arız

Giriş

Sarı Uygurlar Türk halklarının en doğuda oturan kitlesini teşkil etmektedirler. Sarı Uygurların etnik adıyla ilgili olarak bugüne kadar herhangi bir orijinal kayıt bulunmamaktadır. Kendilerine verdikleri ad “Yuğur”dur (Fan 1983: 9).

Bilindiği üzere, Sarı Uygurların Türkçe ve Moğolca konuşan iki kolu vardır. Türkçe konuşan Sarı Uygurlar kendilerini “Sarığ Yoğur” olarak adlandırırlar, soydaşlarının konuştuğu dile “İñğar dili” derler. Moğolca konuşan Sarı Uygurlar ise, kendilerine “Şıra Yoğur”, Türkçe konuşan soydaşlarına “Xara Yoğur” demektedirler (Chen 1985: 2). Buradaki “şıra” Türkçe “sarı” sözcüğünün Moğolca karşılığıdır.

Başta Çince kaynaklar olmak üzere yabancı kaynaklarda Sarı Uygurların etnik adı hakkında pek çok kayıt bulunmaktadır. Araştırmalara göre, bugüne kadar farklı dönemlere ait olan kaynaklarda, Sarı Uygurların etnik adıyla ilgili 39 çeşit kayıt bulunmaktadır (Gao 1981). Çince kaynaklarda şöyle geçmektedir: Song sülâlesi (960 - 1279) tarihinde 黄头回纥 (huangtou huihe); Yuan sülâlesi (1206 - 1368) tarihinde, 撒里畏兀(sali weiwu), 撒里畏吾 (sali weiwu), 萨里畏吾 (sali weiwu), 撒里辉和尔 (sali huihe'er); Ming sülâlesi (1368 - 1644) tarihinde, 撒里畏吾尔 (sali weiwu'er), 撒里畏兀儿 (sali weiwu'er), 撒拉畏吾尔 (sali weiwu'er), 撒拉畏兀儿 (sali weiwu'er); Qing sülâlesi (1616 – 1911) tarihinde, 锡拉伟古尔 (xila weigu'er), 西喇古尔黄番 (xila gu'er huangfan), 西喇古尔黑番 (xila gu'er heifan), 黄番 (huangfan), 黄黄番 (huang huangfan), 黑黄番 (hei huangfan), 西喇郭勒蒙古 (xila gule menggu); 1949'dan sonra, 尧呼尔 (yaohu'er), 撒里维吾尔 (sali weiwu'er); 1954'te Sunan Sarı Uygur Muhtar Nahiyesi kurulduktan sonra, 裕固族 (yuguzu) olarak belirlenmiştir. Çeşitli kaynaklarda geçen kayıtlar ne olursa olsun, Sarı Uygurların etnik adı olan “Sarığ Yoğur” kelimesinin Çinceye yapılan ses ya da anlam aktarmasından başka bir şey değildir.

İslâm kaynaklarında ilk olarak, Mirza Haydar'ın ünlü tarih eseri *Tarih-i Reşidi*'de “Sarığ Uygur” biçiminde geçmektedir (Gao 1981). Batı kaynaklarında ilk kayıt, Papa'nın elçisi (1246) Plano Carpini'nin *Moğolistan Tarihi* (Istoria Mongolorum) adlı kitabında “Sarihuiur” biçiminde geçmektedir (Ölmez 1996: 31-37).

Sarı Uygurların menşei hakkında bugüne kadar farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bunlardan önemli olanları şunlardır:

1. Ganzhou Uygurlarından geldiği hakkındaki görüş. Bu görüş ilk olarak Wang Guowei tarafından ortaya atılmıştır. Bu görüşü sonra Li Futong (1944), Fan Yumei (1983), Ma Manli (1988), Chen Zongzhen (1985), Dong Wenyi (1983), Gao Zihou (1984) gibi araştırmacılar izlemiştir.
2. Xizhou Uygurlarından geldiği hakkındaki görüş. Bu görüş ilk olarak Tang Kaijian tarafından (1984) ortaya atılmıştır. Bunu Gu Jichen izlemektedir (1987).
3. Küsen (Kuçar) Uygurlarından geldiği üzerindeki görüş. İlk olarak bu görüşü ortaya atan araştırmacı Jian Boquan olmuştur (1985, 1986, 1987, 1989, 1990). Sonra Tang Kaijian (1983) de ilk görüşünden vaz geçerek, bu görüşü savunmaktadır.
4. Xizhou Uygurları - Moğollar - Sarı Başlı Uygur görüşü. Bu görüşü ilk olarak ortaya atan kişi Duan Wenbo olmuştur (Zhong 1996). Daha sonra Gao Zihou da onu destekleyerek, bugünkü Sarı Uygurların oluşmasında Moğol Hanı Chubo başçılığındaki Moğol Birliklerinin çok önemli rol oynadığını savunmaktadır (1990).
5. Turfan, yani Koço Uygurlarından geldiği hakkındaki görüş. Bu görüş Yan Fuxue (1991) tarafından ortaya atılmıştır. O, Turfan'da bulunan ağaç tahtaya yazılı Uygurca bir metinde geçen *Sarığ Baş* kelimesine dayanarak, Sarı Uygurların Koço Uygurlarından geldiğini ortaya koymuştur.
6. Son olarak James Hamilton da Sarı Uygurların menşei hakkında dikkat çekici bir görüş ortaya atmıştır. James Hamilton 2000 yılında *Fundamenta'nın* III. Cildinde yayımladığı "Ganzhou Uygur Kağanlığı" başlıklı makalesinde şöyle demektedir: Çince kaynaklarda Huang-tou-hui-hu diye anılan "Sarı Başlı Uygurlar" ilk olarak XI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır ve onlar Khotan ile Lopnur arasındaki Niya bölgesinde yaşıyorlardı. Khotan'ın Müslüman ordusu tarafından işgal edilmesi Khotan bölgesinin İslâmlaşmasını gerçekleştirmiştir. Bu olay Budist Uygurların buralardan kaçmasına yol açmıştır. Bu ilk Sarı Uygurlardan tahmin edebiliriz ki, batıdan doğuya kaçan Uygurlar Ganzhou Uygur Kağanlığından kalan Uygurlarla kaynaşarak bugünkü Sarı Uygurların esas kısmını oluşturmuşlardır ve kendi adlarını da buralardaki Uygurlara vermişlerdir. Onların Sarı başlı Uygur diye anılması Budizmi

benimsemelerinden dolayı olmalıdır (örneğin, Budizme Moğolcada sarı din anlamında *şıra şaşın* denir.).

Sarı Uygurlar bugün Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Gansu Eyaleti'nin Zhangye Şehri'ne bağlı Sunan (Gansu'nun güneyi anlamında) Sarı Uygur Özerk Nahiyesi ile Jiuquan Şehri'ne bağlı Huangnipu Sarı Uygur Muhtar Köyü'nde yaşıyorlar. Sunan'da yaşayan Sarı Uygurlar toplu olarak nahiyenin Minghua, Dahe, Kangle, Huangcheng bölgelerinde ikamet ederler. 1990'de gerçekleştirilen IV. resmî nüfus sayımına göre, Çin'de toplam 12279 Sarı Uygur bulunmaktadır. Bunun içinde nüfusun %96'sını teşkil eden 11809 kişi Gansu eyaleti sınırları içinde, 470 kişi Gansu'nun dışındaki değişik bölge ve şehirlerde bulunmaktadır (Ma 1997: 11-15).

Sarı Uygurlar çok dilli bir Türk topluluğudur. Sunan'da yaşayan Sarı Uygurlar üç çeşit dil kullanmaktadır: Nahiyenin batı yönündeki Dahe bölgesinin Jiu-cai-gou, Xue-quan köyleri Minghua bölgesinin Minghai, Lianhua köyleri ve Huangcheng bölgesinin Jinzitan, Xicheng köylerinde yaşayan Sarı Uygurlar Türk Dilinin bir lehçesi olan Sarı Uygurca'yı kullanırlar; Nahiyenin doğu yönündeki Kangle bölgesi ile Huangcheng bölgesinin Beitian, Dongtan köylerinde yaşayan Sarı Uygurlar Moğol Dilinin bir lehçesi olan Şıra Uygurca yani İlgar dilini kullanırlar; Dahe bölgesinin Shui-guan köyü, Minghua bölgesinin Qiantan köyü ve Jiuquan şehrinin Huangnibao köyünde yaşayan Sarı Uygurlar ise Çince kullanırlar (Chen 1985: 1). Çin'de 1982 yılı yapılan III. nüfus sayımında 10569 Sarı Uygurdan Türkçe konuşanların sayısı 4623 kişiyken, 1990 yılı yapılan IV. nüfus sayımında bu sayı 3693'e inmiştir (Zhong 2000: 6-12). Bu tam merhum Prof. Dr. Saadet Çağatay (1961: 37)'ın ifade ettiği gibi "Bütün yabancı ırk ve unsurlar içinde sıkışıp kalan halk günden güne azalmakta ve günün birinde sadece tarihçe bilinen bir Türk unsuru olarak kalmağa mahkûm olmaktadır".

Sarı Uygurlardaki Gesar Destanı Hakkında

Bilindiği gibi bugün Sarı Uygurların yazı dili bulunmamaktadır. Sarı Uygurların XVII.yüzyılın sonuna kadar en azından tapınaklarında Soğut alfabesi menşeli Uygur Yazısını kullandıkları, daha sonra bilinmeyen nedenlerden dolayı bu yazıyı bıraktıkları bilinmektedir. Bu yüzden Sarı Uygurların bugünkü edebiyatı söz konusu olduğunda yazılı edebiyattan değil sözlü edebiyattan söz etmek zorundayız.

Sarı Uygurlar zengin sayılabilecek sözlü edebiyata sahip bir Türk halkıdır. Sarı Uygurların sözlü edebiyatında halk şiirleri, türküler ve destanlar önemli bir yere sahiptir, özellikle Sarı Uygurların önemli tarihi olayı olan doğuya göç etme maceralarını anlatan *Yuğurlar Xizhi-Hazhidan Geldi* adlı destanı, Tibet menşeli olan kahramanlık destanı *Gesar*, Feodal evlenme âdetlerinden şikayet eden Şaramak, Huangdiyçen gibi cesur kadın tiplerini anlatan *Saramak*, *Huangdiyçen* adlı

destanlar üzerinde durulması gereken çok muhim sözlü edebiyat ürünleridir.

Bildirimim konusu olan Sarı Uygurların Gesar destanını tanıtmaya başlamadan önce bu destanın menşei olan Tibetlerin Gesar destanı hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum¹. Asıl olarak Gesar destanı Tibet halkının kahramanlık destanıdır. Destanın baş kahramanı olan Gesar tanrı tarafından Tibetlere gönderilen olağanüstü güçlere sahip bir ilahî kraldır. Gesar Tibetçe *Ge* sözü ile *sar* sözünün birleşmesinden oluşan birleşik kelime olup yeni kıya taş yada yeni dağ (new rook) anlamındadır.

Gesar destanı Tibetlerde III.yüzyılda şekillenmeye başlayıp XII.yüzyılda ilk şeklini almıştır. XI.yüzyılda Budizmin Tibet bölgesinde yayılmasıyla birlikte Tibet rahipleri de Gesar destanının derlenmesi, istinsah edilmesi gibi işlere iştirak etmeye başlamıştır ve bu dönemde destanın ilk elyazma nushaları ortaya çıkmıştır. Destan Tibetlilerin kadim rivayetleri, efsaneleri, şiir-türküleri ve atasözleri gibi halk edebiyatı ürünlerini temel alarak yaratılmış ve geliştirilmiştir. Gesar Destanı Tibet kültürünün bitmez tükenmez hazinesi ve Tibet halk edebiyatının en yüksek zirvesidir.

Gesar destanında baş kahraman Gesar'ın Tibet halkının refahı için bütün kötülüklerin üstesinden gelerek yabancı kavimler üzerine yaptığı savaşlar anlatılmaktadır. O, Tibetlerin gelişme tarihindeki önemli olayları ve eski Tibetlerin toplum yapısını tüm yönleriyle gösteren bir aynadır.

Sözlü gelenekte yaşatılmış olan Gesar destanının zamanımıza kadar gelebilmesinde Tibetlerin Gesarcı ozanları çok önemli rol oynamıştır. Gesarcı ozanlar hakkında Tibetlerde çok ilginç bir görüş vardır. Onlara göre, Gesarcı ozanlardaki destan söyleme yeteneği öğretilmez ve öğrenilmezdir, Gesarcı ozanların ortaya çıkması şiir ilâhının uyarmasıyla büyük kağan Gesar ile ilgili olan birinin ruhunun bu dünyadaki olası gesarcı ozana göçmesidir. Bu tür görüş Tibetlerdeki Yaşayan Budha'nın ruhunun bu dünyadaki birinin vücuduna göçebilmesi görüşüyle uyum sağlamaktadır. Gesar'ın sözlü olarak yaşatılması ve onun yayılmasında önemli katkıda bulunan Zhaba, Sangzhu, Awangjiacuo, Yuzhu, Ada, Angren ve son zamanlarda yetişen Yumei gibi ozanlar destanın aşağı yukarı 20 bölümünü ezberleyebilmektedir. Bunların içinde 1986 yılında ölen Gesarcı ozan Zhaba en ünlüsü olup, hayattayken Gesar destanının 25 bölüm, 600.000 satırını ezberleyebilmiştir. Gesar araştırmalarında onun ezberlediği kayıt bantları esas alınmaktadır.

Bugüne kadar yapılan derleme çalışmalarından bilindiği üzere, Gesar destanı

¹ Tibetlerin *Gesar* destanı hakkındaki genel bilgiler Çin'de Tibetoloji araştırmalarında nüfuzlu kurumlardan olan Tibetoloji Araştırma Merkezi'nin internet sayfasından alınmıştır. www.zzxhx.com.cn

120 bölüm, 1.500.000 satır, 20.000.000 kelimedenden meydana gelmiş, dünyada bugüne kadar bilinen en uzun destandır. Destanın yaklaşık 70 bölümü Tibetçe olarak yayımlanmıştır.

XIII. yüzyılda Budizmin bir kolu olan Lamaizm Tibet bölgelerinden yayılmaya başlar. Lamaizmle birlikte Tibet halk edebiyatının eşsiz eseri olan Gesar destanı da yayılmaya başlar. İlk olarak Moğollar Gesar destanını Moğolcaya çevirmişler. XIV.yüzyılın ikinci yarısında Gesar Destanı Tuzu, Naxizu ve Sarı Uygurlar arasında da yaygınlaşmaya başlamıştır (Wang 1990).

Sarı Uygurlarda Gesar destanının sözlü gelenekte yaşayan, hikaye türünde birkaç bölümü bulunmaktadır. Bunlardan *Aga Çaodung* başlığını taşıyan bölümü halk arasında yaygın olarak bilinmektedir.

Elimizde destanın orijinal metinleri olmadığı için karşılaştırma imkânı bulamadık. Fakat Zhong Jinwen ile Zhong Fuzu, Wang Xingxian'lerin Sarı Uygurlardaki Gesar destanı hakkında yazdıkları makalede destanın farklı iki bölümünden söz etmektedir. Zhong Jinwen'in tanıtmaya çalıştığı bölümde, destan Sarı Uygur Türklerinin batıdan doğuya göç etmesiyle başlayıp, Sarı Uygur kağanının Gesarın en sevdiği eşini kaçırmasıyla devam eder ve Gesarın eşini kurtarmak için Sarı Uygurlar ile kanlı bir savaşa girdiğini, sonunda Sarı Uygurların kağanı başta olmak üzere 100.000 kişni öldürüp eşini kurtardığını anlatmaktadır. Bu, destanın Tibetçe orijinalindeki Huoling Savaşı adlı iki kısımdan oluşan en uzun bölümüyle örtüşmektedir (Zhong 2000). Zhong Fuzu ile Wang Xingxian'lerin tanıtmaya çalıştığı bölümde, destan kurnaz ihtiyar Çaodung'un büyük gelinini evden kovarak, onu öldürmeye çalışmasıyla başlar. Bu arada Gesar kovulan gelinin çocuğu olarak dünyaya gelir ve destan sonuna kadar Gesar'ın hayatta kalmak için Çaodung'a karşı verdiği mücadeleleri küçük parçalar halinde anlatmaktadır (Zhong, Wang 1998).

Destanın Zhong Jinwen tarafından tanıtılan bölümü ilk olarak 1957 yılında Chen Zongzhen tarafından derlenmiş ve *Yoğur namtar* diye adlandırılmıştır². Fakat 86 satırlı bu kısa metni derleyici yayımlamamıştır. Bu metin 2000 yılında *Merkezî Milliyetler Üniversitesi Dergisi*'nin 27. cilt 129. sayısında "Sarı Uygurların Bir Tarihî Efsanesi Üzerinde İnceleme" başlığıyla Zhong Jinwen tarafından yayımlanmıştır. Aynı bölüm 1958 yılında Tenişev tarafından da derlenmiş ve 1976'da yayımladığı *Stroy Sarig- Yugurskogo Yazıka* adlı çalışmasına alınmıştır. Destanın Zhong Fuzu ve Wang Xingxianler tarafından tanıtılan bölümü yazarlar tarafından derlenmiş olup, metin *Gesaroloji Dergisi*'nin 1998 yıllık sayısında yayımlanmıştır. Bu bölüm Sarı Uygurlar arasında *Aga Çaodung* adıyla yaygın olarak bilinmektedir.

² Buradaki *namtar* Tibetçe bir kelime olup, 'tarihî efsane' anlamındadır.

Sarı Uygurlardaki Gesar destanının sözlü gelenekte yaşatılmasına kendisi Sarı Uygur olan gesarcı An Fafu'nun büyük hizmetleri olmuştur. Ancak yukarıda bahsettiğimiz metinlerin kimin söylediği, An Fafu'dan başka gesarcıların olup olmadığı konularında elimizde bulunan kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

Genel olarak bakıldığında, Sarı Uygur Türklerindeki Gesar destanı ile orijinal Tibetçe Gesar destanı arasında benzerliklerin yanısıra, bazı önemli farklılıklar da bulunmaktadır. Gesar destanı Sarı Uygurlara Lamaizm inancıyla birlikte dışarıdan gelme bir destan olmasına rağmen, destanda Lamaizm unsurlarından daha çok Şamanizmin unsurları bulunmaktadır. Ayrıca destan Sarı Uygurların ünlü göç destanı ile bütünleşmiş, iç içe geçmiş durumdadır. Bu bize Sarı Uygurların Gesar destanını alırken, aynen almadıklarını, onu kendi halk kültürü ve yaşam biçimleriyle birleştirerek yeniden şekillendiklerini göstermektedir (Wang 1989).

Bildirimizin ilk bölümünde de belirttiğimiz gibi, Sarı Uygurlar yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan bir Türk topluluğudur. Bu yüzden Sarı Uygurların kültürel malzemelerini, özellikle sözlü edebiyat ürünlerini derleyip gün ışığına çıkarmak önümüzdeki fevkalade ciddî görevlerimizden biridir. Eğer bu görev yerine getirilmezse, çok yakın bir zamanda Sarı Uygurlar sadece adca bilinen bir Türk topluluğu olarak kalacaktır.

Kaynaklar

- ARIZ, Erkin., (2001). "Sarı Uygurlar Üzerinde Yapılan Araştırmaları- nın Kısa Tarihi", *KÖK Araştırmalar*, Cilt III, Sayı 2., s. 129-146
- , (2002). "Sarı Uygur Araştırmalarının Toplu Bir Kaynakçası", *KÖK Araştırmalar*, Cilt IV, Sayı 1. s. 117-148
- CHEN Zongzhen - Xuanchun LEI / 陈宗振、雷选春, (1985). 西部裕固语简志 / *Xibu Yuguyu Jianzhi* / *Batı Sarı Uygur Dilinin Genel Çizgileri* , 182页, 北京民族出版社 / Minzu Chubanshe , 北京 / Pekin 1985.
- ÇAĞATAY, Saadet, (1962). "Sarı Uygurların Dili", *TDAY Beleten* 1961, s. 37-46.
- DONG, Wenyi / 董文义, (1983). 裕固族操两种语言问题初探 / "Yuguyu Cao Liangzhong Yuyan Wenti Chutan" / " Sarı Uygurların İki Dil Kullanma Meselesi , 《甘肃民族研究》 / *Gansu Minzu Yanjiu*, 1983 – 4, s. 53-61
- FAN, Yumei / 范玉梅, (1983). 裕固族简史/ *Yuguzu jianshi* / *Sarı Uygurların Kısa Tarihi*, 113页, 甘肃人民出版社 / Gansu Renmin Chubanshe , 兰州 / Lanzhou 1983.
- GAO, Zihou / 高自厚, (1981). 裕固族族称研究 / "Yuguzu Zucheng Yanjiu" / "Sarı Uygurların Etnik Adı Üzerinde İnceleme" , 《甘肃民族研究》 / *Gansu Minzu Yanjiu*, 1981年创刊号 / 1981 Kuruluş sayısı
- / 高自厚, (1984). 黄头回纥与河西回鹘的关系 / "Huangtou Huihe yu Hexi Huigu de Guanxi" / "Sarı Başlı Uygurlar ile Heşi Uygurlarının İlişkileri" , 《西北民族文丛》 / *Xibei Minzu Wencun*, 1984 - 2

Sarı Uygur Türklerinde Gesar Destanı Üzerine

- / 高自厚, (1990). 撒里畏吾与蒙古宗王出伯——裕固族源流中蒙古支系的由来、演变及其重大影响 / “Sali Weiwu yu Menggu Zongwang Chubo – Yuguzu Yuanliu zhong Menggu Zhixi de Youlai, Yanbian jiqi Zhongda Yingxiang” / “Sarı Uygurlar ve Moğol Kaganı Çubo --- Sarı Uygurların Etnoniminde Moğol Kolunun Menşesi, Gelişimi ve Büyük Etkileri” , 《西北民族学院学报》 / *Xibei Minzu Xueyuan Xuebao*, 1990 - 4
- GU, Jichen / 顾吉辰, (1987). 也谈“黄头回纥”、“草头鞑靼”及其“九姓鞑靼” / “ye Tan ‘Huangtou Huihe’, ‘Caotou Dada’ jiqi ‘Jiuxing Dada’” / “Sarı Başlı Uygur, Yeşil Başlı Tatar ve Dokuz Tatarlar Hakkında Benimde Görüşlerim”, 《社会科学》 / *Shehui Kexue*, (甘肃 / Gansu) 1987 - 4
- Li, Futong / 李符桐, (1944). 撒里畏兀儿部族考 / “Sali Weiwu’er Buzu Kao” / “Sarı Uygur Kavimleri Hakkında”, 《边政公论》第3卷第8期 / *Bianzheng Gonglun*, Cilt 3, sayı 8, 1944
- MA, Manli / 马曼丽, (1988). 甘肃民族史入门 / *Gansu Minzu Shi Rumen* / *Gansu Milliyetlerinin Tarihine Giriş*, 甘肃人民出版社 / *Gansu Renmin Chubanshe*, 兰州 / Lanzhou 1988.
- MA, Zhengliang / 马正亮, (1997). 裕固族人口的规模及数量变动 / “Yuguzu Renkou de Guimo ji Shuliang Biandong” / “Sarı Uygur Nüfusunun Hâcmi ve Sayı Açısından Değişmesi”, 《中国少数民族人口》 / *Zhongguo Shaoshu Minzu Yanjiu*, 1997 – 2, s. 11 - 15
- ÖLMEZ, Mehmet., (1996). “Sarı Uygurlar ve Sarı Uygurca”, *Çağdaş Türk Dili*, Nisan 1996, sy. 98, s. 31-37.
- QIAN, Boquan / 钱伯泉, (1985). 黄头回纥研究 / “Huangtou Huihe Yanjiu” / “Sarı Başlı Uygurlar Üzerinde İnceleme”, 《新疆历史研究》 / *Xinjiang Lishi Yanjiu*, 1985 - 3
- / 钱伯泉, (1985). 龟兹回鹘国与裕固族族源问题研究 / “Qiuzi Huiguguo yu Yuguzu Zuyuan Wenti Yanjiu” / “Küsen (Kuçar) Uygur Devleti ve Sarı Uygurların Menşesi Meselesi Üzerinde İnceleme”, 《甘肃民族研究》 / *Gansu Minzu Yanjiu*, 1985 - 2
- / 钱伯泉, (1986). 试释“仆固俊”之谜——甘州回鹘国史探讨之一 / “Shi Shi ‘Bugujun’ zhi Mi --- Ganzhou Huiguguo Shi Tantaoshi Zhiyi” / “ ‘Bögüçin’ Üzerinde Açıklamalar - Ganzhou Uygur Devleti Tarihi Hakkında Araştırmalar (1)”, 《甘肃民族研究》 / *Gansu Minzu Yanjiu*, 1986 - 2
- / 钱伯泉, (1987). 甘州回鹘的渊源及其建国初期的史实——甘州回鹘国史探讨之二 / “Ganzhou Huigu de Yuanyuan jiqi Jainguo Chuqi de Shishi --- Ganzhou Huiguguo Shi Tantaoshi zhi Er” / “Ganzhou Uygurlarının Etnonimi ve Devletin İlk Dönemleri - Ganzhou Uygur Devleti Tarihi Hakkında Araştırmalar (2)”, 《甘肃民族研究》 / *Gansu Minzu Yanjiu*, 1987 – 1 ve 2
- / 钱伯泉, (1989). 回鹘在敦煌的历史 / “Huigu zai Donghuang de Lishi” / “Dunhuang Tarihinde Uygurlar”, 《敦煌学辑刊》 / *Dunhuangxue Jikan*, 1989 - 1
- / 钱伯泉, (1989). 张淮深对甘州回鹘国的颠覆活动 / “Zhang Huaishen dui Ganzhou Huiguguo de Dianfu Huodong” / “Zhang Huaishen’in Ganzhou Uygur Devletini Yıkma için Yaptığı Eylemleri”, 《甘肃民族研究》 / *Gansu Minzu Yanjiu*, 1989 - 1
- / 钱伯泉, (1989). 沙州回鹘研究 / “Shazhou Huigu Yanjiu” / “Shazhou Uygurları Üzerinde İnceleme”, 《社会科学》 / *Shehui Kexue*, (甘肃 / Gansu) 1989 - 6

- / 钱伯泉, (1990). 黄头回鹘的源流、居地与名义考——兼谈裕固族族源 / “Huangtou Huigu de Yuanliu, Judi yu Mingyi Kao – Qiantan Yuguzu Zuyuan” / “Sarı Başlı Uygurların Etnonimi, İkamet Ettiği Yerler ve Bu Adın Anlamı – Ayrıca Sarı Uygurların Menşesi Hakkında”, 《西域史论丛》第3辑 / *Xiyushi Luncong*, 3.Cilt, 新疆人民出版社 / Xinjiang Renmin Chubanshe, 乌鲁木齐 / Ürümçi, 1990.
- TANG, Kaijian / 汤开建, (1984). 解开黄头回纥与草头鞑靼之谜 / “Jiekai Huangtou Huihe yu Caotou Dada zhi Mi” / “Sarı Başlı Uygurlar ile Yeşil Başlı Tatarların Sırrı” , 《青海社会科学》 / *Qinghai Shehui Kexue*, 1984 - 4
- / 汤开建, (1985). 关于《龟兹回鹘国与裕固族族源问题研究》一文的几点看法 / “Guanyu ‘Qiuze Huiguguo yu Yuguzu Zuyuan Wenti Yanjiu’ Yi Wen de Jidian Kanfa” / “‘Küsen Uygur Devleti ile Sarı Uygurların Menşesi Meselesi Üzerinde İnceleme’ Başlıklı Makele Hakkındaki Görüşlerim”, 《甘肃民族研究》 / *Gansu Minzu Yanjiu*, 1985 – 3 ve 4
- TENİŞEV, E. R., (1976). *Stroy sarig - yugurskogo yazıka*, (Moskva: Izdatel'stvo “Nauka”).
- WANG, Xingxian / 王兴先, (1988). 《格萨尔》在裕固族地区 / “Gesa'er zai Yuguzu Diqiu” / “Sarı Uygur Bölgesinde Gesar Dastanı”, 《民间文学研究》 / *Minjian Wenxue Yanjiu*, 1984 - 4
- / 王兴先, (1989). 裕固族《格萨尔》初探 / “Yuguzu Gesa'er Chutan” / “Sarı Uygurların Gesar'ı Üzerinde İlk Deneme”, 《格萨尔研究》 / *Gesar Araştırmaları*, 第4集 / Cilt 4, 内蒙古大学出版社 / Neimenggu Daxue Chubanshe, 呼和浩特 / Kökhot 1989.
- / 王兴先, (1990). 藏族、土族、裕固族《格萨尔》比较研究 / “Zangzu, Tuzu, Yuguzu Gesa'er Bijiao Yanjiu” / “Tibet, Tuzu ve Sarı Uygurlardaki Gesar'lar Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, 《西北民族研究》 / *Xibei Minzu Yanjiu*, 1990 - 1
- YANG, Fuxue / 杨富学, (1991). 吐鲁番出土回鹘文木柁铭文初探 / “Tulufan Chutu Huiguwen Muchu Mingwen Chutan” / “Turfan'da Bulunan Ağaç Tahtalar Üzerindeki Eski Uygur Yazıları Üzerinde İlk Deneme”, 《甘肃民族研究》 / *Gansu Minzu Yanjiu*, 1991 - 4
- ZHONG, Fuzu, WANG Xingxian / 钟福祖, 王兴先 (1998). 裕固族<格萨尔>片段 / Sarı Uygurlardaki ‘Gesar’ dan Parçalar, <<格 • 学刊>> / *Gesaroloji Dergisi*, 1998年170-232页 / 1998 Sayısı s. 170-232
- ZHONG, Jinwen / 钟进文, (1995). 裕固族文化研究 / *Yuguzu Wenhua yanjiu / Sarı Uygurların Kültürü Üzerinde Araştırmalar*, 中国民航出版社 / Zhongguo Minhang Chubanshe, 北京 / Pekin 1995.
- / 钟进文, (2000). 一篇裕固族历史传说研究 / “Yipian Yuguzu Lishi Chuanshuo Yanjiu” / “Sarı Uygurların Bir Tarihi Efsanesi Üzerinde Araştırma”, 《中央民族大学学报》 / *Zhongyang Minzu Daxue Xuebao*, 2000 – 2, s. 27 – 33
- / 钟进文, (2000). 西部裕固语的历史地位与使用现状 / “Xibu Yuguyu de Lishi Diwei yu Shiyong Xianzhuang” / “Batı Sarı Uygurcanın Tarihi Yeri ve Bugünkü Kullanım Durumu”, 《西北民族学院学报》 / *Xibei Minzu Xueyuan Xuebao*, 2000 – 2, s. 110 – 115

Kafkas Nart Destanları Üzerinde Bir Motif İncelemesi: “Nart Örüzmek’in Doğuşu”

Ufuk Tavkul

Kafkasya halklarının sözlü edebiyat ürünlerinin en önemli bölümlerinden birini, Kafkas halklarının mitolojisi olarak da adlandırabileceğimiz Nart destanları oluşturmaktadır.

Kafkas mitolojisine göre Nartlar bugünkü Kafkasya halklarının¹ ataları sayılan efsanevî bir halktır. Destanlarda anlatılanlara göre Nartlar atı evcilleştirmişler, demiri bulmuşlardır. Nartlar mertliğin, cesaretin, iyiliğin ve Kafkas kültürünün sembolüdürler. Son derece akıllı ve usta savaşçılar olan Nartlar, insanüstü varlıklar olan düşmanlarını kaba kuvvetle değil, ince zekâları ve kurnazlıkları ile yenmektedirler.

Nart destanlarının dokusunda gerçek ile hayal gücü iç içedir. Eski çağlardan beri söylene gelen olağanüstü varlıklar ve olaylar Nart destanlarında konu edilir.

Nart destanları, değişik dillerde konuşan ve farklı etnik kökenlerden gelen Kafkasya halkları arasında, onların kültürlerini birleştirici önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Karaçay-Malkar, Adige, Abhaz-Abaza, Oset ve Çeçen-İnguş halklarının folklorlarında Nart destanları eski Kafkas kültürünün en belirgin temsilcisi olma özelliği taşımaktadır.

Kafkas halkları arasında yaşayan Nart destanlarının kökeni ve ortaya çıkışı meselesi henüz tam olarak aydınlığa kavuşturulamamıştır. Nart destanlarının Kafkasya halkları arasında doğuşunu ve gelişip yayılışını kesin olarak belirlemek mümkün görünmemektedir. Yüzyıllar boyunca etnik açıdan birbirleriyle karışan ve ortak bir sosyo-kültürel yapı etrafında birleşen Kafkasya halkları arasında Nart destanlarının asıl sahiplerini tespit etmek gibi bir iddiayı ileri sürmek bilimsel açıdan imkânsız olarak görülmelidir.

Günümüzde Nart destanlarına sahip olan her Kafkas halkı bu destanların yaratıcılarının kendi ataları olduklarını ve onlardan diğer Kafkas halklarına yayıldıklarını iddia etmektedirler. Abhaz-Abaza, Adige (Çerkes), Karaçay-Malkar ve Oset bilim adamları Nart adını ve destanlarda yer alan Nart kahramanlarının isimlerini kendi dillerinde açıklamaya çalışırken, bu destanların kendi ataları

¹ Karadeniz ile Hazar denizi arasında uzanan Kafkas sıradağlarının üzerinde ve kuzeyinde kalan bölgelerde yaşamakta olan Abhaz-Abaza, Adige, Karaçay-Malkar, Kabardey, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan halkları “Kafkas kültürü”nü meydana getiren Kafkasya halklarıdır.

tarafından yaratıldığını ve onlardan komşu Kafkas halklarına geçtiğini ispat etmeye de çabalamaktadırlar.

Orta Kafkaslar'da yaşayan ve Hint-Avrupa dillerinin İran koluna mensup bir dilde konuşan Osetleri İskit ve Alan kavimlerinin torunları olarak kabul eden Oset bilimadamı V.İ. Abayev, Nart destanlarının konu ve motiflerinin çok eski İskit efsanelerine dayandığını ve M.Ö. VIII-VII. yüzyıllara kadar uzandığını ifade ederken, aslında bu destanların ilk yaratıcılarının Osetlerin ataları olduğunu da ileri sürmektedir (Nartlar Asetin Halk Destanı 1999: 15). Ancak Abayev M.S. XII-XIV. yüzyıllarda Kafkasya'yı işgal eden Moğollarla olan ilişkilerin Nart destanlarında izler bıraktığını, Nart adının bu dönemde ortaya çıktığını ve *Hemuts* ve *Batraz* gibi Nart destanlarının ana kahramanlarının Moğolca adlar taşımalarının Nart destanları üzerindeki Moğol etkisini gösterdiğini de belirtmektedir (Nartlar Asetin Halk Destanı 1999: 15).

Abayev'e göre Nart adı Moğolca'da güneş anlamına gelen *Nar* kelimesine getirilen çokluk eki *-t* sesi ile oluşturulmuştur ve "Güneşin Çocukları" anlamına gelmektedir (Bayramuklanı 1982: 250).

Karaçaylı bilimadamı M. Habiçev de Nart adının etimolojisini açıklarken bu sözün Türk-Moğol kökenli bir kelime olduğunu ileri sürmekte, ancak Oset bilimadamı Abayev'den farklı bir anlam yüklemektedir. Habiçev'e göre Sagay, Karakalpak, Kumuk ve Karaçay-Malkar Türkçelerinde rastladığımız *nart* sözü "kahraman", "güçlü adam", "şerefli", "haysiyetli" gibi anlamlara gelmektedir. Dolayısıyla Habiçev'e göre nart sözü Kafkas dillerine Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinin temelini oluşturan Alan, Hun-Bulgar ve Hazar Türkçelerinden geçmiştir (Habiçlanı 1975: 217-218).

Nart adının anlamı ve kökeni konusunda Abayev ve Habiçev dışında başka bilimadamları da çeşitli görüş ve fikirler ileri sürmüşlerdir.

Abhaz kökenli araştırmacı B. Ömer Büyüka *Nart* adının Abhazca'da "o askerler", "o yiğitler" anlamına geldiğini ifade etmektedir (Büyüka 1971: 247).

Oset bilim adamı M. Tuganov *Nart* kelimesinin etimolojisini Osetçe kelimelerle açıklamaya çalışmış ve Nart adının Osetçe'de "Bizim Ateşimiz" anlamına gelen *na* + *art* kelimelerinden ortaya çıktığını iddia etmiştir (Bayramuklanı 1982: 249). Adige bilimadamı Şora Nogmov Nart adının Adige (Çerkes) dilinde "Ant'ın Gözü" anlamına gelen *nar* + *ant* kelimelerinden meydana geldiğini ileri sürmüştür. Abhaz bilimadamı Ş.D. İnal-İpa *Nart* sözünü Abhazca "Annenin Ailesi" biçiminde açıklamıştır. Nart destanlarını inceleyen Avrupalı ve Rus bilimadamları da Nart adının anlamı ve kökeni konusunda değişik fikirlere sahiptirler. Söz gelimi, Fransız dil bilimcisi G. Dumézil *Nart* adının eski Arî dilinde "dansetmek" anlamına gelen *nrit* kelimesinden, ya da Sanskrit ve eski İran

dilinde "erkek", "asker" anlamına gelen *nar* kelimesinden ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Rus bilim adamı L.P. Lopatinskiy Nart sözünü Ermenicede "adam, insan" anlamına gelen *mard* sözüne bağlamaya çalışmıştır (Bayramuklanı 1982: 250).

Altaylarda yaşamakta olan Türk boylarından Hakasların, Şorların ve Sagayların da kendi kahramanlık destanlarına *Nart Pak* adını vermeleri *Nart* sözünün Türk-Moğol kökenli olabileceğini ve Türk boylarının Orta Asya'dan batıya göçleri sırasında Kafkasya'ya taşındığını düşündürmektedir (Karaketov 1995: 55).

Kafkasya'da yüzyıllar boyu birlikte yaşayan Adige, Abhaz-Abaza, Karaçay-Malkar, Çeçen-İnguş ve Oset halklarının Nart destanlarında benzer motiflerin yer aldığı görülmektedir. Sosyolojik açıdan Kafkasya halkları arasındaki kültürleşmeye en güzel örneği teşkil eden Nart destanları Kafkas halklarının kültürlerini birleştirici bir unsur olmaktadır.

Karaçay-Malkar Nart Destanları ile Adige, Abhaz ve Oset Nart Destanları Arasındaki Paralellikler

Kafkas halklarının ortak kültür ürünleri olan Nart destanları temelde birbirine benzemekle birlikte, konu, biçim ve söyleniş yönünden farklılıklar göstermekte, her halkın kendisine has millî vasıflarını barındırmaktadır. Söz gelimi, Abhaz ve Adige Nart destanları eski Yunan mitolojisiyle benzerlikler gösterirken, Karaçay-Malkar Nart destanları Altaylara ve eski Türk mitolojisine yakındır (Potanin 1899).

Karaçay-Malkar Nart destanlarına göre Nart kahramanlarının yaşadıkları yerler Kuban vadisinden Arhız'a kadar olan topraklar, Elbruz dağının etekleri, Çegem, Bızıngı, Dıh Tav bölgelerinden Kazman Tav (Kazbek dağı) eteklerine kadar uzanan bölgelerdir. Destanın bazı bölümlerinde Nartlar İdil (Volga) ırmağı kıyılarına uzanırlar.

Adige Nart destanlarına göre Nart kahramanlarının yaşadıkları yerler Kuban ırmağı boyları olarak gösterilir. Abhaz-Abaza Nart destanlarına göre ise Nart kahramanları Kuban, Kislovodsk (Narsana), Zelençuk, Kuma (Gum) ve Bzıb ırmağı dolaylarında yaşamışlardır.

Nart destanlarının bütün varyantlarında rastlanan demirci Nart kahramanı Karaçay-Malkar Nart destanlarında *Debet* ya da *Devet* adını taşıırken, Adige Nart destanlarında demirci Nart kahramanı *Tlepş* adıyla karşımıza çıkar. Abhaz-Abaza Nart destanlarında aynı özellikleri taşıyan demirci Nart'ın adı *Aynarij* ya da *Aynariji'*dir. Oset Nart destanlarında ise demirci tanrı özelliğine bürünen bu

karakter *Kurdalagon* adını almaktadır. Sonuçta Kafkas halklarının Nart destanlarının hepsinde demirci Nart kahramanı motifi farklı adlarla yer almaktadır.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Nartların lideri olarak karşımıza çıkan *Örüzmek* Oset Nart destanlarında *Wrijmeg* ya da *Urızmag* adını taşır. Oset Nart destanlarında *Wrijmeg* gözü pek bir savaşçı, zeki ve kusursuz bir şef olarak tasvir edilir (Canaytı 1977: 6). Adige destanlarında aynı özellikleri taşıyan karakterin adı ise *Wuerzemec* veya *Wuezirmes*'dir. Abaza Nart destanlarında bu kahraman *Wuarzamağ* adıyla tanınır.

Karaçay-Malkar Nart destanı kahramanlarından biri olan *Batraz* ~ *Batrez* ya da *Batıraz* Oset Nart destanlarında *Batraz* adıyla karşımıza çıkar (Canaytı 1977: 6). Cesur, korkusuz ve güçlü kişiliği ile bu kahraman Karaçay-Malkar ve Oset destanlarında ortak özellikler taşır. Adige Nart destanlarında bu kahraman *Beterez* ~ *Peterez* adlarıyla tanınır. Abhaz Nart destanlarında *Pataraz* olarak görülen bu kahramanın Abaza Nart destanlarındaki adı *Paterez*'dir (Özbay 1990: 68).

Karaçay-Malkar Nart destanlarında *Örüzmek*'in karısı olan *Satanay* güzelliğin ve bilgeliğin sembolüdür. Doğa üstü güçlere ve sihirlere sahiptir. Nartlar *Satanay*'a danışmadan hiç bir işe kalkışmazlar (Ortabayeva 1994: 105). *Satanay* Oset Nart destanlarında *Satana* veya *Şatana* adını taşır ve Karaçay-Malkar Nart destanlarındaki aynı özelliklere sahiptir. *Wrijmeg* ve *Batraz* her zaman *Satana*'ya akıl danışır ve *Satana* her zaman onları zor durumdan kurtarır. Adige Nart destanlarında *Satanay* farklı söylenişe sahiptir. *Kabardeyler*'de *Sataney Guaşe*, *Abzeh-Şapsığlar*'da *Setenay*, *Abazalar*'da *Seteney* şeklinde karşımıza çıkan bu kadın Nart kahramanının adı *Çeçen-İnguş* Nart destanlarında *Sela Sata*, *Gürcü-Svanlar*'da ise *Sataney* şeklindedir (Tavkul 1987: 23). Abhaz Nart destanlarında *Sataniya* veya *Sataney* adını alan bu karakter Abhazca'da "orta direk" anlamına gelen *guaşa* unvanını taşır ve 101 kardeşten meydana gelen Nart ailesinin annesidir (Büyüka 1971: 247). *Guaşe* unvanı Adige-Kabardey dillerinde ise "prenses, hanımefendi" anlamlarına gelir.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında *Sosurka* ya da *Sosuruk* adını taşıyan kahramanın granit taşından doğduğu anlatılır. Adige Nart destanlarındaki *Sosrukua* veya *Sosrikua* ile Oset Nart destanlarındaki *Sozriko* aynı karakterdir. Karaçay-Malkar Nart destanlarında akıllı, kurnaz kişiliği ile ön plana çıkan *Sosurka* ile Oset Nart destanlarında yer alan *Sozriko* paralel özelliklere sahiptirler. Abhaz Nart destanlarında ise bu kahraman *Sasrikua* veya *Sasruka* adlarıyla karşımıza çıkar.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında *Debet*'in en büyük oğlu *Alavgan*'ın bir dev kadınıyla evlenmesinden doğan *Karaşavay* adlı oğlunun olağanüstü güçlere sahip

olduğu anlatılır. Karaşavay istediği zaman istediği kılığa girebilir. Oset Nart destanlarında ise Karaşavay'ın paraleli olan karakter *Suvay* adını taşır. Adige Nart destanlarında *Kanje oğlu Şavey* adını taşıyan karakter de aynı özelliklere sahiptir. Bu kahraman Abaza Nart destanlarında *Tatar oğlu Şavuey* adıyla tanınır. Karaçay-Malkar Nart destanlarında Karaşavay düşmanlarına güçsüz görünmek için eski elbiseler giyerek dolaşır. Aynı motif Adige Nart destanlarında da vardır. Adigelerde Şavey'in savaşlara ve seferlere eski elbiseler giyerek katıldığı yer alır.

Nart destanları Kafkasya halklarının ortak destanları olmakla birlikte her halkın Nart destanı kendine özgüdür ve aralarında önemli farklılıklar vardır. Bu durum Kafkasya'daki her halkın farklı sosyo-kültürel süreçlerden geçerek kültürünü geliştirmesi ile yakından ilgilidir. Bu bakımdan Kafkas halklarının Nart destanlarında karşımıza çıkan farklı motifler bu halklar arasındaki farklılığı değil, kültürel çeşitliliği yansıtmaktadır. Neticede Kafkas halklarının ortak edebî ürünleri olan Nart destanları bölgeden bölgeye farklılıklar gösterse de, taşıdıkları paralel unsurlar onların aynı kaynaktan doğduğuna şahitlik etmektedir.

Nart Destanlarında Örüzmek-Wrijmeg-Urızmag-Wuerzemec-Wuezirmes Adlarını Taşıyan Nart Kahramanının Doğuşu

Karaçay-Malkar, Oset, Adige, Kabarvey ve Abaza Nart destanlarının ortak kahramanı olan Örüzmek-Wrijmeg ya da Wuezirmes adlı Nart'ın olağanüstü doğuş hikâyesi, Karaçay-Malkar, Oset ve Adige-Kabarvey Nart destanlarında farklı biçimlerde yer almaktadır.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Örüzmek adlı kahramanın doğuşu şöyle anlatılır (Curtubaylanı 1995: 161):

Karaçay-Malkar Türkçesi

Bir colda Nartlanı ömürlerinde, Nart Debet tavлага temir taşla cıyarga ketgendi. Keçe ol bir dorbunda kalgandı. Keçe ortada dorbunnu teşiginden bir seyir kök carık urub, dorbunnu için küñça carıthandı. Debet seyirsiniñ tışma çıkgandı. Bütev duniyanı köz kamatırça carıtıb, kökde bir ulla uzun kuyruklu culduznu uçub barganın körgendi.

Ol culduz uçub barıb, bek uzakda eki ulla tavnu arasında tavlanı zımgırdatıb, duniyanı kaltıratıb tüşgendi.

Debet keçe bolganına karamay, arı atlangandı.

Arı Debet üç küñ bla üç keçeden sora cetgendi. Ol eki tavnu arası kab-kara bolub, küyüb tura edi. Karağanında, bir bek ulla teren çungurnu ortasında eki carılğan bir ulla kök taşnı körgendi. Anı içinde va bir tulpar çaşçık. Ol sabıyçık bir mazallı börünü boynundan katı

tutub eme edi.

Bütev ol tiyreni kanatlıları, canıvarları cıyılıb, ol seyirge karab tura edile. Debet alaga hapar sorganda, bir kart kuş alay aythandı:

- Biz keçe cuklab turganlay, kökden bir kuyruklu culduz uça kelib, bütev bu tögerekni küydürüb, ma bizni bu ulla kölübüzge tüşgendi. Kölnü suvu kaynab kurugandan sora, biz anı tübünde bu çaşçıknı körgebiz. Ol cılab, kıcırb köb turgandı, alay anı katına barınga biribiz da bazımaganbiz. Bu börünü va bu sagatda gitçe balaları bardı da, ol aşdan igi toymaydı. Ol, bayam, anı aşayım deb bargan bolur edi katına. Alay bu çaşçık sermeb, anı buvarga azdan koygandı. Amalsız etib, anı emib başlagandı.

Nart Debet ol çaşçıknı katına barganda, ol ösüib üçcılık bolub tura edi. Anı Debet birgesine alıb, Nart elge tebreğendi. Ala elge ceterge, çaşçık ösüib ceticillik bolgandı.

Colda bara, Debet Nart koyçulanı koşlarına kaythandı. Ol alaga çaşçıknı haparın aythanda, ala: "Seni kesingi ontoguz ulanın bardı. Ne eterikse bu börü emçekni? Andan ese bizge ber, - deb tilegendile. -Börünü emib bu sabiy börüile bla cuvuk bolgandı, endi bu bolgan koşha börüile çabark tüyüldüle", - degendile.

Nartla bir-birlerinden cuk tilesele, anga "ogay" degen töre bolmagandı. Debet ol çaşçıknı dev tulpar bollugun körüb, temirçi etib, anga ne ustalığın da üretirge muratı bolgandı. Alay Nart koyçula tilegenlerinde, çaşçıknı alaga koygandı.

Çaşçıkgı Nartla börü emçek deb turgandı. Artta ol ösüib, kerti Nart bolganında, Öriüzmek deb koygandı.

Türkiye Türkçesi

Bir keresinde Nartların zamanında, Nart Debet dağlara demir taşlar toplamaya gitmiş. Gece o bir mağarada kalmış. Gece yarısı mağaranın kapısından hayret verici mavi bir ışık vurup, mağaranın içini gündüz gibi aydınlatmış. Debet hayret edip dışarı çıkmış. Bütün dünyayı göz kamaştırarak kadar aydınlatıp, gök yüzünde büyük bir uzun kuyruklu yıldızın kayarak gittiğini görmüş.

O yıldız kayarak gidip, çok uzakta iki büyük dağın arasında dağları sarsarak, dünyayı titreterek düşmüş.

Debet gece olmasına da aldırmadan, oraya doğru yola çıkmış.

Debet oraya üç gün üç geceden sonra varmış. O iki dağın arası kap-kara olup, yanıp duruyormuş. Baktığında, büyük ve derin bir çukurun ortasında ikiye yarılmış büyük bir mavi taş görmüş. Onun içinde ise bir gülbüz erkek çocuk. O çocuk iri bir kurdu boynundan sıkıca tutup emiyormuş.

Bütün o çevrenin kuşları, hayvanları toplanıp, o hayret verici durumu seyreliyorlarmış. Debet onlara haber sorduğunda, yaşlı bir kartal şöyle söylemiş:

- Biz gece uyurken, gökten bir kuyruklu yıldız kayarak gelip, bütün bu çevreyi yakıp, işte bizim bu büyük gölümüze düştü. Gölün suyu kaynayıp kuruduktan sonra, biz onun dibinde bu erkek çocuğunu gördük. Ol ağlayıp, bağırıp çok durdu, ama hiç birimiz onun yanına gitmeye cesaret edemedik. Bu kurdun ise şimdi küçük yavruları var da, o yiyeceklerden iyi doymuyor. O, mutlaka, onu yiyeyim diye onun

Kafkas Nart Destanları Üzerinde Bir Motif İncelemesi: "Nart Örüzmek'in Doğuşu"

yanına gitmiştir. Ama bu çocuk tutup yakalayıp, az kalsın onu boğuyordu. Çaresiz bırakıp, onu emmeye başladı.

Nart Debet o erkek çocuğunun yanına gittiğinde, o büyüüp üç yaşına gelmişti. Debet onu beraberine alıp, Nart ülkesine doğru yola çıktı. Onlar ülkeye gelirken, küçük erkek çocuk büyüüp yedi yaşına geldi.

Yolda giderken, Debet Nart çobanlarının çiftliklerine uğradı. O onlara çocuğun hikâyesini anlattığında, onlar: "Senin ondokuz oğlun var. Ne yapacaksın bu kurt yavrusunu? İyisi mi bize ver, - diye istediler. -Kurdu emip bu çocuk kurtlarla akraba olmuş, artık bunun olduğu çiftliğe kurtlar saldırmazlar", - dediler.

Nartlar birbirlerinden bir şey isteseler, ona "hayır" demek âdet değilmiş. Debet o çocuğun muazzam bir kahraman olacağını görüp, demirci yapıp, ona bütün ustalığını öğretmeyi arzu ediyormuş. Fakat Nart çobanları istediklerinde, Çocuğu onlara bırakmış.

Çocuğa Nartlar Kurt Yavrusu demişler. Sonra o büyüüp, gerçek bir Nart olduğunda, Örüzmek demişler.

Destanlara göre Örüzmek Nartların en akıllısı ve en yaşlısıdır. Ondan "*Nartları Tamadası*" (Nartların Önderi/Lideri) diye bahsedilir. Bir mesele karşısında iyi düşünen, doğru karar veren, ağır başlı kişiliği ile tanınır. Karaçay-Malkar Nart destanlarında Örüzmek şöyle tanımlanır:

Nart Örüzmek süyşe kökge uçandı Nart Örüzmek isterse göğe uçarmış
Kökde bulutları celça çaçandı Gökte bulutları rüzgar gibi dağıtırmış

Örüzmek adının kökeni konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bize göre Örüzmek adı Dede Korkut destanlarında da adı geçen eski Türk destan kahramanı *Oruz Bek* ile ilişkilidir.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Örüzmek gökten düşen bir gök taşının içinden çıkan ve bir kurt tarafından süt içirilerek büyütülen bir karakter olarak karşımıza çıksa da, destanın bazı varyantlarında Örüzmek'ten "Ushurtuk oğlu Örüzmek" biçiminde bahsedilmesi dikkatlerden kaçmamaktadır. Söz gelimi, destanın kimi bölümlerinde Nartların *Devetler* ve *Ushurtuklar* adlarıyla iki büyük soya ayrıldıkları, Nart Alavgan'ın ovada yaşayan Devetlerden, Nart Örüzmek'in ise dağda yaşayan Ushurtuklardan olduğu anlatılır (Curtubaylı 1995: 23). Ushurtuk'un bir soy ve kişi adı olduğu destanda yer alan şu satırlardan da anlaşılır:

Örüzmek savlay Nartı başıdı Örüzmek bütün Nartların başıdır
Ushurtukları Ushurtuknu çaşıdı Ushurtukların Ushurtuk'un oğludur

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Örüzmek'in hem gök yüzünden düşen bir

gök taşından doğduğu, hem de Ushurtuk'un oğlu olduğunun yer alması bir çelişki gibi görünmektedir. Destan metinlerinde Ushurtuk adlı Nart kahramanı için özel bir bölüm olmamakla birlikte, *Ushurtuknu Küyü* (Ushurtuk'un Ağıtı) adlı kısa bir metin bize onun da bir Nart destan kahramanı olduğunu, ancak hatırasının Karaçay-Malkar Nart destanlarında unutulduğunu göstermektedir. Destanın bazı varyantlarında Ushurtuk (ya da Shurtuk) Nartların terkettikleri bir köyün adı olarak geçer (Curtubaylanı 1995: 151). Alavgan oğlu Karaşavay adlı Nart, Nartları tekrar Ushurtuk'a getirip yerleştirir. Destanın kimi varyantlarında ise Nart ülkesinin adı Ushurtuk'tur.

Ushurtuk adının anlamı ve kökeni konusunda Karaçay-Malkar bilim adamları ve araştırmacıları tarafından ortaya konmuş tatmin edici bir belge ve açıklama yoktur. Nart destanları konusundaki araştırmalarıyla tanınan Karaçaylı bilim adamı Umar Bayramukov Shurtuk ya da Ushurtuk adının eski Türkçe'de "Kurt Oğlu / Kurdun Çocukları" gibi anlamlara geldiğini belirtirken, etimolojik açıklamasını *S+hurt+uk* kelimesinde yer alan *hurt* ve *uk* kelimelerine dayandırarak, bu kelimelerin eski Türkçe'de "kurt" ve "oğlu" anlamlarına geldiklerini ileri sürmektedir (Bayramuklanı U. 1982: 249). Ancak bilindiği gibi kurt bütün eski Türk lehçelerinde "böcü" ya da "böcü" adlarıyla tanınır. Böcü adının tabu sayılması neticesinde Anadolu Türkleri arasında adı terkedilerek, onun yerine zararsız bir hayvan olan (elma kurdu, kiraz kurdu gibi) *kurt* adı yerleşmiştir. Dolayısıyla Kafkasya'da Karaçay-Malkar Türkçesinde kurda "böcü" yerine *kurt* ya da *hurt* denilmesi mümkün değildir. Bu bakımdan Umar Bayramukov'un Ushurtuk adının etimolojik açıklaması bilimsel bir temele dayanmamaktadır.

Ushurtuk adının kökeni Karaçay-Malkarlılara komşu yaşayan Osetlerin Nart destanlarıyla yakından ilişkilidir. Oset Nart destanlarında Wrijmeg veya Urızmag adlarıyla tanınan Nart kahramanının babasının adı *İhşarteg* veya *Ahsartag* olarak geçer. Oset Nart destanlarında Nartların ulu atasının adı Sweşşe'dir. Sweşşe'nin Bore, Dzilew ve Bolatberjey adlarında üç oğlu olur. Dzilew ve Bolatberjey devlere karşı yapılan savaşlarda ölürler. Bore'nin Werheg adında bir oğlu olur. Werheg'in ise İhşar ve İhşarteg (Ahsartag) adlarında ikiz oğulları dünyaya gelir. Bunlardan İhşarteg (Ahsartag) Wrijmeg ve Hemits adlı Nartların babasıdır. Oset Nart destanlarında Wrijmeg'in doğuşu şöyle hikâye edilir:

Nartların o zamanki büyükleri Werheg idi. Werheg'in ikiz oğulları oldu. İlki **İhşar (Ahsar)**, ilk horoz ötümünde; ikincisi **İhşarteg (Ahsartag)** son horoz ötümünde doğdu. Werheg oğullarının doğumu şerefine bir şölen düzenleyerek her tarafa haberler gönderdi. Göklerden Kurdalegon'a, denizlerden Donbettır'a kadar, bütün Nartların ileri gelenleri, kuş sütüne kadar her şeyin bulunduğu bu zengin şölene çağrıldılar. Kurdalegon Werheg'in çocuklarına İhşar ile İhşarteg adlarını verdi. İhşar ile İhşarteg gündüzleri dört parmak, geceleri de birer karış büyüyerek kısa zamanda geliştiler. Her geçen gün yiğitlikleriyle çevreye ünlerini duyurdular. Her tarafta

*Kafkas Nart Destanları Üzerinde Bir Motif İncelemesi: "Nart Örüzmek'in
Doğuşu"*

kendilerinden söz ettirdiler.

Nartların geniş ve büyük bahçesinde, dünyada başka bir benzeri ve eşi bulunmayan bir elma ağacı vardı. Bu ağacın üstünde yılda bir kere, ölümün dışında her türlü hastalığa ve derde deva olan tek bir altın elma yetişirdi. Bu altın elma bir gün içinde olgunlaşır, Nartların nöbet beklemelerine rağmen gece olunca bilinmeyen kişiler tarafından çalınırdı. Günlerden bir gün ağacı bekleme sırası Werheg'e geldi. O da ikiz oğullarına bahçeye gidip o gece altın elma ağacını beklemelerini söyledi. İki kardeş ok ve yaylarını alarak bahçeye gittiler ve ağacı beklemeye başladılar. Akşam olunca aralarında görev bölümü yaptılar. Önce Ihşar uyudu, Ihşarteg de ağacı beklemeye koyuldu. Şafak sökerken bir de baktı ki, çevre gündüz gibi aydınlandı. Elma ağacına üç güvercin kondu. Tam elmayı koparacakları sırada, ok ve yayıyla hazır bekleyen Ihşarteg okunu fırlatarak güvercinlerden birini vurdu. Sonra da Ihşar'ı uyandırarak olanları anlattı. Ihşarteg güverciniden akan kanları ipek bir mendile koyarak yanına aldı. İki kardeşler güverciniden akan kan izlerini takip ederek deniz kıyısına vardılar. Ihşarteg kardeşine dönerek: "Ben denize dalıp, ne pahasına olursa olsun onları bulacağım. Sen beni burada bekle. Eğer suyun içinden beyaz köpükler çıkarsa, bir yıla kadar mutlaka dönerim. Kırmızı köpükler çıkarsa eve dön, beni boşuna bekleme" dedi. İki kardeş vedalaştılar. Ihşarteg denize dalarak dibe doğru yüzmeye başladı.

Denizin dibinde Ihşarteg her tarafı camdan yapılmış bir sarayla karşılaştı. Kapıda iki kız ve yedi erkek kardeşi üzgün oturlarken gördü. Selam vererek yanlarına gitti. Büyük kardeş "Burası denizlerin hâkimi Donbettur'ın evi" dedi. Ihşarteg üzüntülerinin sebebini sordu. Küçük kızkardeşleri Dzerşe'nin Nartların altın elmasını çalarken vurulup yaralandığını, onu iyileştirene onu vereceklerini söylediler. Dzerşe'nin iyileşebilmesi için vurulduğu sırada dökülen kanlarının toplanarak yarasına sürülmesi gerekiyordu. Ihşarteg onu iyileştireceğini söyleyerek Dzerşe'nin yattığı odaya girdi. Kızın güzelliği karşısında donup kalan Ihşarteg yanındaki ipek mendili çıkararak içindeki kanları Dzerşe'nin yarasına sürdü. Dzerşe olduğundan yedi kat daha güzelleşerek ayağa kalktı. Deniz altında Ihşarteg ile Denizler hâkimi Donbettur'ın kızı Dzerşe'nin dokuz gün dokuz gece düğünleri yapıldı. Bir süre sonra Ihşarteg yanına karısı Dzerşe'yi de alarak su üzerine çıktı.

Kıyıda kalan Ihşar, ikiz kardeşinin denize dalmasından sonra beyaz köpükler çıktığını görünce onun sağ olduğunu anlamış ve dönüşünü beklemeye koyulmuştu. Bir gün yine suya bakarken köpüklerin kabardığını gördü ve kardeşinin gelmek üzere olduğunu anlayarak, ona yiyecek bir şeyler hazırlamak üzere ava çıktı. Ihşarteg ile Dzerşe suyun üzerine çıktıklarında kıyıda Ihşar'ın çadırını gördüler. Dzerşe dinlenmek için çadıra girdi, Ihşarteg de kardeşi Ihşar'ı aramaya gitti. Ihşarteg gittikten bir süre sonra ikiz kardeşi Ihşar avdan çadırına geri döndü. Dzerşe onu görünce kocası Ihşarteg sandı ve neden geç kaldığını sordu. Ihşar onun kardeşi Ihşarteg'in karısı olduğunu anladı. Dzerşe Ihşar'a yaklaştıkça o kaçıyordu. Bu durum Dzerşe'yi üzdü. Bir köşeye çekilerek "Ihşarteg artık beni sevmiyor" diye

sessizce ağlamaya başladı. Gece Ihşar kendi yamçısını Dzerşe'nin altına, kardeşininkini de üzerine sererek onu yatırdı. Kamasını çıkarıp aralarına koydu ve o da yere uzandı. Dzerşe bu duruma büsbütün içerledi ve yamçıları kaldırıp bir tarafa fırlatarak ağlamaya başladı. O sırada kardeşini aramaya çıkan Ihşarteg avladığı geyikle birlikte geri döndü ve çadırdan içeri girdi. Dzerşe'yi ağlar vaziyette gören Ihşarteg kardeşinin onu üzecek bir şey yaptığını zannederek kamasını çekti ve Ihşar'ın kalbine sapladı. Onu görünce olanları anlayan Dzerşe kardeşinin bir suçunun olmadığını anlattı. Gerçeği öğrenen Ihşarteg kardeşini öldürdüğü için büyük bir üzüntüye kapılarak kamasını kendi kalbine sapladı. Kısa sürede kocasının ve ikiz kardeşinin ölümüne şahit olan Dzerşe tekrar denize dalarak Denizler hâkimi Donbettır'ın sarayına döndü. Bir süre sonra hamile olduğunu anlayan Dzerşe ikiz erkek çocuk sahibi oldu. İşte Ihşarteg'den olan bu çocuklara **Wrjmeg** ve **Hemuts** adlarını verdiler. (Canaytı 1978: 24-25; Nartlar 1999: 102-110)

Oset Nart kahramanı *Ihşarteg* ya da *Ahsartag*'ın Karaçay-Malkar Nart destanlarına *Ushurtuk* adıyla geçmesi yukarıdaki izahlardan sonra mümkün görünmektedir. Nart destanlarının Oset varyantında yer alan bu hikâye, Karaçay-Malkar Nart destanlarındaki "Ushurtuk oğlu Örüzmek" ifadesine de açıklık kazandırmaktadır.

Kabardey Nart destanlarında Wuerzemes adıyla yer alan bu kahramanın doğuş hikâyesi Oset Nart destanlarıyla paralellik taşımaktadır. Hikâye kısaca şöyledir:

Nartların sihirli ağaçlarında yetişen altın elma her defasında çalınmaktadır. Nart Dode'nin ikiz oğulları **Pıce** ve **Pızğheş** silahlanarak nöbetleşe ağacın altında beklemeye koyulurlar. Elmayı çalmaya gelen üç güvercinden birini Pızğheş ok atıp yaralar. Güvercinden yere damlayan kan izlerini mendiliyle silerek kardeşi Pıce'yi uyandırır ve deniz kıyısına kadar devam eden kan izlerini takip ederler. Pızğheş kardeşine onu beklemesini söyleyerek kendisini dalgaların kucığına atar ve sularda kaybolur. Denizin dibinde büyük bir saraya rastlar. Su altı tanrıçasının oğlu olan yedi kardeş Pızğheş'i saraya davet ederler. Yedi kardeş ona üç de kızkardeşlerinin olduğunu, içlerinden birinin Nartların altın elmasını güvercin kılığında çalarken vurulup yaralandığını, iyileşebilmesi için Nart ülkesinde kalan kanından bir parçanın gerekli olduğunu anlatırlar. Pızğheş mendilinde getirdiği kanı onlara vererek kızkardeşlerinin iyileşmesini sağlar. Pızğheş'i Yemgazeş Guaşe adlı kızkardeşleriyle evlendiren su altı tanrıçasının oğulları onlara büyük bir düğün düzenleyerek Nart ülkesine geri gönderirler. Denizden karaya çıkan Pızğheş ve karısı orada kendilerini bekleyen Pıce'nin yaptığı kulübeyi görürler. Pıce avlanmak üzere ormana gitmiştir. Pızğheş onu arayıp geldiğini haber vermek için ormana girer. bir süre sonra Pıce omzunda avladığı bir geyikle kulübeye girer. Onu gören Yemgazeş kocası sanarak boynuna sarılır. Bu sırada kulübeye dönen Pızğheş ikiz kardeşinin karısıyla birbirlerine sarıldıklarını görerek büyük bir üzüntüye kapılır ve

Kafkas Nart Destanları Üzerinde Bir Motif İncelemesi: "Nart Örüzmek'in Doğuşu"

okunu çekip gök yüzüne fırlatır. Bulutları delip geçen ok büyük bir hızla yer yüzüne düşerken Pızğheş okun tam altında durur ve yedi kat yerin dibine geçen ok Pızğheş'in de başını delerek onu öldürür. Kardeşinin ölümünden sorumlu olduğunu anlayan Pıce kılıcını çekerek kendi göğsüne saplar ve kardeşinin yanına düşer. Kocasının ve ikiz kardeşinin ölümüne şahit olan Yemğazeş kendisini denizin sularına atar ve suların altındaki evine döner. Kocasını Pızğheş'ten bebek bekleyen Yemğazeş'in denizlerin altında doğurmasına su altı tanrıçası olan annesi izin vermez. Yemğazeş Nartların ülkesine geri döner ve orada ikiz çocuk doğurur. Birine Nart **Wuezırmes**, birine Nart **Yımıs** adını verirler (Özbay 1990: 183-193).

Adige Nart destanlarının Bjeduğ varyantında da **Wuerzemec** adlı Nart kahramanının deniz altı tanrıçası Psithaguaşe'nin kızı Miğzeşe Guaş'e'nin oğlu olduğu yer alır (Özbay 1990: 172).

Sonuç olarak, Oset ve Adige-Kabardey Nart destanlarında Wrijmeg ya da Wuezırmes adlı Nart kahramanının doğuşu motifinin birbirinden etkilendiği, Karaçay-Malkar Nart destanlarında ise Örüzmek'in doğuşu motifinin farklı bir kaynağa dayandığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- BAYRAMUKLANI, Umar, (1982). "Karaçay folklorunda Shurtuknu tuvdukları", *Şorka.*, Çerkessk, 249-258.
- BÜYÜKA, B. Ömer, (1971). *Abhaz mitolojisi anaç mı?*, İstanbul: İstanbul Matbaası.
- CANAYTI, İvan, (1977). "Asetinler'de Nart efsaneleri", (Çev. : İlhan TEKİN), *Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi*, 8 (43): 6-8.
- , (1978). "Asetinler'de Nart efsaneleri", (Çev. : İlhan TEKİN), *Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi*, 8 (46): 24-25.
- CURTUBAYLANI, Mahti, Hamit MALKONDULANI, (1995). *Nartla*, Nalçik: Elbrus.
- HABIÇLANI, Magomet, (1975), "Karaçay Nart eposnu Nartlarını üsünden", *Zamanın Avazı. Karaçay Cazuvçula bla İlmu Kullukçulanı Çıgarmalarını Cıymıdğı*, Çerkessk, 216-227.
- KARAKETOV, M.D., (1995). *İz traditsionnoy obryadovo-kultovoy jizni Karaçayevtsev*, Moskva: Nauka.
- Nartlar. Asetin Halk Destanı* (1999), (Çev. Kayhan YÜKSELER), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ORTABAYEVA, R., T. M. HACİYEVA, A.Z. HOLAYEV, (1994). *Nartı. Geroişeskiy epos Balkartsev i Karaçayevtsev*, Moskva: Nauka.
- ÖZBAY, Özdemir Yismeyl, (1990). *Mitoloji ve Nartlar*, Ankara: Kaf Dağı yayınları.
- POTANIN, G.N., (1899). *Vostojniye motivi v srednevekom evrope epose*, Moskva.
- TAVKUL, Ufuk, (1987). "Karaçay-Malkar Nart efsaneleri", *Kuzey Kafkasya*, 11 (64-65) : 23-26.

Uygur Türklerinde Bilmece

Erkin Emet

Uygur Türklerinde bilmece çok eski tarihlere dayanır. “Bilmece”ye Azerbaycanlılarda *tapmaca*, Kırgızlarda *tapışmak*, Tatarlarda *tapışmak*, Başkurtlarda *yumak*, Türkmenlerde *tapmaça*, Tuvalarda *tvızık*, Moğolcada *tagaburi*, Uygur Türklerinde ise *tepişmak* denmektedir. *Tepişmak* kelimesi anlamından da belli olduğu gibi ‘bulmak’, ‘düşünmek’, ‘aramak’ demektir. Bilmeceler şekil bakımından oldukça kısa olup, ata sözü ve deyimlere benzemektedir. Ancak anlam bakımından farklıdır.

Bilmecelerin atasözleri ve deyimlerle benzerlikleri vardır. Yani tarihî süreç içerisinde, sürekli yenilenerek gelişmiştir. Toplumun gelişmesiyle ortaya çıkan yenilikler bilmecelere de yansımıştır.

Genel anlamda söylersek bilmecelerin yaratıcıları halktır. Bundan dolayı bilmeceyi aslında halk edebiyatı inceler. Bunların dışında halk arasında bilmece yaratan kişiler de bulunmaktadır. Bazı yazar ve şairler halk arasındaki bilmecelerden yararlanarak yeni bilmeceler yaratır ve geliştirir.

Eski Uygur şiirlerine bakacak olursak, bazı şiirlerin *muğamme* (anlamı gizli olan) şeklinde yazıldığını görürüz. Bu da eskiden beri Uygurlarda bilmecenin mevcut olduğunu aynı zamanda edebi eserlere kadar sindiğini ortaya koyar.

Bilmece kendine özgü özelliğe sahip olan bir edebî türdür. Çünkü bilmece, halkın yüksek zekâsını ifade eden bir edebî vasıta. Bilmece aracılığı ile kişiler kendi zekâsını test eder; böylece kişiler bağımsız tefekkür yeteneklerini geliştirir. Belli bir anlamda ele aldığımız zaman, bilmeceler sağlam bir esasa dayalı benzetmelerden oluşmuş olup, o yüksek tasavvur ile tipik tefekkürün ürünüdür. Bundan dolayı bilmeceler çocuk edebiyatının önemli bir kısmını oluşturur. Bilmecelerin amacı çocukların zihnini açmak ve zekâsını geliştirmektir.

Gençlik toplumun temel direğidir. Gençleri eğitmenin çeşitli yolları vardır ki, Uygur Türklerinde bunların başında bilmeceler gelir. Çocukların eğitiminde bilmecelerin rolü oldukça önemlidir, çünkü çocuklar bilmeceleri severler. Böyle olmasının başlıca sebebi, bilmecelerin dilinin basit ve kolay anlaşılır olmasıdır. Bunların dışında insanları edebiyatın diğer türlerine nazaran daha çok cezbedmektedir. Bu nedenle 4-5 yaşında bir çocuk bile bir bilmeceyi duyar duymaz ilgi gösterir ve kolaylıkla hafızasına yerleştirir. Bu, bilmeceler sadece çocuklar için anlamına gelmez. Uygur Türklerinde yaşlıların da oturup birbirine bilmece anlattığını görmek mümkündür. Bunların hepsi bilmece sanatının halkın arasında

çok yaygınlaşmış bir tür olduğunu göstermektedir.

Bilmeceler kişilerin, zekâsını güçlendirmenin yanı sıra, düşünme yeteneğini de arttırmaktadır. İnsanların topluma ve nesnelere olan sevgisini güçlendirir. Kişileri, nesnelerin hususiyetlerini anlamaya teşvik eder. Gerçi bilmecelerdeki siyasî düşünce halk edebiyatının diğer türlerinde olduğu gibi koyu olmasa da, yine de hafif de olsa siyasî düşünceleri barındırmaktadır.

Örneğin, eski dönemlere ait olan bilmecelerden

Bayning balisi tülke tumakçan – U neme? ‘Zenginin çocuğu tilki derisinden yapılmış kalpaklı - nedir?’ (Komuş ‘kamuş’)

bilmecesi aracılığıyla bir taraftan tilki derisinden yapılan kalpakları sadece zenginlerin giyebildiğini ifade ederken, diğer taraftan, bilmecenin cevabı aracılığı ile zenginlerin kamuş gibi çürük, dayanıksız olduğunu dile getirmektedir.

Üç bürciki bar uning, räñgi otqaş qan uniñ, bir märküzgä çığılgän, äldä nami bar uniñ, yeqin dosti ösmürniñ, aña işqim bar meniñ (galistik), ‘Üç köşesi var onun, rengi kırmızı kan onun, bir yere düğümlenmiş, yakın dostu çocuğun, ona aşkım var benim’

gibi bilmecelerde halkın bir takım olaylara olan görüşü net bir şekilde ifade edilmiştir.

Özellikle yeni dönemde ortaya çıkmış bilmecelerde bir takım konular daha net bir şekilde dile getirilmiştir. Örneğin,

Birnärsä bar qatmu-qat, bilmigänmi bildürär, ägär uni dost tutsañ muradiñğa yetküzär (kitap) ‘Bir şey var kat kat, bilmediğini bildirir, eğer onu dost tutarsan muradına erdirir’.

Bir mähsulat bar ikän, uning äsli qar ikän, u bolmisa canlıqlar, halak ikän-xar ikän, tizgünlänsä uniñğa nazu-nimät bar ikän (su) ‘bir mahsul varmış, onun aslı karmış, o olmaz ise, canlılar helak olurmuş, eğer dizginlenirse nimet onunla bol olurmuş.’

Uygur Türklerindeki bilmeceler anlam bakımından ata sözü ve deyimler gibi, çok yönlü özelliğe sahiptir. Genellikle sosyal olaylardan doğa yaşamındaki nesnelere, bütün kainattaki nesne ve canlılarla ilgili hadiseler yer verir. Dünyadaki farklı nesne ve canlıların özelliğine göre çeşitli bilmeceler ortaya çıkmıştır. Örneğin,

Bir özi miñ közi (ğelvir) ‘özü bir gözü bin’

Teşi ozuq, içi qozuq (cigde, içde) ‘dışı azık içi kazık’

Pakar pakar boyi bar, yättä qävät toni bar (Piyaz ‘soğan’) ‘kısa kısa boyu var, yedi kat donu var’

Yukarıdaki bilmeceler, nesnelerin özelliğine göre ortaya çıkarılmıştır.

Beşi yoğan qapaqtäk, puti inçikä sapaqtäk, üçiyi qosaq teşida, qulıqi puti beşida? (dutar) ‘başı büyük kabak gibi, bacağı ince sap gibi, bağıracağı karnının dışında, kulağı ayağının ucunda’

Anisi oñda yatıdu, balisi piltiñlaydu? (Aşhana, noğuç 'oklava')

Ağzıda yüzläp çışı, birni ikki qılmaq işi (härä 'arı') 'ağzında yüzlerce dışı, biri iki yapmak onun işi?

Bu bilmeceler nesnelerin şekli ve hareketlerine göre üretilmiştir. Canlandırma vasıtasıyla cansız nesneleri canlandırmışlardır. Demek Uygur halk bilmecelerinin çoğu taklit etme suretiyle yapılmıştır.

Bilmeceler kişilerin günlük yaşantısında ortaya çıkan kuralları esas alarak soyut olayları somutlaştırır ve kişilere sunar. Örneğin,

Bir tüp dārāx 12 şax, ottuz yopurmaq bir yüzü qara, bir yüzü aq? (yıl, ay, keçä, küñ, keçä ve küñdüz) 'Bir tane ağaç 12 dal otuz yaprak, yaprağın bir yüzü kara bir yüzü ak?'

Sandıqumda ciq oq, ätisi qopsam birimu yoq (yultuz 'yıldız') 'sandığımda çok ok, sabah kalksam biri bile yok?'

Bu bilmeceler metaforlaştırma suretiyle yapılmıştır. Yani yıla göre ağaç, aya göre ağaç dalı, güne göre ağacın yaprakları, yıldıza göre mermi metaforlaştırılmıştır.

Genelde mevcut nesnelerin belgeleri çeşitli olduğundan dolayı, bilmecelerde metaforlaşmanın şekilleri de çeşitli olur. Bundan dolayı nesnelerin çok yönlü özelliklerini bilmeden bilmeceleri doğru cevaplamak mümkün değildir. Ayrıca bilmeceleri yaratan kişilerin de halk yaşantısını iyi bilmesi şarttır. Böyle olursa eğer bilmeceler daha somut ve gerçekçi olur.

Bilmecelerdeki nesnelerin, benzetildikleri varlıklara mümkün olduğu kadar anlam bakımından da yakın olmasına dikkat etmek gerekir. Uygur Türklerindeki bilmeceleri incelediğimiz zaman bu konuya fevkalâde önem verildiğini görürüz. Örneğin,

Bir öygä kirsäm belı bağlağlıq qız olturuptu (süpürge) 'bir eve girsem, belı bağlanmış bir kız oturur'

Bu bilmecede süpürge kıza benzetilmiştir. Gerçekte kız süpürgeye benzemezse de, ayrıntılı düşündüğümüz zaman kız ile süpürge arasında mantık bakımından bir bağlantı var, çünkü Uygur Türklerinde süpürgeyi genelde kızlar kullanırlar. Bundan dolayı bu bilmeceyi bir Uygur Türküne sordüğümüz zaman tereddüt etmeden 'süpürge' diye cevap verirler.

Toplumun gelişmesini takiben, kişilerin yaşam tarzının da değişmesiyle, insanların çevreyi tanıma kabiliyetinde de değişiklikler ortaya çıkar. Bu durum yeni bilmecelerin ortaya çıkmasını sağlar. Bunundan şunu anlamak mümkün ki, bilmeceler içerik bakımından sürekli zenginleşerek genişler. Farklı tarihi dönemlerde ortaya çıkmış olan bilmeceler, o tarihi dönemin olaylarını yansıtır. Örneğin, radyo, uçak, gemi, buğday biçer-döver, elektrik, saat ve araba gibi şeyler yakın çağ ürünleri olmasına rağmen, keşfedildiği zaman o dönemin

bulmacılarına yansımıştır. Meselâ,

Yultuzmikin demäñlar, Yıraq ümäs yultuzdäk. Yultuzlardäk nur çaçsa, Keçä bolar kündüzdäk.	‘Yıldız mı acaba demeyin, ırak değil yıldız gibi yıldız gibi ışık saçarsa gece olur gündüz gibi.’ (Elektrikli lamba)
Gah üstäldä gah tamda, Gah biläktä gah yanda, Çikildaydu yeqimlıq, Keräktur härqaçanda.	‘Kah masada, kah duvarda, kah bilekte kah cepte. Tık tık eder güzelce, Gereklidir her halda.’ (saat)
Özi mañar izi yoq, Mañliyida közi yoq.	‘kendi yürür izi yok, alnında gözü yok’ (game)
Yeşil kimhap yepiğlıq, Bir-birigä çetiğlıq. Lö-m-löm uning karviti, Yoloçılar yetiğlıq. Yol üstide puşkurup, Şamal kâbi çepiğlıq?	‘Yeşil kumaşla örtülmüş, biri diğerine bağlanmış, yumuşaktır onun yatağı, yolcuları yatılı, yol üzerinde bağırarak, gider rüzgar gibi koşarak.’ (tren)
Söyüp deñiz betini, Yerip dolqun qetini, Yeqin qılar wetengä, Deñiz-okyan çetini. Eğir yüktin qorqmaydu, Oylap tepiñ etini?	‘deniz yüzünü öperek, dalgalarını köpürterek, yakın eder vatana, Deniz ile okyanusu Ağır yükten korkmaz Bulun onun adı ne?’ (yük gemisi)
Yol mañmaysän yiraqqa, Alsañ derhal qulaqqa. Javap kelär şu haman, Sän soriğan soraqqa. Oxşas uniñ suriti, denmekte dir Şähär sähra häm tağqa?	‘yol gitmezsin ırağa, alırsan hemen kulağa, cevap gelir anında, senin sorduğun soruya, benzer onun sureti şehir, köye ve kasabaya’ (telefon)

Bilmecelerin edebî şekillerine gelince, Uygurlarda bilmece, bir tür küçük şiir olarak görülür. Bilmecelerde genellikle şiirlerdeki özelliklerin çoğu mevcuttur. Bilmecelerde benzetme, karşılaştırma, taklit, metafor ve abartma gibi edebî vasıtalarından yararlanılmıştır. Yani bilmeceler edebi yapı bakımından nesnelerin ayrıcalıklı ve genel özelliklerine dayanır. Meselâ,

Kiçik çeğida töt putluq, çoñ bolğanda ikki putluq, qeriğanda üç putluq, u nemä?

Bu bilmece insanların doğup, büyüyüp, yaşlanıp sonunda ölmesinden ibaret özellikleri ifade etmekle birlikte, çocukluk, gençlik ve yaşlılık döneminde insanlara has olan bir özelliği de belirtmektedir.

Uygur Türklerindeki bilmecelerde 'bu kim?, bu ne?' denilen gizli sorulara cevap aranır. Bilmecelere verilen cevap, anlatılan tiplerle aracılığıyla verilir. Bilmecelerdeki önemli tipler metafordan ibarettir. Meselâ,

Teşi sirlağlıq, içi mixlağlıq – u nemä? 'Dışı sırlı içi mihli – nedir?' (anar 'nar')

Tayaq, tayaq üstidä mayaq? (ay çiçeği)

Dadisi tolğimaş bovay, balisi şirin-şekär? 'Atası yaşlı dede, çocuğu şirin şeker' (üzüm)

*Aş yemeydu müşüküm, su içmeydu müşüküm, tava-durdun üstidä, yorğilaydu müşüküm?
'Aş yemez püsügüm, su içmez püsügüm, ipek atlas üstünde koşar durur püsügüm'
(däzmal, 'ütü')*

Yukarıdaki bilmeceler nesnelerle kıyaslanarak anlatmak suretiyle ortaya konulan metaforlar aracılığıyla ifade edilmiştir.

Yine bazı bilmecelerde nesnelerin dış görünüşüne bakılmaksızın, nesnenin durumu ve hareketi esas alınmıştır. Meselâ,

*Uzun kätkän bir kimir,
Tuñlıki micir-micir,
Ayıqıda gül eçilur,
Beşi şortañlıq idir? (kariz)*

Kömsäm kömülmä, täpsäm täörimäs, mañsam mañidu, tursam turidu? 'Gömsem gömülmez, tepsem tepilmez, yürürsem yürür, durursam durur'. (sayä 'gölge')

*aq kemä, appaq kemä,
suda üzär bu kemä.
Seriş tumşuq kün tapan,
Eytinlarçu bu nemä?*

*'Ak gemi apak gemi,
suda yüzer bu gemi,
burun sarı, taban geniş,
söyle bakayım bu nedir? (ördek)*

*U kaçitimğa uridu,
Bu kaçitimğa uridu,
Män hiç guna qılmısam
Meni nemişqa uridu? (ägläk)*

*'o yanıma vurur,
bu yanıma vurur,
bilmem günahım ne,
bana neden vurur?' ('elek')*

*Tirik berip ölüktin nan soraydu,
Ölük qopup tiriktin can soraydu?
(qapqan)*

*diri ölüden ekmek sorar,
ölü diriden can sorar. (kapan)*

*Qosiqidin yap, dümbisidin çiqiridu – u
nemä? (rändä)*

*'Karnından yer, sırtından çıkarır,
bu nedir?'*

Bazı bilmeceler birkaç bölümden oluşmuştur. Bunların bir kısmı anlam ifade etmeyen, sadece kafiye ihtiyacı için eklenen bölümlerden ibarettir. Bu bölüm, bilmeceleri daha da çekici yapar. Bu tip bilmecelere cevap verirken, anlam ifade eden bölüme dikkat etmek gereklidir. Meselâ,

Holo-holo alamât, içi qızıl qıyamât? (tonur ‘tandır’)
‘yandır yandır alamet, içi kızıl kıyamet’

Bilim-bilim-bilimat, beli sunuq toruq at? (çümülâ ‘karınca’)
‘Bilim-bilim-bilimat, beli kırık doru at?’

Töt lap-lap, ağri saplap,
İkki diñ-diñ, bir şip-şip? (tögä ‘deve’)

Yapir, boyni kir, ağzi ikki, tüvi bir (ivriq, ‘ibrik’)
‘boynu kirlidir, ağzi iki deliklidir, karnı birdir’

Axşimi kelidu lük-lük,
Âtisi ketidu sük-sük? (tuñluk yapquç)

Uygur Türklerindeki bilmeceleri incelediğimiz zaman, bilmecelerde ele alınan nesne iki şeyden oluşmaktadır. Bunların biri insanlar ve nesneler, diğeri ise doğal ve toplumsal hadiselerdir. İnsan ve nesneleri konu alan bilmeceler olayları konu alan bilmecelere nazaran daha fazladır. Özetle bilmecelerde cansız nesneler canlandırılmak suretiyle, olaylar insanların kafasında canlandırılır. Fakat bilmecelerde edebi türlerde olduğu gibi tiplmelerin yaratılması istenmez. Günlük hayatta karşılaştığımız nesnelerin özellikleri farklı olduğundan dolayı, bilmecelerdeki anlatma türleri de farklıdır. Diğer bir bakımdan kişilerin hadiselerle bakışı da farklıdır. Çünkü bazı kişiler nesnenin dış görüntüsüne bakarak bilmece türetirken, bazı kişiler ise nesnenin içeriğine bakarak bilmece türetir. Bundan dolayı Uygur Türklerindeki bilmecelerin varyantları oldukça fazladır.

Meselâ, “nar” ile ilgili üç tane bilmece türetilmiştir:

1. *teşi sirlağliq, içi mihlağliq.* ‘Dış sırlı, içi mihli’
2. *kiçikkinä sanduqçä, içidä ciq ügünçä.* ‘küçücük sandık içinde pek çok tohumcuk’
3. *Kiçikkinä dombulaq, içi tola qumbulaq.* ‘küçücük yuvarlak, içi dolu tombalak,

“Kalem” ile ilgili olan bilmecenin beş tane varyantı vardır: Meselâ,

1. *özi bir ğeriç, tili miñ ğeriç?* ‘boyu var bir karış, dili var bin karış’
2. *özi oruq, uçı yoruq, muzda yüğräydu?* ‘özü ank, ucu yarık, buzda kaydırk’

3. *Puti yoq mañidu, tili yoq sözleydu?* ‘ayağı yok ama yürür, dili yok ama konuşur’
4. *Kiçikkinä sapinim baş at uni tartidu?* ‘küçücük sabanım var, çekecek beş atım var’
5. *Appaq yärgä rät bilän räñlik uruq salidu?*

“Yumurta” ile ilgili olarak üretilen üç tane bilmece tespit ettik.

1. *appaq yumulaq bir kora, içidä ikki hil dora?*
2. *Dop dögiläk bir quta, otqa salsam muz tuta?* ‘yusuvarlak bir kutu, ateşte buz tuttu’
3. *Ölüktin tirik çıqti, tiriktin ölü?* ‘ölüden diri çıktı, diriden ölü çıktı’

Uygur Türklerindeki bilmecelerde edebî şekil bakımından kalıplaşmış bir ölçü tespit edilmesi mümkün değildir. Ancak asırlardan beri toplumun gelişmesi ile bilmecelerin yapısında da Kabalıktan kibarlığa doğru bir gelişme olmuştur. Özellikle çağımızda ortaya çıkmış olan bilmeceler daha da mükemmel şiirsel özelliklere sahiptir.

Bazı bilmeceler, şekil bakımından hikâye özelliğine sahiptir. Bu tip bilmeceler Uygur Türklerinde *çöçeklik tepişmaqlar* diye adlandırılır. Bu tip bilmecelerin ifade şekli biraz farklıdır, kişilerin mantıklı düşünmesine yardımcı olur. Meselâ,

*Burunqi zamanda,
Biraq çöl bayavanda,
Birlişip, bir atqa,
Bir är bir qiz miniptu.
Bu kim? – döp sorsa,
Şundaq javap beriptu:*

Cenimniñ canasi, yürükimniñ säkparisi, bu adämnin anisi, meniñ anamniñ qeynanisi. Qeni oylap beqinlar, ular zadi qandaq tuşqan? (ata-bala). ‘Geçmiş zamanda uzak bir çölde, beraberce bir ata bir erkek, bir kız binmiş, bu kim diye sorunca şöyle cevap vermiş, canımın canı, yüreğimin parçası, bu adamın anası olur anama kaynana, bulun bakalım bunlar nasıl akraba?’

Cevabını matematik vasıtasıyla hesaplayarak verilmesi gereken bilmeceler de yukarıdaki gibi özelliklere sahiptir. Meselâ,

Toxu toşqan qiriş sekkiz, “Tavuk ile tavşan kırk sekiz,
Putliri yüz säkkiz, toxu qançä, toşqançu? Bacakları yüz sekiz, tavuk kaç, tavşan kaç?”

*Kelip çüştü on baş ödäk kölçäkkä,
Zayit çiqip miltiq atti ödäkkä,
Bir pay oqta yiqiliptu altisi,
Hayat qaldi şu kölçäktä qançisi?*

*Töt buluñda töt müşük, hâr müşükniñ aldida,
Üçtin müşük, hâmmisi kaçä müşük? vb.*

Uygur Türklerindeki bilmecelerin edebî yapısı bakımından diğer milletlerin bilmecelerine benzemeyen diğer bir özelliği ise, Uygur alfabesinin özelliklerine göre üretilmiş olanlardır. Bu tip bilmecelere sadece Uygurcanın bütün özelliklerini bilenler cevap verebilirler. Meselâ,

*‘sän’ dä birla, ‘män’ dä birla,
izlisäm ‘aläm’ dä yoq.
‘şam’ğa berip üçni taptim,
‘misir’ğa kälsäm birimi yoq-u nemä?*

*Bei jingdin alsam toqquz yañaq,
Ürümçide kaptu üçla yañaq? (Uygur yazısındaki noktalardan bahsediyor)*

*Bir boğumdin tüzülgän,
Üçlä härp qoşulup.
Änä yürär aldiñda
Meydan ara yügürüp. (top-t, ve p)
“biri” dividim ikki tağ uruşti,
“ikki” dividim yiraq turuşti? (kalpuk ‘dudak’)*

*“igiz bilän päş”niñ
otturisida nemä bar? (bilän ‘ile’ sözü)*

Yukarıdaki bilmecelerden şunu anlamak mümkün ki, Uygur Türklerindeki bilmeceler edebî şekil bakımından çok çeşitlidir. Bunlarda edebî vasıtalar ustalıkla kullanılmıştır. Bundan dolayı tarihten günümüze kadar bir çok halk bilimcileri, folklorun diğer türleri gibi bilmecelere de önem vermişlerdir.

Doğu Türkistan’da özellikle 1978’den sonra halk bilimcileri bilmeceleri toplayarak kitap hâline getirmişlerdir. Ayrıca bu konuyla ilgili çok sayıda makale yayımlanmıştır.

Kaynaklar

- KAŞGARI, Mahmut, (1983). *Türkiy Tillar Divani*, III, Ürümçi: Şin Jiang Helk Neşriyati.
RAHMAN, Abdulkerim, (1989). *Uygur Folklori Hekkide Beyan*, Ürümçi: Şin Jiang Helk Neşriyati.
SİÇİN, Liu, “Uygurlarning Örp-Aditi”, *Şin Jiang Yaşlari Dergisi*, -9.
ZUNUN, Mehmet, (1981). *Uygur Helk Eğiz Edebitining Asaliri*, Ürümçi: Şin Jiang Helk Neşriyati.

Türk Destanlarında Birinci Ağzdan Sözler

Naciye Yıldız

Türk destancılık geleneği üslup açısından değerlendirildiğinde, destancıların gerek icraya başlarken, gerekse icrayı tamamlarken bazı kalıplardan istifade ettiği görülmektedir. Bu başlangıç ve bitiş kalıpları dışında, destancılar, destanın çeşitli kısımlarında da mesela atları veya savaşları tasvir ederken, bir kızın güzelliğini, bir delikanlının yiğitliğini anlatırken, destanın diğer kahramanlarını takdim ederken veya destan coğrafyasını tanıtırken de bazı kalıp ifadelerle başvurumaktadırlar. Daha önce başka bir çalışmamızda (Yıldız 2000) değerlendirdiğimiz bu başlangıç ve bitiş kalıplarının yanı sıra, bazı destanlarda, destancıların, halkın ilgisini canlı tutabilmek, onları destanın ortamına çekebilmek amacıyla, doğrudan dinleyicilere hitaben sözler söyledikleri de görülmektedir. “Birinci ağzdan dinleyicilere hitaben söz söyleme”, olarak adlandırdığımız bu hitaplar, acaba destan geleneğimizde bir üslup özelliği midir? Bunu değerlendirebilmek, örneklerle mümkün olacağından, bu tebliğde, Türk dünyasının destan örnekleri üzerinde durmak suretiyle konuya dikkat çekmeye çalıştık.

Çalışmada Şora Batır destanının Dobruca varyantını, Karakalpak Türklerinin Kırk Kız destanını, Kırgız akın geleneğini ve Semetey destanını, Başkurtların Ural Batır, Akbuzat, Akhak Kola, Kunır Buga, Kara Yurga, Alpamışa, Küsek Bey destanlarını, Alpamış destanının ve Tahir ile Zühre’nin Özbek varyantlarını, Kambar Batır ile Er Kosay destanlarının Kazak varyantını, Altay destanlarından Kozın-Erkeş, Er-Samır, Kökin-Erkey destanlarını, Türkmenlerin Mülâyım Han ve Geroglu destanlarını, Köroğlu’nun Azerbaycan varyantını değerlendirmeye çalıştık.

Çora Batır Destanının Dobruca Tatar varyantında Şora Batır’ın ve atının tanıtıldığı giriş kalıbından sonra destancı, halka hitaben *Mina şunday etip men sizge Şora Batırnıng masalın aytayım. Aytayım ama, bo bir masal tuvıl, gerşekten bolıp geşken bir misal. Zaten, bolmagan bolsa, ayılmaz edi derler* (Mahmut 1988) “İşte ben size Çora Batır’ın masalını söyleyeyim. Söyleyeyim ama bu bir masal değil, gerçekten olan bir misal. Zaten, olmamış olsa, anlatılmaz idi derler” diyerek anlatacağı destan hakkında dinleyiciyi bilgilendirir.

Karakalpak halk destanı Kırk Kız’da, Gülayım’ı tasvir eden şiirden sonra, destancı şu mısraları halka hitaben söylemektedir:

*Eki ayaklı demeseñ,
Azamattan şıkkın cawhar
Haslı adam demeseñ,
Cüzleri düür, közi gëwhar,
Dabılı curtka taralıp
Körgendi etti nëwbëhër"*

*İki ayaklı demezen
İnsanoğlundan çıkan cevher
Hasılı adam demezen,
Yüzleri inci, gözleri gevher,
Ünü yurda yayılıp,
Görenleri etti nevbahar.*

(Maksetov 1993: 19)

Bu mısralarla, destancının tasviri daha etkili kılmak üzere dinleyicileri de kounun içine çekmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Akınlar tarafından söylenen Kırgız sanat-nasiyat ırlarında da

*Irda deseñ, ırdı aytam,
Ar sanattan birdi aytam.
Attuunu koyup, cöönü aytam.*

*İrla dersin ını söyleyeyim
Her sanattan birini söyleyeyim,
Atlıyı bırakıp yayayı söyleyeyim...*

(Bektenov 1993: 78)

şeklinde, söze başlamadan önce, dinleyiciye hitap etme geleneğinin varlığı bilinmektedir.

Bilindiği gibi Kırgız Türklerinde destan icracılarına genel olarak "*comokçu*" denmekle birlikte, Manas Destanı ve dairelerini icra edenlere, söz konusu olan destan dairesinden hareketle "*Manasçı*", "*Semeteyci*" ve "*Seytekçi*" denmektedir. Kırgız Semeteycilerinden Tınıbek'ten derlenen Semetey varyantında, Tınıbek halka şu şekilde seslenmektedir:

*Birinci sapta beşöö bar,
Berender uşul közüñ sal.
Bir-birden ayıp bereyin,
Belgilep baarın taanıp al!*

*Birinci safta beşi var
Bahadırlar buna göz atın.
Birbir söyleyivereyim,
Belgileyip hepsini tanıyın.*

(Bektenov 1993:149)

Türk destan geleneğinde, mısra sonunda yer alan "*dep, deyt, tip, depti*" fiili, Başkurt Halk Destanı Ural Batır'ın 1910 yılında Irımbur (Orenburg) vilâyetine bağlı İtkul ilçesinin İdris köyünden olan Gabit Sesen'den, Muhammetşa Burangulov tarafından derlenen varyantında, "*ti*" şeklinde, yani destancı tarafından ikinci şahsa hitaben kullanılmaktadır. Aynı hitap şekli, Başkurtların Akbuzat, Akhak Kola, Kunır Buga, Kara Yurga, Alpamışa, Küsek Bey (Ergun-İbrahimov 2000) destanlarında da aynen yer almaktadır. Destanlarda "*tip*" kullanımı ile "*ti*" kullanımı bir arada bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Akhak Kola Destanında, "*niçin dersin*" (Ergun-İbrahimov 2000: 185) hitabıyla, yine destancının, dinleyiciye sesleniş söz konusudur. Küsek Bey Destanında ise,

*Bez kiläyek Babsaq batır äxwälenü
Bütän qızıq äñgümäne taşlap torop
....
Yegettär, bıl don'yağa aldanmağız,*

*Biz gelelim Babsak Batır'ın ahvaline
Diğer ilginç hikâyeyi bırakıp"
Yiğitler bu dünyaya aldanmayın,*

*Yaqşı qılıp kötüyem, tip, qandanmağız, İyi yapıp bekleyeyim diye, kanmayın,
 Tapqan malñ az bulhñ-xälül bulhñ, Bulduğunuz malınız az olsun helâl olsun,
 Qızığıp, xaram mal menän maldanmağız Hırslanıp haram mal ile mallanmayın*
 (Ergun-İbrahimov 2000: 227, 305-306)

mısraları ile destancı, ilk örnekte dinleyicinin ilgisini destana yöneltirken ikinci örnekte, destandan yola çıkıp dinleyicilere nasihatte bulunmaktadır.

Özbek Türklerinin Alpamış Destanında *Şimdi sözü'den işitin* (Yoldaşoğlu 2000: 256) şeklindeki geçişleri sağlayan kalıp ifadelerle birlikte, aynı destanda, destancının ikinci şahıs veya şahıslara doğrudan hitap olmadan verdiği *Önceleri Ultantaz'ın annesine Badam cariye derler idi, şimdi Badam valide diyorlar* (Yoldaşoğlu 2000: 443) şeklinde bir bilgi cümlesi de aynı üslubun bir parçası olarak değerlendirilebilir kanaatindeyiz.

Aynı destanda yer alan,

*Fazl şair eyter bilgenlerini.
 Bu sözlerning biri yalğan biri çın,
 Vakti huşlık bilen ötsin körgeñ kün,
 Esleb-sebleb eytgen sözim boldi şul.
 Hay deseng, kelesi sözning ma'kuli,
 Şair boler bileng adem fakırı
 Şuytib eda boldi geprning ahırı*

Fazıl şair söyler bildiklerini
 Bu sözlerin biri yalan, biri gerçek
 Hoş vakit ile geçsin gördüğün gün
 Şöyle böyle söyledığım sözüüm bu.
 Hay dersen gelir sözün makûlü
 Şair olur bilin insanoğlunun fakiri,
 Böyle tamam oldu sözün ahırı.
 (Yoldaşoğlu 2000: 490-491)

mısralarında da, dinleyicilere destan ile ilgili yorumu aktarma, iyi dileklerde bulunma ve destancının hayat görüşünü yansıtmaya gibi unsurların yer aldığı görülmektedir.

Tahir ve Zühre'nin Özbek varyantında, *"Endi Karacan pağşanın gordasiden habar alaylık"*¹ *"Şimdi Karacan padişahın ordasından haber alalım"*, şeklinde dinleyiciyi destanın farklı bir mekanına götürmek üzere söylenmiş ifadeler yer almaktadır.

Kazak destanlarından Kambar Batır'da,

*Söyle deniñ bizderge,
 Ne söyleyiñ sizderge?*

*Söyle dediniz bizlere
 Ne söyleyeyim sizlere*

(Aça 2002: 203)

şeklinde, dinleyiciye anlatacağı destan konusunda danışma yolunda açık bir hitap söz konusudur.

Kazak destanlarından Er Kosay'da da benzer bir hitap söz konusudur:
 Destancı

Alde ötirik, alde ras

Biraz yalan biraz gerçek

¹ Destancı: Rahmetulla Yusuf oğlu, derleyen: Muhammadnadir Sayidov.

Men çok edim kasında

Ben yok idim yanında
(Aça 2002: 245)

diyerek, Koşay'ın atının övgüsünü yaptıktan sonra, bu övgü ile ilgili kanaatini dinleyicilere bildirir. Aynı destanda,

Endigi sözdi Karamannan estiñiz

Şimdi sözü Karaman'dan işitiniz
(Aça 2002: 247)

*Cıynalıp kelgen, halkım ay,
Az ayttı dep cürmeñder,
Boldı tamam, ay osılay*

Toplanıp gelen halkım ey,
Az söz söyledi demeyiniz
Oldu tamam böylece
(Aça 2002: 250)

şeklindeki hitaplar da konumuzla ilgili olan hitaplardandır.

Altay destanlarından Kozın-Erkeş'in, giriş kalıbında,

*Oturgan ulus tıñdağar
Onoñ beri suu aktı
On üye ödüp kaldı
Ciit baatırdıñ cürümün aydaym,
Cakşı-camanım şüüjeğer.
Şümdep bogo kojoñdaym*

Oturan insanlar dinleyin
Oradan buraya su aktı
On nesil geçip kaldı
Yiğit bahadırın hayatını anlatayım
İyi kötüyü düşünün
Olanı biteni kojon olarak söyleyeyim"
(Dilek 2002: 252)

diyerek kayçı, dinleyicilerin dikkatini kendisi ve destanı üzerine toplamaya çalışır.

Yine Altay Türklerinin destanlarından olan Er-Samır'da, dinleyiciye hitaben söylenen sözler, bitiş kalıbında yer almaktadır:

*Çörçөгim meniñ kısa dep
Çörçөktөböгөр, ugala*

Destanım benim kısa diye
Nazlanmayın, dinleyin.
(Dilek 2002: 252)

Kökin-Erkey destanında da

*Ukkanım mında bojodı
Ullustar mege tarımbağar
Caragan cakşı çörçөk bolzo
Cayma undıbay aydaşıp cüriger.
Carabagan çörçөk bolzo
Cetpezi nede -aytıp beriger*

Duyduklarım burada bitti,
İnsanlar bana danılmayın.
Eğer bu destanı beğendiyseniz
Ömrünüzün sonuna kadar anlatın.
Eğer bu destanı beğenmediyseniz
Eksiği neyse söyleyiverin
(Dilek 2002: 199)

şeklindeki, "geleneğe başvuru" ve "performansı yalanlama" şeklinde tanımlanan sözler, destanın sonunda yer almaktadır.

Türkmen destanlarından Mülayım Han'da, "*Habarı kimden al, Mülayım Handan*" (Köseşev-Şamıradov 1995: 86), Geroglu'nda, "*Hayır, yağşı ol vağtda habarı kimden al?*" (Geroglu 1989: 95) şeklindeki özel formüller ile, Köroğlu'nun Azerbaycan varyantında "*İndi eşit, sene kimden danışım.*" (Tahmasib 1949: 234) ve "*İndi sene haradan deyim, neden deyim, Koroglu'nun cavan vahtlarından deyim*"

(Tahmasib 1949: 334) şeklindeki özel formüller, aynı üslup özelliklerini yansıtmaktadır.

Sonuç

Orhun Abidelerinden Kültigin Anıtında, “... Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu ini yigünüm oğlanım biriki oğuşum budunum biriye şadpıt begler yıriya tarkat buyruk begler Otuz Tatar...Tokuz Oguz begleri budunı bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıngla” (Ergin ????: 2) şeklinde ilk yazılı örneklerine rastladığımız hitap üslubu, Dede Korkut Boylarında, “Hanım hey” hitabıyla sürdürülürken, bir örneği “Ölüm vakti geldiğinde aru imandan ayırmasun, ağ sakallı babañ yiri uçmag olsun, ağ pürçeklü anañ yiri behişt olsun, Kadir seni namerde muhtac itmesün, ağ alnuñda biş kelime dua kılduk, kabul olsun, amin amin diyenler didar görsün, yığışdursun dürişdürsün günahunuzu Muhammed Mustafaya bağışlasun hanım hey” (Ergin 1986: 129) şeklindeki alkış metni olan hitaplarla bedîî açıdan mükemmel seviyelere ulaşmıştır. Bu hitapların gerek Semetey, Koşoy Han, Er-Samır, Alpamış, Kırk Kız, Ural Batır, Kambar Batır, Kozın-Erkeş, Kökin-Erkey gibi kahramanlık destanlarında, gerek hikâyeleşme özelliği gösteren Köroğlu ve Mülayım Han gibi destanî-hikâyelerde, gerek Tahir ile Zühre gibi, Anadolu’da halk hikâyesi formatında tespit ettiğimiz metinlerde yer alması, gelenek içinde icracı ile dinleyici arasında bir diyalogun gerçekleştiğini göstermektedir.

Bugün, büyük ölçüde, Çağdaş Türklük Bilimi araştırmalarında, hangi sebeple olursa olsun, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında bu topraklarda alan araştırmalarında bulunan bilim adamlarının derlediği, bizim bugün dahi hacmine ulaşamadığımız metinlere dayandığımız bir gerçektir. O dönemlerin kısıtlı imkânları ile yapılmış olan bu büyük hacimli derlemelerde, özellikle destanın akışını bozmamak için veya yayım sırasında destanla doğrudan ilgili olarak görülmeyip çıkartılan bölümler bulunması muhtemeldir. Bu görüşümüzü, dinlediğimiz destan icralarında yukarıda verdiğimiz türden diyalog örneklerinin icracı ile dinleyiciler arasında geçtiğine şahit olmamız da desteklemektedir.

Sonuç olarak, şu kanaatteyiz ki, derlemeler, sadece yazılı metin olarak dikkate alındığında, büyük ölçüde dondurularak kalmış dil ve edebiyat malzemesi olabilmektedir. Oysa bunlar, yüzyıllardan süzülerek gelen bir geleneğin ürünleridir; canlı ve sosyaldır. Günümüzün sesli ve görüntülü derleme yapabilme imkânları ile, geçmiş dönemlerin kısıtlı imkânları ile yapılan derlemelerden çok daha ileriye gidebilmemiz mümkün değil, gereklidir. Bu sebeple, henüz derlenebilecek metinler bulunurken, bunların dinleyici-mekan-zaman bütünlüğü içinde kaydedilmesi; folklorun yaşayan bir sosyal kurum olduğunun değerlendirmelerde gözden uzak tutulmaması; değerlendirmelerin contexti ve icra geleneğini dikkate alarak yapılması; şimdiye kadar yaygın olarak bilinen ve

uygulanen metotların yanı sıra, “İşlevsel Çözümleme Metotları”, “Sözlü Kompozisyon Teorisi”, “Metin-Bağlam-Sözeldoku Araştırma Modeli” gibi daha yeni metotların² denenmesi, Çağdaş Türklük araştırmalarında yeni verilere ulaşmak ve eldekini daha güvenilir şekilde değerlendirmek açısından önemlidir.

Kaynaklar

- AÇA, M., (2002). *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*, Konya: Kömen Yayınları.
- BEKTENOV, Z., T. BAYCİYEV, (1993). *Kırgız Adabiyatı*, Bişkek: Mektep Neşriyatı.
- DİLEK, İbrahim (2002). *Altay Destanları I*, Ankara:TDK Yayını.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 21. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- , (1986). *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Ebru Yayınları.
- ERGUN, Metin, Gaynislam İBRAHİMOV, (Der.), (2000). *Başkurt Halk Destanları*, Ankara: Türksoy Yay.
- Geroğlu, (1989), Moskova.
- KÖSÄYEV, M., B. ŞAMIRADOV, O. YAZIMOV, N. ÇARIYEV, (Der.), (1995). *Türkmen Edebiyatı*, Aşgabat: Magarif Yayını.
- MAHMUT, E, N. MAHMUT, (1988). *Boz Cığit “Şora Batır”*, Bucureşti: Kriterion Kitap Üyi.
- MAKSETOV, Kabil, (Der.), (1993), *Kırk Kız Karakalpak Halık Döstanı*, Karakalpakistan Basması, Nukus.
- TAHMASİB, M., (Der.), (1949). *Köroğlu*, Bakı.
- YILDIZ, Naciye, (2000). “Türk Destanlarında Başlangıç Kalıpları”, *Dördüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, Türk Dil Kurumu, İzmir, 24 Eylül-02 Ekim 2000.
- YOLDAŞOĞLU, Fazıl, (Der.), (2000). *Alpamış Destanı*, (Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Aysu ŞİMŞEK CANPOLAT, Aynur ÖZ), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.

² Bu metotlar hakkında geniş bilgi için bkz. ÇOBANOĞLU, Özkul (1999), *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Ankara: Akçağ Yayını.

Hakas Türklerinde Kod Kaydırımı

Gülsüm KİLLİ

Çok dilliliğin sonucu olarak ortaya çıkan *kod* ya da *düzenek kaydırımı* “iki dilin alternasyonu” (Valdés 1982: 209) tek söylem, tümce ya da kurucu içinde iki dilin kullanılması” (Poplack 1980: 583) ya da “baskın ve temel bir kodun kullanılması” (Appel&Muysken 1987: 118) ya da “iki dil bilgisi sistemine ya da alt sistemine ait olan konuşma kalıplarının aynı söylem içerisinde yanyana sıralanması” (Gumpers 1982: 59) şeklinde tarif edilebilmektedir. Bizim bu çalışmamızda, Hakas Türkçesi temel kod, çoğunluk dili olan Rusça ise, “kendisine kaydırma yapılan” ya da “kendisinden ödünç alınan kod” durumundadır.

Hakasya’daki dil durumu genel olarak incelendiğinde, iki dilli Hakaslarda görülen Hakasça-Rusça kod kaydırımının gerçekleştiği şartlar daha iyi anlaşılabilir. Çok yönlü bir olgu olan dil durumunu tasvir eden ayrıncı özellik ve bunların tipleri Rus sosyolinguist Nina Meçkovskaya tarafından 8 maddede ele alınmıştır (Meçkovskaya, 1996: 101-102). Biz de hiyerarşik bir anlam içermeyen bu sekiz maddeyle Hakasya’daki dil durumunu tasvir etmeye çalışacağız:

No	Dil durumunu tarif eden tipolojik işaret ve sosyolinguistik anlamı	Tiplerin karşıtlığı
1.	Dil durumunu oluşturan dil oluşumlarının sayısı (Dilin kendi içindeki çeşitlenmesinin derecesi)	a. Tek unsurlu b. Çok unsurlu
Hakasya’daki durum: Çok unsurludur. Hakasça, konuşan sayısının azlığına karşın kendi içinde diyalekt çeşitliliğini korumakta ve dört diyalekt alanına bölünmüş bulunmaktadır: Sagay, Şor, Kızıl ve Kaç.		
2.	Dil durumunu oluşturan etnik dil oluşumlarının sayısı	a. Çok unsurlu tek dillilik b. Çok unsurlu ikidillilik.
Hakasya’daki durum: Çok unsurlu iki dillilik söz konusudur. Hakasların konuştuğu Hakasça, Rusların ve diğer milletlerin kullandığı Rusça yanında daha sınırlı olarak Çuvaşların konuştuğu Çuvaşça ve Almanların konuştuğu Almanca söz konusudur. Az sayıda da Hakasça oknuşan Alman ve Rus aileleri vardır.		
3.	Her dili konuşan nüfusun genel nüfus içindeki yüzdesi (Dil durumunu)	a. Demografik bakımdan eşit dil durumu

	oluşturan dillerin nispî demografik gücü)	b. Demografik bakımdan eşitliğin olmadığı dil durumu
Hakasya'daki durum: Hakasya'daki dil durumunu oluşturan etnik gruplar arasında demografik bakımdan eşitlik yoktur. 1989 yılı sayımlarına göre, Hakasyanın nüfusu 566 861 kişidir. Bunun 450 430'unu Ruslar oluşturur. Hakaslar ise 62 859 kişidir. 18553 Hakas da Hakasya dışında yaşamaktadır. Bu genel Hakas nüfusunun %22'sidir. Ayrıca Hakasya'da 11 250 Alman, 4721 Tatar, 3947 Beyaz Rus, 3166 Mordva ve 3433 Çuvaş yaşamaktadır. Hakaslar dışında belirli bölgelerde yoğun olarak yaşayan nüfus, Alman ve Çuvaşlardır. Hakasya'da yaşayan Çuvaş ve özellikle Almanlar kendi ana dilleri dışında Rusçaya ve Hakasçaya da iyi derecede hakimdirler (Anjiganova, Subrakova 1992: 44).		
4.	Dil durumunu oluşturan her bir dilin sahip olduğu komunikatif fonksiyonun sayısı (Dil durumunu oluşturan dillerin nispî komunikatif gücü)	a. Dengelenmiş (komuni-katif bakımdan eşit) dil durumu b. Dengelenmemiş (komuni-katif bakımdan eşit olmayan) dil durumu
Hakasya'daki durum: Hakasya'daki dil durumunu teşkil eden etnik grupların dilleri arasında komunikatif bakımdan da bir eşitlik söz konusu değildir. Bugün toplumsal, politik ve günlük çalışma dili genellikle Rusçadır. Hakasça eğitim alanında da sadece bazı millî okullarda ve fakültelerin ilgili bölümlerinde okutulmaktadır. Toplu iletişim, ulaşım, alım-satım vb. gibi günlük hayatın içinde yer alan alanlarda Rusça kullanılmaktadır. Hakas dil çevresi sadece Hakasların yoğun olarak yaşadığı köylerde korunmuştur. Hakasların % 89'u Rusçaya iyi derecede hakimdir. Hakasların %24'ü ana dilini bilmemektedir. Yine 1989 verilerine göre, Hakasların ancak %43'ü günlük hayatta Hakasçayı kullanmaktadır. %24'ü ise, hem Rusça hem de Hakasçayı günlük hayatta kullanmaktadır. Hakas nüfusun %9'u Rusçayı daha düşük seviyede bilmektedir, %2'si ise, hiç bilmemektedir. Bugün, bu oranların Rusçanın lehine olarak değişmiş olduğu öngörülebilir. Bugün, büyük köyler ve şehirlerde Hakasça hemen hemen hiç kullanılmamaktadır. Büyük köyler ve şehirlerde iş ortamında Hakasların sadece %2,3'ü kendi arasında Hakasça konuşmaktadır. Genellikle yakın arkadaş çevresiyle Hakasça konuşanların oranı %3,1'dir. Genel olarak Hakasların ancak %2,1'i ana dilinde gazete okuyabilmektedir (Anjiganova, Subrakova 1992: 44; Krivonogov 1997: 80-84).		
5.	Dillerin hukukî durumu (Dillerin karşılıklı ilişkisini devletin ne şekilde kurallara bağladığı)	a. Özdeş hukukî durum b. Farklı hukukî durumu

Hakasya'daki durum: 1990 Nisan'ında kabul edilen "Sovyet Cumhuriyetlerinin Rus Sosyalist Federasyonunun Halklarının Dilleri Hakkındaki Yasa" Rusya Federasyonu içinde yaşayan bütün halkların dillerinin kullanımı ve gelişimi için gerekli hukukî garantiyi içermektedir. Ayrıca, Hakas Cumhuriyeti Anayasasının 69. maddesi uyarınca Hakas Cumhuriyetinin devlet dilleri Hakasça ve Rusça olarak kabul edilmiştir. Hakasya topraklarında yaşayan bütün toplulukların dillerinin korunması, araştırılması ve geliştirilmesi için gerekli şartların sağlanması hakları da garanti altına alınmıştır. Anayasaya göre, Hakasça ve Rusça özdeş bir hukukî duruma sahip imiş gibi görünse de Hakasçanın devlet dili olarak kullanımına ilişkin bir gelenek oluşmamış olduğundan Hakasçanın devlet dili olma fonksiyonunun ancak yazıda kaldığı söylenebilir. Ancak, son yıllarda Hakasçanın korunması, kullanımı ve sosyal statüsünün yükseltilmesi çalışmaları sürmektedir.		
6.	Dil durumunu oluşturan dillerin genetik yakınlık derecesi	a. Dillerin yakın akraba olduğu iki dillilik durumu b. Dillerin yakın akraba olmadığı iki dillilik durumu c. Dillerin akraba olmadığı iki dillilik durumu
Hakasya'daki durum: Hakasya'da dillerin akraba olmadığı bir iki dillilik söz konusudur.		
7.	Söz konusu dil durumunda prestijli olanın etnik kökeni, yerel dil olup olmadığı (Dil yerli nüfusunun bir kısmının ana dili midir, yoksa dışarıdan mı gelmiştir)	a. Yerel dillerden biri olduğu durum (endoglossia) b. Dışarıdan geldiği durum (ekzoglossia) c. Karışık dil durumu (endo-ekzoglossia)
Hakasya'daki durum: Karışık dil durumu söz konusudur. Hakasya'da resmî dil Hakasça ve Rusçadır. Hakasça Hakasya'nın yerli halkının dili iken, Rusça dışarıdan gelmiştir.		
8.	Topluluğun var olan dillere karşı tavrı, verdiği değer: eşit veya farklı.	a. Mevcut dillerin prestij bakımından farklı bir karşıtlık içinde bulunduğu diglossia

¹ "Diglossia" için sözlüklerde iki anlam verilmiştir: 1: belli bir alanda iki dilin bulunması olgusu; 2. Ülkede yazı dilinin iki değişkeninin bulunması olgusu. 1'de iki ayrı dil dizgesinin, 2'de ise, bir dizge içinde iki ayrı değişkenin (üst ve alt değişke) olması durumu söz konusudur.

		durumu ¹ b. Diglossia durumunun mevcut olmadığı ikidillilik.
Hakasya'daki durum: Diglossia durumunun mevcut olmadığı iki dillilik durumu söz konusudur. Hakasya'da Rusça, geçer dil (lingua Franca) durumundadır ve günlük hayatta da yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak eğitim dilinin Rusça olması ve neredeyse tüm yayınların Rus dili ile yapılması Hakasya'da Rusçayı daha prestijli bir konuma getirmektedir.		

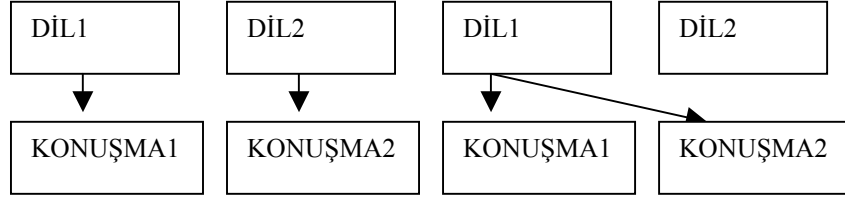
İki dilin ilişkisi, bu dilleri konuşan bireylerin dil bakımından birbirini etkilemesi şeklinde gerçekleşmektedir. Farklı dillere sahip nüfusların uzun ve yoğun ilişkisi sırasında konuşanların büyük bir kısmı komşu topluluğun dilini az ya da çok oranda bilir durum gelmekte ve böylece, dillerin ilişkisi bir kısım konuşanların bireysel ikidilliliği vasıtasıyla gerçekleşmiş olmaktadır.

1930'lu yıllara kadar Rus ve Hakasların Hakasya'daki yayılımında değişiklikler ortaya çıkmıştır. Ruslar, özellikle bu dönemde eskiden sadece Hakasların yaşadığı bölgelere dağılmaya başlamışlardır. Böylece iki toplum arasındaki bağlantının artması, Rusçanın daha hızlı benimsenmesi sürecini getirmiştir. Önceleri ilk okul daha sonra orta okullarda Rusça zorunlu ders olarak okutulmaya başlanmıştır. Bu dönemde millî okullarda Rusçaya ayrılan ders saati diğer derslere oranla daha fazla olmuştur. 20. yüz yılda gazete, radyo, televizyon gibi toplumsal iletişim araçlarının, sinema gibi kitlelere ulaşabilen sanat dallarının gelişmesiyle Hakaslar arasında iki dillilik daha yaygın bir duruma gelmiştir. Görüldüğü gibi Hakasya'da yoğun bir Hakas Rus dil ilişkisi söz konusudur.

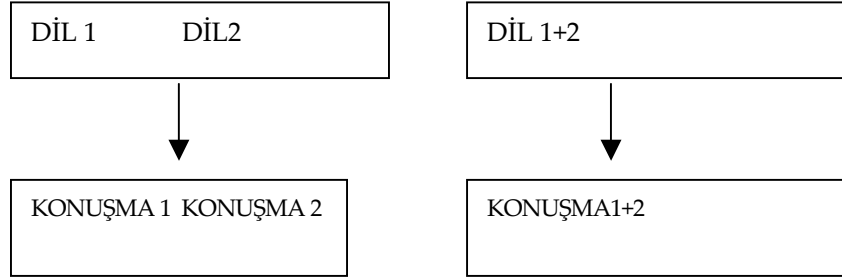
Bireysel olarak iki dillilik, bireyin iki dile de hakim olma düzeyine bağlı olarak simetrik (birey her iki dili de eşit düzeyde bilir) veya asimetrik (birey dillerden birini ötekine göre daha iyi bilir) olabilir.

İki dilli bireyin konuşma eyleminde iki dili kullanım şekline göre de özerk ve karışık iki dillilikten söz edilebilir. Özerk iki dillilikte, iki dilli birey, sadece o an kullandığı dil sisteminin imkânlarından faydalanarak konuşur. Karışık iki dillilikte ise, kişi daha az bildiği dilde konuşurken daha iyi bildiği dilin imkânlarından faydalanır:

Meçkovskaya'da ise, dengesiz ikidillilik durumunun özel bir şekli olarak tanımlanmıştır. Bu tip ikidilliliğin özellikleri şöyledir: 1. Dillerin birin günlük hayat dışındaki alanlarda (yani üst deyişke olarak), diğerinin ise, sadece günlük hayatta ve belirli yazılı türlerde kullanımı; 2. Yüksek dilin dil topluluğunun gözünde daha prestijli bir yere sahip olması; 3. Prestijli olan dilin milletler üstü özellik taşıması (Bu prestijli dil dil topluluğunu oluşturan sosyal gruplar ya da milletlerin hiç birinin ana dili değildir); 4. Prestijli olan dile hâkim olmanın yapay bir karakter taşıması (Günlük hayatta kullanılmadığı için, bu dil doğal yollarla öğrenilemez)

Bireyin ikinci dildeki dil aktivitesini geliştirmesi ile (meselâ, o dili birinci dil olarak kullananlarla ilişkisinin artması vb. sebeplerle), iki dillinin ikinci dildeki bilgisi artar. Karışık bir şekilde devam eden iki dillilik durumunda iki dilli birey ikinci dilde konuşurken birinci dilin imkânlarından faydalanabilir. Neticede giderek iki dilli birey için her iki dil de eşit duruma gelmeye başlar, ikinci dilde neredeyse birinci dilde olduğu kadar rahat konuşur. Neticede çeşitli sebeplerle, örneğin, konuşana söylemek istediği durumu daha iyi ifade ediyormuş gibi geldiği için, ya da karşısındaki için daha anlaşılır olacağını düşündüğünden ya da sebepsiz olarak (çünkü artık her iki dilde iki dilli bireyin beyninde birbirine girmiş durumdadır) birinci dilde konuşurken de ikinci dilin özelliklerinden faydalanmaya başlar. Bu karışık ve simetrik çok dillilik durumu da daha az ya da daha çok ileri bir durumu gösterebilir.

Genellikle dengeli çok dillilik durumu çok nadir olarak ortaya çıkan bir durumdur. Dengeli çok dillilik durumu ancak, söz konusu topluluğun üyelerinin çoğunun her iki dile de tamamiyle hakim olmaları, her iki dili de her konuşma durumunda kolayca kullanabilmeleri ve bir dilden bir dile her iki dilin sistemini birbirine karıştırmadan kolayca geçiş yapabilmeleri durumunda söz konusu olabilir. Ancak genellikle insanların her iki dile de mükemmelen hâkim olmaları mümkün değildir (Meçkovskaya 1996: 104).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, nüfusun yaklaşık %80'ini Rusların oluşturduğu Hakasya'da Hakas nüfusun %24'ü ana dilini hiç bilmemektedir.

Ruslarla Hakasların birlikte yaşadığı yerlerde dil durumu farklılık göstermektedir. Hakaslarla Rusların aşağı yukarı aynı sayıda yaşadığı köylerde Hakasların %43'ü genel konuşma dili olarak Hakasçayı kullanırken %24'ü her iki dili de, geriye kalanlar ise, kendi dillerini bilmekle birlikte sadece Rusçayı kullanmaktadırlar. Tüm Hakasya'da Rusçayı daha zayıf bilen Hakasların oranı %9'dur. Hiç bilmeyenler ise sadece %2'dir. Ancak bu oranların bugün daha da azaldığı öngörülebilir. Büyük köyler ve şehirlerde Hakasça hemen hemen hiç kullanılmamaktadır. (Anjiganova, Subrakova, 1992: 46). Bu durumda Hakasların yoğun olduğu küçük köylerde Hakaslar için ana dilleri birinci dil durumunda iken, etnik sınırın kenarlarındaki büyük köy ve şehirlerde yaşayan Hakaslarda Rusça birinci dil durumundadır.

Nüfus bakımından karışık olan köy ve şehirlerde Rusça daha sık kullanılmaktadır. Ayrıca nüfus gençleştikçe Rusça kullanım oranı da o derece sıklaşmaktadır. Ayrıca iki dilli Hakaslar, başka bir köyden vb. gelen insanlarla ve şehirliyle de genellikle Rusça konuşmayı tercih etmektedirler (Krivonogov 1997: 77-80).

Bugün çeşitli sebeplerden dolayı Hakasların bir kısmı iki dillilikten tek Rus dilliliğe geçmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Rus dilli Hakasların oranı % 12 iken, 1926'da %12,2, 1959'da %14, 1970'da %16,2, 1979'da %19,1'dir (Krivonogov 1997: 76). Bu oranlar şehirleşme oranına bağlı olarak rayonlara göre de farklılaşmaktadır. İkidillilik de Hakaslar arasında yıllara göre hızla yaygınlaşmıştır. Çeşitli yaş gruplarında da bu oranlar farklıdır. 1970 yılında nüfusun anadili olarak Hakasçayı sayan %67,9'u ikinci dil olarak Rusçayı rahat bir şekilde kullanmaktaydılar. Bu oran 1979'da %71,8, 1989'da %72,4 olmuştur. İki dillilik oranı gençlerde yaşlılara oranla daha fazladır. Sadece 11 yaşına kadar olan grupta Rusçayı zayıf olarak bilenlerin sayısı fazladır. Çocuklar genellikle Rusçayı okul sıralarında öğrenmektedirler. Ancak, son yıllarda çocukların Rusçayı öğrenmesi okula başlayana kadar gerçekleşmektedir.

Tüm bu şartlar göz önünde tutulduğunda bugün Hakas Türkçesini konuşan nüfusun çoğunun Rusçaya da iyi derecede hâkim olduğu söylenebilir. Bu durumda, Hakas Türkçesini konuşma düzeyinde bilen ve kullanan nüfusun büyük çoğunluğu için simetrik ve karışık iki dillilikten söz edilebilir.

Çok dilliliğin sonucu olarak ortaya çıkan *kod ya da düzenek kaydırımı durumu* simetrik ve karışık Hakasça ve Rusça dilbilgisine sahip iki dilli Hakasların özellikle bir grup içi iletişim tarzı olarak kullandıkları bir durumu yaratmıştır. Ancak, Rusça dil bilgisi nispeten zayıf olanlarda da, yani asimetrik çok dillilerde de kod kaydırımına daha nadir olmakla birlikte rastlanmaktadır. Kod kaydırımı, katılımcılar, konu, ortam gibi değişkenlere bağlıdır. Kod kaydırımına konuşan, söylemek istediği durumu daha iyi ifade ediyormuş gibi geldiği için ya da karşısındaki için daha anlaşılır olacağını düşündüğünden veya da o anda kullanılan dildeki bir kavrama karşılık bulunamadığı, o karşılığın eksikliğinin duyulduğu ya da kavramın tam olarak açıklanamadığı durumlarda başvurabilmektedir.

Bu incelemede Hakaslarda kod kaydırımının tespiti için kullanılan malzeme, 1999 yılında Hakasya'nın çeşitli köylerinde kaydedilmiştir. Deneklerin hepsi de Hakas Türkçesinin konuşulduğu, Hakas etnik sınırlarının içlerinde yaşayan kişilerdir. Malzemenin toplanmasında kaynak kişilere sorular Hakas Türkçesinde yöneltilmiştir. Denekler 50 ve üzeri yaş grubundandır. Bu kişiler Hakas etnik çevresi içinde yaşamaktadırlar ve kendi aralarında konuşurken ve günlük aktivitelerinde Hakasça konuşmaktadırlar. Bu kişiler Rusçayı ilk ve ortaokul dışında genellikle günlük hayat içinde, toplumsal iletişim araçları vasıtasıyla vb. öğrenmişlerdir ve genellikle Rusçaya da iyi derecede hakimdirler. Bununla birlikte deneklerin bazı özel durumları (eğitim, çevre değişikliği, yabancı ile evlilik vb.) kod kaydırımının türünü ve yoğunluğunu etkilemektedir. Genellikle yüksek eğitim görmemiş olan ve bulundukları Hakas etnik çevresinden pek uzak olmayan kaynak kişiler sıkça ünlem, alıntı, kimi deyimsele anlatımlar düzeyindeki kod kaydırımına baş vururken, öğrenim seviyesi yüksek olanlarda, kod kaydırımının yoğunluk derecesi fazla olduğu gibi, Rus etnik çevresi içinde daha uzun süre kalmış olan, ya da yabancı ile evlilik yapanlarda kod kaydırımı daha çok cümle ve cümlecikler sınırında ortaya çıkmaktadır. Yani cümle bir dilde, diğeri, öteki ikinci dilde her iki dilin de kuralları korunarak oluşturmaktadır.

İki dilli Hakas deneklerde tespit edilebilen kod kaydırımı tipleri şöyledir:

1. Rusçaya ait öğelerin Hakasça içine bir bütün olarak aktarıldığı kod kaydırımı türü: Bu, iki dilli Hakaslarda en sık karşılaşılan kod kaydırımı türüdür: Rusça, ünlem, edat, ya da başka yalın ve çekimli haldeki kelimeler yanında, Rusçaya ait unsurların bütün yapısal özellikleri ile kopyalandığı durumlar söz konusudur:

a. Rusçadaki bir kısım *ilgeçler* (вот, тоже, даже, таки, то, лишь, лишь только, вроде vb.):

вом «işte»

[**vot** | xɑ'idi: idɛrziN] (04)

[İşte, ne yaparsın...]

[**vot** | y:dikteri tʃo:kiɫ] (07)

[İşte, ayakkabıları yok]

може «de, da, dahi»

[min 'to:ʒʲɛ uɫardi uɫuɫadʒam] (02)

[Ben de onlara saygı gösteriyordum]

дәже «hattâ»

['dɑʒʲɛ vot | jɑ:blɑxti xɑstʃɛ:lɛr] (09)

[Hattâ işte, patatesi söküyorlar]

маку "böylece"

[**taki** | idi tʃurtam] (03)

[böylece, böyle yaşadım]

лишь, лишь только «sadece, ancak»

[nime ittʃiler nze toɣintʃiler toɣintʃle i pɪr dɛ: aʔdatʃɑ 'tʃo: kiɫ uɫarɫɑ||**lif** ' **tolka** xɑ'las| nindʒɛ dɛ: ɑ:ɫɔɑtʃi| fɛʒo| pɑzɑ nime pirɪlbintʃi] (07)

[Şey yapıyorlar ya, çalışıyorlar, çalışıyorlar ve hiç maaş verilmiyor (lit.yok onlara). Sadece ekmek bir kaç tane alıyor, o kadar, başka bir şey verilmiyor]

мо «de, da (pekiştirme fonksiyonlu ilgeç)»

[mɛ:gɜ **ta** nadɑ'jɛɫɑ] (05)

[Ben de bıkmıştım]

ероде «sanki, gibi»

[ɫɯbo:i ɑ:ɫzɑr pɑrim| **vɹo:di** 'mi:nɪN tɯɑnima ty:i]~02)

[Hangi köye gidersem gideyim, benim akrabam gibiler]

['**vro:di** kɑk i:gɑ'vistɛr lɛ tʃɪli:] (07)

[Sanki Yehovacılar gibi]

b. Rusçadaki bir kısım *bağlaçlar* (*и, или, но, так что, то... то..., а то, за то, потому что, чтоб, что*):

и «ve»

[to:kiɫ tʃo:kiɫ **i** 'ɑrmiʒɑdɑN xɑidiɣ tʃɑxsi u:ɫɑr kiltʃi **i** to:kiɫ tʃo:kiɫ **i** pɪdi: ɑrɑ:ki ɪstʃibɪs] (07)

[İş yok ve askerden nasıl iyi oğullar geliyor ve iş yok ve böyle içki içiyoruz]

или «veya»

[xɑ'idɑn kilgɜzɜr i xɑ'idi: attik parɑxtʃizer tʃimirxɑjɑzɑr| kɜm
dɛ svet'lɑnɑ **i'li** kɜm dɛ i'vɑnɑvnɑ atxɑ: munmɑ:ɫip p̃idi: ɑldirɑ pɑ
rtʃi:] (07)

[Nereden geldiniz ve nasıl at üstünde gidecektiniz Çımırhaya'ya, Svetlana ya da
İvanovna diye biri ata binip böyle aşağı gidiyor]

[ɑni ɑrɑnɑnɑn tʃiptʃebis| syttɛn **i'li** xɑ'jɑxtɑn](08)

[Onu ayrılarla yiyoruz, süt ile ya da kaymakla]

но «fakat»

[kilgɜn| **no** pɑtʃe'mu oɫ p̃issɛ:r̃i kilgɜn](05)

[Geldi, fakat neden o bize geldi?]

так что «böylece, işte böyle»

[tʃʃir ɑltında ɫɑ tʉ:ɫɪnɫɑn uɫ|| tɑk ʃ'to| uɫ ɑsɫindzɑx kʉn xɑrɑ:ɫi
kʉrgɜn](03)

[Sadece yer altında çalıştı o. İşte böyle, o azıcık gün yüzü gördü.]

то... то... «kâh... kâh...»

[mi:ñn sa'ʃ'ɑm nɑpri'mɛr| p̃ir dɛ: mɑnnɑnm̃:ndzi| udirbi:ndzi| **to**
'traktirdɑ| **to** mɑʃ'ṽ:inɑdɑ] (07)

[Benim Şaşam meselâ, hiç durmuyor, oturmuyor, kâh traktörde, kâh arabada]

а то «yoksa»

[min t̃ipʃim| **ɑ to** xɑ'idi: ygrɛd̃ibɑɫɑrdziɫʃip̃is s̃ilɛrd̃i| xɑz'jɑi
stvɑ tutpɑzɑ] (06)

[Ben diyorum, yoksa nasıl okuturduk sizi, hayvancılık yapmasak]

за то «buna karşılık»

[**no za to** pu:ɫistʃiñi p̃iste mɑkɑt| mɑxtɑpʃɛlɛr o:rɪstɑr| ʃto
idi: prɑ'i tɑnistɑr| tʉkɑn tʃɑ:ɫinnɑr| prɑi tʃi:ɫistʃɑ xundziɫt
ɑr](07)

[Buna karşılık yardımlaşma bizde iyi, Ruslar böyle bütün tanıdıkların, akrabaların,
komşular hepsinin toplanmasını övüyorlar]

потому что «çünkü»

[kɛrtʃɛm| o:rɪs k̃iz̃i t̃ip sɑ:ɫintʃim| pu o:rɪs k̃iz̃i|| **patɑmuʃtɑ** and
ɑ 'kuznetsoftɑr pɑr pʉɫɑr] (07)

[Bakıyorum, Rus diye düşünüyorum, bu Rus. Çünkü orada galiba Kuznetsovlar
var]

чтоб «diye»

[kustentʃim| **ʃtop** paɫaɫarima ʃi:s par buɫʃitsin| anda ygrenergə
tʃip] (06)

[Uğraşıyorum, çocuklarıma yiyecek olsun diye, orada okumaları için]

что«ki»

[no za to pu:ɫistʃini pʃiste maɫat| maɫtapʃeler o:rɪstar| **ʃto** ʃi
di: pra:i ta:nɪstar| tu:kan tʃa:kɪnnar| pra:i tʃi:ɫistʃa ɫundzɪɫtar] (07)

[Buna karşılık yardımlaşma bizde iyi, Ruslar böyle bütün tanıdıkların, akrabaların, komşular hepsinin toplanmasını övüyorlar]

c. Bir kısım Rusça *ara sözcükler* (правда, наоборот, хорошо что, конечно vb.)

правда “doğrusu”

[ser'gə:ɪ **pravda** aɫʃa aɫb_ɫtʃi, paɫa ygrɛttʃi zɛ](03)

[Sergey doğrusu para alıyor| çocuk okutuyor ya]

наоборот “aksine”

[uɫar tʃɪdʒɛn nɪmɛ yɫɛbi:ntʃɪlɛr| **naba'rot** uɫ pa'ko:ɪnɪktɪ
n kɪzɪzɪ bli:na i:dɪb_ɫɪp| ɫundzɪɫtar:ɪna| dapustɪm pami'natʃ puɫ
ɪnar tʃɪp yɫɛp tʃyrtʃɛ] (07)

[Onlar yiyecek dağıtmıyorlar, aksine o rahmetlinin akrabası krep yapıp, komşularına, meselâ anınız deyip dağıtıyor]

хорошо что “neyse ki”

[**ɫaraʃ'o ʃto** gasu'darstvennə:ɪ ɛk'zamɛnnɛrɪ pi:rɪbɪskəm](07)

[Neyse ki devlet sınavlarını verdim]

конечно “tabii ki”

[ɪttʃɛn nɪmɛ tʃu:ɫɪɫ|| no| ɪdɛrgə ɪtsɛ| par **ka'neʃna** no ɪtpɪ:ntʃɪ
lɛr](07)

[Yapacak şey yok. Fakat, yapmaya niyetlenilirse, var tabii ki, fakat yapmıyorlar]

d. Bir takım Rusça *zarflar* (уже, вообще, вообще, вообще, совсем, сразу, обычно, как раз, почему, действительно, особенно, спокойно vb.)

уже «artık»

[**vremja ras'ti** min **u'z'e** 'ʃ'ko:ɫa: tʃyr sɪɫɫam](02)

[Büyüme çağı, ben artık okula gitmeye başladım]

[sonaɪ **u'z'e** va:pʃɛ 'pensɪja: pa:rɪbɪsɫam](09)

[Sonra artık tamamıyla emekliye ayrıldı]

вообще «hiç»[*vaɹpʃɛ* ɸarba:ndʒi ulʔ anda:ri](04)

[Hiç gitmiyor o oraya]

вообщим «genel olarak»[*'voɹpʃim* mindeɣ lɛ to:ɰistarda to:ɰin tʃyrgəm](09)

[Genel olarak sadece böyle işlerde çalıştım]

вовсе «tamamen»[am *'voɹfse*/ a:l arazinda tʃy:riɸ| sɑ:dip izibistʃibis](07)

[Şimdi tamamen köyün içinde gezip, satıp içiyoruz]

совсем «büsbütün, hepten, hiç»[a min *saf'sem* ni'gramatni:i| *saf'sem*](01)

[Ben ise, hiç okur-yazar değilim, hiç]

сразу «hemen»[kɛlgəndoɰ min *'srazu* 'ʃkolada to:ɰinkam](03)

[Gelir gelmez ben hemen okulda çalıştım]

обычно «genellikle»[o:ristar *a'bitʃna* 'blina i:dib_ɑɸip ɰundziɰta:rindʒa tʃy:riɸ pr
ai 'blina ylep tʃyrtʃɛ] (07)

[Ruslar genellikle akıtma yapıp komşularını gezip bütün krep dağıtıyor]

как раз «tam, tam da»[min pɪl puɸba:m| *fkljɯtʃatʃ* la pulibisɰam i sɪrɛr *kak raz* tʃu:
ɰtantʃizer| a pastɑ:ɰizin kurbɛ:m, natʃɑ:lɑ:zin kurbɛ:m] (07)

[Ben anlayamadım, açtım ki tam da siz konuşuyorsunuz, başını ise görmedim, başını görmedim]

почему «neden»[kilgən| *no ɸatʃɛmu* oɸ pɪssɛ:rɪ kilgən](05)

[Geldi, fakat neden o bize geldi?]

действительно «gerçekten»[pɪstɪn *de'ist'viteɪna* ɸrag'ramma tʃo:ɰil](07)

[Bizim gerçekten programımız yok]

особенно «özellikle»[no, a:lɑ:ɰi tʃon ar tʃurtaptʃi, *a'so:benna* ra'bo:tʃi:ɪlɛr](07)

[İşte, köydeki halk zor şartlarda yaşıyor, özellikle işçiler]

спокойно «sakin, rahat»

[mɛ:gɜ *spa'ko'ina* pidi:](04)

[Böyle rahatım]

e. İsimler yalın halde ya da çekimli ve birlikte kullanıldıkları ön edat ile birlikte bir bütün olarak Hakasça ifade içine kopyalanabilirler:

[χisχida *ɪn'jasa* poɫtʃɛ: kiziniN| it i:dib_ɫtʃɛ:ziN](09)

[Kışın eti oluyor insanın, et hazırlıyorsun]

[pas'ta:ki *za'bota* pulkan minin, pasta:ki sakissiras, yɣretlep aɫ arka](03)

[İlk endişem idi benim, ilk kaygım okutmak]

[a min saf'sɛm *ni'gramatni'i*| saf'sɛm](01)

[Ben ise, hiç okur-yazar değilim, hiç]

Aşağıdaki örneklerde Rusça совещание “toplantı”, квартира “daire”, кровать “yatak” kelimeleri uygun ön edat ve edatın gerektirdiği çekim şekli ile birlikte kulla

[*na save'tʃani'jaχ* pulʃɛm anda] (05)

[Toplantılarında bulunuyordum orada]

[uɫardoχ| *na kvar'tirɛ*](01)

[Yine onlarda, dairede]

[paʒ'ɜ'nilis andoχ| yɫɛr kiziniN *na kra'vati*](05)

[Evlendik hemen, yatakta ölecek adamla]

Bunların bir kısmı deyimleşmiş ya da kalıplaşmış ifadelerdir:

[*ori*| *ni dari boχ* pulkan](01)

[Of, Tanrı göstermesindi]

[*'vrɛmja ras'ti*| min u'ʒ'ɜ 'ʃ'ko:ɫa: tʃyr siχχam](02)

[Büyüme çağı, ben artık okula gitmeye başladım]

[i'ʃo 'poχrani aba'kanda| χarindazimnin u:ɫkin to:kista ka'mas pasɫa dibistir| *ori be'da*] (07)

[Dahası cenaze anma töreni Abakan'da, kardeşimin oğlunu kamyonu ezdi, ah felâket!]

[no *fsjo ravno* kɛmɛstɛN puzibisχa par pulzin tip kɛstɛntʃim](06)

[Fakat ne olursa olsun, ufaktan kendimizde olsun diye uğraşıyorum]

f. Fiillerin Rusça kurallara göre şahıs ve zamana göre çekimlenmiş hali aynen alınır:

Aşağıdaki örneklerde Rusça разойтись “ayrılmak”, бывать «bulunmak», отказаться “reddetmek” filleri Rusçanın yapısına uygun olarak geçmiş zamanda, teklik kişide ve dış cinsiyete göre çekilmiştir.

[min 'zʷannanin 'pa:pəzinan *razaʃ'ʔas*](05)

[Ben Janna'nın babasıyla ayrıldım]

[min re'daksijada tʃasta *bi'vata*](05)

[Ben redaksiyonda sık sık bulunyordum]

[paɫamni yd̪ir saɫkanda| min *atka'zakas* am| va:pʃe ylebesim t̪ipʃim| paɫamnin nimelerin](07)

[Çocuğumu öldürdüklerinde, ben reddettim şimdi, kesinlikle dağıtmam diyorum, çocuğumun eşyalarını]

Aşağıdaki örnekte Rusça удивляться “şaşırmak” fiili Rusça yapıya uygun olarak şimdiki zamanda ve 1. teklik kişiye göre çekilmiştir:

[min udiv'ljaɯsʲ](07)

[Şaşıyorum]

Aşağıdaki örnekte ise, Rusça знать “bilmek” fiili şimdiki zamanda ve ikinci çokluk kişiye göre, Rusça yapıya uygun olarak çekilmiştir:

[a vot| minda| *ʒnaʒete*| uɫ uχ tek nimelerdi tut puɫbiɯdzibis nze](09)

[İşte, biliyor musunuz, burada o ufak tefek şeyleri besleyemiyoruz ya]

Aşağıdaki örnekte Rusça ругать “azarlamak” fiili быть yardımcı fiili yardımı ile gelecek zamanda ve üçüncü teklik kişiye göre çekilmiştir:

[paβan kilze| *rugatʲ 'budet* t̪iptʃe| deddomka pi:riβiskəzər t̪ipʃ(13)

[Baban gelirse azarlar diyor, çocuk yurduna verdiniz diye]

2. Rusçadan seçilen ögenin Hakasça yapı içine yerleştiği durumlar:

[min p̪il puɫba:m| *fkljʊtʃatʲ ʔa puɫbisxam* i s̪irər kak rəz tʃu:χtəntʃizer| a pastə:kizin kurbə:m, *natʃa:ɫazin* kurbə:m] (07)

[Ben anlayamadım, açtım ki tam da siz konuşuyorsunuz, başını ise görmedim, başını görmedim]

включать “açmak” Hakasça pol- “olmak” yardımcı fiili yardımı ile geçmiş zamanda ve I. teklik kişiye göre çekilmiştir.

[t̪ə:iki χiri:nda| anda *'jaɣida:* tʃyrbəd̪in m̪e](04)

[Tayga kenarında, orada yemiş toplamaya gitmedin mi?]

ягода “yemiş” kelimesi Hakasça +GA yönelme durumu eki ile kullanılmıştır.

[pĩr dɛ: **rodsvennikterĩ** tʃox pulʁan](05)

[Hiç akrabaları yoktu]

Rusça родственник “akraba” kelimesi +tAr çokluk ve +İ̯iyelik eki ile kullanılmıştır.

[anʁn̩zo:nʁn̩ pas'ledni: 'vrɛmjada ɪa 'starʃi: rʁ'bo:tʃi: pɔltʃɑ:dip
sakra'ʃenija kĩr parʁan] (09)

[Ondan sonra, sadece son zamanlarda kıdemli işçi olup işten çıkarıldım]

сокращение “kıskıntı, işçi çıkarma” kelimesi +GA yönelme durumu eki ile kullanılmıştır.

[ulʁar tʃĩdʒɛn nime ylebi:ntʃilɛr| naba'rot ul **pa'ko:iniktĩ**
n kizĩzi bli:na i:dĩb̩ɑ:lip| ɣundʒiɣta:rina| dapustim **pami'hatʃ pul**
ĩnar tĩp yleɸ tʃyrtʃɛ] (09)

[Onlar yiyecek dağıtmıyorlar, aksine o merhumun akrabası krep yapıp, komşularına, meselâ anınız deyip dağıtıyor]

покойник “rahmetli” kelimesi +tl̩ətamlayan durum eki ile kullanılmıştır. Yine поминать “anmak” fiili pol- yardımcı fiili yardımıyla 2. çokluk kişi emir şeklinde kullanılmıştır.

3. Hakasça öğelerin Rusça yapının içine yerleştiği durumlar:

[pɔ:zimnĩn tʃurtazin vʁpʃɛ tʃurtabʁm̩ **tirgʒ moʒʲna**](03)

[Kendi hayatımı tamamıyla yaşamadım demek mümkün]

Hakasça ti+ -ArGA mastar eki Rusça можно yardımcı kelimesi ile yeterlilik teşkil edilmiştir.

[prʁi nime ʃo:ndʒa **'hada kɵrɛrgʒ** u'ɣʁʒivʁtʃ poʁʁʁa](02)

[Her şeyle ilgilenmek gerek, bakmak gerek]

[vot| minda ɸ:dirib̩ɸ:dirtʃɛzĩn| ʃʁ'ljarka **ʁlarʁa 'hada**](09)

[İşte, burada oturup duruyorsun, mazot almalı]

Hakasça kör-, al- + -ArGA mastar eki Rusça надо yardımcı kelimesi ile gereklilik teşkil edilmiştir.

[**pustʃ ɣatʁp polʒin** sʁ'vetski: vʁʁstʃ](14)

[Yeniden olsun Sovyet iktidan!]

pol- “olmak” fiili ayrıca Hakas emir şeklini de almasına rağmen tekrar Rusça emir yapan пусть edatı yardımı ile 3. teklik kişiye emir şeklinde kullanılmıştır.

4. Tümce sınırlarında yapılan kod kaydırımları, ya da sıralı cümlelerde yan cümle veya ana cümlelerin farklı dil sistemlerine göre kurulduğu durumlar:

[**'tʃɛrɛʒ 'mesjats pismo priʃ'to/ gava'rit**| min nika'ko:i mi
nda se:gʒ ʁpe'rʁtsija ittĩrbessĩm] (05)

[Bir ay sonra mektup geldi, diyor ki, ben burada seni hiçbir şekilde ameliyat ettirmem]

[**ʁ'tɛts 'umer**|| ʁnĩn̩ʃo:nʁn̩ iɖʒɛzĩ iɖik am tĩgĩ tʃiɪda tʃʁʁɣida
yl tʃy:rĩbĩstĩ pasqʰʁʁa] (13)

[*Babası öldü. Ondan sonra annesi yine öyle o yıl yazın ölüp gitti öte dünyaya*]
[aɫ'ton to:ɤis tʃiɫda|| pa'jeɣali v leningrat|| *ra'botaju na 'potʃt*
ε] (04)

[Altmış dokuz yılında. *Leningrad'a gittik. Postanede çalışıyorum.*]
[iki xizim pizi insti'tutqa pastu'pili| irləri kənep pərbəm 'ut
ʃitsa|| *revnivije aka'zalis*](13)

[İki kızım da enstitüye başladılar, kocaları kıskanıp okutmadı. *Kıskanç çıktılar*]
[to:ɤis tʃoɤil|| *'Ljudi va'rujut/ o'i/ ni dari boɣ*](01)

[İş yok. *İnsanlar çalışıyor, Allah vermesin!*]
[am a:ɤirip un pis tʃiɫka tʃit parim|| *umirat^j ta ni umi'rajem*](1
5)

[On beş yıldır hastayım. *Ölmekse ölmüyorum da.*]

5. Rusça söz diziminin kopyalandığı durumlar:

[am pa:ribisɣan|| *kak ras* ne'delja| *kak* to:ɤintʃε](13)

[Şimdi gitti. Tam bir hafta oldu, çalışalı]

(Rusçada zaman sınırlaması yapan ve *kak* ile kurulan cümle tipi kopyalanmıştır)

[kiziler *xiriɫkan* mattap| prama xo:ɫar dzilεp *xiriɫ parɤannar*
akru'zʷɤnijedε] (14)

[İnsanlar öldüler çok, tam koyun gibi öldüler kuşatmada]

[min *tyrεm* pır mun to:ɤis tʃys tʃi:bırgi ys tʃiɫda](14)

[Ben 1923 yılında doğdum]

Yukarıdaki örnekler Rusça özne+yüklem+tümleç şeklindeki söz diziminin kopyalandığı örneklerdir.

Hakasça-Rusça konuşan iki dilli Hakaslarda tespit edebildiğimiz kod kaydırımı tipleri yukarıdaki gibidir. Burada dikkat çekmek istediğimiz bir nokta da örneklerin 50 yaş üzeri ve genellikle ilk ve orta öğrenim düzeyindeki kişiler olmasıdır. Hakas Türkçesine çok daha az vakıf olanlarda kod kaydırımının yoğunluğu ve derecesinin çok daha fazla olacağı açıktır. Hakasların önünde duran bir tehlike de dil öğrenimi için gerekli ne yeterli Rus ne de Hakas çevresi içinde bulunan ve her iki dili de yetersiz derecede bilen bir kesimin ortaya çıkıyor olmasıdır. Bugünkü şartlarda, yasalar önünde statüsü ne olursa olsun, fonksiyonu günlük hayatın ötesine çıkamayan ve bugün yok olmak üzere olan diller içinde sayılan Hakasçanın Rusça yanında var olma şansı yoktur. Bu yüzden Hakasçanın kullanım alanının genişletilerek, özellikle gençlerin bu dili kullanma ve öğrenme isteklerinin artırılmaya çalışılması yönünde önlemlerin bir an önce alınması gerekmektedir.

Kaynaklar

ANJIGANOVA, O.P., O.V. SUBRAKOVA, (1992). "O yazikovoy situatsii v Respublike Hakasiya", *Yazikovaya situatsiya v Rossiyskoy Federatsii*: 1992. Ed. Solntsev V.M, Mihal'çenko V.Yu.,

- Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk Otdeleniya Literaturi i Yazık Nauçnyy Sovet
"Yazık i Obşçestvo" İnstitut Yazıkoznaniya Nauçno-İssledovatel'skiy Tsentr Po
Natsional'no-Yazıkovım Otnoşeniyam: 44-49.
- APPEL, R & P. MUYSKEN, (1987). *Language Contact and Bilingualism*, London: Edward Arnold.
- FERGUSON, Stuart, (1997). *Language Assimilation and Crosslinguistic Influence*, Tübingen:
Gunter Narr Verlag.
- İMER, Kâmile, (1997). "Türkçe Lazca Konuşan İkidillilerde Kod Değiştirimi". VIII.
Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7-9 Ağustos, 1996, Kâmile İMER, Engin
UZUN, Ankara: 291-303
- JOHANSON, Lars, (1990). "Code-coping in immigrant Turkish", *Ethnic Minority Languages in
Europe*, Tilburg University, 14-15 December 1990.
- KARAHAN, Firdevs, (1997). "Üçüncü Kuşak Karaçaylarda Düzenek Kaydırımı Üzerine Bir
Çalışma". VIII. *Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7-9 Ağustos, 1996*: Kâmile
İMER, Engin UZUN, Ankara: 291-303.
- KIŞPANAKOV, V.A., (2001). "Yirminci Yüzyılda Hakasya Nüfusunun Millî Bileşimi" (Çev.
Gülsüm KİLLİ), *Bilge Dergisi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 7 (Bahar 28): 70-72.
- KİLLİ, Gülsüm, (1999). "Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu", *KÖK Sosyal ve
Stratejik Araştırmalar Dergisi*, I (Güz 2): 161-174, Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik
Araştırmalar Vakfı.
- KRIVONOGOV, V.P., (1997). *Hakası, Etničeskie protsessı vo vtoroy polovine XX veka*, Abakan: Too
"Tsentravr".
- MC CLURRE, E. (1981). "Formal and Functional Aspects of the Codeswitched Discourse of
Bilingual Children": *Latino Language and Communicative Behavior*, Ed. R.P. Duran.
Norwood: Ablex: 69-94
- MEÇKOVSKAYA, H.B. (1996). *Sotsial'naya lingvistika*, Moskva.
- MYERS-SCOTTEN, C. , (1993). *Duelling Languages, Grammatical Structure in Codeswitching*,
Oxford: Clarendon Press.
- , (1995). "A Lexically Based Model of Code-Switching", *One Speaker, Two Languages. Cross-
Disciplinary Perspectives on Code-Switching*. Eds. L. MİLROY & P. MUYSKEN. CUP: Great
Britain: 232-256.
- , (1996). "Code-switching": *The Handbook of Sociolinguistics*, Ed. Florian Colulmas.
Blackwell
- POPLACK, S., (1980). "Sometimes I'll Start a Sentence in Spanish Y Termino En Español",
Toward a typology of Code-Switching: Linguistics, 18: 581-618
- ROMAİNE, S., (1991). *Bilingualism*. Oxford: Basil Blackwell.

Çokdillilik Açısından Gagauz Türkleri

Maria Stamova

Bugün Moldova Cumhuriyeti'nin güneyindeki Bucak bölgesinde yaşayan Gagauzlar'ın toplam nüfusu 1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre 153.458'dir. Bu rakam eski Sovyetler Birliği içerisinde yaşayan Gagauzların %78'ini meydana getirmektedir. Bu oran 1979 nüfus sayımında % 79.6 iken 1989 sayımında % 1.6 oranında düşüş göstermiştir (Topuzlu 1990).

Tarihî toprakların bugünkü Bulgaristan, Romanya, Moldova ve Ukrayna sınırları içinde yerleşik durumda bulunan Gagauzlar Ortodoks – Hristiyan, Türkçe konuşan 300.000 kişilik etnik bir azınlıktır. 1989'da en son yapılan SSCB nüfus sayımına göre Moldova'da toplam nüfusun % 3.5'ini oluşturan 153.000 Gagauz ülkenin güneyinde yoğun olarak yaşamaktadır ve ayrıca Moldova'dan ayrılan Güney Besarabya'da oturan 36.000 Gagauz da Ukrayna'da yaşamaktadır. Moldova Cumhuriyeti İstatistik Müsteşarlığın 31 Mart 1997, 12-01-14 numaralı belgeye göre Gagauz Yeri Özerk Bölgesinde nüfus dağılımı aşağıdaki gibidir:

Dolay	Kent	Köy	Toplam
Comrat	25.6	47.9	73.55
Ciadır-Lunga	23.8	40.5	64.25
Vulcanesti	17.9	8.9	26.80
Toplam	67.3	97.3	164.60

Aralık 1994'ten itibaren özerk olan *Gagauz Yeri*'nde ve onun sınırına yakın olan ancak referandumda özerk bölgeye katılmayı reddeden köylerde yaşamaktadır (Menz 1999: 91-99)

Moldova'dan sonra Gagauz nüfusunun en kalabalık olarak bulunduğu ülke Ukrayna'dır. Ukrayna, Odessa ve Zaporijiye bölgelerinde yaşamaktadırlar. Bunlardan başka, Kuzey Osetya'da ve Kabardin-Balkarda 6 köy, Romanya'da 5 köy, Eski Yugoslavya'da 3 köy ve Yunanistan'da 6 Gagauz köyü vardır (Kuroglu 1992: 45). Bugünkü Yunanistan coğrafyasında Türkçe konuşan Hristiyanları başlıca 3 grupta ele almak mümkündür:

1. Karamanlılar veya Anadolu kökenli Türk Hristiyanlar,
2. Türkçeyi 2'ci bir dil olarak yaşatan İstanbul'dan Atina'ya göç etmiş Rumlar,

3. Gagauzlar.

Bu gruplardan en küçüğü, ve büyük ölçüde asimilasyona maruz kalmış Yunanistan Gagauzları'dır. Yunanlılar onlara **Gagauzi** demektedirler. Soyadları çoğunlukla Türkçe'dir. Batı Trakya'nın Dedeağaç-Kumçiftlik (Orestiada) bölgesinde yaşamaktadırlar. Yunanistan Gagauzlarıyla ilgili olarak: Moldova, Türkiye, Hollanda ve Azerbaycan bazı Türkolog ve araştırmacıların kayıtları mevcuttur. Öncelikle bu görüşler üzerinde durmakta yarar vardır:

1. Ukrayna doğumlu Moldova Gagauzlar'dan şair-yazar- Doç. Dr. Stepan Kuroğlu, 1991 yılında Kayseri Erciyes Üniversitesi'nde düzenlenen "Türk Dünyası Kurultayı"na ve bir yıl sonra İstanbul'da Marmara Üniversitesi'nde düzenlenen "Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu"na sunduğu iki ayrı bildirisinde bu konuya da temas ederek Yunanistan'da 6 Gagauz köyünden bahsetmiştir.
2. Azerbaycanlı araştırmacı Doç.Dr. Güllü Yoloğlu, Bakü'de yayınlanan "Qagouzlar" adlı kitabında Yunanistan'daki Gagauz varlığı da belirtmiştir.
3. Türkiye'de Prof. Dr. Harun Güngör ve Prof. Dr. Mustafa Argunşah da "Gagauzlar" adlı kitaplarında bu bilgiyi teyit etmektedirler. Gazeteci Yakub Aydil "Hristiyan Türklerin Kısa Tarihi" adlı kitabında Yunanistan'da Hacimustafa köyü Gagauzların Ortodoks kilisenin fotoğrafını yayınlamıştır.
4. Hollandalı gazeteci Jacqueline De Gier, bizzat Batı Trakya'da araştırmalar yaparak hazırladığı ve "Elsevier" dergisinde yayınladığı "Bir Etnik Cehennem" başlıklı yazısında Yunanistan'daki (Batı Trakya'daki) Gagauzlar üzerinde de durmaktadır. Bu çalışmanın bir parçası şöyle: Yunanistan'da güya yalnızca bir dinsel ayırma hattı olduğuna ilişkin öğretiye ters düşenler, örneğin Gagauzlar gibi, hesaba katılmak istenmemektedir. Gagauzlar Ege garnizon kenti olan Dedeağaç etrafında yaşayan Hristiyan Türkleridir. Kendileri Türkçe konuşmakta, Türk televizyonu bakmakta, ancak Yunan kilisesine gitmektedirler.
5. Ortodoks eksenini çizgisinde olmakla birlikte 1996 yılında Yunanistan'da Orestiada ve 1997 yılında da Moldova Kişinev başkentte iki ülkedeki Gagauzların bir araya geldiklerini, Yunanistan'da "Gagauzos" topluluğu bulunduğunu ve Yannis Papadopolos'un bu cemiyetin başkanı seçilmiştir (Sağlam, 1999: 165-166).

Eckmann, Karamanlıların menşeleri ile ilgili soruların hâlâ cevaplanmış

olmadığını belirtmiştir. Ona göre; XIV. yüzyılda Karaman Beyliğinin hakimiyeti altına girmelerinden sonra, dışarıda yaşayanlar da dahil olmak üzere bütün Hristiyan Türkler Karamanlı adını aldılar. Ama bizzat Karamanlıların kendileri bu adı kullanmamaktaydı. Adları Karaman kitaplarında genellikle “*Anadolu Hristiyanları*”, “*Anadolu Ortodoks Hristiyanları*”, “*Yunan dilini bilmeyen Anadolu Hristiyanları*” veya sadece “*Anadolu*” vb. olarak geçmekte ve bunların konuştuğu dil “*Türkçe*”, “*sade Türkçe*”, “*berrak Türkçe*”, “*Türk dili*”, “*ortak Türk dili*”, “*düzgün Türk dili*”, vb. olarak adlandırılmaktaydı (Eckmann 1964: 21).

Eckmann’a göre; Karamanlı adı Anadolu’nun Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanlarına verilen bir ad olup ilk defa 1553–1555 yıllarında İstanbul ve Anadolu’da seyahat eden Hans Dernschwam’ın seyahatnamesinde *Caramanos* (=accusativus) şeklinde geçmektedir. Bazı Karamanlı yerleşim yerlerine Suriye’de, Balkanlar’da, Besarabya’da, hatta Kırım’da tesadüf edilmekle beraber, Karamanlıların büyük çoğunluğu, Türk–Yunan ahali mübadelesine kadar, Anadolu’nun takriben Trabzon–Fırat–Toros–Silifke hattından batıya düşen kısmında, özellikle Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya bölgesinde, Karadeniz’in sahil muntıkasında, İstanbul’da ve başka yerlerde dağınık olarak oturmaktaydı. Eckmann da Karamanlıların kökeni hakkında iki görüş olduğunu belirtmiştir: 1. Karamanlılar Türkleşmiş Rumlardır; 2. Selçuklular zamanında Bizanslılarla olan sıkı münasebetler neticesinde bir kısmının Hristiyanlığı kabul etmiş olduğu Türklerdir (Eckmann 1950: 165).

1923’e kadar Nevşehir’de oldukça kalabalık bir Hristiyan topluluk yaşamaktaydı. Buradaki Gregoryan, Protestan ve az sayıdaki Katolik Ermeniden başka büyük bir cemaat teşkil eden Ortodoks Rumların ana dilleri Türkçe olup, bunlar Rumca dediğimiz Grek dilini bilmemekteydiler. Rum (Grek) harfleriyle Türkçe olarak basılmış bir *Nevşehir Salnâmesi (Yıllık)* Ortodokslar için ve onlar tarafından yazılmıştır (Eyice 1977: 80). Rum harfleriyle Türkçe olan bu Nevşehir Yıllığı birkaç bakımdan dikkate değer bulunmaktadır. İçindeki Türkçenin Grek harfleriyle yazılışında kullanılan transkripsiyon sistemi bakımından olan özelliklerinin tespitini uzmanlarına bırakacak olursak, bu küçük kitap bir kere Nevşehir hakkında şimdiki halde en eski monografya olmaktadır. Bu *Yıllıkta* Nevşehir’in tarihçesi hakkında faydalı olabilecek az da olsa mahalleleri ile ilgili bilgiler, su yollarının bir kısmının yapılışı, buradaki Hristiyan yapıları ve bunların ne vakit yapıldıklarına dair, Nevşehir monografyasına faydalı olacak notlar, bilgiler içermektedir. Nihayet Mavrides adlı yazarın 1897’de Nevşehir’e yakın Göre kasabasında rastlayarak kopyalarını aldığı eski Grekçe kitabeler de arkeolog ve epigrafiyeciler için ipucu veren notlardır. Fakat *Yıllıkta* Nevşehir yalnız bir Hristiyan kasabasıymış gibi gösterilmek istenmiş, buradaki Türklerden, Türkçe eserlerden hemen hemen hiç bahsedilmemiştir. Yıllığın

düzenlenmesinde kullanılan usul, ana dilleri Türkçe olan ve hatta oralı şair Klimentidis'in şiirlerinden anlaşıldığına göre duyguları iyice Türk olan bu insanlara, Rum oldukları hissini vermeye çalışmaktadır. Bilhassa son makalede bu durum kuvvetle açığa çıkmaktadır. Bu Hristiyanları Türkçeden uzaklaştırarak Grekçeyi benimsetmek için yüzyıllardır sürdürülen politikanın belirtileri bu sayfalarda görülür (Eyice 1977: 96).

Eckmann'ın belirttiğine göre; Karaman cemaati, İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesinin buyruğuna girmişti. Müslüman Türkler onlarla ilgilenmediler. Karaman edebiyatının müstakil bir edebiyat olmadığı, ürünlerin çoğunlukla Yunanca eserlerden tercümeler ve derlemeler olduğu ve dünyevî sanatın hemen hemen hiç rastlanmadığı bu eserlerde dinî ve ahlakî konuların ağır bastığı görülmektedir. 18. yüzyılda yazılan bütün eserler dinî edebiyata aittir. Mütercimler ve derleyenler büyük bir gayretle okuyucunun eline Türkçe yazılmış soru-cevap şeklinde dinî bilgiler, dua metinleri, ilâhiler, mezamirler, azizlerin ve şehitlerin biyografilerini, vaaz koleksiyonlarını, mukaddes şehirlere ve ünlü manastırlara ait rehberleri vb. vermeye çalışmışlardır. Bu seri Hristiyan dininin bir el kılavuzu olan '*A pguthisma tas ahristianikas pisteos. Keulzare imane Mesechi*' (Mesih dininin gül bahçesi) adlı eserle başlamıştır. Kitap 1718'de muhtemelen İstanbul'da basılmıştır (sonraki baskıları 1743'te Amsterdam'da, 1803 ve 1883'te İstanbul'da). Eserin elde mevcut bulunan Eski Türkçe tercümelerini bir araya getirerek derleyen muhtemelen Naupaktos ve Arta metropolu başpiskoposu Neophytos Mauromates (1656-1740)'dır. Kitabın giriş bölümünde yer alan Karaman diline âit ilgi çekici açıklamalar şöyledir: "Toplumumuzun başlangıçta sahip olduğu fakat şimdi Allah'ın inayetiyle kaybettiği sayısız zenginliklerin içinde en önemlisi Yunan lehçesi idi. Bu bilgi Avrupa'da kısmen, Asya'da ise tamamen kaybolmuştur. Bu sebeple Asya'da yaşayan Hristiyanlar, yalnız bilgiyi değil, kendi ananevî dillerini de unutarak böyle bir barbarlığa düşmüşlerdir. Onun yerine Yunanca alfabe ile yazdıkları Türk dilini kullanıyorlar; o dili okuyor ve anlamını kavıyorlar. Buna karşı Yunanca okuduklarında yalnızca anlamını anlamamakla kalmıyorlar, okumada da güçlük çekiyorlar. Bunun tabîi sonucu olarak da manevî ilerleme açısından yararlı pek çok bilgiden mahrum kalıyorlar" (Eckmann 1964: 23-24).

Ciachir, Gagauzların, Osmanlı alfabesini öğrenmediklerini ve Osmanlı yazılı edebiyatını okumadıklarını ifade etmektedir (Ciachir 1934: 6). Çeşitli kaynaklarda da Gagauzların Osmanlı döneminde ve ondan sonra, uzun zaman Grek alfabesi ile yazılmış Türkçe (Karamanlca) kitapları kullandıkları, Karamanlca kitapların hem Besarabyalı Gagauzlar arasında hem de Bulgaristan'da yaşayan Gagauzlar arasında kullanıldığı tespit edilmiştir (Mollova 1979-1980: 220; Nayır 1936: 82; Manof 1939: 106-111; Zajaczkowski 1965: 994).

Gagauz Türkçesinin türkülerinde epik şiirleri de hatırlamak yerinde olacaktır. Bu şiirlerin dinsel konuları vardır. Meselâ, Kutsal Lazar üstüne türkü. Gene de bunlar Gagauz folklorunda pek önemli bir rol oynamamaktadırlar. Bu türkülerin yayılma kaynağı Karamanlıların din kitaplarıdır. Gagauzlar bu kitaplardan İbrahim tarafından kurban adanan Isak, Meryem Ana ve kutsal kişiler ve vaftiz gibi dini konulu şiirler öğrenmişlerdir. Bu dini konulu türküler şimdi unutulmaya başlamıştır (Zajaczkowski 1976: 237).

1902 yılının yaz aylarında Balkan Yarımadasında Rus etnografi V. A. Moşkov'un araştırmaları Türk kökenlilerle ilgilidir. Moşkov'un yiyecek pazarında karşılaştığı tüccarların çoğu Karamanlıdır. Ancak Türkçe konuşabildiği bu Karamanlıların tüm akrabalarının Nevşehir'de olduğunu öğrenir. Moşkov, aynı zamanda bu araştırmaları İstanbul'da da sürdürmüştür. İstanbul Karamanlılarının dili ona göre buradaki Osmanlıca'dan farklı olmamakla beraber küçük ayrıntılar hissedilmekteydi. Kendisiyle konuştuklarında adetlerinden de bahseden Karamanlılar Paskalya Bayramına 'Paska' ve Oomina haftasına 'Toma hafta' demektedirler. Memleketlerinde şarkılarıyla yıl başını kutlamakta, Hz. İsa'nın doğum bayramına 'Küçük Paskelya' demek, Paskalyada 'Hristos anesti' diyerek öpüşmeden Yunanca bayramlaşmakta, fakat geline de, Gagauzlar gibi 'Alduaklı' demektedirler.

Moşkov'un eserinde, Anadolu'nun Türkçe konuşan Hristiyanları hakkında daha başka bilgiler de bulmaktayız:

Anadolu gazetesinin matbaası İstanbul'un (Tahtakale Damburadji, 188) bir dar ve eğri sokağında bulunuyordu ve Karamanlı edebiyatı hakkında herhangi bir haber almak için orasını mutlaka ziyaret etmek istiyordum. Genç redaktörle sadece Türkçede konuşuyorduk, çünkü ana dilinden ve Yunanca'dan başka dil bilmiyordu.

"Halkımızda neyi ilginç buluyorsunuz?" diye sordu. Ben, "Biz de Yunanlılardanız" dedim. Onların esas Yunan olduklarına dair tartışmaya girmedim, fakat dedim ki, "İlginç tarafınız Yunanca yerine Türkçe konuşmanız".

"Bunda neyi ilginç buluyorsunuz?"

"İşte bunu, neden sizin halkınızın ana dilini unuttuğunu ve Türkçe konuşmaya başladığını ne siz, ne ben ne de başkaları açıklayabilir. Bunun ne zaman olduğunu da kimse söyleyemiyor. Fakat, kimsenin bilmediği her şey bilim için ilginçtir" (Moşkov 1904: 421 – 424).

İç Anadolu olmak üzere Türkiye'nin pek çok yerinde yaşayan Ortodoks halkın Rum diline yabancı oldukları, Türkçe konuştukları bilinirdi. Bunlar için çeşitli konularda değişik yerlerde hatta dış ülkelerde kitaplar basılmış. İstanbul'da bir Anatoli (=Anadolu) adıyla gazete yayımlanmıştır (Eyice 1977: 81-82),

Bu durumda çoğu Yunanca, Rumca kaynaklarda Türkçe konuşan Rumlar

olarak nitelenen bu halkın Rum Ortodoks Kilisesine bağlı olmalarından dolayı böyle bir adlandırmaya gidildiği bunların aslında Karamanlı Türkler olduğu ve bir kısmının da Keykavus zamanında Moldova'ya göç ettikleri, dolayısıyla Gagauzların arasında bugün Karamanlı Türklerin de olduğu düşünülmektedir.

XIX. yüzyılın ortasından itibaren Gagauzlar ayrı bir halk olarak belirtilmenin yanı sıra resmi belgelerde Bulgar olarak geçmekle beraber XIX. yüzyılın sonunda Rus etnografi V.A. Moşkov, 1897 yılındaki nüfus sayımı öncesinde, Gagauzların Bulgarlardan ayrı olarak sayılmalı gerektiği konusunu gündeme getirmiştir (Moşkov 1900: 1).

Kuzey Bulgaristan'da Varna, Provadi, Tutrakan, Silistre; batıda Kavarna, Dobruca istikametinde ve Tuna havzasında yaşamaktadırlar (Tecemen: 1991:14). Güney Bulgaristan'da Yambol ve Kavaklı (Topolovgrad) çevresinde yaşamaktadırlar (Zajaczkowski 1965: 993).

Varna civarındaki Gagauzların yoğunlukla yaşadıkları köylerde ve ne yazık ki Bulgaristan'daki Gagauzlar neredeyse tamamen asimile olmuşlar, kendilerini tamamen Bulgar kabul ediyorlar (Oflaz 1999: 34)

Gagauzların Hristiyan olmaları, Gagauz Türk diyalekti edebî Türk dilinin tesirinden koruyup kendi iptidai saflığını muhafaza etmeyi mümkün kılarken, bu durum diğer taraftan Gagauz Türkçesine Slav, Romen ve Yunan dillerinden kelimelerin girmesine sebep olmuştur (Drimba 1975: 229; Kowalski 1933: 22).

Gagauzlar, Bizans idaresi altında yaşadıkları zaman Rumca, Bulgar idaresi altında yaşadıkları zaman Bulgarca, Romen idaresi altında yaşadıkları zaman Romence, Besarabya'nın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra da Rusça öğrenmek zorunda kalmışlardır. Gagauzlar, Osmanlılarla kültürel ilişki kurmamış, Osmanlı alfabesini öğrenmemiş ve Osmanlı yazılı edebiyatını okumamışlardır (Ciachir 1934: 6). Osmanlı döneminde ve ondan sonra, uzun zaman Grek alfabesi ile yazılmış Türkçe (Karamanlıca) kitapları kullanmışlar ve okumuşlar. Karamanlıca kitapların hem Besarabyalı Gagauzlar arasında hem de Bulgaristan'da yaşayan Gagauzlar arasında kullanıldığını tespit edilmiştir (Mollova, Eckmann 1979-1980: 8-9; Nayır 1936: 82; Zajaczkowski 1965: 994).

Etnolinguistik süreçlerin ve onların en önemli kısımları olan iki dillilik (bilinguistik) ve çok dillilik, çağdaş toplumsal süreçlerin gelişmesinin tarih, teori ve pratiğini, öncelikle onların millî ve dil yönlerini aydınlatan bilimsel disiplinlerdir (Guboglo 1984: 15). Günümüz dil biliminde iki dillilik (bilingualizm), üç dillilik (trilingualizm), dört dillilik (quadrilingualizm) ve çok dillilik (multilingualizm) gibi terimler dikkati çekmektedir. Bu terimler ilk bakışta bize yabancı gelebilir. Çünkü bizler tek bir resmî dili kullanan bir ülkede yaşıyoruz. Dünya milletlerine baktığımızda ise farklı bir durumla karşılaşırız.

Dünya nüfusunun yarısından fazlası iki dilli ve pek çok dillidir (Holmes 1992: 79). Örneğin Kanada (İngilizce ve Fransızcanın her ikisinin de kullanılmasıyla) iki dillidir. İsveçre ise Almanca, Fransızca, İtalyanca ve Romencenin kullanılmasıyla dört dillidir (Crowley 1992: 253). Yedi yüz milyonun üstündeki nüfusuyla Hindistan'da yüzlerce farklı dil kullanılmaktadır.

Peki dünyada yaygın olan bu iki dillilik ve çok dillilik kavramları ne demektir? İki dillilik bireyin, çeşitli sebeplerle, ikinci bir dili ana dili derecesinde bilmesi ve kullanmasıdır. Çok dillilik ise bireyin yine çeşitli sebeplerle ve değişik şartlar altında birden fazla dile sahip olmasıdır. İki dillilik ve çok dillilik iki ayrı toplumun veya değişik toplumların bir arada yaşadıkları ülkelerde çok görülür (Aksan 1998: 26). Çok uluslu ülkelerde insanlar çok sayıda dile sahiptirler çünkü günlük hayatlarında, değişik amaçlar için, onlara ihtiyaçları vardır. Bunu şöyle açıklayabiliriz. Çok dilli bir ülkede yaşayan bir bireyin kullandığı dillerden biri, bireyin kendi etnik dilidir. Diğer eğitiminin dilidir. Bir diğeri ise belirli konularda iletişim kurmak için gerekli olan bir dildir. Bir yerde birden çok dilin bulunması çeşitli sebeplere bağlıdır. Yeni bir topluluğun dili, yerli bir topluluğun dilinin üstüne gelip yerleşebilir. Bu daha çok sömürgeciliğin bir sonucu olarak karşımıza çıkar. İngilizcenin Hindistan'a yerleşmesi ya da İspanyolcanın Meksika'ya yerleşmesi de bu biçimde olmuştur. XIX. yüzyıl dil bilimcilerden Ferdinand de Saussure, çoğu kez bu dil katmanlaşmalarına, güç bakımından üstün olan topluluğun bir başka topluluğu egemenliği altına almasının sebep olduğunu belirtir. Bununla birlikte, barışçı yollarla sızmaların da olabileceğine dikkati çeken Saussure'ün değindiği diğer bir nokta da dillerini kendileriyle birlikte getiren boyların varlığıdır. Saussure buna örnek olarak Çingeneleri ve dillerini gösterir (Saussure 1978: 63).

İnsanların birden çok dili aynı anda kullanmaları, beraberinde bir takım dil bilimsel problemleri de getirir. *Dil karışması* da bunlardan biridir. Dilbilimde, iki dilliliğin söz konusu olduğu durumlarda, iki dilli kimselerin konuşmalarında dillerden birinde ötekinin etkisiyle değişimler olmasına '*dil karışması*' adı verilmektedir (Aksan 1998: 27). U. Weinreich dil karışmasını 'iki dillinin konuşmasında, birden fazla dile bağlanma sebebiyle, dillerden birinde ya da ötekisinde meydana gelen sapmalar' olarak tanımlar (Aksan 1998 : 28). Dil karışması genellikle iki dilin aynı kişi tarafından kullanılması sonucunda ortaya çıkar. Kişi bu iki dili kullanırken ister istemez bir dilin özelliğini öbür dili konuşurken ya da yazarken kullanır. Bununla birlikte, sadece toplum çok dilli ya da iki dilli diye bu diller arasında büyük bir dil ilişkisinin olması da gerekli değildir. Belçika'da Fransızca ve Flemenkçenin ikisi de resmi dildir. Fakat arada oldukça az bir dil ilişkisi vardır. Bir dili konuşan grup, diğer dili konuşan grubun dilini konuşmaz (Crowley 1992: 253).

Günümüzde birbiriyle ilişkide bulunmayan bir toplum ve dolayısıyla dil bulmak imkansızdır. Dillerin birbirleriyle etkileşimde bulunma sebeplerini üç maddede toplayabiliriz:

1. Konuşmak veya bir arada yaşamak.
2. Herhangi bir yerde konuşulan dilin orayı fethedenlerin dilini etkilemesi.
3. Bir ülkeyi egemenlikleri altına alanların dilinin, o ülkede konuşulan dili etkilemesi.

Terry Crowley, genelde insanların ilk öğrendikleri dilin özelliklerini daha sonra öğrendikleri başka bir dile taşıdıklarını söyler. Fakat kanımca, dünyada dillerin birbirleriyle etkileşimde bulunmaları daha çok, yukarıda değindiğimiz üçüncü madde yoluyla gerçekleşmektedir. Crowley bir dilin linguistik sistemini etkilemesine 'karışma' adını verir ve karışmanın bir dilin fonolojik sisteminde, semantiğinde ve gramerinde olabileceğini söyler (Crowley 1992: 254). Dil karışması her şeyden önce kelime düzeyinde dikkati çeker. Dilbilimciler diller arasındaki ilişkiler sonucunda, bir dilden ötekine geçen öğelerin başında kelimelerin geldiğini söylemektedirler. Söz dizimi açısından olan etkilenmelerin ise en küçük düzeydeki etkilenmeler oldukları belirtilmektedir.

Çok dillilik, dil karışması ve dil ilişkisi konularda bu kısa, teorik bilgilere değindikten sonra gelelim esas konumuz olan Gagauz Türkçesinin durumuna.

Tekrar hatırlatalım ki, Eski Sovyetler Birliğini kapsayan 1979 yılındaki nüfus sayımları sonuçlarına göre bütün ülke nüfusunun % 82'si Rus diline iyi derecede hakimdir. Bu oranın % 62.2'sini Rus olmayan milletler oluşturmaktadır. Aynı zamanda bütün ülke nüfusunun % 93.1 kendi milliyet dillerini ana dili olarak kabul etmişlerdir (Guboglo 1984:120). Köylü Moldovalıların etnososyolojik bakımdan incelenmesi verilerine dayanarak görülebilir ki, okul iki dilliliğin kalıcılığı ve gelişimi için devam ettirici bir etki yapar. Bunun yanında okul dili bir derecede sanki konuşma faaliyetinin devam ettirici karakterini programlar. Bu, kısmen köylü Moldovalıların farklı kuşaklarında okulda öğretim diline bağlı olarak iki dilliliğin sosyolinguistik göstergelerinde açıkça gözlenir. Okuldaki öğrenim dilinin etkisi özellikle ev ve üretim ilişkileri alanında fark edilir. Yine okuldaki öğrenim dilindeki bu etki, kültür alanında daha az fark edilir (Guboglo 1984: 94). RSFSR'nın özerk cumhuriyetlerindeki 20-29 yaş arası Rus olmayan iki dilli genç kuşak kısmı, 40-49 yaş arası kuşağa göre % 106 oranında 60 yaş kuşağına göre de % 180 oranında büyümüştür. Bundan dolayı özerk cumhuriyetleri oluşturan halklar arasında Eski Sovyet Cumhuriyetindeki milliyetlere göre iki dillilik daha geniş bir şekilde yayılmıştır. Orta yaşlılar için bütün Eski Sovyet Cumhuriyetlerinde karakteristik olan iki dillilik ölçeğinin

RSFSR'nın özerk cumhuriyetlerinde, 1970 yıllarda 60 ve yukarı yaşlarda olan söz konusu kuşağa ulaştığını fark etmek güç değildir. Özerk Cumhuriyetlerin orta kuşağı ise, 100 kişiye 1000 kişi oranında Sovyet Cumhuriyetlerindeki genç kuşağın önüne geçmişti (Guboglo 1984: 119-120).

Eski Sovyetlerin yapılmış istatistik araştırmalara göre 1970 yılında Rus dilinde konuşan Gagauzların oranı % 63.3 idi. 1979 yılında ise bu oran % 68.0'e kadar çıkmıştır. Üçüncü dil konuşabilen Gagauzların ise aynı dönemde % 8.6'dan % 7.3'e kadar düşmüştür. 1970 ile 1979 yılların arasında Gagauzların Rusça bilme oranları: şehirde % 64.3'ten % 67.4'e, köylerde % 62.8'den % 68.4'e; erkeklerin % 67.7'den %71.9'a, kadınların ise % 58.9'dan % 64.4'e kadar yükselmiştir (Guboglo 1984: 106, 115).

Buna uygun olarak faktörlerin ortaya çıkışı ve analizi, iki dilliliğin ortaya çıkışından (ön iki dillilik) gelişmiş iki dilliliğe kadar iki dilliliğin çeşitli evrelerini içine alan oluşum iş ve iki dilliliğin işleyişi meselesi çıkmaktadır (Guboglo 1984: 121).

Kaynaklar

- AKSAN, Doğan, (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Hatlarıyla Dilbilim*, 3, Ankara: TDK Yay..
- CIACHIR, Mihail, (1934). *Besarabiealâ Gagauzlârân Istorieasâ*, Chisinau, 21.
- CROWLEY, Terry, (1992). *An Introduction to Historical Linguistics*, Oxford University Press.
- DRIMBA, Vladimir, (1975). "Le Gagaouze-Dialecte de La Lahgue Turgue", *1.Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler, Bilimsel Bildiriler 1972*, Ankara, 229.
- GUBOGLO, Mihail, (1984). *Sovremennyye etnograficheskiye protsessy v SSSR*, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 287.
- ECKMANN, Janos, (1950). *Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar 1, Phonetika*, A.Ü. DTCFD, VIII (1): 165-200.
- , (1964). *Philologiae Turcae Fundamenta II, Karaman Edebiyatı*, Çev. Rezzan ALGÜL, Wiesbaden, 819-835.
- EYİCE, Semavi, (1977). *Rum Harfleri İle Türkçe (Karamanlıca) Bir Nevşehir Salnâmesi (Yıllığı), Fındıkoğlu Armağanı*, İÜY, Fakülteler Matbaası, 409 s.
- HAMERS, Josiane, Michel BLANC, (1989). *Bilingualism and Bilingualism*, Cambridge University Press, Reprinted 1990, 1992, 324.
- HOLMES, Janet, (1992). *An Introduction to Sociolinguistics*, New York: Longman.
- KOWALSKI, Tedeusz, (1933), *Les Turcs et la Turgue de la Bulgarie du Nord-Est*, Polska Akademia Umcejetnasci, Krakowie, 27.
- KUROGLU, Stepan, (1992). *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*, 18-20 Kasım, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul.
- MANOF, Atanas, (1939). *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)*, Çev. Türker ACAROĞLU, Ankara: Ulusal Matbaası, 124 s.

- MENZ, Astrid, (1999). "Gagauzcada Alıntı Sözcükler", *Uluslar Arası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*, 20-23 Mayıs 1999, Gazimagosa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, KKTC, 2001.
- MOLLOVA, Mefkûre, (1978-1980). *Sur le terme "Karaman" et Les Recherches sur les "Karaman"*, Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, İstanbul.
- MOŞKOV, Valentin, (1900). *Gagauzi Benderskogo uyezda: Etnografiçeskoye obozreniye*, I, Moskva.
- , (1904). *Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluostrove, İzvestiya Russkogo Geografiçeskogo Obşestva*, St. Petersburg: 400- 436.
- NAYIR, Yaşar Nabi, (1936). *Balkanlar ve Türklük*, Ankara.
- OFLAZ, Kenan, (1999). "Trakya Bölgesi Balkan Göçmenlerinin Günlük Konuşma Dillerindeki Gagauz Türkçesi", *IV. Uluslar Arası Gagauz Kültürü Sempozyumu*, 17-18 Kasım 1999, 17, Gazimagosa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, KKTC: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- SAĞLAM, Feyyaz, (1999). "Yunanistan (Batı Trakya) Türkleri-Gagauz Türkleri Kültürel İlişkilerine Bir Bakış", *IV. Uluslar Arası Gagauz Kültürü Sempozyumu*, 17-18 Kasım 1999, 17, Gazimagosa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, KKTC: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- SAUSSURE, Ferdinand, (1978). *Genel Dilbilim Dersleri-II*, Ankara: TDK.
- TECEMEN, Ahmet, (1991). *Bulgaristan Türkleri 1878-1990*, Adana: Türk Ocağı Yayınları.
- TOPUZLU, Georgiy, (1990). *Ana Sözü*, 19 Mayıs.
- ZAJACZKOWSKI, Włodzimierz (1965). "Gagauz", *Encyclopedie de İslam*, Nouvelle Edition, II, Leiden.
- , (1976). "Gagavuz Folkloru", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, I, Genel Konular, KB MİFAD, 16: 233-242, Ankara.

Wu-T'i-Ch'ing-Wên-Chien: Ch'ing Sülâlesi Dönemine Ait Bir Sözlük

A. Melek ÖZYETGİN

Bildirimize konu olan sözlük, orijinal metnindeki tam adıyla *Yü-Chih-Wu-t'i-Ch'ing-wên-Chien* (Han Tarafından Düzenlenen 5 Dilli Mançuca Sözlük), Çin'in 18. yüzyıldaki hâkimi Ch'ing (Mançu) Sülâlesi döneminde Mançuca-Tibetçe-Moğolca-Uygurca-Çince olarak düzenlenmiş karşılaştırmalı, beş dilli bir kavram sözlüğüdür. *Beş Dilli Sözlük*'ün yazılış tarihi ve yazarları hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Orijinalinde herhangi bir mukaddime veya hatime kısmı bulunmayan sözlükle ilgili olarak başka kaynaklarda da fazla bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte sözlüğün 18. yüzyılda Ch'ing sülâlesinden 1739-1795 tarihleri arasında hüküm sürmüş Ch'ien-lung Han zamanında yazılmış olabileceği tahmin edilmektedir¹. Gerek düzenleniş tarzı gerekse içerdiği söz varlığı bakımından son derece zengin bir eser olan *Beş Dilli Sözlük*, Altay dil araştırmaları için olduğu kadar, Uygur Türkçesi ile ilgili kısımları ile Türk dili tarihi araştırmaları için de büyük önem taşımaktadır. *Beş Dilli Sözlük*'ün özelliklerine geçmeden önce sözlüğün yazıldığı çevreyi ve bu çevrede oluşturulmuş benzer sözlükleri tanıtmamızın yararlı olacağı kanaatindeyiz. Çin, sözlükçülük geleneği bakımından oldukça uzun, tarihî bir geçmişe sahiptir. Bu konudaki çalışmalar özellikle siyasî sebeplerden dolayı Çin hâkimiyeti altında yaşayan azınlıklar ve yabancı milletlerle ilgili olarak Çin hükûmetinin düzenlediği faaliyetlerden biri idi. 15. yüzyılda Çin'de hüküm süren Ming sülâlesi döneminde, devlet düzeyindeki yabancı ülkelerle olan protokol işlerinde veya Çin sınırları içinde yaşayan yabancı milletlerle olan anlaşmaların sağlanması için 1407 yılında *Si-Yi-Guan* (Ssü i-kuan) (Yabancılar Bürosu) adını taşıyan tercümanlık bürosu kurulmuştu (Wang 1994: 2). Özellikle Ming döneminde devletin çok daha iyi yönetilebilmesi için yabancılarla ve azınlıklarla iyi ilişkiler kurma konusunda büyük çaba gösterildiği ve yabancılarla olan dil ve yazı konusundaki anlaşmazlıkları en aza indirmek için yapılan faaliyetlerde bu büronun önemli rolleri olduğu bilinmektedir. Bu kurum devlet içindeki azınlıklar ve komşu

¹ Sözlüğün 1805 yılından erken yazılmadığına dair görüşler de vardır. Bkz. *Çin Büyük Ansiklopedisi*, Dil Yazı Cildi, 1982, Pekin-Şangay, 412 (Çince olan bu kaynaktan tercüme yaparak yararlanmamı sağlayan meslektaşım sayın Yard.Doç. Erkin Arız'a teşekkür ederim.

ülkelerin dil ve yazılarını tercüme eden özel resmî bir kurum idi². Söz konusu kurumda Çin'in ilişki kurduğu yabancı milletlerin dillerinin öğretilmesi ve incelenmesi, hatta sözlüklerinin yapılması konusunda bir çok çalışma yapılmıştır (Kemal 1997: 2-3). Aynı kurum, Çin'de Ming sülâlesinden sonra tahta geçen Ch'ing (Mançu) sülâlesi döneminde de devam etmiştir. Adı bu dönemde *Tercümanlar Bürosu* olarak değiştirilmiştir. Ch'ing sülâlesi döneminde yok olmaya yüz tutan *Ssü-i-Kuan*'a 1644 yılında yeniden işlerlik kazandırılmış ve son dönemlerine kadar yine yabancı ülkelerle olan dış ilişkilerde diplomatik yazışmalarda etkin rol oynamıştır. Ch'ing sülâlesi *Ssü-i-Kuan*'ın adını değiştirmiş ve Moğol ve Çürçen bölümlerini kaldırmıştır. 1748'te yine *Ssü-i-Kuan* ile *Hui-tung-kuan* birleştirilerek ismi *Hui-t'ung-Ssu-i-Kuan* olarak değiştirilmiş ve 1903 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu kurum içinde çeşitli dillerden kurulu bölümler (mahkemeler) yer alıyordu. Bu bölümler içinde Uygur bölümü de vardı. Söz konusu bölümlerde her biri kendi dillerinde ve Çince olmak üzere karşılaştırmalı sözlükler hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra aynı kurum, diplomasiye dair yazışmaların ve raporların Çinceye, Çin'den yabancı ülkelere gönderilen belgelerin de o ülkenin diline tercüme edilmesi işini de üstlenmiştir (Kemal 1997: 15).

Çin'de Ming Sülâlesinin hâkim olduğu dönemlerde sözlükçülük oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Ming döneminde Çinlilerle Türkler arasında oldukça yakın ilişkiler vardı. Bürolar tarafından hazırlanan çok sayıdaki sözlük arasında Türk dili (Uygur) ile ilgili sözlükler de yer almaktadır. Bunların en önemlisi *İdikut Mahkemesi Sözlüğü*'dür (*Kao-ch'ang-kuan-tza-tzu*). Çok sayıda nüshası bulunan bu sözlük, ilk olarak 1382 yılında, Ming sülâlesinin ilk imparatoru Chu Yüan-chang'ın emriyle kaleme alınmaya başlanmıştır. Eser, Uygurca-Çince karşılaştırmalı, tasnifli, kavramsal bir sözlüktür³. Sayfalarda madde başı kelimeler yukarıdan aşağıya ve sağdan sola olmak üzere ilk sütunda eski Uygur yazısıyla kelimenin Uygurcası, ikinci sütunda Çince anlamı, üçüncü

² Ming döneminde yabancı dillerle uğraşan bir diğer kurum da *Hui-tung-kuan* adını taşır. *Ssü-i-kuan* Çince dışında başka yabancı dillerin de yazılarını okuyup yazabilen, tercüme yapabilen mütercimler yetiştirmeyi, *Hui-tung-kuan* ise sadece yabancı dildeki metinleri kendi dilinde ifade edebilen çevirmenler yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle *Hui-tung-kuan* tarafından kaleme alınmış birtakım sözlüklerin sadece Çince yazıldığı dikkati çeker (Kemal 1997: 12-13). Daha geniş bilgi için bkz. Norman Wild, "Materials for the study of Ssü I Kuan (Bureau of Translators)", *BSOAS*, XI (1943-46), 617-640).

³ Bkz. Louis LIGETİ, "Un Vocabulaire Sino-Ouigour Des Ming, Le Kao-tch'ang-Kouan Yı-chou du Bureau Des Traducteurs", *Acta Orientalia*, XIX (1966), Budapest, 117-289; Magfired KEMAL, *Çin'de Ming Sülâlesi Döneminde Türk Dili İle İlgili Çalışmalar, Faaliyetler ve İdikut Mahkemesi Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.

sütunda ise kelime telâffuzu Çince karakterlerle verilmiştir. Sözlükte 1042 madde başı kelime vardır. Bu maddeler sözlüğe, 17 klâsik bölüm yanında, yine dört ekleme kısım olarak toplam 21 bölüme ayrılarak yerleştirilmiştir. Türkiye’de bu sözlük üzerine ilk bilimsel çalışmayı yüksek lisans tezi olarak Magfiret Kemal hazırlamıştır (1997). Kemal bu önemli ve katkılı çalışmasında, özellikle Çince literatüre dayanarak Ming sülâlesi dönemindeki Türk dili ile ilgili çalışma ve faaliyetleri değerlendirmiş, ayrıca *İdikut Mahkemesi Sözlüğü’nün* modern sözlükçülük anlayışı ile filolojik incelemesini yapmıştır. Ming döneminde hazırlanmış bir diğer sözlük olan *Uygur Mahkemesi Tercüme Derleme Sözlüğü* (*Wei-wu-erh-kuan-i-yü*) sadece Çin yazısıyla yazılmış olup, İdikut Mahkemesi Sözlüğüne benzemektedir (Kemal 1997: 26-27; Wang 1994: 2).

Ming’den sonra Çin’deki iktidarı ele geçiren Mançuların (Ch’ing) hâkim olduğu dönemlerde de sözlükçülük faaliyetlerinin yoğun olduğunu biliyoruz. Tarihî sürece baktığımızda 1590’dan önce Mançuların yazılı bir dili yoktu. Bu yılda imparator Nurhaci’nin emriyle Mançu konuşma dilini transkribe edecek, Uygur-Moğol alfabesinin esas alındığı bir fonetik yazı geliştirildi. Bu yeni yazı, Mançuların iktidardan düştüğü zamana kadar (1911) Çin’de geçerli olan resmî yazı dili oldu. İmparatorluğa ait fermanlar, resmî belgeler ve birçok para ve kaya yazıtlar bu Mançu yazısı ile yazıldı. Bu arada Çince ile büyük etkileşim içinde olan Mançu dili büyük ölçüde Çin söz varlığından da etkileniyordu. Mançular Çin’de kontrolü ele geçirmeden önce birçok önemli Liao, Çin ve Yüan klasiğini, tarihini Mançu diline çevirmiştiler. Bu tür faaliyetlerin özellikle Mançu dilini canlandırmaya yönelik çabalardan olduğunu söyleyebiliriz (Ch’en 1976: 137).

Shun-Chih (1644-1661) döneminde Mançu soyluları çoğunlukla Çince bilmiyordu. Bu nedenle devletin merkezle ve diğer yerel hükümetlerle olan resmî ilişkileri, çoğunluğu Çinli memurlardan oluşan tercümanlar tarafından yürütülüyordu. Bu dil problemine çözüm olması amacıyla Çince öğretmek için merkezler kurulmuştu. Bunun yanında Çin kültürü içinde asimile olmaktan çekinen Mançular kendi dillerini de muhafaza edebilmek kaygısıyla hükümet tarafından kurulan okullarda Mançu dili eğitimi verdiriyorlardı. Ancak bu dönemde Mançu dilinin istenilen düzeyde, doğru bir şekilde okunup yazılamadığı, istenilen yazı dili seviyesine ulaşamadığı görülmüştür. Mançu hanedanının erken dönemlerinde, özellikle K’ang-hsi döneminde Mançu-Çin sözlükleri, gramer ve konuşma kılavuzları, diğer çeşitli dil ve edebiyat referans kitapları hazırlanmıştır. Bu referans kitapları bir yandan resmî yazışmalarda Mançu dilini kullananlara yaramış, bir yandan da Mançu dili ve kültürüne hizmet amacıyla olmuştur (Ch’en 1976: 141-142).

Bu dönemde yazılmış Mançu sözlüklerine baktığımızda en başta 1708 yılında K’ang-hsi Han zamanında tamamlanmış tek dilli *Mançuca Sözlük* gelmektedir.

Sözlük, Mançu dilinde hazırlanmış açıklamalı ve örnekli bir sözlüktür. Sözlüğün sonunda yazıcılarının isimlerinin bulunduğu uzun bir liste yer almaktadır. Mançuca Sözlük, 20 defter (cilt), 36 parça ve 280 kısımdan oluşup, yaklaşık 12.000 madde başı kelimeye sahiptir. Sözlüğün sonunda bu tür sözlüklerde gördüğümüz 4 defterlik (ciltlik) ek kısmı bulunmaktadır. Bu dönemde hazırlanmış bir diğer sözlük 1717 tarihli *Mançuca-Moğolca Sözlük*'tir. Mançuca kısmında Mançuca açıklamalar, Moğolca kısmında ise Mançuca açıklamalar yer almaktadır. Sözlük 20 defterden oluşmaktadır.

Mançu sülâlesinde K'ang-hsi'den sonra tahta geçen Chi'en-lung döneminde de sözlükçülük faaliyetleri devam etmiştir. Ch'ien-lung Han'ın kendi devletinin sınırları içinde olan milletlerin dillerine önem verdiğini, onları öğrenmek için çaba gösterdiğini biliyoruz. Tarihî kaynaklarda Ch'ien-lung'un Tangut, Çin ve Uygur dilini öğrendiği kaydı geçmektedir (BDSzl.-III: 67). Özellikle Ch'ien-lung dönemi Çin tarihinde siyasi ve coğrafi olarak en çok yayılmanın olduğu dönem olmuştur. Türkistan sahasındaki savaşlar ile bu yayılma politikası artmıştır (Eberhard 1987: 310-315).

Ch'ien-lung dönemine ait sözlüklerinden, 1771 yılında tamamlanan *İki dilli Mançuca Sözlük*, Mançuca-Çince olarak düzenlenmiştir. Sözlükte Mançuca kelimelerin Çince transkripsiyonları verilmiş ve karşılığında Mançuca açıklamalar yapılmıştır. Çince kelimelerin olduğu kısımda ise kelimelerin Mançu alfabesinde transkripsiyonu verilmiştir. Sözlük, 32 defter (cilt) olup 35 parça, 292 kısım ve 556 bölükten oluşmaktadır. Yaklaşık 17.000 madde başı kelime vardır. Eserde ayrıca 4 defter, 26 kısım, 71 bölük ve 1609 kelimededen oluşan *ek* (koşumça) de yer almaktadır. Bu sözlüğün Beş Dilli Sözlüğe esas olduğu düşünülmektedir.

Ch'ien-lung döneminde çok dilli sözlüklerin bir diğer 3 *Tillik Mançuca Sözlük*'tür. 1779 yılında tamamlanan sözlük Mançuca-Moğolca-Çince olarak düzenlenmiştir. Okunuş kolaylığı sağlamak amacıyla Mançuca sütununda Çin ve Mançu yazısıyla, Çince kısmında ise Mançu ve Moğol yazısıyla transkripsiyon verilmiştir. Moğolca kısmında Mançuca ve Çince ses transkripsiyonu, ayrıca Çince hece transkripsiyonu yer almaktadır. Sözlük 31 defter, 26 parça (ser-cem), 285 kısım ve 508 bölükten oluşmaktadır. Sözlükte yaklaşık 13.000 kelime vardır. Sözlüğün ek kısmı yoktur.

Beş Dilli Sözlük'e kaynaklık ettiği düşünülen bir diğer eser ise 4 *Tillik Mançuca Sözlük*'tür. Mançu-Tibet-Moğol-Çince şeklinde düzenlenen sözlüğün yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Eser, 32 defter, 35 parça, 292 kısım, 556 bölük, 17000 kelimededen oluşan bir sözlüktür. Sözlüğün 4 defter, 26 kısım, 71 bölük, 1609 kelimededen oluşan bir ek kısmı da vardır.

4 *Tillik Koşma Sözlük* (?) yazılış tarihi belli değildir. Mançuca-Moğolca tarzında

teşkil etmiş bir sözlüktür. Çince kısmında Mançuca transkripsiyon verilmiştir. Sözlük 32 defter, 255 kısım, 561 bölüm, 17.000 kelimedenden oluşur.

Tüm bu sözlüklere bakıldığında 17. yüzyılın sonlarına doğru Mançuca veya Mançuca-Moğolca hazırlanmış sözlüklere Tibetçe ve Çince, hatta *Beş Dilli Sözlük*'teki gibi Uygurca da dâhil edilmiştir. Bu türün önemli eserleri resmî bir ad taşırlar: *Yü-chih* "İmparator (Han) tarafından yazılan". Bu sözlüklerin hazırlanış amaçlarından biri çeşitli yerlere ait resmî belge ve dokümanların standart bir dilde yazılması için gerekli olan söz varlığının belirlenmesi, bir diğeri de standart bir yazı dili oluşturulmasıydı (Sagdarsüren 1985: 192-193)⁴. Diğer bir deyişle Mançu imparatorluğu içinde resmî devlet terminolojisinin ortaya konarak, devlet içinde yaşayan diğer milletler ile yapılacak resmî yazışmalarda aynı terminolojiyi kullanma, dolayısıyla resmî dilde standartlaşmanın sağlanması amaçlanmıştır. Bunun yanında bu çok dilli sözlükler özellikle tercüme faaliyetlerinde de kullanılmış olmalıdır. Tercümanlık işlerinde söz konusu sözlüklerin birer el kitabı görevi gördüğünü düşünmek yanlış olmaz. Buna bağlı olarak sözlüklerin bir tür yazışma, imlâsı kılâvuzu niteliğini de taşıdığını söyleyebiliriz. Özellikle Çin'de Mançu sülâlesi zamanında resmî yazışmalarda bu çok dilli sözlükler bir tür başvuru eseri olarak kullanılmıştır.

Beş Dilli Sözlük

Bildirimize konu olan Ch'ing döneminin en önemli sözlüklerinden biri olan Beş Dilli Sözlük (*Wu-t'i-Ch'ing-wên-Chien*), kuruluş düzeni bakımından diğer Mançu sözlükleriyle büyük ölçüde uyuşmaktadır. Özellikle 1771 tarihli *İki Dilli Mançuca Sözlük* ile 4 *Dilli Mançuca Sözlüğün*, *Beş Dilli Sözlük*'e kaynaklık ettiği söylenmektedir (ÇBAnsk. 1982: 412). *Beş Dilli Sözlük*, diğer sözlüklerde olduğu gibi defter (cilt), kısım, bölüm şeklinde düzenlenmiştir. BDSzl., Ch'ing dönemine ait çok dilli sözlüklerden farklı olarak Uygurca'yı da kapsamı bakımından ayrı bir yere sahiptir. Mançuca, Tibetçe, Moğolca, Uygurca ve Çince olmak üzere beş dilde hazırlanmıştır.

Sözlük 32 defter (cilt), 35 parça (Ser-cem'), 292 kısım, 556 bölüm ve yaklaşık 17.000 kelimedenden oluşmaktadır. Eserin ek (koşumça) kısmı da yine aynı türdeki diğer sözlüklerde olduğu gibi, genellikle aynı düzen ve sayıda, 4 defter (cilt), 26 kısım, 71 bölüm, 1609 kelimedenden oluşmaktadır. Bu Ek bölümünde, sözlüğün ana bölümünde bulunan kısımlardaki başlıklara yapılan kelime ilâveleri karışık olarak yer almaktadır. Her sayfada 4 kelime bulunurken, maddeler Mançuca-Tibetçe-Moğolca-Uygurca-Çince sırasına göre yukarıdan aşağıya ve soldan sağa doğru

⁴ Moğolca olan bu eserin ilgili yerlerinin tercümesini yapan değerli meslektaşım Myagmarsüren UUGANBAYAR'a teşekkür ediyorum.

giden bir düzende yazılmıştır. Okuyuşta kolaylık sağlamak için Tibet ve Uygur kelimelerinin Mançu alfabesinde transkripsiyonlu biçimleri madde başı kelimelerin hemen altında verilmiştir. Tibet yazısıyla yazılmış madde başı kelimeden hemen sonra Mançu yazısıyla öncelikle Tibetçe kelimenin boğumlanma noktasına göre transkripsiyonu, onun hemen altında da yine aynı Tibetçe kelimenin ses transkripsiyonu verilmiştir. Bunun nedeni Tibetçe sözlerin şimdiki telâffuzunun eskisinden oldukça farklı olması, bunun yanında imlâda eski telâffuzun esas alınmasıdır. Arap alfabesiyle yazılmış Uygurca kelimelerin hemen altında ise sadece Mançu yazısıyla transkripsiyonu yer almaktadır. Buna göre Sözlüğün her sayfası yukarıdan aşağıya sekiz sütun olarak düzenlenmiştir.

BDSzl.'ün orijinal Han nüshası elimizde yoktur. Eserin bilinen 3 kopya nüshası vardır. Sözlüğün iki nüshası Pekin Han Sarayında (Gugong) muhafaza edilmektedir. Gugong Han Sarayı Kütüphanesinde bulunan bu nüshalardan biri önceden Chonghua Sarayında, diğeri ise Jingyang Sarayında saklanmakta idi. Sözlüğün üçüncü nüshası Londra'da Büyük Britanya müzesinde kayıtlıdır (BDSzl. 1957-III: 64).

Çalışmamızda biz, BDSzl.'ün Pekin'de 1957 yılında yapılan tıpkıbasım yayınından yararlandık. Üç ciltlik bu yayın, BDSzl.'ün Chonghua Sarayı nüshası esas alınarak hazırlanmıştır. Görme fırsatı bulamadığımız diğeri iki nüshanın, mevcut bilgilere göre iyi istinsah edilmediği, ayrıca Uygurca kelimelerin de küçük ve okunaksız yazıldığı bilinmektedir.

Beş Dilli Sözlük'ün orijinali 6 mukavva kutuda toplanmış, 36 kısım, 2563 sayfadan ibaret olup Xuanzi (Şuanzi) türünde bir kağıda fırça kalemle yazılmış ve sarı ipekli kumaş ile sarılmıştır. Orijinal nüshanın uzunluğu 34.1 cm., genişliği ise 15.6 cm. gelmektedir. Metinde yazılı kısımlar kırmızı çerçeve içine alınmıştır. Sayfalarının katlandığı yerde Mançuca bu sözlüğün adı ve Çince olarak bab ve kısımların isimleri, sayfa numarası verilmiş ve sözlüğe genel bir içindekiler kısmı eklenmiştir (BDSzl. I-Önsöz 1957: 11-13). Sözlüğün 1957 yılında Pekin'de yapılan faksimile neşrinde, orijinal metnin küçültüldüğünü ve varak düzeni yerine sayfa düzeninde, kitap formasına getirildiğini görüyoruz. Bunun sonucunda sayfaların katlandığı yerdeki yazılar çıkarılarak, yeniden birleşen sayfa numaraları konmuş ve Sözlüğün birinci cildinde yer alan genel içindekiler bölümü de kısımların içindekileri esas alınarak yeniden düzenlenmiştir. Faksimile neşrini yapanlar, BDSzl.'ün orijinal nüshasında, sözlüğün Uygurca başlığının yanlış yazıldığını kaydederek. Gramer ve imlâ bakımından yanlış olan bu Uygurca başlığı (*_an-nuñ fütügen beş "ısmı "oş"an *at mançu söz-niñ ayrı meçin *ati*), eserin aslını bozmamak için düzeltmediklerini ve sözlüğe Uygurca yeni imlâ ile *Beş Tillik Mançuçe Lugat* adını verdiklerini belirtirler (BDSzl. I-Önsöz 1957: 11-13).

Alfabetik düzende olmayan Sözlük'te kelimeler kavram gruplarına göre ana

kısımlara ayrılmış çok sayıda alt bölümde toplanmıştır. Belli kavram gruplarına ait kelimeler isim ve fiil karışık olarak, yalın biçimleri yanında müştak biçimleri, tamlamalı kullanımları, hatta tam bir cümle hâlinde geçtiği örnekler madde başı olarak verilmiştir.

Sözlükte fiillerin veriliş şeklinde bir çeşitlilik dikkati çeker. Arap sözlükçülük geleneğinde olduğu gibi, madde başı olarak geçen fiillerin bir kısmı 914.2 *basrukladı*, 914.4 *bastı*, 3.3 *yarudı* “parladı”, 2951 *çimdi* “yıkandı”, 2951 *çimdidü* “çimdiklemedi” şeklinde belirli geçmiş zaman, teklik 3. şahıstaki çekimli şekilleriyle geçerken, 886.2 *yasa* “ıl”, 892.3 *urul*, 871.3 *qalır bol* örneklerindeki gibi emir kipi teklik üçüncü şahıstaki çekimli şekilleriyle, 898.2 *basaturadu*, 881.2 *yağlaşturadu*, 867.2 *berkittüredü*, 872.2 *yütkeşedü*, 2977 *ağlatadu*, 2973 *turğuzadu* gibi fiillerin bitmemiş şimdiki zamandaki teklik 3. şahıstaki çekimli biçimleriyle; 2973 *turğuzupdu*, 2968 *ucağa köteripdü*, 2921 *ündüpdü* şeklinde belirsiz geçmiş zaman yine teklik 3. şahıs çekimli şekilleriyle sözlükte yer almıştır. Ayrıca 875.3 *ılğap* “seçip”, 879.3 *köreğanlap*, 7.3 *āftāb tūşdürğan*, 7.4 *āftāb tūşken*, 8.4 *kaklanadurğan* “ateşe yaklaşip” gibi fiillerin sıfat-fiil ve zarf-fiilli teşkilleri de sözlükte madde başı olarak geçmektedir.

Beş Dilli Sözlük'te isimler çeşitli kavram grupları altında yalın ve türemiş şekilleri ile yer almaktadır. Kimi zaman isim kökünden sonra aynı isimle teşkil edilmiş kavramlar yan yana sıralanabilmektedir. Örneğin Askerlikle ilgili bir bölümde 855.1 *çirig* “ordu”, (muhtemelen Mançu Ordu teşkilâtıyla ilgili olan) 855.3 *āsmān çirigi*, 855.4 *çong çirigi* “büyük asker”, 859.4 *piyāde çirig* “yaya asker”, 862.1 *bügtürme çirig* “pusuya yatan asker”, 862.2 *ayağ çirig* “Ordunun en arkadaki düzenini kollayan asker” geçmektedir.

Ayrıca Sözlükte 869.3 *tayyār bolğalı baradu* “hazırlanmaya gidiyordu”, 902.2 *yıgınga bösüp kiredü* “topluluğa zorla girdi”, 904.4 *sayıp çıkıp uruşadu* gibi kısa cümle yapıları yanında 2765 *nişān tutuşnı kıladuğan yer*, 2764 *mançu hat ma'lum kıladuğan yer* gibi söz öbeklerinin de madde başı olarak geçtiğini görüyoruz.

Dilbilim literatüründe kavram veya kavram alanı sözlükleri olarak bilinen, kimi dilcilere göre *adbilimsel* (Onomasiologique) sözlükler olan bu tür eserler, temel alınan bir dilin, ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlıklarının kavram alanlarına göre sıralanmasından oluşmaktadır. Bu türe dâhil edebileceğimiz *Beş Dilli Sözlük*'te birebir kavramlar eşleştirilmeye çalışılmış ve kelimeler için herhangi bir anlam verilmemiştir. *Beş Dilli Sözlük*'te yer alan kavram gruplarına bakıldığında bu tarzda düzenlenmiş sözlük tertiplerindeki aynı kavram tasnifinin büyük ölçüde esas alındığı ve zengin bir söz varlığına sahip olduğu görülür: Gök, zaman ve yer ile ilgili kavramlar; hükümdarlık, devlet idaresi, devlet düzeni, yürütme ve atama, töre ve yasalar, diplomasi, yazışma geleneği, yazı sanatı ile ilgili kavramlar, Askerlik ve askerlik hizmeti, ruhanî sınıf,

metafizik konuları, kişi özellikleri, kişilere ait faaliyetler, ustalık, sanatkârlık, yerleşme ve yaşama yerleri, giyim, kumaş ve süs eşyaları, araç ve gereçler, üretim, yapım, zanaat, ziraat ve ziraat ürünleri, yiyecek ve içecekler, tahıl, meyve ve sebze adları, bitki ve hayvan adları ile ilgili kavramlar geçmektedir.

Sözlükte Türkçe kelimelerin Arap harfli imlâsında büyük ölçüde ünlüler *huruf-ı med* harfleriyle gösterilmiş ve harekeleme yapılmamıştır. Eklerin imlâsında ise eski Uygur yazı geleneğinin de etkisiyle ayrı yazımlar mevcuttur. Özellikle hâl eklerinin, isim yapım eklerinin ayrı yazıldığı görülür. Bunun yanında imlâ-fonetik açıdan dikkati çeken bir durum da eklerdeki uyumsuzluktur. İnce sıradan kelimelere kalın sıradan ekler gelebilmektedir: 874.4 *köreduğan çirig*, 7.3 *âftâb tüşdürğan*.

Sözlükte özellikle Uygurca kısımlarda çeşitli dillerden yapılmış alıntılar dikkati çekmektedir. Doğal olarak sözlüğün bütününcü incelenmesinden sonra ortaya konulabilecek bu konuyla ilgili olarak, sözlüğün madde başı kelimelerinde Çince (*hoşan* “rahip”, *fusa* “buda”, *cuz* “mandalina”, *şantun* “ticarî”, *guntu* “memur, idareci” vb.) ve Moğolca (856.2 *yasavul*, 856.1 *turşavul*, *alban*, 880.1 *karağul*), yanında çok sayıda Arapça ve Farsça alıntılarının da olduğu söylenebilir.

Bir dilin söz varlığının incelenmesiyle, bir toplumun yaşam biçimi, gelenek ve göreneklere, siyasî ve sosyal tarihi, çevre kültürlerle olan ilişkileri, toplumsal ve kültürel eğilimleri ortaya çıkar. *Beş Dilli Sözlük*'te yer alan, bizim için öncelikli olan 18. yüzyıla ait Uygur Türkçesi söz varlığının bu açıdan değerlendirilmesi, çevre kültürlerle de etkileşim sonucunda zenginleşen söz varlığının ortaya konularak yazı dili oluşum ve değişim sürecinin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Söz konusu dil malzemesi Doğu Türk yazı dili tarihi araştırmaları için de kaynak vazifesi görecektir. Bunun yanında aynı söz varlığı bize Uygur Türkçesinin türetme gücü yanında, Uygur yazı dilinin bu dönem için taşıdığı dil özelliklerinin tepitinde de yararlı olacaktır.

Beş Dilli Sözlük, Türk sosyal ve kültür tarihî araştırmaları için son derece önemli olan kurumsal terminolojilere kaynaklık edecek zengin ve orijinal bir söz varlığına sahip olması bakımından da ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Aynı dil ailesine mensup dillerde belli kavramların dile getiriliş biçimlerini ortaya koyma, bu diller arasındaki yakınlıkların, paralelliklerin bulunup bulunmadığını belirlemeye yarar. Bu açıdan kavramsal gruplara göre karşılaştırmalı olarak hazırlanmış bu sözlük malzemesi bize Altay dil birliğinin üyesi olan Türkçe-Moğolca ve Mançu-Tunguzca arasında ortaklaşan ve ayrılan hususların tespiti açısından önemlidir. Biz bu sözlükteki dil malzemesinden, akraba olduğu düşünülen bu diller arasındaki ilişkileri, benzerlikleri, ortaklıkları,

ayrıca diller arası ödünçlemeleri kolaylıkla tespit edebiliriz. Dolayısıyla sözlüğün Altayistik araştırmalar için de dikkate değer olduğu açıktır.

Türkiye Türkolojisinde hiç tanınmayan⁵ ve üzerinde bugüne kadar yapılmış herhangi bir bilimsel çalışma bulunmayan *Beş Dilli Sözlük*'ün Pekin'de 1957 yılında üç ciltlik faksimile neşrinin çıkmasından sonra, Japonya'da 1966 ve 1968 yılında, sözlüğün Latin harfli transkripsiyonlu neşri iki cilt olarak hazırlanmıştır⁶. Sözlüğün Japonya neşri bilimsel açıdan eksik ve yanlışlarla dolu olup kullanışlı bir çalışma değildir. Bunun yanında sözlüğün gerek Çin gerekse Japon neşirlerinde herhangi bir filolojik inceleme yapılmamıştır. *Beş Dilli Sözlük*'ün kapsamlı ve önemli söz varlığı, işlenmemiş ham bir malzeme olarak alan araştırmacılarının ilgisini beklemekteydi.

Çok dilli bir sözlük olan bu eserin gerek içerdiği malzemenin sayıca çokluğu, gerekse 5 ayrı dilde hazırlanmış olması, eserin bugünkü bilgilerimiz ışığında ancak alan uzmanlarından teşkil edilecek bir ekip tarafından ortaya konulmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bundan hareketle Prof.Dr. Sema Barutcu Özönder'in başkanlığında alan uzmanlarından kurulan bir ekiple bu sözlük üzerinde çalışmaya başlanmıştır. Moğolca ve Tibetçe kısımlar için İç Moğolistan Üniversitesi, Moğol Bilimleri Fakültesi, Moğol Dil Enstitüsünden Prof.Dr. Ç. Joright, Moğolistan Millî Üniversitesi, Moğol Dil Bilimi Bölümünden Myagmarsüren Uuganbayar, Mançu diliyle ilgili kısımlar için Pekin Milletler Üniversitesinden B. Sod, Uyurca kısımlar için Ankara Üniversitesinden Prof.Dr. F. Sema Barutcu Özönder, Doç. Dr. A. Melek Özyetgin, Pekin Milletler Üniversitesinden Yard.Doç. Erkin Arız, Çince kısımlar için de yine Yard.Doç. Erkin Arız ve Prof. Ç. Joright'dan oluşan ekip çalışmalarını sürdürmektedir.

Ekip, çalışmasına *Beş Dilli Sözlük*'teki Uyurca, Moğolca ve Mançuca kelimelerin Latin esaslı transkripsiyon ve transliterasyonlu biçimlerini fişlemekle başlamıştır. Tibetçe ve Çince kısımların da yer alacağı fişlerde, özellikle Çince kısımlar şekil ve anlam bakımından problemli kelimelerin tespitinde büyük ölçüde yardımcı olacaktır. Söz varlığının bu şekilde tespitinden sonra kelimelerin diğer Ming ve Çing dönemine ait çok dilli sözlüklerde geçtiği yerler de belirlenerek, imlâ, ses ve şekil bilgisi, köken ve anlam bilgisi bakımından değerlendirilmesi, ayrıca Türkçe, Moğolca ve Mançuca kelimelerin ayrı ayrı kendi tarihî ve modern dil alanları çevresinde eş ve art zamanlı süreçte incelenmesi,

⁵ Batıda Ligeti'nin *Acta Orientalia*'da çıkan Ming dönemine ait Sino-Uygur sözlüklerinde BDSzl.'ün malzemesinden yararlandığını görüyoruz. Türkiye'de ise Prof. Dr. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER, 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayında (1996) sunduğu "İlbesün Kelimesi Üzerine" adlı bildirisinde ilk defa *Beş Dilli Sözlük*'e atıf yaparak eserin söz varlığından yararlanmıştır.

⁶ Jitsuzo Tamura, Shunju Imanishi, Hisashi Sato, *Wu-T'i Ch'ing Wên Chien, Translated and Explained*, Kyoto (I) 1966, (II) 1968.

yazılı belgelerdeki şekil ve kullanılışlarıyla örneklendirilmesi amaçlanmaktadır. Her dil için yapılacak değerlendirmeler daha sonra bir araya getirilerek karşılaştırmalı olarak Altayistik açıdan filolojik incelemesi yapılacak, ayrıca ilgili malzeme sosyal ve kültür tarihi bakımından da değerlendirilecektir.

Kaynaklar

- BARUTCU ÖZÖNDER, F.Sema, (1996). "İlbesün Kelimesi Üzerine", 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1999: 147-150.
- BDSzl.: *Beş Tillik Mançuçe Lüget*, I-III, Pekin 1957.
- Bİ RİNÇEN, (1992). *Mongγul biçig-ün kelen-ü jüy, terigün debter*, Kökegota. (Moğol Yazı dili Grameri, I.).
- CH'EN, Chieh-hsien, (1976). "The Decline of The Manchu Language in China During The Ch'ing Period (1644-1911)", *Altaica Collecta*, Berichte und Vorträge der XVII. Permanent International Altaistic Conference 3-8. Juni 1974 in Bonn, Wiesbaden: 137-154.
- EBERHARD, Wolfram, (1987). *Çin Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İS. SAGDARSÜREN, (1985). *Tol'züy, Orçin Tsagiyn mongol helnüy ügsiyn sangiyn sudlalın ündes, Ulaanbaatar*. (Sözlükbilimi, Çağdaş Moğolcanın Sözlük Biliminin Esasları)
- KEMAL, Magfiret, (1997). *Çin'de Ming Sülâlesi Döneminde Türk Dili İle İlgili Çalışmalar, Faaliyetler ve İdikut Mahkemesi Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- TAMURA, Jitsuzo, Shunju IMANİSHI, Hisashi SATO, *Wu-T'i Ch'ing Wên Chien, Translated and Explained*, Kyoto (I) 1966, (II) 1968.
- LIGETİ, Louis (1966). "Un Vocabulaire Sino-Ouigour Des Ming, Le Kao-tch'ang-Kouan Yichou du Bureau Des Traducteurs", *Acta Orientalia*, XIX, Budapest, 117-289 Wang Yüan-hsin, *Çindeki Türk Dialektleri Araştırma Tarihi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- WILD, Norman, (1943-46). "Materials For The Study of Ssü I Kuan", *Bulletin Of The School Of Oriental And African Studies*, XI: 617-640.
- Zhong guo Da Baikequanshu Yuyan Wenzijuan*, Beijing – Shanghai, (Çin Büyük Ansiklopedisi, Dil-Yazı Cildi) 1982, 412.

Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihî Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine

Varis Abdurahman

Bildirimim esasî konusunu oluşturmakta olan Yedisu, Kaşgar, Koçu (Turfan) ve Beşbalık bölgeleri Büyük Hun Devleti döneminden itibaren Türklerin önemli siyasî ekonomi ve kültür merkezleri olup (Tarih I 1932: 64-85) Türk kavimlerinin ana yurtları idi.

Eski devirlerde Hun, Göktürk, Uygur vesaire Türk devletlerinin merkezlerinin Orhun havhalisinde bulunması sebebiyle bir kısım tarihçiler sadece Moğolistan steplerini Türklerin ana yurdu olarak kabul ediyorlardı. Fakat XVIII. yüzyıldan itibaren Moğolistan'ın dışındaki çeşitli bölgelerde tarihi lisanı ve destanı delillere dayanan araştırmalar; Türk ana yurdunun bugünkü Moğolistan'da değil Altay-Ural dağları arasında olduğunu göstermiştir (Rasonyi 1993: 9-15). Tarihi bilgilerin dışında, destanı rivayetler de ana vatan merkezinin Balkaş, Aral ve Isık göl bölgesinde olduğunu göstermektedirler. Nitekim destanı Oğuzhana, Efrâsiyâb'a ve diğer efsânevi hükümdarlara ait menkıbeler ile Göktürk, Uygur, Oğuz ve Karluklara mahsus bir çok tarihî hatıralar hep bu bölgede temerküz etmiştir. Meselâ, Sır derya kıyısında bulunan Oğuz Yabgularının payitahtı Yenikent'in Oğuzhan tarafından ve diğer mühim şehirlerin de Efrasiyab tarafından kurulduğu destanî rivayetlerde belirtilmiştir (Turan 1995: 19). On iki hayvanlı Türk takviminin icadı da efsânevi bir Türk Kağanına ve İli Nehri vadisine bağlanmıştır (DLT-I 1992: 112,345; 392-93; 466; 1992-II, 413-415). Oğuz Destanında, Sır Derya havzası Oğuzların ana yurdu olarak tasvir edilirken Çin kaynakları da Hunların soyundan gelen Göktürklerin menşinden bahseden rivayetlerde, katledilen eski Türklerden geriye kalan tek erkek çocuğun bir kurt tarafından bugünkü Turfanın kuzey batısındaki bir mağaraya getirildiği ve Türklerin oradan dünyaya yayıldığı söylenir (Wu Ching-shan 1994: 5-15).

Ebülgazi Bahadırhan'ın **Şecere-i Türk** adlı eserinin "Uygur İlinin Zikri" kısmında: "Moğol yurdunun batısında (Güneşin battığı yerde) bir dağ vardır. Ona "Kut Dağı" derler... Bu dağın eteğinde Uygurların çok sayıda şehirleri, kasabaları ve tarım alanları vardır. 120 kavim onlara tabi idi" (Bahadırhan 1999: 43) denmektedir. Orhun vadisinde çok sayıda şehir, kasaba ve tarım alanları olmamasına binaen buranın Tanrı Dağları eteklerindeki şehirler olduğu

şüphesizdir. Bunun dışında yine Fars tarihçisi Cüveyni **Tarih-i Cihangüşa** adlı eserinin “Uygurların inançlarına göre İdikut’un soyu ve Uygur Şehirleri” bahsinde Yedisu Bölgesindeki önemli şehri Balasagun’un Efrasiyab tarafından kurulduğunu, şehrin kuruluşunda tarihten Kara Hitay istilâsına kadar Efrasiyab evlâtlarının elinde kaldığını zikretmektedir (Cüveyni 1998: 102-106). Kısacası Türk, Çin, İran ve Arap kaynaklarının hepsi Turan ile İran’ın kadim hududunun Ceyhun nehri ve Türk kavimlerinin ana yurdunun Yedisu, Kaşgar, Koçu (Turfan) ve Beşbalık bölgelerini de içine alan Türkistan olduğunu belirtmektedirler.

Burada Yedisu, Kaşgar, Koçu (Turfan) ve Beşbalık bölgelerinin tarihi süreç içerisindeki coğrafi ve siyasî durumunu kısaca ele alacağız.

1. Yedisu Bölgesi

Yedisu (Eski Rus haritalarında Semireçye: Yedi ırmak) şimdiki Kazakistan Cumhuriyetinin güneydoğusundaki geniş bölgeye verilen coğrafi isimdir. Kuzeyinde Balkaş Gölü, kuzeydoğusunda Sasık Göl, Ala Göl, güneydoğusunda bugünkü Cungarya, Ala Dağı, güneyinde Tanrı Dağları bulunmaktadır.

Bu bölgeye “Yedisu” adının verilmesindeki sebep, üzerinde akan yedi ırmaktan dolayıdır. Bunlar İli, Karatal, Çu, Aksu, Talas, Lepsi ve Biyen ırmaklarıdır. Coğrafi taksimata göre bugünkü Kazakistan’ın güneydoğusu, Kırgızistan’ın Kuzeyi ve Doğu Türkistan’ın kuzeybatısındaki bölgeleri içine almaktadır.

Yedisu Bölgesi hakkında ilk tarihî bilgi Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Bu bölge Çinliler tarafından M.Ö. II. yüzyılın sonlarından itibaren tanınmaya başlamıştır. Bu devirde Çin’in Han İmparatorluğu (M.Ö. 206-M.S. 220) düşmanları olan Hunları yok etmek için batıdan müttefik aramakta idi (Barthold 2000: 1).

Han İmparatorluğu elçi sıfatıyla casus Chang-Ch’ien-i ilk defa batıya gönderdiğinde Yedisu’da Wu-sunlar bulunuyordu (Ssu Ma-ch’ien 1989: 443). Aslında burada Wu-sunlardan önce Yüeh-shihler (Tuhrlar) yaşamaktaydı. Hunlar, Wu-sunları şimdiki Çin’in kuzeybatısındaki Hşi Koridoru’ndan kovduktan sonra M.Ö. 162-161 yıllarında Wu-sunlar, burada yaşayan Yüeh-shihleri (Tuhrlar) güney ve batıya sürerek buraları ele geçirmişlerdir. Wu-sunlar burada şimdiki Issık-Göl’ün güney-doğu kıyısındaki Kızıl-Kurgan’ı (Ch’ih ku-ch’eng) merkez yaparak bir hakimiyet kurmuşlardı. Bunlar ilk başta Hunlara tabi olduğunu bildirmiş iseler de sonraları güçlenerek Hunlara itaat etmez olmuşlardı. Çinliler işte bu fırsattan faydalanarak Wu-sunların başkanı Künbeg’e (K’un-mo’ya) Chang-ch’ien’i elçi göndererek Hunlara karşı ittifak teklif etmişlerdir.

Künbeg bu teklife pek sıcak bakmamıştır. Fakat daha sonra Künbeg'in varisi (aynı zamanda torunu) Künşibeg (Ch'ün Hsu-mo) öldükten sonra onun bir Hun prensesinden doğma oğlu Nibeg (Ni-mo) pek küçük yaşta olduğu için geçici olarak tahta Künşibeg'in yardımcısı Ungubeg (Weng Kui-mo) tahta çıkmıştır. Ungubeg törelere göre Künşibeg'in hatunu olan Çinli prensesle evlenmiştir. Bunu fırsat bilen Çinliler, Wu-sunlara tekrar Hunlara karşı ittifak teklif ettiler. Ungubeg Çinli eşinin de kışkırtmaları ile Çinlilerin teklifini kabul etmiştir. Sonuçta M.Ö. 71 yılında Çinliler ile Wu-sunların müttefik ordusu ilk defa Hunlara darbe vurmuştur. Bu darbeden sonra Yedisu, Hunlar tekrar kendilerini toparlayıncaya kadar kısa bir müddet Çinlilerin hakimiyeti altına girmiştir. Han İmparatorluğu Ch'ang-hui komutasında Çin ordusunu Issık Göl'ün kıyısına yerleştirdikten sonra M.Ö. 60'ta Hunların egemenliği altındaki bütün Türkistan'ı kontrol altına almak için bugünkü Doğu Türkistan'ın Bügür ilçesinin doğusunda "Batı Bölge Tutuk Mahkemesi" (Hsi-yü-tou-hu/Batı Bölge Askeri Garnizonu) adında bir idari müessese kurmuştur (Liu Wei-hsin, Ch'ien Po-ch'uan 1995: 265). M.S. 8 yılında Hunlar (Kuzey Hunları) tekrar Çinlileri Türkistan'dan çıkarıp Türkistanı geri almışlardır. Fakat çok geçmeden Çinlilerin bölücü politikaları ile Hunlar M.S. 48 yılında ikinci kez bölünerek Türkistan'daki siyasî üstünlüğünü kaybetmiştir. Çinliler Türkistan'a saldırmış ve hakimiyeti tekrar ele geçirmişlerdir. Bu devirde Pan-ch'ao adında Çinli komutanı tutuk mahkemesinin başına getirdiler. Ancak Çinliler burayı fazla ellerinde tutamadılar. M.S. II. yüzyılın başlarından itibaren Han İmparatorluğu zayıflayıp çökmeye yüz tuttuğu devirde Çin'in kuzeyinde Hunların yerine Siyenpiler hakimiyet kurdu. Siyenpiler M.S.181 yılında Yedisu'daki Wu-sunları da egemenliği altına aldılar. Böylece Yedisu II-IV. yüzyıllar arasında Siyenpilerin hakimiyeti altına girdi. IV.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Asya'da Siyenpilerin yerine büyük güç olarak Juan-juanlar (Avarlar) geçti. Böylece VI. yüzyılın ortalarına kadar Yedisu Juan-juanların hakimiyeti altında kalmıştır (Barthold 2000: 11).

M.S. VI. yüzyılın ortalarında Aşina soyundan gelen Göktürkler Ötüken bölgesinde Büyük Hun Devletinden sonra en büyük Türk Devletini kurmuş ve kısa zamanda doğuda Büyük Okyanustan batıda Karadeniz'e kadar olan coğrafyada egemenlik kurdukları zamanda Yedisu Kök Türklerin eline geçmiştir. 582 yılında Kök Türkler doğu ve batı olmak üzere ikiye bölündüğünde, Yedisu Bölgesi Batı Kök-Türklerin önemli siyasi, ekonomi ve kültür merkezi olmuştur. Çinli rahip Hsüan-tsang batı seferinde Batı Kök Türklerin hükümdarı T'ong Yabgu'yu işte bu Yedisu bölgesindeki dünyaca meşhur şehir Suyab'ta görmüştür (Barthold 2000: 17).

630 senesinden sonrası Gök Türk tarihinin karanlık yıllarıdır. Önce Doğu Gök Türk Devleti Çin'e boyun eğdi. Batı Gök Türk Devletindeki halk 10 kabileye (On-

Oklar) ayrıldı. Bunların beşi Çu Irmağının batısına, kalan beşi ise Çu Irmağının doğusuna yerleşti. Bundan sonra Batı Gök Türk Devletinde Çinlilerin hakimiyeti altına gireceği 658 yılına kadar iç mücadele artarak devam etti.

630-680 arasındaki 50 yıllık zaman Göktürklerin hürriyetlerini kaybettikleri bir matem devre oldu. Her ne kadar Türkistan'daki Türkler varlıklarını, dil, inanç ve geleneklerini muhafaza etmişlerse de güçlü bir devletleri olmamıştır. İşte bu sırada Çin'in T'ang İmparatorluğu Yedisu Bölgesinde 658'de "Kun-ling Tutuk Mahkemesi" (Issık Göl kıyısında kurulmuştur), "Meng-ch'i Tutuk Mahkemesi" (Balkaş Tınıkmur Tutuk Mahkemesi dahi denir) ve "Kui-an-hsi Tutuk Mahkemesi" (An-hsi tâbi bölgeler Tutuk Mahkemesi) gibi idarî ve askerî müesseseleri kurarak (Liu Wei-hsien, Ch'ien Po-ch'uan 1995: 266) bölgedeki kontrolü beş asırdan sonra tekrar ele geçirmiştir. Kök Türk tarihinin bu 50 yıllık fetret devrinin sonunda kitâbelerde adı geçen, Aşına soyundan, Kutlug 680'den itibaren büyük kurtuluş hareketini başlatıp hürriyete susamış silâh arkadaşlarıyla birlikte kanlı mücadeleler yaparak 682'de tekrar Ötüken'de bağımsız devletini kurdu. Tarihte "II. Kök Türk Devleti" diye adlandırılan bu devletin büyük hükümdarı Kapgan Kağan'ın "Asya kıtasında ne kadar Türk varsa hepsini bir çatı altında toplamak" (Kafesoğlu 1998: 115) plânı üzerine İnel ile Bilge tarafından sevk edilen batı kol ordusu Bolçu savaşında On-ok kuvvetleri üzerinde kesin zafer kazanarak 699'da Balkaş, İli, Isık Göl, Çu ve Talas bölgelerindeki Türk kavimlerini Göktürk Devletine dahil etti (Kafesoğlu 1998: 117). Böylece aşağı yukarı 30 senelik bir aradan sonra Yedisu tekrar asıl sahiplerinin idaresine girdi. Fakat Çinliler bölgeden kovulduktan sonra da eskiden beri devam ettire geldikleri "böl ve yok et" siyasetini durdurmadılar. Ülkenin batısındaki Türgişleri yanına çekerek onların başkanlarını ismen de olsa "Kağan" ilân ederek "Bağımsızlık" duygularını okşadı. Böylece Türgişler Gök Türkleri karşı "bağımsızlık" mücadelesini başlattılar.

Gök Türk mücadeleleri sırasında Türgişler Sulu adlı bir Kara-Türgiş Çor'unu "Kağan" seçtiler. (715) Çin kaynaklarına göre, Gök Türk Uruklarından büyük bir kısım da Bilge Kağan'dan ayrılarak Türgiş Kağan'ın hizmetine girmiştir (Liu Wei-hsien, Ch'ien Po-ch'uan 1995: 99).

Su-lu Talas'ın kuzeybatısındaki Balasagun (Kuz-uluş) şehrini başkent yaparak Yedisu Bölgesi'nde Türgişlerin egemenliğini sağladı. Su-lu uzun süren (715-738) hâkimiyeti boyunca Mâveraünnehir'den gelen Arap ilerlemesini durdurmak suretiyle, Türkistan halkının "Arap tebaası" olmasını engellemiştir. Su-lu, Türklerin tarihî olarak sahibi bulunduğu Mâveraünnehir'i Türklerin elinde tutmaya çalışan bir hükümdar olarak da tarihe geçti.

Su-lu diğer taraftan, doğu cephesinde de Çinlilere karşı başarılar kazanmaya başlamıştı. Fakat Su-lu, büyük hizmetlerini gördüğü Köl-Çor (Baga Tarkan) adlı biri tarafından 738'de öldürüldü. Çin'in, Türk başbuğlarını birbirine düşürme plânına dayanan siyaseti bir daha hedefine ulaşmıştı. Esasen 710 yılında başlayan So-ko ile Çe-nu arasındaki anlaşmazlıktan bu yana Kara ve Sarı olmak üzere iki kısım halinde yaşayan Türgiş boylarını birbirine iyice düşman etmiştir. Sonra uzun süren iki taraf arasındaki mücadeleye Karlukların da karışmasıyla Türgiş iktidarı büsbütün zayıflayıp yok olmaya yüz tutmuştur. Nihayet Orhun'daki Uygurlar'dan ayrılarak önce Beşbalık, sonra da Kaşgar ve Yedisu bölgesine gelip yerleşen (Genç 1997: 33). Karluklar 20 sene içerisinde gittikçe kuvvetlenerek 766 yılında merkezi Çu Vâdisi olmak üzere kendi siyasî hakimiyetlerini kurdular. Böylece Yedisu Bölgesi Karluk Türklerinin idaresi altına girmiş oldu.

Çin kaynaklarında "Ke-lo-lu" şeklinde zikredilen adları Türkçe "Karlık" (Kafesoğlu 1998: 146) mânasında olan Karluk Türkleri, Çin yıllıklarında Dış On bir Uygur boylarından biri (O Yang-hsiu 1975: 6114) olarak, Bulak (Po-lou), Çigil (Ch'ih-Ch'i) ve Tuhsi'den (Ta-shih-li) ibaret üç kabile halinde önce Tanrı Dağlarının kuzey eteklerinde sonra Altaylar'ın batısındaki Kara-İrtiş ve Tarbagatay havalesinde yaşıyorlardı (Liu Wei-hsin, Ch'ien Po-Ch'ien 1995: 72). Karluklar, Orhun'daki Uygur ve Basmil gibi Türk kavimleri ile birlikte Kök Türk hakimiyetini yıkarak yeni kurulan Basmil, Uygur ve Karluk müttefik teşekkülünde devletin sağ Yabguluğunu elde etmişlerdir. Sonra Uygur hükümdarı Kutlug Bilge Köl, tek başına iktidar olduğunda (745) Karluklardan bir grup batıya çekilmişlerdir. Bu sırada Beşbalık havalisinde oturan Karluklar, Tun-Bilge adında bir yabgusu olduğu halde Orhun'daki Uygurlara bağlılığını sürdürüyorlardı.

Yedisu bölgesinde, Arap-Emevî ilerlemesini durdurmuş olan Türgiş Kağanlığının çöktüğü tarihlerde Türkistan'daki Türk ülkelerinin korunması gibi tarihî bir vazife bu defa Karluklara düşmüştü. Bu sırada, gittikçe hızını artıran Arap-Abbâsî propagandası, Emevîlerin "imtiyazlı Arap milleti adına fetih" düsturu yerine, bütün Müslümanlar arasında farklılığın kaldırılması ve eşitlik fikrini yayıyordu (Barthold 1990: 213). Arapların Türkistan politikasındaki bu fikir ihtilâflarından istifade etmek isteyen Çinliler Türkistan'da bir iktidar boşluğu olduğu düşüncesiyle kadim Türkistan siyasetlerini yürürlüğe koyarak, Karlukların bulunduğu bölgeleri ele geçirmek istediler. Neticede 751 yılında tarihteki meşhur "Talas Muharebesi" vuku buldu (Hacı Nurhacı, Ch'en -Kou-kuang 1995: 36) Bu muharebeden önce Karluklar Çinliler tarafında idiler. Fakat Çinlilerin Türkistan'ı istilâ niyeti anlaşılınca Müslüman ordusuyla iş birliği yaparak Çinlilerin ağır yenilgiye uğramasını sağladılar. Türkistan'da Türk hakimiyetinin devamını sağlayan bu savaşta ağır darbe alan Çin Ordusu

tamamen geri çekilmiştir. Çin bu ağır yenilgi ile birlikte başlayan iç buhranlarla çökmeye yüz tutmuştur. Türklerin müttefiki oldukları Müslüman ordusunun bu zaferinden sonra Çinliler uzun müddet Türkistan topraklarına el uzatamamışlardır. Karluk Türkleri de bu zaferden sonra Yedisu bölgesindeki hakimiyetlerini sağlamlaştırmışlardır. Ancak Ötüken'de yeni kurulan Uygur Kağanlığı bütün Karluklar tarafından met bu tanınıyor ve Yabgular Uygur Kağanına bağlı bulunuyorlardı (Kafesoğlu 1998: 147).

Türk-İslâm dünyasında, Talas muharebesinden sonra iyice tanınmış olan Karluklar, bu sırada İslâm âleminin en yakın komşuları olduklarından, Arapça-Farsça eserlerde kendilerinden çok bahis edilmiştir. X. yüzyılın son çeyreğinde yazıldığı anlaşılan **Hudûd el-Âlem'de** şimdiki Doğu Türkistan'ın Aksu şehri anlatılıp, bu şehrin Karluklara tabi olduğu, ancak bunların hükümdarının Dokuz Oğuzlar'a (Uygurlar) bağlı olduğu kaydedilmektedir (Şeşen 1998: 65)

Yedisu'da Karluklarla beraber yaşayan topluluklardan biri de uzun zamandır Karluk Birliğinde bulunan Çigiller idi. **Hudud el-Âlem'e** göre Çigiller Issık Göl'ün kuzeybatısında yaşıyorlardı (Minorsky 1937: 99-160). Karlukların bir diğer boyu Tuhsılar da IX. yüzyılın ilk yarısında Karluk Yabgusuna bağlı olarak Issık Göl'ün kuzeybatısında, Çu Irmağının sol kıyısında yaşıyorlardı (Sümer 1999: 50). İslâm Coğrafyacısı Mervezi'ye göre Karlukların bir boyu olan Bulaklar (Şeşen 1995: 104) Yukarı Çu boylarında veya Balkaş Gölünün batısında yaşıyorlardı (Sümer 1999: 51). **Hudud el-Âlem'de** ise Bulakların Yağmalara mensup bir topluluk olduğu ve Dokuz Oğuzlarla karıştıkları (Minorsky 1937: 96) söylenmektedir. Kısacası, Yedisu bölgesinde Orhun'daki Uygurlar batıya göç etmeden önce Karluklar ve Karluk boylarından olarak bildiğimiz Çigil ve Tuhsılar yoğun olarak yaşamakta idiler. Ancak bunlar çeşitli kaynaklarda belirtildiği gibi Ötüken'deki Uygur Kağanlığının batıdaki kolları idiler. Bahaeddin Ögel bir eserinde konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "Uygur Türklerinin büyük göçten önce siyasi bakımdan Çu Vadisine nüfuz edip etmedikleri belli değildir. Fakat öyle anlaşıyor ki Uygurların göçebe ve yerleşik Karluklar'a çok kuvvetli kültür tesirleri olmuştur. Çu Vadisinde Budist merkezlerine ait buluntuların başlıca iki merkezi vardı. Bunlar Çul ve Sarıg idi. Çul ve Sarıg'da bulunan Budist mabetlerinin duvarlarında bulunan freskler çok harap bir şekilde bulunmuştu. Mevzu itibarıyla bir hayli anlaşılabilir olan bu eserler, boyamalarındaki renkleriyle fikir verecidirler. Bu eserlerde, Uygurlardan evvelki mor renkleri görebilmekte isek de, açık pembe, açık sarı ve açık kahve renkleri bize ister istemez Uygur devri üslûbunu hatırlatmaktadır" (Ögel 1991: 361).

2. Kaşgar Bölgesi

Bugünkü Doğu Türkistan'ın güneybatısında bulunan Kaşgar hakkındaki en eski bilgiler Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Çin'in Batı Han İmparatorluğu (M.Ö. 206-M.S. 24), Doğu Han İmparatorluğu (M.S. 25-220), Sui İmparatorluğu (581-618) ve T'ang İmparatorluğu (618-907) yıllıklarında Kaşgar "Shu-le" şeklinde (Feng Ch'eng-chün 1987: 45) kaydedilmiştir. Çin kaynaklarındaki "Shu-le" isminin Türkçe "Sulu"nun (bol suyu olan yer anlamında) transkripsiyonu olduğu açıkça görülmekte ise de bir kısım araştırmacılar "Shu-le" isminin Türkçe "Sulu" olmadığını, bu ismin Sogdça olduğunu ve "Sogd" isminin Çince bozuk telaffuzu olduğunu ileri sürerek burada eski dönemde Türkler değil Ariyan ırkından (Doğu İran tipi insanlar) insanların yaşadığını iddia etmişlerdir (Rozi 1986: 116). Ancak bu tür görüşler ilim çevrelerinde kabul görmemiştir. Bir başka Çinli tarihçi Su Pei-hai konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "Çince'deki Shu-le Türkçe'deki Sulu (suyu bol olan yer anlamında) kelimesinin transkripsiyonudur. Bu isim en geç iki Han döneminden itibaren (M.Ö. 206-M.S.220) bu şekilde söylene gelmiştir. Kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki en geç iki Han döneminden itibaren Tarım Havzası, Tanrı Dağlarının etekleri ve Hışi Koridorunda Türk kabileleri yaşamakta idiler" (Rozi 1986: 116). Pelliot'a göre Kaşgar'ın eski adı "Su-lu" idi. Günümüzde kullanılmakta olan Kaşgar ismi ise ancak M.S. 600'lü yıllarda kullanılmaya başlanmış ve muhtelif etimolojilere bağlanmış (Türk Ansklopedisi 1974). **Kaşgar'ın Yer Namlarının Haritalı Tezkeresi** adlı eserde Kaşgar'ın VII.yüzyılda "Kaşe" (Wei-li), VIII. yüzyılda "Kashgiri" (Chia-shih-chih-li) ve "Kashgari" (Chia-shih-chieh-li) şeklinde kayda geçtiği zikredilmektedir (Rozi 1986: 116). Han İmparatorluğu batıdaki işbirlikçileri Wu-sunlarla birlikte Büyük Hun Devletine ağır bir darbe vurduktan sonra M.Ö.60 yılında şimdiki Doğu Türkistan'ın Bögür İlçesi civarında "Batı Bölge Koruyucu Beg Mahkemesi"nin¹ teşekkülünden sonra Kaşgar kısa bir süre Han İmparatorluğu'nun kontrolü altına girmişti (Fen-yeh, Ssu Ma-piao 1999: 5476). M.S. 8. yılda Kuzey Hunları Çinlileri Türkistan'dan çıkardığında Kaşgar Bölgesi tekrar Türklerin eline geçmiştir. Daha sonra Çinliler bölgeyi ele geçirmek istemişler de buna fırsat bulamamışlardır. M.S. II. yüzyılda Han İmparatorluğunun çökmesiyle Çinliler parçalanarak küçük hanlıklar tarafından yönetilmişlerdir. Yaklaşık beş asır Çinliler, savunma politikası izlemişlerdir.

¹ Batı Bölge Koruyucu Beg Mahkemesi (His-yu-tou-hu) Çinlilerin ilk defa Türkistanı İstila ettiği zaman, Türkistan'daki tabi Hanlıkları denetlemek için kurduğu ilk siyasi ve askeri kurumdur. Türkistan'da yerliler tekrar siyasi istiklallerini kazandığı zaman, bu kurum da Çin ordusuyla birlikte yok olmuştur. Çinliler yine fırsat bulup Türkistanı istila ettiği zaman buna benzer kurumlar tekrar kurulmuştur. T'ang döneminde, bu tıpteki kurumun dörde ulaştığını görüyoruz.

Hunlardan sonra Asya Kıta'sında Tobalar, Siyenpiler ve Juan-juanlar büyük siyasi güçler olarak ortaya çıkmışlardır. Bu devirde, M.S. III-VI. yüzyıllar arasında, Kaşgar ve Tarım Havzasındaki diğer şehirler Han döneminde olduğu gibi yabancıların baskısı altında kalmamıştır. Tobalar, Siyenpiler ve Juan-juanlar daha çok Doğu Asya ve Kuzey Asya'da yoğun faaliyet göstermişlerdir. Dolayısıyla, Kaşgar ve diğer Türkistan şehirleri Türkler tarafından idare edilmişlerdir. M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısından V. yüzyılın sonlarına kadar Kaşgar'ın Eftalitlar (Ak Hunlar) hakimiyeti altında olduğu anlaşıyor (Uygurların Kısaca Tarihi 1990: 40). VI. yüzyılın başlarında Juan-juanlar Türkistan'ı denetimi altına aldığı anda Eftalitların Kaşgar'daki etkisini yok edememişlerdir.

VI. yüzyılın ortalarında Göktürkler Türkistan'ı denetimi elinde tutan Juan-juanlara ağır darbe indirerek tarihte Hunlardan sonraki ikinci büyük Türk Devletini kurdular. Kısa zamanda Kök Türkler, eski Hunların egemen olduğu bütün toprakları ele geçirmişler ve bu sırada Kaşgar'da Kök Türklerin egemenliği altına girmiştir.

Çinliler, 658 yılında Batı Kök Türk Devletinin topraklarını hakimiyetleri altına aldıklarında Kaşgar Tümen Tekin adında bir Türk beyinin idaresinde idi. Çinliler Kaşgar'ı onun elinden aldılar. Çinliler Kaşgar'ı ele geçirdikten sonra Kaşgar'da "An-hsi-Koruyucu Beg Mahkemesi" (An-hsi-tou-hu-fu) nin bir şubesi olarak (Liu Wei-hsin, Ch'ien Po-ch'ien 1995: 30, 265) beş asır sonra tekrar Kaşgara sahip oldular (Atif 1998: 23). Çinliler Kaşgar'ı muhtelif idari bölgelere ayırarak bunların her birine Çince isimler vermişlerse de Kaşgar'ı fazla elinde tutamamışlardır. Ancak kısa süren Çin idaresinin bir hatırası olarak Kaşgar'a, Kaşgarlı Mahmud'un Aşağı yani Batı Çin anlamında "Çin us-sufıa" (DLT-I 1992: 453) dediğı bilinmektedir.

VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlenerek dışarı açılmaya başlayan Tibetliler, Çin, Hindistan, Batı-Türkistan, Afganistan arasındaki ipek yolunun en önemli duraklarından olan Kaşgar'a yönelmişlerdir. Tibetliler, 670 senesinde Karluk Türkleri ile anlaşarak buradan Çinlileri kovmuşlardır (İslam Ansiklopedisi 1993/VI: 406). Karluklar bu zamandan itibaren Kaşgar bölgesine yoğun olarak yerleşmeye başlamışlardır.

Kaşgar II. Kök Türk Devletinin batı kol ordusunun bütün Türkistan'ı egemenliği altına alması akabinde Kök Türklerle tâbi olmuştur. Kaynaklardan anlaşıldığına göre 704-717 yıllar arasında Batı Kök Türk Kağanı soyundan bir beyin yönetiminde Üç Karluk boyu (Çigil, Tuhsı ve Bulak) Kaşgar'a hakim bulunuyordu. Bu durum, VIII. yüzyılın ortasından beri Kaşgar ile Kök Türk Kağan soyu ve bütün Türk Halklarının efsanevi lideri Efrâsiyâb (Alp Er Tonga)

arasındaki bağlara bir delil olabilir. IX. yüzyılda Taberî'nin eski bir Türk hükümdarı olarak bildirdiği Efrâsiyâb'ın "Ordu-Kent"i, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'a göre Kaşgar idi. Efrâsiyâb oğulları veya "Hakanlı Türk" adını taşıyan sülaleden Türk Hakanı unvanını 840'senesinde ihya eden Köl Bilge Kadirhan'ın oğlu Oğulçak Kadirhan'ın X. yüzyılın başında "Ordu-Kent"i Kaşgar idi. Oğulçak Kadirhan'ın döneminde Kaşgar'ın Küsen (Kuça) ve Koçu (Turfan) gibi önemli Budist Kültür Merkezlerinden olduğu Kaşgar'ın Üç Mervan, Eskişehir, Tegürmen, Hanöy, Duldulökür ve Tumsuk gibi beldelerinden bulunan Buda kalıntılarından anlaşılmaktadır.

VIII. yüzyılın 60'lı yıllarında Orhun'dan ayrılan bir kısım Karluklar Kaşgar'a gelerek buradaki Karluklarla Türk ekseriyetine dayanan kuvvetli bir hakimiyet kurmuşlardır. Ancak Karluk hakimiyeti 840'senesinde Orhun'daki Uygur Devleti yıkılıncaya kadar Uygur Devletine tâbî kalmışlardır. Orhun'daki Uygurlar batıya göç ederek bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasına geldikten sonra aynı bağlılıkla, Kaşgar Bölgesinde VIII. yüzyılın ortalarından itibaren kendileri ile beraber yaşayan ve buraya gelen Yağma gibi Dokuz Oğuz boylarıyla birlikte Karahanlılar Devletinin kuruluşuna iştirak etmişlerdir..

Kısacası Orhun'daki Uygurların bölgeye göç etmelerinden önce Kaşgar Bölgesinde Orhun'daki Uygur Kağanlığına bağlı olarak yaşamakta olan Karluk ve Dokuz Oğuzlara (Uygurlar) mensup diğer Türk boyları bölgede yeni bir Uygur Türk Devletinin kuruluşunun siyasî, ekonomik ve kültürel alt yapısını oluşturmuş durumda idiler. Daha sonra Türk kültür tarihinin parlak bir inkişaf merhalesini teşkil eden eski Uygur Türk Kültürü Kaşgar'da İslâm muhiti içinde, gelişme imkânı bulmuştur (İslam Ansiklopedisi 1993/VI: 407).

3. Koçu (Turfan) Bölgesi

Türkçe metinlerde "Koçu" veya "Koço" şeklinde geçen (Caferoğlu 1934) bu isim bugünkü Doğu Türkistan'daki Turfan şehrinin eski adıdır. Kaşgarlı Mahmud eserinde: "Koçu Uygur şehirlerinden biridir. Orada bulunan bütün şehirlere bu ad verilir" (DLT-III 1992: 219) diyerek, bazı araştırmacıların (Stein, A. Von Le Coq, Von Gabain gibi) iddia ettiği gibi bu ismin Çince'den gelme değil, bir Türkçe isim olduğunu kanıtlamaktadır.

Koçu (Turfan) Bölgesinin siyasî ve etnik durumunu aydınlatmak için öncelikle "Koçu" tabirinin menşeinin tespiti gerekmektedir.

Koçu hakkında, Çin kaynaklarında, diğer bölgelere göre daha çok kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtların çoğunda bu şehir "Kao-ch'ang" şeklinde (Fenf Ch'eng-chün 1987: 77) kaydedilmektedir.

Alman Türkolog A. Von Le Coq ve Tai-wanlı Türkolog Liu Yi-t'ang gibi bilim

adamları Türkçe kaynaklarda geçen “Koçu” kelimesinin Çince “Kao-ch’ang” isminin Türkçe okunuşu olduğunu savunmaktadırlar (Le Coq 1926: 27-40). Bu görüşü Stein, A. Von Gabain ve Bahaeddin Ögel gibi bilim adamları da paylaşmaktadır. Bu görüş kabul edilecek olursa, bu şehrin isminin Çinliler tarafından koyulduğu ve bu bölgenin Türk kabilelerinin ana vatanı olarak kabul edilemeyeceğini de kabul etmek zorunda kalınır. Ancak bu görüşü kabul etmek pek ilmi görülmemektedir. Çünkü “Koçu” ismini taşıyan söz konusu şehrin etnografyasına bakıldığında “Koçu” isminin Türkçe olduğu Çinlilerin ise “Koçu” şehrini “Kao-ch’ang” olarak okuduğu ve o şekilde kaydettikleri anlaşılmaktadır.

Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre, Koçu (Turfan) bölgesine milâttan önceki zamanlarda “Koşu” veya “Koşi” (Ku-shih) deniliyordu. Coğrafi sınır olarak, bugünkü Turfan Bölgesini ve Tanrı Dağlarının kuzeydoğu eteklerini içine almakta idi. Burada Büyük Yüeh-shihlerin (Büyük Tuhriler) bir kolu olan “Koşlar” (ya da Koşan) yaşıyorlardı. Onlara Çin’in Han İmparatorluğu zamanında “Ch’e-shih” denirdi (Hu-Chi, Li Hsiao-ts’ung, Juny Hsin-chiang 1975: 26). Bunlar, M. Ö. III. yüzyılın başlarında şimdiki Turfan Bölgesini merkez edinerek “Koşu Hanlığı”nı (Ch’e-shih-tou-kuo) kurdular. Bu hanlık tıpkı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi “Ön Koşu Hanlığı” (Ch’e-shih ch’ien-kuo) ve “Arka Koşu Hanlığı” (Ch’e-shih-hou-kuo) diye ikiye ayrılmıştır (Fan-yeh, Ssu Ma-piao 1996: 551-552). Ön Koşu Hanlığının başkenti Yargul şehri (bu şehrin harabesi bugünkü Turfan ilinin Yargul Köyünde bulunmaktadır). Arka Koşu Hanlığının başkenti ise Utu Kurgan (bu şehrin harabesi bugünkü Doğu Türkistan’ın kuzeydoğusundaki Cimsar ilçesinin güneyinde bulunmaktadır) idi. Bugünkü Turfan’ın en eski halkı olarak bildiğimiz bu “Koşlar” ya da “Koşular”ı Çinliler olduğu gibi telâffuz ederek “Ku-shih” ve “Ch’e-shih” demişlerdir. Bu bölgenin adını bu şekilde yıllıklarına da kaydetmişlerdir. Burada şuna dikkat edilmesi gereklidir; Bugün “Ch’e” diye okunan bu Çince kelime eski dönemlerde, Ka, Ku, Go, Ko olarak okunurdu. Dolayısıyla Çin kaynaklarında bugün “Ch’e-shih” olarak karşımıza çıkan ismi bugünkü okunuşu ile değil, o zamandaki okunuşu ile “Ko-shih” diye okuduğumuz zaman bu ismin Eski Türkçeden Çinceye aktarıldığı ortaya çıkmaktadır. Türkçe kaynaklarda bu ismin “Koçu” veya “Kocu” şeklinde geçmesi ise Türkçedeki “Ş” harfinin yerini zaman zaman “Ç” veya “C” harflerinin almasındandır (Rahman 2000: 173).

Koçu (Turfan) Bölgesi, Büyük Hun Devleti devrinde Türkistan’ın diğer bölgeleri gibi Hunların egemenliği altında kalmıştır. M.Ö. I. yüzyılda Çinliler Chang-ch’ien’in aracılığı ile Yedisu’daki Wu-sunlarla birleşerek Hunları ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra Turfan havzasını da işgal ederek, bölgeyi M.Ö. 60. yılında bugünkü Doğu Türkistan’ın Bügür ilçesi civarında kurulan “Batı Bölge

Koruyucu Mahkemesi"nin (Hsi-yü-tou-hu) idaresine dahil ettiler. Burayı işgalinin sembolü olarak Koçu şehrinin doğu tarafına "Koçu kalesi" (Kao-ch'ang-pi)'ni yaptırdı. Ancak Hunlar, Çinlilerin Koçu'yu işgalini kabul etmemişlerdir. M.S. I. yüzyılın ilk yıllarında Kuzey Hunların tekrar Koçu'yu Çinlilerden geri aldılar (Turfan Tarih Eserleri 1988: 16-19). Müteakip devrelerde Çinliler ile Hunlar zaman zaman Koçu'da çatıştığı görülmektedir. Meselâ, M.S.10 yılında Koçu Hanı Şolcij, Batı Han İmparatoru Wang-mang'ın emriyle öldürüldükten sonra onun kardeşi Ko-lan-po Hunlarla ittifak yaparak Han ordusuna ağır bir darbe indirerek bağımsızlığını geri aldı.

M.S. 25 yılında Doğu Han İmparatorluğu (25-220) kurulduktan sonra Çinliler tekrar Türkistan'ı istilâ etmek için harekete geçtiler. M.S. 73 yılında Koçu'yu işgal ederek Ching-mo adında birini buraya vali olarak atadılar. Hunlar Koçu'daki Türk kabileleri ile birlikte Çinlilerle mücadeleyi sürdürerek 107 yılında Koçu'ya tekrar hakim oldular (Turfan Tarih Eserleri 1988: 20-21).

II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Han İmparatorluğunun çökmeye başlamasıyla Koçu Bölgesi de Türkistan'ın diğer bölgeleri gibi uzun bir süre (VII. yüzyılın ortalarına kadar) Çin tehlikesinden kurtulmuştur.

M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısında, Hun asıllı Toba Wei'lerin kurduğu Kuzey Wei İmparatorluğu döneminde Koçu Bölgesi kısa bir müddet onların idaresi altında kalmıştır. V.yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Juan-juanların buraya hakim olduğu yine Çin kaynaklarından öğrenilmektedir (Hu-ch'i, Li Hsiao-t' sung 1975: 37).

485 yılında Juan-juanların baskılarına karşı Koçu (Turfan) Bölgesindeki Töles boyları (T'ieh-leler/Kanglılar) ayaklanarak Koçu'nun Juan-juanlara bağlı hükümdarı Kan Hsu-kui'yi öldürdüler (491). Bunun akabinde "Kanglı Hanlığı" (Kao-ch'e Wang-kuo) kuruldu. Bu Hanlık eski Ön Koçu Hanlığı ile Arka Koçu Hanlığının topraklarına hâkim oldu. Kanglı Hanlığı VI.yüzyılın ortalarında Kök Türk Hükümdarı Bumin Kağan'ın bölgeyi ilhak etmesine kadar Koçu (Turfan) Bölgesine hakim olmuştur. Kanglıların (Kao-ch'e/Tölesler) V. yüzyıldan beri Koçu (Turfan) Bölgesinde müstakil bir halde olmaları bölgedeki Türk unsurunun buradaki tarihî varlığını göstermektedir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Koçu'da bu devirde (V.yüzyılda) bölgeye hâkim bulunan Türk boylarının cümlesinde, Hun-Çin mücadelesi esnasında Sarı Irmak Bölgesinden Çinliler tarafından sürülen Kuzey Hun kabileleri ve Kök Türklerin Aşına boyu da bulunuyordu (Liu Mao-ts'ei 1958: 40). Rus Türkolog Klyashornıy'a göre, Göktürklerin türeyiş efsanesinde totemik anne kurdun şimdiki Turfan'ın kuzeyindeki bir dağ mağarasına sığınması Göktürklerin, Sarı Irmak'tan Turfan Havzasına kaçışının hatırasıdır (Klyashornıy 1959). Kök Türkler Turfan Havzasına gelip yerleştikten sonra burada eskiden beri bulunan Koşlar ve onların soyundan

olan Kanglılar (Tölesler) ile karışmışlardır. I. Gök Türk Devleti kurulduktan sonra Koçu (Turfan) Bölgesi Kök Türklerin egemenliğine girmesiyle bölge tamamen bir Türk vatanı olmuştur.

VII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde I. Kök Türk Devleti Çin'in T'ang İmparatorluğunun (618-907) Türk hükümdarlarını birbirine düşürme siyasetinin sonuç vermesiyle, önce bölünüp sonra tek tek yıkılmışlardır. Bölündükten sonraki, Batı Kök Türk Devletinin gerilemesiyle Koçu (Turfan) Bölgesi, Çinlilerin tahrikiyle Gök Türklerle karşı ayaklanan Töles boylarının (Tieh-le) eline geçti. Ancak bunlar bölgeyi Çinlilerden bağımsız olarak yönetmiyorlardı. Gök Türklerin fetret devrine girmesiyle Çin'in T'ang İmparatorluğu Türkistan'a siyasî hakimiyetini tesis etmiştir. 640 yılında Çin'in T'ang İmparatorluğu eski "Koçu Kalesi" (Kao-ch'ang-pi)'nin yerine "Koçu Oblastı" (Hsi-ch'ang-zhou)'nu kurdu. Bu oblasta Koçu (Turfan) Bölgesindeki beş ilçe bağlandı. Bu ilçeler ise Koçu ilçesi (Kao-ch'ang-hsien), Yargul ilçesi (Chiao-he-hsi-en) Lükçün ilçesi (Liu-chung-hsien), Piçan İlçesi (P'u-ch'ang-hsien) ve Tanrı Dağ İlçesinden (T'ien-shan-hsien) ibaret idi (Hu-Chi, Li Hsiao-ts'ung, Jung Hsin-Ch'iang 1975: 54). T'ang İmparatorluğu, Koçu (Turfan) Bölgesinde bu idari müesseseyi kurarak bölgenin kendine tabi olduğunu kanıtlamak istemişse de Batı Gök Türk Devleti buna müsaade etmemiştir. 640-648 yılları arasında Aşina soyundan olan tekinlerin önderliğinde, T'ang İmparatorluğuna karşı mücadeleyi sürdürmüşlerdir (Gömeç 1998: 38). 646 yılında, Batı Göktürk Devletinin hükümdarı İpi Toli Kağan (Ch'e-pi) Beşbalık'ta ordugah kurarak Koçu (Turfan) Bölgesini kurtarmaya çalışmıştır. Bu durum karşısında T'ang İmparatorluğu 648'de Koçu'daki idare merkezini yani "An-hsi-tou-hu-fu"yu bugünkü Doğu Türkistan'ın Kuça şehrine taşımak zorunda kalmıştır.

670 yılında, Tibetliler Koçu'ya kadar olan bölgeyi ele geçirdilerse de Türgiş engeli ile karşılaştılar. Türgişler, Batı Kök Türklerini oluşturan On-Oklardan bir boy idiler. 630 yılında Kök Türklerin fetret devrine girmesiyle Türgişler, âdeta onların mirasına konarak, bölgedeki 9 Türk boyunu egemenlikleri altında toplamışlardır. Türgişler, işgal edilen Türk topraklarını geri almak gayesiyle Tibetlileri Koçu (Turfan) Bölgesinden çıkardılar. Bundan sonra bir müddet bölge tekrar Çinlilerin idaresi altına girmişse de II. Kök Türk Devleti burayı tekrar ele geçirmiştir. 693 yılında Kök Türk Kağanlığı Koçu ve Beşbalık'a hakim bulunuyordu (Chavannes 1903: 175). VII. yüzyılın sonlarına doğru, Türgişlerin başbuğu Baga Tarkan unvanlı U-çe-le, metbu II. Kök-Türk hükümdarından ayrılarak Çor'ları ve Erkin'leri etrafına toplayıp 7 bin kişilik kuvvetli bir orduyla Batı Kök Türklerle tâbi bir kısım toprakları ele geçirdi. Çu vâdisinin kuzeybatısındaki merkezini kuzeydoğuya naklederek, 704'te tekrar Koçu (Turfan)

Bölgesine hakim oldu (Kafesoğlu 1998: 141). Turfan'daki Mani dinine ait tapınaklarında bulunan Türgiş sikkeleri Türgişlerin, VIII. yüzyılın başlarından beri müessir olduğunu göstermektedir. Bu sıralarda Basmil Türklerinin de Koçu (Turfan) Bölgesinde yaşadığı biliniyor (Liu Wei-hsin, Ch'ien Po-Ch'ian 1995: 150). Koçu' (Turfan) da eski devirlerden beri VII.yüzyılın ilk dönemlerinde Uygur boyları arasına katılan Basmil Türklerinin yoğun olarak yaşadığı ve onların başbuğuna "Kut sahibi" anlamını taşıyan "İdikut" denilmesi sebebiyle bu şehre "İdikut" (Chi-tou-hu) denmiştir (Sayım 1982: 445) Koçu (Turfan) Bölgesine hâkim olmak için Türgişler, Karluklar, Tibetliler ve Çinliler arasındaki mücadelelerden sonra vuku bulan Talas muharebesi neticesinde, Müslüman-Arap ordusuyla birlikte hareket eden Karluk, Türgiş gibi Türk kavimleri Çin ordusunu bütün Türkistan'dan çıkardılar. Bundan sonra, Koçu (Turfan) Bölgesi Ötüken'deki Uygur Kağanlığına tâbi olarak Türk Kültürünün önemli merkezlerinden biri hâline geldi. Koçu'da VII. yüzyılın sonu veya VIII. yüzyılın başlarına ait Uygur alfabesi ile yazılmış Türkçe duvar resimlerine rastlanmaktadır. Koçu'da bir tapınakta bulunan "T" kodlu resimde "Türkçe" "Tavişgan yılı" yazılıdır. Bunun 717'den önce yazıldığı burayı bu tarihte ziyaret eden bir Çinli seyyahın kaydından anlaşılmaktadır (LeCoq, **Chatscho**, Berlin, 1913, Lev). 767 yılında, Koçu, Ötüken Uygur Kağanlığına tâbi bir "Balık Beyi" (Vâli) idaresinde iken, burada ve kuzeyindeki dağların eteklerinde bulunan Singim ağzındaki, Buda ve Mani dinine ait abideler Uygur Türk katunları ve tekinleri tarafından Uygur Türk Sanatkarlarına yaptırılmıştır. Bu suretle Uygur-Türk Budizm kültürünü geliştirmişlerdir (Timur 1998: 84-85). Uygur Türk idaresinde, Koçu (Turfan) Bölgesindeki Astâne, Bezeklik, Murtuk ve Toyuk gibi sanat ve din merkezlerinin yeniden imâr edildikleri ve bir takım abidelerle süslandıkları orada bulunan belgelerden anlaşılmaktadır.

Kısacası Çin kaynaklarında tarihin çeşitli devirlerinde "Ku-shih", "Ch'e-shih", "Kao-ch'ang", "He-chou", "Huo-chou", "Ha-la-he-cho," "Chi-tou-hu" ve "Tu-lu-fan" olarak kaydedilen bu şehir Türkçe metinlerdeki "Koçu" "Koco", "Kanglı", "Khocu", "Kara Koçu" (Kara Khocu) "İdikut" ve "Turfan" şeklinde geçen Türkçe ismin Çince transkripsiyonundan ibarettir. IX-XI. yüzyıllara ait İslâm Coğrafyacılarının eserlerinde ise Koçu'ya "Cinânket" (Şeşen 1998: 65, 76, 80, 196, 236, 253) dendiği görülmektedir. X. yüzyıldan sonra "Koçu" ismine eski Türkçede yüksek, büyük, uluğ ve güçlü anlamlarını taşıyan "kara" sıfatının eklenmesiyle "Kara Koçu" denildiğini, İslâmiyet'in etkisi ile "Koçu" isminin Farsçada "yüksek makam sahibi" ve "büyük ilim sahibi" anlamlarını taşıyan "Hoca" şeklinde değişmesiyle XIII. yüzyıldan itibaren Çağatayca kaynaklarda bu şehre "Kara Hoca" (Ha-la-he-cho) denildiği biliniyor. Bununla birlikte bu şehre Uygur Türkçe sinde "mamur ve verimli yurt" anlamını taşıyan "Turfan" da deniliyordu. Ayrıca

bu şehre kimi kaynaklarda “Dakianus” dahi denildiği görülüyorsa da bu isim pek tutulmamıştır (Feng Ch'eng-chün 1982: 77-78). Bütün bu isimlerin yerini XIII. yüzyılda kullanılmaya başlayan ve hâlâ kullanılan “Turfan” ismi almıştır. Bugünkü Turfan Bölgesinin çeşitli yerlerinde hâlâ Turfan'ın eski devirlerdeki çeşitli isimlerini taşıyan beldeler mevcuttur. Meselâ, Yargul Köyü, Kara Hoca Köyü, Kara Koşu Köyü (bu köy şimdiki Lopnur ilçesindedir) gibi.

4. Beşbalık Bölgesi

Beşbalık, Tanrı Dağlarının kuzey-doğu eteğinde eski bir şehir olup, onun harabesi şimdiki Doğu Türkistan'ın Cimisar (Cim Hisar) nahiyesinin kuzeyindeki Hou-po-tzu (Yerli Uygurlar burayı Hupoza demekteler) da bulunmaktadır (Süleyman, Hebibullah 1999: 21). Beşbalık'ta M.Ö. IV.yüzyıl ve M.S. III.yüzyılın ortalarına kadar eski Türk kavimlerinden “Koşlar” yaşamışlardır (Fen-yeh, Tsu Ma-piao 1996: 552). Koşlar veya Koşular (Ku-shih) M.Ö. 202 yılında “Koş Hanlığı”nu kurmuşlardır. Koş Hanlığının başkenti güneydeki Koçu şehri idi. Hunlar zamanında Koşlar Hunlara bağlı olarak yaşamışlardır. M.Ö. 70'li yıllarda Çinlilerle Wu-sunların birlikte Hunlara saldırmasıyla Hunlar eski gücünü kaybedince Koş Hanlığı Çin'in Han İmparatorluğuna bağlanmıştır. Koş Hanlığı, Çin işgali döneminde, M.Ö. 60 yılında “Ön Koş Hanlığı” ve “Arka Koş Hanlığı” olarak ikiye bölününce Beşbalık Arka Koşların başkenti olmuştur. Çin'in Han İmparatorluğu yıllıklarında, Arka Koşlar hakkında şu bilgi bulunmaktadır: “Arka Koş Hanlığının merkezi U-tu Kurganı'dır. (Wu-tu-kou) 595 hanesi, 4774 nüfusu ve 1890 askeri bulunmaktadır (Pan-ku 1993: 851). Sonraki Han yıllığında ise, “Arka Koş Hanlığı U-tu Kurganı'nda bulunuyordu. 4000'den fazla hanesi, 15 binden fazla nüfusu ve 3000'den fazla askeri vardır. Arka Koş Hanlığından batıya doğru yürünürse Wu-sunlara ulaşılır” (Fen-yeh, Tsu Ma-piao 1996: 518,525,552).

Kayıtlardaki U-tu Kurganı'nın Beşbalık'ın merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Han İmparatorluğu Arka Koş Hanlığının başkenti Beşbalık'ı ele geçirdikten sonra burayı da Türkistan'ın diğer bölgeleri gibi M.Ö. 60 yılında kurulan “Batı Bölgesi Koruyucu Mahkemesi” (Hsi-yü-tou-hu)'nin idaresine bağlamıştır. Han dönemine (M.Ö. 206-M.S. 220) ait Çin yıllıklarında, Beşbalık'a “Chin-man” isminin verildiği anlaşılmaktadır (Feng Ch'eng-chün 1982: 14).

Beşbalık'ta Çin idaresi fazla uzun sürmemiştir. Toparlanan Kuzey Hunları M.S. I. yüzyılın başlarında Beşbalık'ı Çinlilerden geri almışlardır. Bundan sonra zaman zaman Çinlilerle Hunlar arasında Beşbalık için hakimiyet mücadeleleri vuku bulduysa da Çinliler bölgedeki kontrollerini tamamen kaybetmişlerdir. Bu durum, Han dönemi sonrası Çin yıllıklarında, T'ang dönemine kadar Beşbalık

hakkında bilgi bulunmamasından anlaşılmaktadır. Çinlilerin çekilmesinden sonra bağımsız olan Arka Koş Hanlığının M.S. 260-269 yılları arasında Siyenpiller tarafından yok edilmesi ile Beşbalık'ta idarî yetki Siyenpillerin eline geçmiştir. Onlardan sonra Beşbalık, diğer bölgeler gibi Juan-juanların (Avarlar) hakimiyeti altına girmişlerdir.

VI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Asya'da Göktürkler büyük siyasi ve askeri güç olarak ortaya çıkıp, doğuda Çin Seddi'nden batıda Temir Kapı'ya kadar olan topraklara egemen olunca Beşbalık da Kök Türklerin egemenliği altına girmiştir. Bu dönemde Beşbalık, Kök Türklerin önemli güç merkezlerinden biri haline gelmiştir (Orkun 1994: 300). Bu durum, Kök Türkler dönemine ait, Bilge Kağan, Hoytu-Tanır ve İlhe Hüşotu yazıtlarındaki bilgilerden açıkça görülmektedir. Mesela, Bilge Kağan yazıtının Doğu taraf 28. satırında (II D 28) şöyle denmektedir: "Otuz yaşında Beşbalık'a karşı sefer yaptım. Altı defa harp ettim... Ordusunu hep öldürdüm. Onun içinde ne kişiler var diye... yok olacak idi... Çağırıp geldi... Beşbalık bundan dolayı kurtuldu" (Orkun 1994: 62).

VII. yüzyılın 30'lu yıllarında, Kök Türk Devleti fetret dönemine girdiğinde Çin'in T'ang İmparatorluğu tekrar Türkistan topraklarına hâkim olmaya başladı. Çin kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla T'ang Ordusu Koçu'ya saldırdığında Beşbalık'ta Batı Göktürklerin hükümdarı Yukuk Şad (Yü-ku-sha-te) ile onun yabgusu Aşina Kul bulunuyordu. Koçu'nun düştüğünü öğrenen Yukuk Şad batıya kaçınca, Yabgusu Aşina Kul, T'ang İmparatorluğuna bağlılığını bildirerek Beşbalık'ın hükümdarı oldu. Çinliler bu devirde, Beşbalık'a "T'ing-chou" diye Çince isim verdiler (Süleyman, Hebibullah 1999: 22). T'ing-chou Oblast (Aymak) derecesindeki bir idari merkez olup, Chin-man, Bariköl (P'u-lei), Urumtay (Lün-tei/Bugünkü Urumçi), Hsi-hai'dan ibaret 4 nahiye (ilçe) buraya bağlı idi.

Eski T'angnâme'nin "Coğrafya Tezkeresi-III'e göre, 702 yılında T'ang İmparatoriçesi Wu Tsu-ti'en Tanrı Dağlarının kuzeyindeki göçebe Türk kavimlerini idare etmek için "Beşbalık Koruyucu Mahkemesi" (Pei-t'ing-tou-hu-fu)'ni tahsis ediyordu (Liu Wei-hsien, Ch'ien Po-ch'ien 1995: 266). Bu devirden itibaren Beşbalık'ın adı Moğol dönemine kadar Çin kaynaklarına "Pei-t'ing" şeklinde geçmiştir. Bunun yanında Moğol döneminden önceki Çin yıllıklarında Beşbalığa "Kağan But Balık" (K'e-han-fu-tu-ch'eng) denildiği de bilinmektedir. Şöyle ki: "İmparator Wu-te'nin 9. yılında (626) Tarduş, Uygur gibi Türk kabileleriyle isyan eden Batı Kök Türk hükümdarı Yukuk Şad'a karşı ordu sevk etti. İmparator Chen-kuan'ın 2. yılında (628) Aşina Şir bir kısım kabileleri ile kaçarak Kağan But Balık'a sığındı" (Liu-hsü 1975: 3288).

T'ang İmparatorluğu'nun Beşbalık'taki çabalarının fazla sonuç verdiği söylenemez. VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlü bir siyasî güç olarak ortaya çıkan Türkişler, Koçu'yu geri aldıklarında Beşbalığı da geri aldılar. Sulu

Kağan'ın ölümünden sonra Türgişlerin zayıflamasıyla Çinliler tekrar Beşbalık'ta hakimiyet kurdular. 751'de Talas'ta vuku bulan muharebeden sonra Çinliler Türkistan'dan tamamen kovuldular (Sümer 1999: 31).

VIII. yüzyılın ortalarında 745 senesinde, Ötüken'de iktidar Kök Türklerin elinden Uygurlara geçti. Orhun'daki Uygur Kağanlığının ilk devirlerinde, Beşbalık ve Koçu bölgelerinde, siyasî nüfuzu olan Karlukların yabgusu Ötüken'e bağlı olduğu için Beşbalık da siyasî olarak Uygurlara bağlanmış oldu. VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlenmeye başlayan Tibet Hanlığı, Doğu ile Batı arasındaki siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkiler bakımından hayati önemi olan Beşbalık'a göz dikmişlerdi. Neticede Beşbalık sebebiyle Uygurlar ile Tibetliler arasında savaş çıkmıştır. Savaşı Uygurların kazandığını Çin kaynaklarından ve Orhun abidelerinden öğrenmekteyiz. T'ang yıllıklarında: "İmparator Chen-yüen'in 7. yılında Eylül'de (791) Tibetlilerin Beşbalık'ta Uygurlar tarafından yenildiği haberi geldi" (Feng Chih-wen, Wu P'ing-fan 1992: 108) denmektedir.

Orhun'daki Uygur Devletinin Kağanı Ay Tengri'de Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan'ın anısına dikilen Karabalgasun yazıtının Çince kısmının 20. satırında konuyla ilgili olarak şöyle denilmektedir:

"...Karluk ve Tibetlilere hücum etti. Bayraklarını yırttı. Başlarını kopardı. Kaçanları takip ederek Pahana ülkesine kadar sürükledi..." (Orkun 1994: 235)

Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Orhun'dan geri çekilen bir kısım Karluklar Ötüken'e bağlılığını bildirmiş iseler de Tibetlilerle birlikte Beşbalık'a saldırmışlardır. Ancak, Uygur Kağanının başarılı seferi neticesinde Beşbalıktan kovulmuşlardır.

Orhun'daki Uygur Kağanlığı ile Beşbalık arasındaki ilişkiler konusunda Japon Türkolog A-bi-takio şunları ifade eder:

"Orhun'daki Uygurlar ile Beşbalık ilişkileri Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre T'ang İmparatorluğunun Yung-hui yıllarından (650-655) itibaren, yani Tuğla Dokuz Uygur hükümdarı Bayan'ın 50 bin kişilik ordusuyla bugünkü Doğu Türkistan'ın Künes ilçesini ele geçirdiği yıllardan başlamaktadır. Yung-hui yıllarından (650-655) T'ang İmparatorluğunun T'ien-po yıllarına (742-756) kadarki dönemde Uygurlar ve Uygur Türk kültürü buraya iyice yerleşmiştir. T'ang İmparatorluğu işgal dönemlerinde koruyucu mahkeme (Askeri Garnizon) kurduğu devirlerde, yetki şeklen Çinlilerin elinde gözüke de fiilen Uygurlarda idi. T'ang İmparatorluğunun Chen-yüen yıllarında (785-805) Uygur Kağan'ın başarılı seferlerinden sonra Beşbalık tamamen Uygur toprağı olmuştur" (Abi Takio 1985: 149).

Türkçe kaynaklarda "Balık," "Beşbalık", Çince, kaynaklarda "Chin-man," T'ing-chou", "Pei-t'ing," "Hou-t'ing" "K'e-han-fu-t'u-ch'eng", Moğol döneminden itibaren ki Çin kaynaklarında "Pieh-shih-pa-li," "Pieh-shih-pa-la-ha-

ssu”* (Feng Ch’eng-chün 1982: 14) ve İslâm coğrafyacılarının eserlerinde “Pençkes,” “Penciket” (Şeşen 1998: 62,88) olarak kaydedilen bu şehir Kutlug Bilge Kağan tarafından Tibetlilerden geri alınmasından (791) 840 yılına kadar Uygurların egemenliği altında kalmıştır. Orhun’daki Uygurların büyük göçünden sonra, bugünkü Doğu Türkistan’ın Karaşehir ilçesi civarında, kurulan Batı Uygur Devleti ve bu devletten ayrılan toplulukların kurduğu Koçu (İdikut) Uygur Devleti kurulurken Tibetlilerin dışında herhangi bir muhalefetle karşılaşmamıştır. Bu devirde Beşbalık, Koçu (İdikut) Uygur Devletinin yazlık başkenti olmuştur.

Kaynaklar

- ATALAY, Besim, (Der.), (1992). *Divanü Lûgat-it Türk*, Ankara: TDK Yay.
- ÂTİF, Mehmed, (1998). *Kaşgar Tarihi*, Yay. Haz: İsmail AKÇA, Vehbi GÜNAY, C. TELCİ, Kırıkkale.
- AZİZ, Yusuf, vd., (1990). “Uygurlarning Kıskaç Tarihi”, (Uygurların Kısaca Tarihi), *Çin Azınlık Milletler Tarih Mecmuası*, Urumçi.
- BARTHOLD, V., (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara.
- , (2000). *Yedisu Tarihi*, Uygur Türk. Çev.: Uygur SEYRANİ, Urumçi.
- CAFEROĞLU, A., (1934). *Uygur Sözlüğü*, İstanbul.
- CHAVANNES, E., (1903). *Documents sur les Tou-kine [Turcs] Occidentaux*, Paris.
- CÜVEYNÎ, A.M., (1998). *Tarih-i Cihangüşa*, Çeviren: M. ÖZTÜRK, Ankara.
- FAN-YEH, Ssu Ma-piao, (1996). *Hou Han-shu*, (Sonraki Hannâme), Uygur Türkç. Yay. Haz. Xinjiang Üniversitesi Orta Asya Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Urumçi.
- FENG CH’ENG-CHÜN, (1987). *Hsi-yü-ti-ming* (Batı Bölgesi Yer Namları), Pekin.
- FENG CHIH-WEN, Wu P’ing-fan, (1992). *Hui-ku-shih-pien-nien* (Uygur Tarih Yılânâmesi), Urumçi.
- GENÇ, R., (1997). *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI.yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara.
- Gömeç, S., (1998), *Köktürk Tarihi*, Ankara.
- Hacı Nurhacı, Ch’en -Kou-kuang, (1995). *Xinjiang İslâm Tarihi* (Uygur Türkçe), Pekin.
- HEBİBULLAH, A.Süleyman, (1999), “Türkçe ve Henzuçe Menbelerdeki Beşbalık” (Türkçe ve Çince Kaynaklardaki Beşbalık), *Xinjiang Tezkireçiliği*, Sayı:1.
- HU-CHİ, Li HSIÄO-TS’UNG, JUNY HSIN-CHİANG, (1975). *Tulufan. İslâm Ansiklopedisi*, (1993). VI, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1998). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- KLYAŞTORNIY, S.G., (1959). “Problemi ranny istorü plemeni Türk”, *Novoev Sovetskoy Arheologii*, Moskova.
- LECOQ, A. Von, (1913). *Chatscho*, Berlin.
- , (1926). *Auf Hellas Spuren In Ostturkistan (Berichte Und Abenten Turfan-Expedition)*, Leipzig. (Ayrıca Bkz. Liu Yi-t’ang, Uygur Tarih Araştırmaları, T’ai-pei, 1975).
- LIU-HSÜ, (1975). *Chiu T’ang-shu (Eski T’angnâme)*, “Aşına Şir Tezkeresi” Pekin.
- LIU MAO-TS’EI, (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden.

*Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve bu Yerlerin Tarihî Süreç
İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine*

- LIU WEI-HSIN, CH'EN PO-CH'IAN, (1995). *Hsin-chiang Min-tzu Tz'u-tien* (Xianjiang Milleler Lûgati), Urumçi.
- MİNORSKY, V., (1937). *Hudud al-Alam*, (İngilizce Terc.), London.
- MUHAMMED, Muhtar, (Der.), (1999). "Şecere-i Türk", *Miras Mecmuası*, I.
- O YANG-HSIU, (1975). *Hsin-t'ang-shu*, (Yeni T'angnâme), Pekin.
- ORKUN, H.N., (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1991). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara.
- PAN-KU, (1993). *Han-shu* (Hannâme), Urumçi.
- RAHMAN, Abdulkerim, (2000). "Türki Tiller Divanidiki Bezi yer İsimlirining Etnografisi Toğrusuda", *Xinjiang Sosyal Bilimler Munbiri*, Urumçi.
- RASONYI, L., (1993). *Tarihte Türklük*, Ankara.
- ROZI, Ablimit, (1986). "Yer Namliri Hekkide Bezi Tetikatlar", *Xinjiang Univırsıtı İlmî Jorınlı* (Pelsepe- İjtimai pen Kısmı), 3.
- SAYIM, Davut, (1982). *Garbi Rayun Milletler Tarihidin İzahlik Lugat* (Batı Memleketleri Milletler Tarihinin İzahli Sözlüğü), Urumçi: Xinjiang Univırsıtı İlmî Tetkikat Başkarmisi ve Xinjiang Univırsıtı Tarih Pakulttı Neşri.
- SSU MA-CH'EN, (1989). *Tarihname*, Uygur Türk. Çev.: Kasım ARŞ, Hacı YAKUP, Urumçi.
- SÜMER, F., (1999). *Oğuzlar*, İstanbul.
- ŞEŞEN, R., (1995). *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, İstanbul.
- , (1998). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara.
- TAKIO, Abi, (1985). *Hsi Hui-ku Kuo shih te Yan-chiu*, (Batı Uygur Devletinin Tarihi Üzerine İncelemeler), Urumçi.
- Tarih I* (Tarihten Önceki Zamanlar ve Eski Zamanlar), (1932), I, İstanbul: MEB. Yay.
- TİMUR, İsmail, (1998). *İdikut Uygur Mediniyiti* (İdikut Uygur Kültürü), Urumçi.
- TURAN, Osman, (1995). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, İstanbul.
- Turfan Tarih Eserleri*, I, (1988). Turfan Tarih Eserleri Araştırma Grubu Yay.
- Türk Ansiklopedisi*, (1974), "Kaşgar" Maddesi, XXI, Ankara.
- WU CHING-SHAN, (1994). *Kök-Türklerin Sosyal Yapısı Hakkında İnceleme*, Pekin.

Karamanlılar, Gagauzlar ve Urumlar Arasında Tarihî ve Sosyo-Kültürel Bağlar Var mıdır?

Yonca Anzerlioğlu

Bugün Türk dünyasının büyük bir çoğunluğunun İslâm dinine mensup olduğu bilinmekle birlikte, Musevî Karaylar ve Kırımçaklar, Budist Tuvalar ve Sarı Uygurlar ve Hristiyan Gagauz, Çuvaş, Kreşen Tatar, Hakas, Saha, Dolgan ve Tofa-Karagas gibi Türk boylarının da var olduğu çoğu zaman gözden kaçırılmaktadır. Diğer taraftan, Türk oldukları şüphe götürmeyen ve Müslümanlıktan farklı inançları benimseyen bu toplulukların dışında günümüzde dilleri, adet, gelenek ve görenekleriyle Türk dünyasıyla benzer özelliklere sahip iki Hristiyan topluluğun daha varlığı dikkat çekmektedir: Karamanlılar ve Urumlar olarak adlandırılan bu Hristiyan topluluklardan ilki 1924 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan Türk-Yunan Ahali mübadelesi sözleşmesi ile Anadolu'dan Yunanistan'a gönderilen ve Rum olarak değil de, Karamanlı olarak adlandırılan Ortodoks Hristiyanlardır. Urumlar ise, 1783 yılına kadar Kırım'da yaşamış, daha sonra II. Katerina tarafından Kırım'dan çıkarılarak günümüz Ukrayna topraklarında özellikle Donetsk bölgesine yerleştirilen Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyan bir topluluktur. Bu bildiride adı geçen bu iki topluluğun tarihî süreçteki durumu ve sosyo-kültürel yapıları 2001 yılında Yunanistan'da ve 2002 yılında Ukrayna'da gerçekleştirilen saha çalışmaları ve literatür taramaları sonucunda elde edilen ilk veriler ışığında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Karamanlılar

Karamanlı isimlendirmesi ilk defa 1553-1555 yılları arasında İstanbul ve Anadolu'yu dolaşan Alman seyyah Hans Dernschwam tarafından *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* adlı eserinde kullanılmıştır. Dernschwam, bu isimlendirmeyi İstanbul'da Yedikule yakınlarında bir mahallede oturan ve *Karamanos* denilen ve Karaman'dan geldiğini belirttiği bir topluluğu nitelemek için kullanmıştır. Ortodoks Hristiyan olan ancak hiç Yunanca bilmeyen ve Türkçe konuşan bu insanları İstanbul'a getiren kişi Sultan I. Selim'dir (Dernschwam 1992: 78; Jaschke 1964: 98). Evangelinos Misaelidis ise, bu isimlendirmenin Karaman'dan gelenleri ifade etmek için kullanıldığını ve:

"Anadolululara Karamanlı ismi ta Sultan Murad Han-ı Gazi hazretlerinin asrından sehven(yanlışlıkla) İstanbul'un Karamanından dolayı kalmıştır. Şöyle ki,

*Karamanlılar, Gagauzlar ve Urumlar Arasında Tarihî ve Sosyo-Kültürel
Bağlar Var mıdır?*

Anadolu'dan İstanbul'a gelen taşçı, duvarcı, sıvacı ustalarının ve amelenin cümlesi büyük Karaman ile Küçük Karaman'da otururlar idi. Ve devlet ebniyesine (binalarına) veyahut onun bunun binasına ustalar iktiza ettiğinde, "*gidin birkaç nefer Karamanlı usta getirin*" derlerdi, yani Karamanda oturan ustalardan demek idi. Ve ustaların kaffesi Anadolu'lu olduklarından vakit geçerek, İstanbullular kaffe-i Anadolu'ları Karamanlı zanneylediler. Ve böylelikle bu isim kalmış ise de yanlıştır, asıl Karaman İstanbul'dadır"

demek suretiyle isimlendirmenin İstanbul'daki küçük Karaman ve büyük Karaman isimlendirmelerinden kaynaklandığını vurgulamaktadır (Anhegger 1979-80: 149; Ekincikli 1998: 124).

Bu iki görüşten ilkinin Anadolu'daki Karaman'a ikincisinin de İstanbul'daki Karaman'a atıfta bulunmasına paralel olarak anılan bu topluluğun coğrafi bir isimlendirmeye dayanarak Karamanlı şeklinde adlandırıldıkları görüşü geniş kabul görmektedir. Karamanlı isimlendirmesi ile ilgili olarak dilleri dışında aralarında Türkçe adlara da rastlanan bu Ortodokslara Orta Anadolu'nun Karaman bölgesinde rastlandığından dolayı *Karamanlı Rumlar* adı verildiğine dikkat çeken Semavi Eyice gibi Karamanlıların her ne kadar Anadolu'nun bir çok yerinde yaşadığını belirtmekle birlikte çoğunluğun Anadolu Türkmen Beylikleri döneminde Karamanoğulları Beyliğinin hüküm sürdüğü topraklarda yaşadığını dile getirenler (Eyice 1962: 102, 369) bunun dışında Suriye'den, Balkanlar'a, Besarabya'ya, hatta Kırım'a kadar uzanan daha geniş bir coğrafi alan içerisinde (Tesalya, Makedonya ve Tuna'ya kadar uzanan bölgelerde, Besarabya, Odessa ve Mariupol'de (Zdanow)) Türkçe konuşan Ortodokslara rastlandığı (Eckmann, 1950: 165) vurgulanan bir gerçektir. Bu geniş coğrafya içerisinde ise Anadolu'da Trabzon-Fırat-Toros-Silifke hattından batıya düşen kısmın, özellikle Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya ve Karadeniz sahil mıntıkasının ayrı bir yeri vardır. Çünkü bu alan yukarıda da belirtildiği gibi Türkçe konuşan bu Ortodoks topluluğun yoğun olarak yaşadıkları yeri oluşturmaktadır (Anhegger 1988: 73).

Coğrafi isimlendirme açısından bakıldığında; genel bir ifadeyle orta Anadolu'ya hâkim olan Karamanoğulları beyliğinin sınırları içindeki alanda sıklıkla Türkçe konuşan Ortodokslara rastlanması Karamanlı isimlendirmesinde önemli bir veri niteliğindedir denilebilir. Bu bağlamda, 13.yy. 'da Anadolu topraklarında yaşanan gelişmelerin ayrı bir önemi vardır. 1256 öncesinden başlayarak Anadolu Selçukluları'nın Moğol nüfuzuna girmeleri ile Baba İshak müridlerinden (Ocak: 2000) olan Nure Sufi'nin oğlu Kerimüddin Karaman babasının sahip olduğu etki alanını genişletmiştir. Bu arada Karamanoğullarına IV. Kılıç Arslan ve kardeşi II. İzzeddin Keykavus arasında yaşanan taht mücadelesinde rastlanmaktadır. Bu mücadele II. İzzeddin Keykavus'un Bizans'a

sığınması (1260) ve Kılıç Arslan'ın ülkenin tek hükümdarı olarak Konya'ya yerleşmesi ile son bulurken, bu olayı İzzeddin Keykavus'un safında yer alan uç beylerinin isyanı takip etmiştir (1261). Türk-Moğol kuvvetlerinin isyanı bastırması ile Karaman Bey kardeşleriyle birlikte harekete geçtiyse de yenilgiye uğramış ve bu yenilgi sonrasında da kardeşleri asılmıştır. Yine 1261 yılında Karaman Bey ölmüş, ancak bu olay Anadolu'daki Karamanlıların mücadelesinin sonu anlamına gelmemiştir. Bu tarihten sonra da Karamanoğulları Anadolu'daki Moğol hâkimiyetine karşı mücadeleye devam etmişlerdir. Selçuklu Sultanlığı'nın İlhanlı idaresi altına girdiği dönemden başlamak üzere adına sıkça rastlanan Karamanoğulları, Osmanlı Devleti idaresi açısından da sürekli uğraşılması gereken bir güç olarak varlığını korumasını bilmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti'ne karşı Haçlılarla dahi ittifak yapmayı göze alan Karamanoğulları, 1487 tarihinde Osmanlı idaresi altına girmiş ve Karaman 1500 yılında bir eyalet hâline getirilmiştir (Uzunçarşılı 1988:2-35). İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'ni uzun süre meşgul eden bu beylik döneminde özellikle Ermenak, Anamur, Larende (Karaman), Aksaray, Konya ve Niğde'de inşa edilen bir çok eserin Karamanoğullarının Selçuk Saltanatının takipçileri olduklarının bir göstergesi olduğuna dikkat çekmektedir. Benzer şekilde, Claude Cahen de Karamanlıların Selçukluların ana kolu gibi hareket ettiklerini ve diğer Türkmenler gibi Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'u desteklediklerini belirtmektedir (Uzunçarşılı 1998: 36; Cahen 1985 : 204).

Tarihî süreç içerisinde Osmanlı devleti karşısında bir güç olarak varolmaya çalışan Karamanoğullarının hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan ve Türkçe konuşarak Türkçe isimlere sahip bu Ortodoks Hristiyan topluluğun isimlendirilmesinde yaşadıkları coğrafyaya dayanıldığı görüşüne paralel olarak, bir noktaya daha temas etmenin bu isimlendirme konusunda farklı bir boyutu ortaya çıkaracağına inanmaktayız. Anadolu'da mevcut *Karaman* coğrafi isimlendirmesi bir yana bırakılacak olursa aynı isimlendirmeye yani *Karaman'a* ve doğrudan *Karamanlı -Karamanie* olarak adlandırılan bir topluluğa Bizans tarihi kaynaklarında rastlanmaktadır. Edouard de Muralt'ın, *Essai de Chronographie Byzantine pour Servir à l'Examen des Annales du Byzantine Empire et particulièrement Des Chronographes Slavons de 395 à 1057* başlıklı eseri incelendiği takdirde, İstanbul şehrinin Latin hakimiyeti altında olduğu dönemde Edirne'ye bir saldırının gerçekleştirildiği (1205) ve bu saldırıda *Ulahya* (Eflak) ve *Karamanie* krallarının Edirne'yi ele geçirdikleri görülür. Haçlılardan on kat daha güçlü durumdaki 120.000 kişilik *Kuman*, *Bulgar* ve *Ulahlardan* oluşan büyük bir ordunun başındaki Johannes Edirne'yi kuşatırken, Kumanlar Haçlıları kendilerini takibe zorlayıp bir tuzak kurarak onların bölünmelerine sebep olup yenilgiye uğratmışlar ve Latin imparatorunu esir alıp Tırnova'ya götürmüşlerdir (Muralt t.y. : 285). Muralt'ın

eserinde Ulahya kralı ile birlikte bahsi geçen Karamanie kralının kim olduğu burada üzerinde önemle durulması gereken bir nokta iken, yine Anadolu'da Alaşehir (Philadelphia)'in 1304 yılında Türkler tarafından kuşatılması hakkında Muralt'ın verdiği bilgiler bir diğer önemli noktayı daha ortaya çıkarmaktadır. Anadolu Türklerinin gerçekleştirdikleri bu kuşatmada Türk tarafından gelecek takviye güçleri engellemekle görevli Alishir isminde bir komutandan ve emrindeki *Karamanie*'lerden bahsedilmektedir (Muralt t.y.: 8). Burada bahsedilen Alishir'in ve emrindeki Karamanie'lerin kimler olduğu ve adlarının neden Bizans safında geçtiği ve Edirne kuşatmasında bahsi geçen Karamanie ülkesinin neresi olduğu sorusu Bizans İmparatorluğu hizmetinde çalışan binlerce Peçenek, Uz, Kuman Türkleri ve en az onlar kadar Bizans'a hizmet etmiş bulunan bir çok Anadolu Türkmeni ile ilgilidir. Zira, M.S. 5.yy.'da Hunlar'dan başlamak üzere Bulgar, Peçenek, Uz, Kuman Türklerinin Hristiyanlığı kabul etmeleri şartı ile Bizans İmparatorluğu'nda başta ordu olmak üzere çeşitli dinî ve hatta idarî ve diplomasi mekanizmalarında bir çok göreve getirildikleri bilinmektedir. Diğer taraftan, yukarıda da değinildiği gibi adı geçen bu Türk boyları dışında Anadolu Türkmenleri de ön koşul olarak Hristiyanlığı kabul ile benzer hizmetlerde bulunmuşlardır. Burada Balkanlardaki Türk boyları dışında Bizans'a hizmet veren Anadolu Türklerinin farklı bir isimlendirmeye anıldığının da altını çizmek gerekmektedir. Türkopoller olarak¹ adlandırılan ve ağırlıklı olarak askeri sınıf içinde görev alan Türkmenler arasında oldukça ünlü olan birkaç örneğe burada yer verilebilir: Vatopedi manastırında keşiş olan Sergios Türkopoulos (Savvides 1993: 125), *megas primikerios* ünvanlı ve Vardar Türklerinin başındaki kişi olarak bilinen ve yine 1098 yılında Haçlılara Antakya'ya kadar eşlik eden Bizans komutanı Tatikios (*Megali Elliniki Egkyklopedeia* 1933: 22), yine *megas domestikos* (doğu ve batı Bizans orduları başkumandanı) ünvanlı John Aksukhos Garzya 1984: 83-91; Krumbacher 1895: 10; Khoniates 1995; Muralt t.y.: 143), XI.yy.'ın tanınmış kumandanlarından George Maniakes (Muralt t.y.: 228; *Mikhail Psellos'un Khronografyası* 1992; Vasiliev 1952: 312) ve bu ünlü isimlerin dışında Nicephorus Prosouchos, Tziknoglos, İshak, Pairames, İlhan (Muralt t.y.: 145; Brand 1989: 4,7,11) gibi ve bugün dahi Yunanistan'da Aynaroz'daki (Athos) manastırlar arasında ayakta durmakta olan Kutlumuş manastırı adındaki manastırın

¹ Türkopoller hakkında bkz.: "Tourcopoloi", *Megali Elliniki Egkyklopaideia*, c.23, 1933, s. 235; Alexis Savvides, "Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: Turcoples /Tourkopouloi" in *Making of Byzantine History*, Studies dedicated to Donald M. Nicol, ed. by Roderick Beaton and Charlotte Rouche, Variorum, 1993, s.122; K. Amantos, "Tourcopoloi", *Ellinika*, v. 40, 1933, s. 325; Charles M. Brand, "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh- Twelfth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, vol.43,1989, s.13.

kurucusu, Selçuklu sülâlesi mensubu olduğu dahi iddia edilen, *Kutlumuş*'un (Nastase: 1985: 263-368; Brand 1989: 6) Anadolu Türk'ü oldukları Bizans kaynaklarında açıkça belirtilmektedir.

Kutlumuş'un Selçuklu sülâlesi mensubu olup olmadığı ayrı bir inceleme konusu iken, Bizans kaynaklarında açıkça ifade bulan bu Türklerin varlığı yanında yukarıda değinilen Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'un Bizans'a sığınması olayını biraz daha detaylı bir biçimde incelemek gerekmektedir.

İzzeddin Keykavus kardeşi ile olan taht mücadelesi sonrasında Bizans'a sığınmasını takiben maiyetindeki askerlerinin de sınır bölgesi olan Sivrihisar'a çekilip oradan Bizans topraklarına geçerek İzzeddin Keykavus'a katıldıkları bilinmektedir. Bundan sonra ise Bizans topraklarında özellikle Dobruca bölgesine iskân edilen bu askerlerin Anadolu'daki akrabalarının da bölgeye gelmesiyle 30-40 obadan oluşan iki ya da üç Müslüman kasabası oluşturulmuştur. Bundan sonra ise İzzeddin Keykavus'u Bizans tahtını ele geçirme konusunda ikna etmeye çalıştığı söylenen iki komutan imparator tarafından cezalandırılırken, olaya katıldığı belirlenenler ölümden ancak vaftiz olmayı kabul ile kurtulabilmişlerdir. Sultan ve iki oğlu Mesut ve Kayumert hapsedilmişler, Sultanın annesi ve diğer iki oğlu da sarayda tutulmuşlar, daha sonra da Karaferya'ya gönderilmişlerdir (Hionidi 1970: 115; Wittek t.y.: 48). Ancak, Sultan İzzeddin Keykavus, Berke Hanın devreye girmesiyle esaretten kurtularak Kırım'a gitmiştir. Bu arada sultanın annesinin ölümü üzerine iki oğlundan büyük olanı bölgenin valisi olurken küçük saraya alınmıştır. Berke Han bundan sonra Dobruca'da bulunan Türkleri de kendi hakimiyetindeki topraklara yerleştirdiyse de, Sultanın 1280 yılında ölümünden sonra Dobruca Türkleri tekrar Dobruca'ya dönerken oğlu Mesud, babasının varisliğini üstlenerek gemiyle *Rum'a*, yani Anadolu'ya dönmüştür. Mesud Anadolu'ya geçtikten sonra kardeşleri hakkında bilgi almak için imparator Basileos'a gönderdiği elçi aracılığıyla kardeşlerinden birinin sarayda, diğerinin de Karaferya'da vali olduğunu öğrenmiştir. Bu kardeşlerinden sarayda bulunanı yanındaki bazı Türklerle kaçırmaya çalıştıysa da, yakalanmış ve prens ünvanıyla vaftiz edilerek keşiş yapılmıştır. Bir süre Aya Sofya Patriğinin servisinde çalıştıktan sonra Dobruca'daki Türklere katılarak tekrar Müslüman olmuştur. Ancak diğer prens ve oğlu Karaferya'da kalmış ve Müslüman olarak ölmüşlerdir. Diğer taraftan ise, prensin torunu Basileos'un emriyle vaftiz edilmiştir (Wittek t.y.: 648). Bu arada Georgio Hionidi, Keykavus'un çocukları ve özellikle torunları arasında ünlü olanlardan bazılarının isimlerini şu şekilde belirtmektedir: Konstantin Melik ve arazi sahibi olup ayrıca Veria bölgesinin temsilcisi sıfatını taşıyan Astrapiris ve Astrapiris Melikis, Kumaniçi arazilerinin sahibi Atanasios, Alexios, Sultan Dimitrios ve Konstantin Melik (Hionidi 1970: 116,133). Burada yer verilen bu isimler arasında yer alan Astrapiris Melikis ismi ve

Kumaniçi arazileri ile ilgisi olduğunu düşündüğümüz ve bugün Yunanistan'ın Veria bölgesinde *Meliki* ve *Koman* isimlerini taşıyan yerleşim birimlerinin bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu arada Hionidi yine Keykavus ailesine mensup olup Hristiyan toprak sahipleri olarak bilinen ve Veria'nın sembolü haline gelen üç Keykavus'tan daha bahsetmektedir. Bu kişilerden yetenekli bir asker olan Lizikos Georgios 1328 yılında Selanik şehrinin, 1341 yılında Kastoria ve 1350 yılında da Edessa şehrinin komutanlığını yapmış, ancak bir yıl sonra Sırp'lara esir düşmüş ve esaret sırasında ölmüştür. Bir diğer Keykavus ise Mihail Lizikos'tur. 1326 yılında Veria'da bugünkü Tripotam yakınlarında mal sahibi olan Mihail muhtemelen ileriki yıllarda bu şehri I. Beyazıt döneminde Osmanlı'ya teslim eden kişidir. Şehrin teslim edilmesinin ardından hepsinin kafir savaşçılar olarak nitelendiği ve Lizikos ve diğer kardeşlerinin Serez yakınlarındaki Zikhna'ya gönderildikleri ve Lizikos'un bu şehrin valisi tayin edildiği, Sultan Beyazıt'ın bunlara bazı imtiyazlar verdiği ve Lizikos'un Zikhna'da bir keşiş olarak öldüğüne dair bilgiler bulunmaktadır. Sonuç olarak ise, Yazıcıoğlu Ali'nin şu son cümleleri konuya açıklık getirmektedir:

“Kardeşleri ve oğulları Zikhna'da yaşıyorlar ve ne haraç ne onda ödüyorlar birinin adı Dimitri Sultan, diğerinin adı Mikho Sultan hepsi bu vesselam”(Wittek t.y.: 651).

Buraya kadar yer verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Sultan İzzeddin Keykavus tek başına Bizans'a sığınmamıştır. Maiyetinde olan ve ona destek veren sayıları kesin olarak bilinmese de, küçümsenemez bir oranda oldukları tahmin edilebilecek sayıda askerin ve bu askerlerin ailelerinin de kendisiyle beraber olduğu, çoğunun başlangıçta Müslümanlığını koruması yanında Hristiyanlaştırılanların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Hristiyanlaştırma dışında, Dobruca'da yaşamakta olan ve Sultan ile birlikte Kırım'a gitmeyen veya gidip tekrar geri dönen Türklerden zaman içerisinde Hristiyanlığı kabul ile Türkopol adını alan ve Bizans ordusunda hizmet etmeye başlayanlar olduğuna dair de bilgiler bulunmaktadır (Witteck t.y.: 657). Diğer taraftan, Askeri görev dışında Dobruca'da yaşamakta olan Türklerle ne olduğu sorusunun cevabı, Bulgar Çarı Svoloslav ve Bizans İmparatoru Andronicus II arasında 1307-8 yılında imzalanan antlaşmada yatmaktadır. Bu antlaşma ile Bizans imparatoru, Bulgar Çarının ele geçirdiği yerleri, özellikle iki önemli liman olan Anchilaos ve Mesembria'yı tanımak zorunda kalınca Dobruca'da yaşamakta olan Türklerin Bizans ve diğer akrabalarıyla olan bağı kopmuştur. Zaman içerisinde de özellikle ünlü Sarı Saltık'ın ölümünden sonra Müslümanlıklarını tamamen kaybetmişlerdir (Witteck t.y.: 657). Bugün Balkanlarda yaşamakta olan Gagauz Türklerinin varlığı ortadayken diğer taraftan, Karaferya ve Zikhna olarak adlandırılan diğer iki bölgede de Gagauz Türklerinin yaşadığının belirtilmesi konu ile ilgisi bakımından

ayrıca dikkate değerdir. Bu arada Sultan Keykavus'un maiyetindeki askerlerin arasında kimler olduğu konusunda özellikle Bizans kaynaklarında mevcut bilgilere dayanarak bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Her şeyden önce Sultanın Bizans'a sığınması aşamasında Anadolu Türkmen beyliklerinin, bu arada Karamanoğullarının, kendisine destek oldukları ve bu destek çerçevesinde ayaklandıkları ve bu ayaklanmanın İlhanlı ordusu tarafından bastırıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda, Türk tarihî kaynaklarından elde edilen bilgilere göre bir taraftan Karamanoğullarının İzzeddin Keykavus'a destek oldukları gerçeği karşısında, diğer taraftan Bizans kaynaklarında bahsi geçen Alişir adındaki komutanın emrindeki Karamanie ismindeki askerlerin Anadolu'daki Karamanoğulları ile ve benzer şekilde, Muralı'nın eserinde bahsedilen Ulahya (Eflak) Kralı ile birlikte adı geçen Karamanie ülkesinin Osmanlı idaresi altında Boğdan (Besarabya) olarak adlandırılan idari birim içinde bulunan Akkerman ile ve bu bölgenin Türk nüfusu ile bir ilgisi olma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla, bugün Balkanlardaki Türk varlığının en çarpıcı örneğini oluşturan Gagauz Türklerin kökenlerinin izahı da bu tarihi gerçeklerle bağlantılıdır. Diğer bir ifadeyle, Balkanlar özellikle Hunlarla başlayan süreçle birlikte sürekli olarak Türk göçleri sonucu Bulgar, Hazar, Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçak Türklerinin yerleşimine sahne olmuştur. Bu yerleşim sürecinde ise bahsi geçen bu Türk boylarının Bizans ile teması söz konusudur. Bu temaslar çerçevesinde yukarıda da değinildiği gibi binlerce Hazar, Peçenek, Bulgar, Kuman ve Uz Türkü Bizans'a ön koşul olarak Hristiyanlığı kabul ile özellikle asker olarak hizmet vermişlerdir. 11. yy. sonrasında ise Anadolu Türklerinin de Türkopol isimlendirmesiyle benzer bir süreci takip ettikleri görülmektedir. Gerek İzzeddin Keykavus ile birlikte gerekse kişisel olarak Bizans hizmetine giren Türkmenler ön şart olarak Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bizans hizmetine girdikten sonra ise imparatorluğun özellikle sınır bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Dolayısıyla, bugün Balkanlarda yaşamakta olan Gagauzların kökenlerinin bu bölgeye yüzyıllarca süren Türk göçleri sonucu bölgede var olan Peçenek, Kuman ve Uz Türkleri ile Anadolu Türkmenlerine dayandığı açıklıkla ifade edilebilir.

Gagauz Türklerinin köklerinin bir koldan Anadolu'ya bağlı olması gerçeği kadar kendilerine Karamanlı denilen ve bugün Yunanistan'ın farklı bölgelerinde yaşamakta olup birinci kuşak açısından bakıldığında hala akıcı bir Türkçe konuşan ve isimleri olmasa bile soy isimleri olarak Türkçe isimler taşıyan Karamanlıların neden bu isimle anıldıkları konusunda sadece yaşamış oldukları coğrafyaya dayanılmasının doğru olmadığını belirtmek gerekmektedir. Anadolu Türkmenleri arasında Bizans'a hizmet için Hristiyanlığı kabul edenlerin varlığı ve Sultan Keykavus'a destek olanlar arasında Karamanoğullarının da bulunması bu durumun açıklanmasında birer veri niteliği taşımaktadır denilebilir. Bunun

dışında, 1924 yılına kadar Türkiye topraklarında özellikle orta Anadolu'nun Kayseri, Niğde, Karaman, Nevşehir ve Konya gibi illerinde yaşamış olup o dönemde Yunanistan tarafından yürütülen Helenleştirme siyasetine büyük bir çoğunlukla olumlu cevap vermeyerek Millî Mücadele döneminde Anakara Hükümeti ile birlikte hareket eden binlerce Karamanlı Ortodoks, iki ülke arasında gerçekleştirilen nüfus mübadelesine dâhil edilerek Yunanistan'a gönderilmişlerdir.

Geçmişte ve bugün kendilerinin Rum Ortodokslardan farklı bir yapıya sahip olduklarını dile getirmekte olan Ortodoks Karamanlılar her şeyden önce konuştukları dilleri, geçmişte taşıdıkları Türkçe isimleri ve sahip oldukları diğer bir çok kültürel özellikleriyle Ortodoks Rumlardan çok Müslüman Türklere benzediklerini vurgulamaktadırlar. Bu konuda 2000 yılı içerisinde Yunanistan'da yapılan saha çalışması sırasında elde edilen veriler de bu durumu destekler niteliktedir. Özellikle Yunanistan'a adaptasyon sürecinin ancak yakın bir zamanda sağlanabilmesi gerçeği dışında, yukarıda da değinildiği gibi, birinci kuşak mübadil Karamanlıların bugün hala akıcı bir Türkçe ile konuşabildikleri tespit edilmiştir. Bunun dışında kendileriyle görüşme imkânı bulunan Karamanlıların bugün yaşatmaya çalıştıkları adet, gelenek ve görenekleriyle ilgili bilgiler bir araya getirildiğinde ortaya ilginç bir tablo çıkmaktadır. Bu konuda birkaç çarpıcı örneğe yer vermek konunun daha açık bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır. Tarih içinde tekrarlanan ve insanları bir arada tutan gelenek, görenek, örf ve adetler arasında önemli bir yeri olan düğünlerin Karamanlılar arasında nasıl yapıldığına bakıldığında bir Ortodoks Karamanlı düğünün, dini inancın gereği yapılan törenler hariç, Müslüman Türk düğününden farkı olmadığı görülür. Bir hafta boyunca süren düğünün ilk gününde gelin arkadaşlarıyla gelin hamamına gitmektedir. Ertesi gün ise yine arkadaşları gelinin evinde toplanarak ekmek yapmaktadırlar. Bir teknenin içindeki una atılan altını ellerini kullanmadan ağızlarıyla bulmaya çalışırlar. Genelde Cuma gününe denk gelen günde gelinin elbiselerini almak için davul, zurna eşliğinde damadın evine, damadın elbiselerini almak için de gelinin evine gidilmektedir. Cumartesi günü akşam damadın evinde büyük bir eğlence düzenlenirken, kız evinde daha sessiz bir eğlence yapılmaktadır. Damadın evinde evin damına kırmızı bayrak asılırken, damat tıraşı geleneği doğrultusunda davul zurna eşliğinde köyün yaşlıları, gençleri ve sonrasında damat tıraş edilir. Bu sırada içinde pamuk, pirinç ve çorap bulunan ve damat tarafından gezdirilen büyük bir tepsiye atılan paralar berbere verilmektedir. Daha sonra cirit ve güreş oyunlarının düzenlenmesinin arkasından yemek yenilir ve en son damda oynanan oyunlarla geç vakitte eğlenceye son verilir. Pazar günü Ortodoks inancının gereği köyün papazı gelinin ve damadın evlerine giderek elbiselerinin üzerine dualar okur. Damadın ve

gelinin yaşça en büyük akrabaları hazırlanmalarına yardımcı olur. Daha sonra ise damat ve arkadaşları davul zurna eşliğinde önce kirvenin (sağdıç) evine gider ve kirveyi alırlar. Bunu gelinin evinden alınması takip eder. Bundan sonra davul zurna önde olmak üzere damat ve akrabalarını gelin ve ailesi takip ederek kiliseye doğru gitmeye başlarlar. Gelinin yüzüne damadın bakması yasaktır ve gelinin yüzü *kıvrak* veya *al* denilen kırmızı bir örtü ile örtülmüştür. Hz. İsa ikonası önünde duran gelin ve damadın başlarına altın kaplama taç koyan papaz töreni tamamladıktan sonra kiliseden çıkılırken gelinin başına buğday, leblebi ve küçük paralar atılır. Damadın evine gelindiğinde damat annesi elinde bal dolu bir tas tutarak gelini çağırır ve tarla, bahçe gibi hediyeler vermeyi teklif eder. Gelin sesini çıkarmayıp naz yaparken damadın annesi iki kere geline bal verir gibi yapıp geri çekilir ve üçüncü de balı gelinin ağzına verir. Daha sonra anne üç parmağını balın içine sokarak evin kapısı üzerine bir haç işareti yapar. Bu ağız tatlılığına delalet iken, gelin kapıdan girmeden önce evliliğinin sağlam olması için eşikte duran demire basar. Sonra damadın akrabaları geline bir erkek çocuk verirler. Bu neslin devamında erkek çocuğa verilen önemin göstergesidir. Gelin ve damat eve girdikten sonra dışarıda eğlence başlar. Düğün gecesi gençleri yaşlı bir kadın beklerken sabahında da çarşaf gösterme âdeti vardır. Bir hafta sonra ise gelin çeşmeden su almaya gittiğinde çeşmede genç kızlarla türküler söylenir, oyunlar oynanır. Gelin bereket olsun ve hepsi de çabuk evlensin diye kızların üzerine su serper (Katsikas 2000 ; Alivanoğlu 2000: 37).

Yukarıda verilen düğün tarifinde yer alan dama kırmızı bayrak asılması, gelinin yüzüne kıvrak veya al denilen kırmızı bir örtü ile örtülmesi, geleneksel Türk ailesinde soyun erkek çocukla devamı inancı, evlilik kurumunun sağlam olması için demire basılması, gelin ve damadın düğün gecesi beklenerek sabahında çarşaf gösterilmesi bugün dahi Türkiye'nin bir çok yerinde olduğu gibi Türk dünyasında da aşağı yukarı aynı özellikleri taşıyan düğünlerle benzer özellikler yer almaktadır. Düğün âdeti dışında bir kadının çocuk sahibi olduğu zaman gerçekleştirilen bazı uygulamalar da oldukça ilgi çekicidir. Bebek tuzlanıp kundağına ince kum serpilerek *hayırlı kırklanma* dilenir ve nazardan korunması için de yatağına sarımsak ve mavi boncuk konulur ve kötü ruhlardan korunması içinde tütsü yapılır. Bu arada çocuk oyunları arasında aşık, körebe, hoplamaç, saklambaç, körebe, beş taş, sırt-sırt ve güreş sevilen oyunlardır. Tüm bunların dışında ayrıca dikkati çeken bir uygulama da Türklere hiç de yabancı olmayan ve bir çeşit halk doktorluğu denilen *ocak-ocaklı* kavramıdır (Alivanoğlu 2000: 43,83).

Gelenek ve görenekler bir tarafa bırakılacak olursa, Karamanlıların en çarpıcı özelliklerden birini konuştukları Türkçe oluşturmaktadır. Karamanlıların neden Türkçe konuştukları ile ilgili olarak farklı yorumlar bulunmaktadır. Her şeyden önce Türkçe konuşan bu Ortodoks nüfusun yoğun Türk nüfus arasında kültürel

etkileşim sonucunda ve hatta Türk nüfusun baskısıyla Türkçe konuşmak zorunda kaldıkları fikri özellikle Yunanlı bilim adamları tarafından ileri sürülmektedir (Vryonis 1971; Dawkins 1916). Bu görüş bir oranda Müslüman ve Hristiyan nüfusun karışık olarak yaşadıkları köyler için geçerli olabilir ise de, tamamen Ortodoks nüfus barındıran köylerde Türkçe konuşulması açısından yeterli olmamaktadır. Örneğin, mübadele öncesi Anadolu'da Kayseri-Sivas yolu üzerinde yer alan ve sadece Ortodoks nüfus barındıran bir köy olarak Rum Kavak köyünden 90 yaşındaki Kosmas Pavlidis "Türkçe konuşurduk Rumca yoh" derken, kilisede ibadet sırasında Rumca'yı anlamadıkları için papazın İncil'i Türkçe'ye çevirmek zorunda kaldığını belirtmekteydi (Pavlidis 2000). Benzer şekilde sadece Ortodoks nüfustan oluşan Karacaören köyünden 88 yaşındaki Sultan Çiçekoğlu hangi dili konuştukları sorusuna: "Türkçe... Urumca kim biliyor...Türkçe" şeklinde cevap verirken kilisedeki ibadet dilinin de Rumca değil, Türkçe olduğuna dikkat çekmekteydi (Çiçekoğlu 2000).

Orta Anadolu'daki bazı Ortodoks köylerinde Türkçe konuşulması ile ilgili olarak R.M. Dawkins, sayısal bazı veriler sunmaktadır. Bu verilere göre bahsi geçen bölgede Rumca konuşan köy sayısı 32 iken, toplam 81 cemaat içinde Türkçe konuşan Ortodoks cemaatin sayısı 49'dur. Benzer şekilde sayısal verilerden hareket ederek Frigya olarak adlandırılan iç batı Anadolu'da 19 Ortodoks yerleşim biriminden 14'ünün, Psidia olarak adlandırılan güney bölgesinde ise 6 Ortodoks yerleşim biriminin tamamının dilinin Türkçe olup Rumca'Dan eser olmadığını belirten Kitromilides ve Alexandris, Pampilya olarak adlandırdıkları Antalya ve çevresi için de mevcut 7 Ortodoks köyden 6'sının da Rumca bilmeyen köyler olduğuna dikkat çekmektedir (Kitromilides ve Alexandris t.y.: 20). Eğer Ortodoks nüfus yoğun Müslüman baskısı karşısında veya günlük yaşamı devam ettirmenin bir gereği olarak Türkçe konuşmak zorunda kaldıysa bunun aynı çevredeki tüm köyler için geçerli olması gerekirdi. Ancak, verilere bakıldığında durumun bu şekilde olmadığı görülmektedir. Kısacası, iç batı Anadolu'nun kuzeyinde 19 yerleşim birimine sahip olan Ortodoks nüfus arasında 14 köy Türkçe konuşurken neden 5 köy Rumca konuşmaktaydı veya güney kesimde 7 Ortodoks köyden neden sadece birisi Rumca konuşmaktaydı. Bu köylerde yaşayanlar Müslüman baskısına maruz kalmamışlar mıydı ya da Rumca konuşanlar neden ticaret ve sosyal ilişkiler açısından kendi dillerini unutacak derecede Türkçe konuşmaya başlamamışlardı.

Diğer taraftan, konuşulan dil olarak Türkçe onlar açısından *bizim dilimiz* olarak nitelendirilirken taşıdıkları isimler de dilleri kadar dikkat çekicidir. Bugün için Yunanistan'da yaşayan Karamanlıların sadece soy isimlerinde (Çiçekoğlu, Kulaksızoğlu, Çakpinoğlu, Sütöğlu gibi), Türkçe isimlere rastlanırken geçmişte

şahıs isimleri arasında Türkçe isimlere rastlamak mümkündür. Bu konuda Osmanlı Tahrir defterleri ve Şer'îye Sicillerinde yapılan incelemeler sonucunda elde edilen birkaç örneğe burada yer verilecek olursa:

Kayseri'ye ait 16.yy. tapu tahrir defterinde: Karye-i Çukur'dan mahalle-i Kor: Karlı veled-i Aydoğdu ve Hızır veled-i O (Karlı'nın oğlu Hızır), Yağmur veled-i Aydoğdu, Satılmış veled-i İneverdi ve Yardım birader-i O (Satılmış'ın kardeşi Yardım), Aydoğdu veled-i O (Yardım'ın oğlu Aydoğdu) Kademşah veled-i Aydoğdu, Ağabalı veled-i O, Emir veled-i Tutuk ve Yörük birader-i O (Emir'in kardeşi Yörük), Ayurdı veled-i Yahşi ve Budak veled-i O ve Sefer veled-i O, Sefer veled-i Çalapverdi ve Gökçe birader-i O ve Döğenci birader-i O, Sefer veled-i Küçük ve Mihail veled-i O, Hızır veled-i Küçük ve Yardım birader-i O (Kırpık 1997: 60-62) şeklinde gayri müslim nüfus arasında Türkçe isimlere rastlanırken, benzer şekilde ilginç isimler, Ankara'ya ait I numaralı Tapu Tahrir defterinde de yer almaktadır: Bayram veled-i İnebeyi, Tanrıverdi veled-i Budak, zımmi Şahbula, zımmi Hüdaverdi, zımmi Karaman ve Hüsrev, zımmiye Katunpeşe, Körpe veled-i Sultanşah, Şehbula veled-i Seferşeh, Şahbula bint-i Tatar, Yağmur (Ongan 1958: 17, 46, 48, 609, 581, 226, 103, 180, 61, 206,268).

Burada yer verilen örnekleri çoğaltmak mümkündür. Nitekim, Kayseri ve Ankara dışında Niğde, Sivas, Karaman, Konya ve Nevşehir gibi illere ait Tapu Tahrir ve Şer'îye sicillerinde benzer isimlere rastlanmaktadır. Konu ile ilgili olarak Ömer Lütfi Barkan'ın *Türk Yapı Malzemesi ve Tarihi için Kaynaklar* başlıklı makalesi da konu itibarıyla önemli bir bilgi içermektedir. Süleymaniye Camii ve imaretinin Mufasssal Muhasebe Defterlerini inceleyen Barkan, çalışan gayrimüslim işçiler arasında *Budak, Karagöz, Arslan, Karaman, Timur, Alagöz, Tanrıverdi, Aydoğmuş, Ayvat, Kalender, Hızır, Murad, Aslıbeg, Aydın, Paşa Bey, Karyagdı, Karabaş, Karakaş, Kaplan, Hüsrev, Kumru, Kuzu, Bahadır, Bayram, Balı, Melikşah* gibi isimler taşıyanların kalabalık Türk kitleleriyle iç içe yaşayan gayri müslim veya geçmişte Hristiyanlığı kabul etmiş, fakat lisan ve isimlerini değiştirmemiş Türk soylu kimseler olabileceğine dikkat çekmektedir (Barkan 1955-56:13,19)

Hristiyan nüfus arasında Türkçe isim örnekleri sadece orta Anadolu ile sınırlı değildir. İrene Beldiceanu, Bitinya olarak adlandırılan güney Marmara bölgesi ile ilgili olarak Tapu Tahrir defterleri üzerinde yapmış olduğu incelemeler sonucunda ilginç tespitler yapmıştır. Beldecianu, 16.yy. sonuna kadar kentlerdeki gayri müslim nüfusun azaldığına dikkat çekerken, doğrudan Türk adlarını taşıyan Yüreğir ve Çepni köyleri üzerinde önemle durmaktadır. Yüreğir köyünde yaşayanlar Hristiyan ve Grek Ortodoks takviminden isimler taşımaktayken, Çepni köyü nüfusu Müslüman ve Hristiyan olarak ayrılmakta ve Hristiyanlar arasında Türkçe isimlere rastlanmaktadır. Beldecianu, Yüreğir köyündeki Grek Ortodoks takviminden isim taşıyanların varlığını Bizans döneminde hizmet eden Türklere ve Bizans'ın Hristiyanlaştırma siyasetinde katı bir kural olarak var olan

barbar isimlerinin bırakılması olayına bağlarken, Çepni köyü sakinlerinin babadan oğula uzanan bir süreç içinde Hristiyanlıklarının incelenmesi gereken bir Türk-Tatar topluluğunun varlığına dayandırmaktadır (Beldecianu 1997: 18).

Güney Marmara bölgesindeki Ortodoks nüfus yerleşim birimleri arasında Çepni ve Yüreğir isimlerini taşıyan köylerin bulunması ilgi çekici iken, bu bölgenin durumu ile ilgili tamamlayıcı bir bilgiye daha yer vermek gerekmektedir.

Yukarıda Bizans hizmetindeki Anadolu Türkmenlerinden bahsedilmişti. 14.yy. içerisinde Türkopol ismiyle anılan bu askerlerden bazılarının Bizans-Katalan mücadeleleri sırasında saf değiştirerek Katalanların tarafına geçtikleri ve Bizans'a karşı yağma hareketlerine katıldıkları bilinmektedir. İşte bu dönemde Halil ve Melik isminde iki komutanın emrinde savaşan Türkopoller Anadolu'daki Türkmenlerden destek almışlardır. Bu yağma hareketlerinin ardından bu askerlerden bazıları Halil komutanla birlikte Anadolu'ya geçmişlerdir. Bu geçiş sırasında Dobruca'da yaşayan ve İzzeddin Keykavus ile birlikte Anadolu'yu terk eden Türklerin de var olduğu bilinmekle birlikte, Müslümanların yanında Hristiyan Türkopollerin de olabileceği üzerinde durulması gereken bir noktadır (Witteck t.y.: 666). Diğer taraftan, Halil komutanın Anadolu'ya geçmesi sonrasında neler olduğu konusunda ise İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Anadolu Beylikleri Tarihi* adlı eserine bakmak gerekmektedir. Uzunçarşılı, Halil komutanla Anadolu'ya geri dönen Dobrucalı Sarı Saltık'ın Alevî Türkmenlerinin Çanakkale-Balıkesir bölgesindeki Karesi Beyliği'nin başındaki Karasi Bey tarafından beyliğinin topraklarına yerleştirildiklerini vurgulamaktadır (Uzunçarşılı 1988: 96). Dolayısıyla, bugün dahi bahsi geçen bölgede tahtacı Türkmenlerinin yaşıyor olması bir tarafa, Osmanlı döneminde 16.yy. da bölgede Yüreğir ve Çepni isimlerini taşıyan köy nüfusu arasında yoğun bir şekilde Türkçe isim taşıyan gayrimüslimin varlığı da komutan Halil ile birlikte Anadolu'ya geçen Türkopollerle bağlantılı olsa gerektir.

Sonuç olarak, bazı Ortodoksların *Karamanlı* olarak adlandırılmalarını, Karamanoğullarının hâkim olduğu sahada yaşamış olmalarından dolayı sadece coğrafi bir isimlendirmeye bağlamak kanaatimizce doğru değildir. Anadolu Türkmen beylikleri içerisinde önemli bir güç unsuru olarak İlhanlı ve Osmanlı Devletleri karşısında Selçuklu Sultanlığı'nın bir vârisi gibi hareket eden, kardeşi ile giriştiği taht mücadelesi sonunda Bizans İmparatorluğu'na sığınan İzzeddin Keykavus'u destekleyen Karamanlıların ve Bizans hizmetindeki Anadolulu Hristiyan Türkmenlerin, yani Türkopollerin, varlığı kadar, özellikle Osmanlı idaresi altında orta Anadolu bölgesindeki Ortodoks nüfus arasında rastlanan öz

Türkçe isimlerin yoğunluğu ve bu insanların günlük yaşamlarında tek kelime Yunanca bilmeden Türkçe konuşmaları ve hatta ibadet etmeleri dışında bugün dahi akıcı bir şekilde Türkçe konuşabilmeleri bir zamanların güçlü Türkmen beyliği Karamanoğullarının Karamanlı Ortodokslarla doğrudan alâkalı olduklarını açıkça ortaya koymaktadır, denilebilir.

Urumlar

Günümüzde Ukrayna'nın Donetsk bölgesine bağlı Donetsk merkez başta olmak üzere Manguş, Starokırım, Granitnaya, Starolaspa, Staroignatovka, Mirna, Staromolinovka, Starobeşevo, Komar, Ulaklı, Bagatiri köyleri ve Maripol şehrinde yaşayan ve resmi belgelerde Grek olarak adlandırılan bir Ortodoks topluluk yaşamaktır. Topluluğun en çarpıcı özelliği Türkçe konuşuyor olmalarıdır. Dil dışında gelenek ve görenekleri açısından da ilginç bir yapı sergileyen bu topluluk mensupları kendilerine *Urum* demektedirler.

1989 Sovyetler Birliği nüfus sayımına göre Ukrayna topraklarında 45.000 Urum yaşamaktadır. Ancak, sosyolojik tahminlere göre belirtilen tarih için Urumların nüfusu 60.000 kadardır. Günümüzdeki nüfusları ile ilgili olarak elde resmî bir veri bulunmamasına karşın topluluğun önde gelen aydınlarından Valeri Kior, tüm Ukrayna'da yaklaşık 300.000 Grek yaşamakta olduğunu bu nüfusun yarısını da Urumların oluşturduğunu belirtmiştir (Kior 2002). Bugün ağırlıklı olarak Ukrayna'nın Donetsk bölgesinde yaşayan Urumların asıl yerleşim yerleri ise Kırım'dır. 1778 yılına kadar Kırım'da Kırım Hanlığı idaresi altında yaşamış olan Urumlar, Rus İmparatoricesi II. Katerina tarafından Ermeni ve Greklerle birlikte Kırım'dan çıkarılarak Donetsk bölgesinde iskana tabi tutulmuşlardır. Kırım'dan ayrılışlarını topluluk üyeleri *sürgün* olarak nitelendirmektedirler. Bu konuda görüşülen Urumların ortak düşüncesi II. Katerina'nın amacının Kırım Hanlığının ekonomik gücünü elinde tutan Hristiyan halkın Kırım'dan uzaklaştırıp böylece Hanlığı ekonomik olarak çökertmek olduğudur. Akademik çevrede de benzer görüş hakim durumdadır. Donetsk Devlet Üniversitesi'nde Matematik Profesörü olan Stephan Kalayerov ve Kazakistan'da, Almata'da Deşt-i Kıpçak sahası ve Urumlar üzerine incelemeler yapmakta olan Dr. Aleksandr Garkavets, Ermeni, Rum ve Urumlara yönelik bu iskânın gerçek amacını Kırım hanlığının ekonomik olarak çökertilmesine bağlamaktadırlar (Kalayerov 2002). Nitekim, bu olaydan beş yıl sonra 1785 yılında Kırım Hanlığının Rusya'ya bağlandığı bilinmektedir.

Kırım'dan ayrıldıktan sonra iskân edilecekleri yerlere geldiklerinde kendilerine verilen sözlerin yerine getirilmediğini gören Ermeni, Grek ve Urumların çoğu zaten açlık, soğuk ve hastalıktan yollarda hayatlarını kaybetmiştir. Geride kalan Ermeniler zaman içinde toplam 5 köy kurarken,

Grekler ve Urumlar da toplam 22 köy kurmuşlardır. İskân sonrası dönemde hiçbir konuda yardım almadan bugüne kadar varlıklarını sürdürmüş olan Urumlar, gerek Sovyet döneminde var olan, gerekse resmi olarak diğer Greklerle birlikte anılmalarının verdiği ortam dolayısıyla doğrudan Grek toplumundan gördükleri baskıya rağmen *ana dilimiz* dedikleri Türkçe'yi ve sahip oldukları âdet, gelenek ve göreneklerini kaybetmemişlerdir.

2002 yılı içerisinde yukarıda bahsi geçen yerleşim birimlerinde yapılan saha çalışması sonucunda elde edilen verilere bakıldığında topluluğun 1778 yılı öncesine ait tarihî herhangi bir bilgiye veya yazılı kaynağa sahip olmadıkları tespit edilmiştir. Urumların geçmişlerine yönelik bilgi sahibi olmadıkları gerçeği bir tarafa bu konu ile ilgilenmedikleri de söylenemez. Zira, Urumların merak ettikleri en önemli konu geçmişleri ve kimlikleridir. Onlar resmî kayıtlarda Grek olarak adlandırılırsalar da, kendilerinin Greklerden oldukça farklı olduklarını her fırsatta dile getirmektedirler. Başka bir ifadeyle onlar Grek değillerdir, Rus veya Ukrayn da değillerdir. Bu durum karşısında Urumlar kimlerdir?

Urumların tarihi ile yakından ilgilenen ve Ukrayna tarihi üzerine doçentlik tezi hazırlamakta olan Kior, topluluğun tarihi geçmişi üzerine yapmış olduğu araştırmalara dayanarak ilginç bir açıklama yapmaktadır. Kior'a göre Urumlar, yüzyıllar boyunca Hunlardan itibaren Bulgar, Hazar, Peçenek, Uz ve Kıpçak Türklerinin hakim oldukları *Deşt-i Kıpçak* ismiyle anılan bu coğrafyada yaşamışlar ve yaşamaktalar. Bunun yanında, dil olarak hem güney hem de kuzey Türkçesinin özelliklerini taşımaktalar ve aşağıda örnekleri görüleceği gibi âdet, gelenek ve görenek olarak da Greklere değil, Türklere benzemektedirler. Sonuçta, Kior'a göre Urumlar köken olarak Kıpçak-Oğuz Türklerinin bir karışımıdır (Kior 2002). Diğer taraftan, Kior'un bahsetmiş olduğu *Deşt-i Kıpçak* sahasının yüzyıllar boyunca Roma Katolik Kilisesi ve Bizans Ortodoks Kilisesinin misyon faaliyetlerine sahne olması ve bu faaliyetler sonucunda bu Türk boylarına mensup binlerce Türkün Hristiyanlığı kabul ettikleri bugün bilinen tarihî bir gerçektir.² Ayrıca, başta konuştukları dil ile Greklerden tamamen ayrılan Urumlar, sahip oldukları gelenek ve görenekleriyle de Greklerden farklı bir yapı sergilediklerini vurgulamayı ihmal etmemektedirler (Kior 2002).

² Deşt-i Kıpçak sahasında misyonerlik faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Peter Golden, "Religion Among the Qipcaqs of Medieval Eurasia", *Central Asiatic Journal*, no.42, 1998; İstvan Vasary, " Orthodox Christian Qumans and Tatars of Crimeea in the 13th-14th centuries", *Central Asiatic Journal*, vol.32, no. 3-4, 1988; Gyula Moravcsik, " Byzantinische Mission im Kraise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres", *Proceedings of the 13th International Congress of Byzantine Studies*, Oxford, 5-10 September 1966, ed. J.M. Hussey, D. Obelensky and S. Runciman, Oxford Un. Press, London, 1977.

Bir toplumu tanımının en önemli kaynakları o toplumun sahip olduğu kültürel öğeleridir. Bu bağlamda, Urum toplumunu tanımak için bugün hâlâ devam ettirmeye çalıştıkları gelenekleri ve adetleri arasında yer alan düğün, doğum ve ölüm âdetleri ayrı bir yere sahiptir. Eski Kırım'da (Starokırım) yaşamakta olan Feodora Mihaeliç, geleneklerinin Greklerden farklı olduğunu altını çizirken bir Urum düğününü şu şekilde tarif etmektedir: ilk gün süslenen iki at ile gelinin evine gidilir ve gelinin vaftiz annesi geline damat ile paylaşacağı bir yastığı satar. Gelin evine gidilirken gelinin vaftiz annesi ön sırada yeri alır ve gelinin temizliğini simgeleyen kırmızı bir bayrak taşır. İkinci gün köy meydanında gelinin anne ve babası ile damadın anne ve babası oluşturulan bir çember içinde davul, klarnet, kemençe eşliğinde oyunlar oynarlar. Bu iki ailenin birbirine saygısı için yapılan bir uygulamadır. Üçüncü gün ise gelinin çeyizi alınmaya gidilir ve sonrasında düzenlenen eğlence ve törenle evlilik gerçekleştirilir. Bu arada çalınan gelin havası ile gelin ağlatılmaya çalışılır. Yeni bir çocuk dünyaya geldiğinde ise aile, kendilerine *göz aydına* gelen misafirleri için *göz aydın sofrası* hazırlamaktadır. Ayrıca, bebeğin kötü ruhlardan korunması için de yatağa istavroz-haç konur. Bu arada yeni doğan bebek-balanın kırklanması gerekmektedir. Loğusa kadın ise 40 gün dışarıya çıkmamaktadır. 40.gün ise banyoda iyice yıkandıktan sonra kiliseye giderek dua eder. Loğusanın 40 gün boyunca dışarı çıkmamasının sebebini geçmişte Urumlar arasında yaygın olan bir inanca bağlamak mümkündür. Bunun temelinde yeni doğum yapan bir kadının bastığı yerde ot bitmeyeceği inancı vardır. Düğün ve doğum kadar ölüm olayı karşısında da Urumların sahip oldukları inanç ve uygulamalar dikkat çekicidir. Her şeyden önce cenaze töreni düzenlenmeden cenazenin bir gece evde yatması gerekmektedir. Cenazenin bulunduğu odada mum yanarken cenazenin ayakları ve çenesinin bağlanması gerekmektedir. Karnının üzerine ise mıknaş konulmakta eline de haç verilmektedir. Bu arada evde yaşayan kedi ve köpekler kapatılmalıdır. Ayrıca evdeki tüm aynalar da bir örtüyle kapatılmaktadır. Ertesi gün düzenlenen cenaze töreni ile defin işlemi gerçekleştirilir. Cenazenin defnedilmesinden sonraki 8. ve 40.günleri önemlidir ve ölen kişinin akrabalarının tıraş olmaması âdeti vardır. Urumlar arasında var olan bir diğer inanç da *nazar değmesidir*. Mihaeliç, nazar değmesinin esneme ve baş ağrısı ile ortaya çıktığını belirtirken, bazı insanların gözünün değebileceğini vurgulamaktadır. Nazara karşı İncil'den dua okunduğunu belirtirken bu duayı da herkesin okuyamayacağını altını çizmekte ve kendi ailelerinde bu özelliğin büyük annesinin elini sürüp sırtını sıvazlamasıyla kızı Ludmila'ya geçtiğini belirtmektedir. Çocuk oyunlarına bakıldığında ise koyun ayağı kemiği ile oynanan aşık oyunu, dip düştü, elçi geldi, çaka oyunu, çelik çomağın geçmişte çocuklar arasında oynan oyunlar olduğu anlaşılmaktadır. Bugün dahi yapılan

yemeklerine bakıldığında, kavurmanın *sızık* ismiyle, ayranın *aryan*, kaymağın *haymah* olarak, pekmezin *bekmez* olarak telâffuz edilmesi dışında yoğurdun *süzme yoğurt* hali ile, *köbetenin* ve *kolbasının* (Mihaeliç 2002; Konstantinova 2002) var olması ilgi çekicidir.

Sahip oldukları gelenekleri ve âdetleri ile ve bugün dahi taşıdıkları *Arabacı, Keçeci, Yağmurci, Nalça, Karasakal, Kör (Kior)*, gibi Türkçe soy isimleriyle Grek olarak adlandırdıkları Yunanlılardan tamamen farklı olduklarını ve aralarında hiç de iyi bir ilişkinin bulunmadığını dile getiren Urumlar, resmî literatürde Grek olarak adlandırıldıkları hâlde neden Greklere benzemedikleri, neden onlarla anlaşamadıkları ve en önemlisi de neden Türkçe konuştuklarını sorgulamaktadırlar.

Topluluk üyeleri açık ve sade bir biçimde Türkçe konuşuyor olsa da, kendileri dillerini Türkçe olarak değil de, *Greko-Tatar* ve *Urumca* olarak adlandırmaktadırlar. Greko-Tatar adlandırması bugün batı literatüründe yer alan bir adlandırma olup (Podolsky 1985) Urumlar arasında da bu isimlendirme kullanılmakta ve kendilerinin Yunanlılardan ayrı olduklarını belirtmek için “*biz Helen değiliz Greko-Tatarız. Helen başka Greko-Tatar başka*” şeklinde ifade etmektedirler. Bunun dışında ayrıca yaşlı kuşak özellikle Urum tabirini kullanmaktadır. Gündelik yaşamlarında her ne kadar Rusça etkin bir yere sahipse de, kendi aralarında ve evlerinde orta ve yaşlı kesim *Urumca* konuşmaktadırlar. Kırım’dan 1778’de ayrılmalarını takiben her türlü kısıtlama ve yasağa rağmen dillerini korumayı bu şekilde başardıklarını belirten Urumlar, kendi aralarındaki konuşmalarda Rusça konuşanları “*bizces laf et*” diyerek uyarmaktadırlar. Diğer taraftan, *bizces* dedikleri dillerinin Türkçe ile %99 oranında aynı olduğunu da kabul etmektedirler. Ancak, topluluk üyeleri arasında dillerinin ölmek üzere olduğu yönünde ciddi bir endişenin de var olduğu gözlenmektedir. Bu konuda özellikle gençlerin kendi ana dillerini konuşmaları ve unutmamaları için topluluk üyelerinin önde gelen isimlerinin önemli sayılabilecek girişimlerinin olduğu da gözlenmiştir. Bu bağlamda, Urumların *Karan* dedikleri ancak, Ukrayna devleti tarafından *Granitnaya* olarak ismi değiştirilen bir Urum köyünde emekli bir kütüphane görevlisi olan Dora Vasilevna Famiçova, evlenmeden önceki soyadının *Körük* olduğunu belirtirken Urum gençlerinin kendi kültürlerini ve dillerini unutmamaları için köy kütüphanesinde büyüklerinden kalan çeşitli eşyaların sergilendiği bir köşe oluşturduklarını vurgulamıştır. Bunun dışında yine Urum gençlerine kütüphane görevlisiyken ana dillerini doğru dürüst öğrenebilmeleri için onlara Urumca öğrettiğini de dile getirmiştir. Bunun için ayrı bir çalışma yaparak Türkiye’de kullanılan Latin alfabesinin Urumca’nın ifade edilmesinde en uygun alfabe olduğunu tespit eden Famiçova, Latin alfabesini Urumca’ya uyarlamıştır. Bu

şekilde, köyün gençlerine görevli olduğu dönemde dillerini Latin alfabesine dayanarak öğreten Famiçova, bugün de bunu yapmak istediklerini ancak, maddî yönden yetersiz olduklarını dile getirmiştir. Famiçova'nın dışında benzer bir uygulama bugün hâlen Valeri Kior tarafından Eski Kırım (Starokırım)'da yürütülmektedir. Kior, köyün gençlerine Latin alfabesiyle değil de, Kiril alfabesiyle Urumca öğrettiğini ve bunu devam ettirmek istediklerini belirtmiştir (Famiçova 2002 ; Kior 2002).

Yukarıda yer verilen bilgiler ışığında 18. yy. sonundan itibaren Rus denetimi altına girmelerine rağmen *Urumca* dedikleri dillerinden ve kültürlerinden vazgeçmemiş olan Urumların bugün hala kendi içlerinde bu şekilde varlıklarını devam ettirmeye çalışmalarının gerçekten büyük bir başarı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Ancak, Urumlar bu varlık mücadelesinde bugüne kadar başarılı olsalar da, bu başarılarının devamı için önlerinde uğraşmaları gereken bir takım meselelerin olduğu da açıktır. . Şöyle ki, yukarıda adı geçen köy ve şehirlerde yaşayan tüm Urumları ve Grekleri bir arada toplamak amacıyla Yunanistan destekli bir federasyon faaliyet hâlinde. Donetsk şehrinde bulunan Grek federasyonu başkanı Feodor İstanbulci, 1990 yılında tüm Urum ve Greklerin aynı soydan geldikleri fikrinden hareketle kurulan ve zamanla tüm Grek ve Urumları bir çatı altında toplamayı hedefleyen federasyonun şu anda parçalanmış olduğunu belirtirken bu parçalanmanın nedenleri konusunda herhangi bir açıklama yapmaktan kaçınmıştır (İstanbulci 2002). Diğer taraftan, bahsedilen bu parçalanmanın nedenleri konusunda Urumlar oldukça açık bir şekilde Greklerin kendilerini dışladıklarını, din dışında onlarla dilleri dahil hiçbir ortak noktalarının da olmadıklarını dikkat çekmektedirler. Ayrıca, yapılan görüşmelerden anlaşıldığı kadarıyla Yunanistan destekli federasyon bu bölgede on yıldır faaliyettedir ve Urumlar arasında aslen Helen soyundan gelmekte oldukları ve Türklerin baskısı sonucu Türkçe konuşup onlara benzedikleri şeklinde propaganda yürütmekte, topluluk mensuplarının Yunanca öğrenmelerini sağlamakta, Urum gençlerini eğitim veya çalışma amacıyla Yunanistan'a götürmekte, hatta Yunan vatandaşlığına geçmeleri için çaba sarf etmektedirler. Federasyonun bu çabalarının tamamen boşa gittiği söylenemezse de, federasyona tepki gösteren Urumların sayısının çokluğu federasyonun tam anlamıyla hedefine ulaşamadığını göstermektedir. Çünkü Staroignatovka'da yaşayan Syvetlana Konstantinova, Maria Sağirova ve Evdokia Tırnaksız'ın söylediklerine bakılırsa Yunanistan'a giden Urumlar tıpkı Türk-Yunan nüfus mübadelesinde Yunanistan'a gönderilen Karamanlı Ortodokslar gibi Yunan toplumu tarafından kabul görmemekte ve toplumdan dışlanmaktadır. Bunun dışında, Greklerden farklı olduklarının bilincinde olan Urumlar da, her ne kadar maddi açıdan yetersiz olsalar da, kendi başlarına bir organizasyon oluşumunu arzulamaktadırlar

(Konstantinova, Sağirova ve Tırnaksız 2002). Şu an için sahip oldukları *Birlik* adlı gazete ile bu tür bir oluşumun temellerini atmış görünmektedirler. Sahip oldukları bu gazete dışında yukarıda adı geçen akademisyen Kior'un ve ünlü güreşçileri ve şairleri Viktor Borata'nın yazmış oldukları Kiril alfabesiyle Urumca şiir ve yazılar tüm topluluk üyeleri tarafından ilgiyle takip edilmektedir.

Kökenleri konusunda ciddi anlamda sorun yaşayan Urumlar üzerine akademik çevrelerde yapılan çalışmalara bakıldığında bugüne kadar bu konuda tek isim denilebilecek olan Dr. Alexander Garkavets'in adına rastlanmaktadır. Aslen bir Ukrayn olup, şu anda Kazakistan'da Avrasya Araştırmaları Merkezinin başkanlığını yürüten Garkavets, 1973 yılından bugüne Urumlar üzerine dil ve folklorik incelemeler yapmış ve bu anlamda bir çok eser kaleme almıştır. Türkçe konuşmakta olan Urumların köken itibarıyla Helen olduklarını iddia eden Garkavets, Urum tabirinin Türkler tarafından Romalılara verilen bir adlandırma olmasının ötesinde bu iddiasını destekleyecek ciddi anlamda tarihî bir veri ileri sürememektedir. Diğer taraftan, konu ile ilgili olarak bugüne kadar Türkiye'de herhangi bir bilimsel çalışmanın bulunmaması da üzerinde durulması gereken bir diğer önemli gerçektir.

Sonuç olarak, 1999 yılından itibaren bugüne kadar gerek Karamanlılar gerekse Urumlar ile ilgili gerçekleştirilen saha çalışmaları ve yapılan literatür taramaları sonucunda ulaşılan verilere dayanarak; Türk tarihi açısından oldukça önemli olan ve bugüne kadar haklarında detaylı çalışmaların yapılmadığı Bizans hizmetindeki Hristiyan Türklerin konumlarının ve Selçuklu tarihinin özellikle XIII.yy'daki Selçuklu Sultanlığı'nı idare eden iki kardeş, Rukneddin Kılıçarslan ve İzzeddin Keykavus, arasındaki taht mücadelesinde Keykavus'un maiyetindeki binlerce askerle birlikte Bizans İmparatorluğu'na sığınması sonrasında yaşanan gelişmelerin özellikle Yunan kaynakları esas alınarak Türk kaynakları ile karşılaştırmalı olarak detaylı bir şekilde incelenmesi gerektiğini vurgulamak gerekmektedir. Diğer taraftan, bugüne kadar elde edilen veriler, Gagauz Türklerinin, bir zamanlar Kırım'da yaşamış olup ve şimdi, geçmişten bugüne dilleri ve kültürleri konusunda taviz vermeden, Ukrayna topraklarında yaşamakta olan Urumların ve 1924 yılına kadar Türkiye topraklarında Rum Ortodoks nüfustan çok Müslüman Türk toplumu ile büyük benzerlikler gösteren, Türkçe konuşan, Türkçe isimler taşımış olan Karamanlılar arasında tarihi bir bağın var olduğunu gösterir niteliktedir denilebilir. Başka bir ifadeyle, en büyük desteği Anadolu Türkmen beyliklerinden ve bu arada Karamanoğullarından alan Sultan Keykavus ile birlikte Bizans'a sığınan ve yine onunla birlikte Kırım Hanlığı topraklarına giden Türklerin varlığı yanında, adı geçen Kırım Hanlığı topraklarının tarihte *Deşt-i Kıpçak* olarak adlandırılan ve yüzyıllar boyunca Bulgar,

Hazar, Peçenek, Uz ve Kıpçakların hüküm sürdüğü sahanın bir parçası olması ve bu sahada Roma Katolik kilisesi ve Bizans Ortodoks Kilisesinin misyon faaliyetlerine sahne olması ve adı geçen Türk boylarına mensup binlerce Türkün Hristiyanlığı kabul etmesi gerçekleri konuştukları dil ve sahip oldukları kültürel özellikleri açısından Karamanlıların ve bugün kendi üyeleri arasında köklerini Oğuz-Kıpçak Türklerine dayandıran ve Urum olarak adlandırılan bu iki Ortodoks Hristiyan topluluğun Türklük ile bir bağlarının olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır, denilebilir.

Kaynaklar

- "Tourcopoloï", (1933). *Megali Ellniki Egkyklopaideia*, 23, 235 s.
- "Tatikios", (1933). *Megali Ellniki Egkyklopedeia*, 22, 822s.
- ALIVANOĞLU, Kaliopi, (2000). *Apo to Çukur Kappadokia isto Kappadokiko*, Karditsa.
- AMANTOS, K., (1933). "Tourcopoloï", *Ellinika*, 40, 325 s.
- ANHEGGER, Robert, (1988). "Evangelinos Misaelidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları", *Tarih ve Toplum*, 50, Şubat, 73 s.
- , (1979-1980), "Hurufumuz Yunanca. Ein Beitrag zur Kenntniss der Karamanish-Türkischen Literatur", *Anatolica*, no.VII, 159 s.
- BARKAN, Ömer Lütfi, (1955-1956). "Türk Yapı ve Yapı Malzemesi İçin Kaynaklar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17 (1-4 Ekim -Temmuz): 13-19.
- BELDECİANU, İrene, (1997). "Bitinya'da Gayri Mülsem Nüfus (14.yy'ın ikinci yarısı -15.yy'ın ilk yarısı)", *Osmanlı Beyliği*, (ed.) Elizabeth ZACHARIADOU, İstanbul.
- BRAND, Charles M., (1989). "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh- Twelfth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, 43: 13.
- CAHEN, Claude, (1985). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul.
- ÇİÇEKOĞLU, Sultan ile 6.10.2000 tarihinde Farsala Zoodohos Pigi köyünde yapılan mülakat.
- DAWKINS, R.M., (1916). *Modern Greek in Asia Minor*, Cambridge.
- DERNSCHWAM, H., (1992). *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Prof. Dr. Yaşar ÖREN, Ankara, Kültür Bak. yay.
- ECKMANN, J., (1950). "Anadolu Karamanlı Ağzlarına Ait Araştırmalar,I. Phonetika", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, VIII (Mart 1): 165.
- EKİNCİKLİ, Mustafa, (1998). *Türk Ortodoksları*, Ankara, Siyasal yayınevi.
- EYİCE, Semavi, (1962). "Salaville Severien ve Dalleggio, Eugene, Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue Turque imprimes en caracteres Grecs I, 1584-1850", *Belleten*, XXVI (Nisan 102): 369.
- FAMIÇOVA, Dora ile Karan-Donetsk'de 09.05.2002 tarihinde gerçekleştirilen mülakat.
- GARKAVETS, Aleksandre ile Aknescit'te 13.05.2002 tarihinde gerçekleştirilen mülakat.
- GARZYA, Antonius,(ed.), (1984). *Oraiones et Epistolae*, Leipzig.
- GOLDEN, Peter, (1998). "Religion Among the Qıpcaqs of Medieval Eurasia", *Central Asiatic Journal*, 42.
- HIONİDİ, Georgio, (1970). *İstoria Tis Veria*, Selanik.
- İSTANBULCI, Feodor ile Donetsk'de 08.05.2002 tarihinde yapılan mülakat
- JASCHKE, Gotthard, (1964). "Die Türkisch-Orthodoxe Kirche", *Der Islam* : 98.

*Karamanlılar, Gagauzlar ve Urumlar Arasında Tarihî ve Sosyo-Kültürel
Bağlar Var mıdır?*

- KALAYEROV, Stephan ile Donetsk'de 08.05.2002 tarihinde gerçekleştirilen mülakat.
 DİMİTRİOS ile 9.10.2000 tarihinde Yunanistan'ın Larissa şehrinde yapılan mülakat.
 KHONIATES, Niketas, (1995). *Historia*, (çev.) Fikret İŞILTAN, Ankara, TTK.
 KIRPIK, Güray, (1997). *Kayseri, Niğde ve Aksaray Livalarında Hristiyan Türkler*, Gazi Ün. Eğitim Fak. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
 KIOR, Valeri ile Eski Kırım (Staro Kırım)'da 10.05.2002 tarihinde gerçekleştirilen mülakat.
 KİTROMİLİDES, M. PASCHALİDİS ve Alexis ALEXANDRİS, "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration, The Historical Demograph of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era", *Deltio*, 4: 20.
 KONSTANTİNOVA, Syovetlana ile Staroigneteva-Donetsk'de 09.05.2002 tarihinde yapılan mülakat.
 KRUMBACHER, Karl, (1895). "Michail İtalikos", *Byzantinische Zeitschrift*, 4: 10.
 MİHAELİÇ, Feodora ile StaroKırım-Donetsk'de 10.05.2002 tarihinde yapılan mülakat.
 Mikhail Psellos'un *Khronografiyası*, (1992). (çev.) Işın DEMİRKENT, Ankara, TTK.
 MORAVCSİK, Gyula, (1977). "Byzantinische Mission im Kraise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres", *Proceedings of the 13th International Congress of Byzantine Studies*, Oxford, 5-10 September (1966), (ed.) J.M. HUSSEY, D. OBELENSKY and S. RUNCIMAN, London: Oxford Un. Press
 MURALT, Edouard de, *Essai de Chronographie Byzantine pour Servir à l'Examen des Annales du Byzantine Empire et particulièrement Des Chronographes Slavons de 395 à 1057*, St.Petersburg, 1, 2.
 NASTASE, D, "Les Debuts de la Communaute Ecumenique du mont Athos", *Simmetika*, tom. Ektos: 263-368.
 OCAK, Ahmet Yaşar, (2000). *Babiler İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı, Yahut Anadolu'ya İslam-Türk Heteredoksisinin Teşekkülü*, İstanbul.
 ONGAN, Halit, (1958). *Ankara'nın 1 numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara, TTK.
 PAVLİDİS, Kosmas ile 6.10.2000 tarihinde Farsala-Zoodohos Pigi köyünde yapılan mülakat.
 PODOLSKY, Baruch, (1985). *A Greek Tatar-English Glossary*, Ottoharrassowitz, Wiesbaden.
 SAĞIROVA, Maria ile Staroignatovka-Donetsk'de 09.05.2002 tarihinde yapılan mülakat
 SAVVİDES, Alexis, (1993). "Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: Turcoples /Tourkopouloi" in *Making of Byzantine History*, Studies dedicated to Donald M. Nicol, ed. by Roderick Beaton and Charlotte Rouché, Variorum, 122 s.
 TIRNAKSIZ, Evdokia ile Staroignatovka-Donetsk'de 09.05.2002 tarihinde yapılan mülakat.
 UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1988). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu -Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, TTK.
 VASARY, Istvan, (1988). "Orthodox Christian Qumans and Tatars of Crimeea in the 13th-14th centuries", *Central Asiatic Journal*, 32 (3-4).
 VASILIEV, A. A., (1952). *History of the Byzantine Empire, 324-1453*, I, Madison.
 VRYONIS, Speros, (1971). *The Decline of The Medivial Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the 11th through the 15th century*, Los Angeles.
 WITTEK, Paul, "Yazıcıoğlu Ali on the Christian Turks of the Dobrudja", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 14, 3: 48.

Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme

Mustafa Yılmaz

Bilindiği üzere, Aralık 1991'de Sovyetler Birliğinin dağılması ile birlikte yeni bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. Türk Cumhuriyetleri olarak da adlandırılan, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dan oluşan bu coğrafyada, Türk tarih ve Kültür mirasına ait, Türkiye dahil yaklaşık 11 milyon kilometrekareden fazla bir alan üzerinde, toplam nüfusu 250 milyona yakın olan kardeş ve akraba topluluk doğmuştur. Sıkça referans vermekten öte bir şey yapılmayan Atatürk'ün 1933 yılında yaptığı tarihî uyarıya rağmen, Türkiye 1990 sonrası yeni siyasi oluşuma karşı hazırlıksız yakalanmıştır. Oysa tarihte bu tür fırsatları değerlendiren milletler çok önemli konumlar elde etmişlerdir. Türkiye bu anlamda sahip olduğu coğrafya, nüfus yoğunluğu, yer altı ve yer üstü doğal zenginlikleri, yetişmiş insan gücü ve stratejik konumu ile önemli bir ülkedir.

Türkiye Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası üzerine millî ve batılı bir devlet olarak kurulan ve Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen radikal değişimlerle bulunduğu noktadaki zenginliklerini ve birikimini Türk dünyasının yararına sunması beklenen bir ülke konumundadır.

Şüphesiz Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve akraba toplulukları arasındaki işbirliğinin temelini, tarihî ve kültürel yakınlık, ekonomik tamamlayıcılık ulusal ve uluslar arası ortak çıkarlar teşkil etmektedir. Türkiye bu açıdan söz konusu bölgede diğer ülkelere göre bir adım ileridedir, bu anlamda karşılıklı çıkarlara dayalı, egemenliklere saygılı, iç işlerine karışmama gibi ilkeler çerçevesinde dayanışma ve iş birliği Türk milletinin hem tarihî, hem kardeşlik hem de millî çıkarları gereğidir. Ama Türkiye'de Avrasya¹ diye de anılan bölge ile ilişkileri

¹ Avrasya sözcüğü ilk kez coğrafyada Karadeniz'in kuzeyinde kalan Avrupa ile Asya'nın birleştiği dar bir alan için kullanılmıştır. Daha sonra çeşitli ülkelerce daha geniş ancak farklı alanları tanımlamak için kullanılmıştır. Avrasya sözcüğünün Türkiye açısından orta Asya, Kafkasya, Karadeniz ve balkan ülkelerini, Türkiye ve KKTC'ni içine alan bölge için kullanılması yerinde olur ve bu coğrafyada; Türkiye, KKTC., Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan dışında, Özerk Türk Cumhuriyetlerinin ve topluluklarının bulunduğu, Gürcistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Moldova, Moğolistan, Tacikistan, Romanya, Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Kosova, Yugoslavya Federasyonu yer almaktadır. Tabir daha geniş bir anlamda Türkiye'nin komşuları olan Ermenistan, İran, Irak, Suriye ve Yunanistan'ı da içine alacak şekilde yaklaşık 500 milyon insanın yaşadığı bir bölgeyi kapsamaktadır.

yürütmek için 11 Mart 1996 tarihine kadar resmî bir kurum veya Bakanlığın görevlendirilmediğini görüyoruz. Anılan tarihten sonra kurulan hükümetlerde Türk Cumhuriyetlerinden sorumlu olarak bir Devlet Bakanının görevlendirilmesi ile Devlet Bakanlığının sorumlu olduğu Türk Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan) yanında Türk nüfusunu barındıran ve tarihî bağlarımızın olduğu Moğolistan-Tacikistan dışında Doğu Avrupa'dan Balkanlara, Rusya Federasyonu ve Çin'e kadar olan bölge ile Suriye, Irak, İran bölgesinde çok sayıda Özerk Cumhuriyet, otonom bölge ve Türk topluluklarının yaşadığı alanlar ilgili bakanlığın görev sahasına girmiştir. Hatta Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa ülkelerinde yaşayan vatandaşlarımızın bulundukları bölgelerdeki Türk toplulukları da bu tür faaliyetlerin içine dahil edilebilir.

Şüphesiz çok geniş ve çeşitlilik arzeden bu sahada faaliyet gösterirken ülke dinamikleri, içinde yaşanan dünya ve diğer faktörleri göz ardı etmeyen bir yaklaşımın benimsenmesi gerekmektedir. (Özellikle burada Rusya faktörü göz önünde bulundurulmalıdır). Yine anılan dünyanın her birinin ayrı ayrı problemleri beklentileri ve dinamiklerinin olduğu gerçeği bilinmeli ve buna uygun tavır geliştirilmelidir.

İlgili başkanlığın bölgeye yönelik ekonomik, eğitim, sosyal ve kültürel açıdan hedeflerini şöyle özetleyebiliriz:

1. Bölgede piyasa ekonomisinin yerleşmesine imkân sağlayacak kurumsal ve yasal alt yapının kurulmasına yönelik faaliyetler,
2. Türk Cumhuriyetleri ile ticaretin geliştirilmesi ve Türk girişimcilerin bu ülkelere yönelik yatırımlarının artırılması için gerekli çalışmalar yapılarak, küçük ve orta ölçekli girişimcilerin bu ülkelerde iş kurması için gerekli bilgi ve alt yapı desteğini sağlamak,
3. Ulaştırma, haberleşme ve enerji alanlarındaki iş birliği projeleri ve bankacılık, müteahhitlik, tarım ve sanayi alanlarındaki iş birliği projelerine önem vermek,
4. Bölgesel ekonomik açılımlarımızın etkinleştirilmesi için dış ekonomik politikalar ile dış yardım uygulamaları arasındaki uyum ve etkinliği artırmak,
5. Ortak tarih, dil sosyal ve kültürel alanlarda iş birliğini sağlam temellere oturtulması ve kurumsal iş birliğinin yoğunlaştırılması,
6. Ortak kültürel mirasın tespiti ve korunmasına, tarih, dil ve kültür alanında ortak unsurların canlandırılmasına yönelik çeşitli proje ve faaliyetlerin artırılması yanında Türk dili ve kültürünün gelişmesi doğrultusunda

Türkoloji bölümlerine fizikî ve akademik anlamda destek verilmesi,

Anılan bu hedeflerin gerçekleşmesi için belirlenen öncelikler doğrultusunda ilgili Bakanlığın ve diğer Kamu kuruluşlarının faaliyetleri ile ilgili bölüme geçebiliriz.

Burada faaliyet formlarını değerlendirerek tablo hâline getiren sayın Dr. Melih Tan Kodaloğlu'na teşekkürlerimi sunuyorum.

Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin koordinasyonundan sorumlu Devlet Bakanlığının 2001 yılı Haziran ayında bütün Bakanlıkların, Avrasya ülkelerine yönelik faaliyetlerini belirtmeleri istenen formlar (yaklaşık 100 kamu kuruluşuna) gönderilmiş ve 2910 faaliyet formu elde edilmiştir.

İlgili Bakanlığa bağlı bir kuruluş olan Türk İş birliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı dışındaki kuruluşların doldurdıkları form sayısı 1750'dir. TİKA ise 1160 form doldurulmuştur. TİKA dışındaki kuruluşlar tarafından doldurulan formlarından 225'i TİKA ile ortak gerçekleştirilen faaliyetlere ilişkin olduğu için bilgi toplanan net faaliyet sayısı 2685'dir.

Özetle Türk Kamu Kuruluşları 1992-2001 Eylül döneminde Avrasya ülkelerine yönelik 2685 faaliyet gerçekleştirmiş denilebilir.

Ama bunun belirlenen sayının üzerinde olması gerekmektedir. Çünkü;

1. Bölgeye yönelik faaliyetleri bilinen bazı Kuruluşlar faaliyetlerini hiç bildirmemişlerdir.
2. Yoğun faaliyetleri olan bazı kuruluşlar sadece son yıllardaki faaliyetlerini belirtmişlerdir.
3. Bazı kuruluşlar faaliyetlerini eksik bildirmişlerdir.
4. Bazı kuruluşlar formları doldurmak yerine faaliyetlerini rapor etmişlerdir.

Ayrıca en önemlisi bu formlar, Genel Kurmay Başkanlığı, Üniversiteler, Valilikler ve Belediyelerin faaliyetlerini kapsamadığı için bu kuruluşların faaliyetleri değerlendirme dışında kalmıştır. Yine Türkiye'den kamu kesimi dışında özel şirketlerin vakıfların ve diğer girişimcilerin bölgede yürüttüğü faaliyetlerin bilinmesi gereklidir. Anılan eksikliklerin giderilerek faaliyetlerin iyi tahlil edilmesi gereklidir.

Yine faaliyet formlarının büyük bir bölümünde maliyetler belirtilmediği için anılan faaliyetlerin mali portresini değerlendirme imkanı yoktur. Ancak faaliyet sayıları üzerinden bir değerlendirme yapılması mümkün görülmektedir. Şüphesiz bu sağlıklı bir sonuç ortaya koymayacaktır. Çünkü birkaç yıl süren ve milyon dolarla ifade edilen harcamalar ile (Ahmet Yesevi Türbesinin Restorasyonu veya Kırgızistan kara yolu master plânı) bir haftalık bir eğitim programı ya da bir aylık bir müşavirlik hizmeti değerlendirmeye birer faaliyet

olarak geçmektedir.

Sonuçta anılan eksiklik ve sakıncalara rağmen bu faaliyet raporları bize Türkiye'nin Avrasya ülkelerine yönelik faaliyetleri hakkında sanırız bir fikir verecektir.

Yardım ve iş birliği dışında formlarda bir başka faaliyet görülmemektedir. Toplam 2685 faaliyetin 1180'sinin (%44) yardım, 1505'inin (%56) iş birliği faaliyeti olduğu belirlenmiştir. Başka bir deyişle, Türkiye 1992-2001 döneminde Avrasya ülkelerine yönelik 1180 yardım faaliyeti, 1505 iş birliği faaliyeti gerçekleştirmiştir.

Yardım faaliyetlerindeki yoğunluk Avrasya bölgesinde birçok ülkenin aynı dönemde yardıma ihtiyaç duymasından kaynaklanırken, iş birliği faaliyetlerindeki yoğunluk büyük ölçüde Türkiye'nin Avrasya ülkeleri ile paylaştığı ortak tarihî ve kültürel değerlerden kaynaklanmaktadır. Anılan dönemlerde diğer ülkelerin aynı bölgeye yönelik faaliyet yoğunluğu Türkiye ile mukayese edilemeyecek kadar düşüktür. Ama bir başka açıdan diğer ülkelerin giderek faaliyetlerini hem sayıca hem de hacim olarak artırdıklarını ve bölgeye yönelik projelerde Türkiye'den çok daha etkin bir konumda olduklarını söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, yoğun ve duygusal bir şekilde faaliyetlerine başlayan Türkiye'nin, bölgedeki faaliyetlerini zaman içinde duygusallık dışında aynı yoğunluk ile sürdüremediği görülmektedir.

I. Yardım Çeşitleri

Yapılan yardımlar eğer doğal afetler, savaş veya benzer durumlarda yapılan acil yardımlar ise bu çeşit yardımlara insanî yardımlar denilmektedir. Türkiye'de insanî yardımların yapılması Kızılay'ın uhdesindedir. Bu sebeple kamu kuruluşlarından gönderilen faaliyet formları içinde insanî yardım faaliyetleri yer almamıştır.

Yapılan yardımlar eğitim, kültür ve sosyal alanlarda ise bunlar genel olarak sosyal yardım, ekonomik, ticarî ve teknik konularda ise genel olarak teknik yardım şeklinde tanımlanmaktadır. Hazırlanan faaliyet formu açıklama kılavuzunda eğitim ve kültür alanlarındaki yardımlar da teknik yardım olarak mütalâa edilmiştir. Bu çelişki düzeltilmiş ve eğitim ve kültür alanlarındaki yardımlar sosyal yardım olarak değerlendirilmiştir.

Bilgisayar, matbaa, muhtelif cihazlar ve benzer ekipman yardımları, üniversitelere, gazetelere, derneklere, vakıflara, kamu ve özel sektör kuruluşlarına yapılan nakit para yardımları, açılan krediler ve verilen borçlar malî yardımlar

olarak değerlendirilmektedir. Gerçekte malî yardımlar da yardım konularına göre sosyal veya teknik yardımlar içinde telâkki edilebilir ancak çalışmamızda malî yardımlar ayrıca görülmek istendiği için malî yardımlar adı altında ayrı bir sınıflamaya gidilmiştir.

Faaliyet formlarında (TİKA dahil) yardım faaliyetleri yardım çeşitlerine göre sınıflandırıldığında, toplam 1180 yardım faaliyetinden 290'ının (% 25) sosyal yardım, 688'inin (% 58) teknik yardım ve 202'sinin (% 17) malî yardım olduğu görülmektedir. Yardım faaliyetlerinin yardım çeşitlerine göre dağılımı Tablo 1'de sunulmaktadır.

Malî yardım faaliyetlerinin ise % 57'si ekipman yardımı, % 38'i parasal yardım ve % 5'inin kredi yardım faaliyetlerinden oluştuğu görülmektedir. Borçlanma yardımı faaliyeti hiç yoktur. Raporun başında belirtildiği gibi faaliyet sayıları üzerinden yapılan değerlendirme rasyonel bir değerlendirme değildir. Türk Eximbank'ın kredi verme faaliyetleri, kendilerince forma geçirildiği gibi, her ülke için yapılan kredi verme çalışmaları bir tek faaliyet olarak değerlendirilmeye alınmıştır.

Tablo 1: Türk Kamu Kuruluşlarının Avrasya Ülkelerine Yönelik Yardım Faaliyetlerinin Yardım Çeşitlerine Göre Dağılımı

	FAALİYET SAYISI			TOPLAMDA ORANI
SOSYAL YARDIMLAR	290			% 25
TEKNİK YARDIMLAR	688			% 58
MALİ YARDIMLAR	202			% 17
EKİPMAN YARDIMLARI		115	% 57	
PARASAL YARDIMLAR		76	% 38	
KREDİ YARDIMLARI		11	% 5	
TOPLAM	1180			% 100

II. İş Birliği Alanları

Şimdi faaliyetlerin aşağıdaki başlıklar altında incelendiği tablolara geçebiliriz. Bunlar; iş birliği alanları, faaliyet şekilleri, faaliyet konuları, faaliyetlerin yıllara göre dağılımı ve ülkelerin katıldıkları faaliyet sayıları ile faaliyeti düzenleyen kuruluşlardan oluşmaktadır. Faaliyet raporlarından anlaşıldığına göre 1505 iş birliği faaliyetinin, 140'ı (% 9.3) ekonomik, 115'i (% 7.6) ticari, 225'i (% 15.0) teknik, 186'sı (% 12.4) kültürel ve 50'si (% 3.3) eğitim alanlarında gerçekleşmiştir. (Tablo 2)

Tablo 2: Türk Kamu Kuruluşlarının Avrasya Ülkelerine Yönelik İş Birliği Faaliyetlerinin İş Birliği Alanlarına Göre Dağılımı

	FAALİYET SAYISI	TOPLAMDA ORANI
EKONOMİK İŞBİRLİĞİ	140	% 9.3
TİCARİ İŞBİRLİĞİ	115	% 7.6
TEKNİK İŞBİRLİĞİ	225	% 15.0
SOSYAL İŞBİRLİĞİ	186	% 12.4
KÜLTÜREL İŞBİRLİĞİ	789	% 52.4
EĞİTİM İŞBİRLİĞİ	50	% 3.3
TOPLAM	1505	% 100

İş birliği faaliyetlerinin yarısından fazlasının kültürel alanda gerçekleştirildiği görülmektedir. Türk Dili, Türk Tarihi, Türk Kültürüne ilişkin faaliyetlerin çokluğu kültürel alanda gerçekleştirilen faaliyet sayısını artırmıştır. İş birliği alanlarının daha iyi anlaşılması bakımından her alanda en çok gerçekleştirilen faaliyetlerin açıklanmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

Ülkelerle yapılan karma ekonomik komisyonu toplantıları ekonomik iş birliği faaliyetlerine örnek gösterilebilir. Yardım sözkonusu olmaksızın tarafların eşit şartlarda katıldığı, sanayi, tarım ve diğer ekonomik konularda düzenlenen her türlü toplantı, konferans, kongre ve benzer faaliyetler de ekonomik iş birliği faaliyetlerine örnek faaliyetlerdir.

Türkiye'nin yurt dışında düzenlediği fuarlar, Türkiye'nin ticaretinin artırılmasına yönelik çalışmalar, iş adamları inceleme gezileri, serbest bölgeler kurulmasına yönelik çalışmalar ticarî iş birliği faaliyetlerine örnek faaliyetlerdir.

Eğitim sağlanması, müşavirlik verilmesi gibi yardım amaçları olmaksızın ülkelerin eşit şartlarda katıldıkları teknik konularda düzenlenen toplantı, konferans, kongre ve benzeri faaliyetler teknik iş birliği faaliyetlerine, sosyal konularda düzenlenenler ise sosyal iş birliği faaliyetlerine girmektedir.

Muhtelif ülkelerde Türkoloji bölümleri açılması, Türkçe kurslar düzenlenmesi, Türk Dili, Türk Tarihi ve Türk Kültürü ile ilgili olarak düzenlenen toplantı, konferans, kongre, şölen, konser, sergi açılması gibi faaliyetler, bu konularda sürdürülen araştırmalar, yapılan yayınlar, Türk anıtlarının, türbelerin, camilerin restorasyonu çalışmaları ve TRT'nin Avrasya ülkelerine yönelik yayınları kültürel iş birliği faaliyetlerine örneklerdir.

Türk Ortak Tarih ve Edebiyat Lise Ders Kitapları Yazımı Projesi, Türk Dünyası Rektörleri Daimî Konferansı gibi çalışmalar eğitim iş birliği faaliyetlerine örnektir.

Millî Eğitim Bakanlığının yurt dışında açtığı okullar da eğitim iş birliği faaliyetlerine girmektedir. Ancak doğrudan insan gücü yetiştirmeye yönelmiş olan “Büyük Öğrenci Projesi” yardım faaliyeti olarak değerlendirilmektedir.

III. Faaliyet Şekilleri

Faaliyet formlarındaki faaliyet şekilleri, gelen formlardaki faaliyet şekillerinin yoğunluğuna göre yeniden düzenlenmiştir. Buna göre toplam 2685 yardım ve iş birliği faaliyeti şu şekillerde gerçekleşmiştir (Tablo 3):

Türk Kamu kuruluşları, 1992-2001 döneminde Avrasya ülkelerine yönelik 496 eğitim programı (% 18.1) düzenlemiştir. Bunlar genellikle 1 haftalık eğitim programlarıdır. Ortalama olarak yılda 50 eğitim programı düzenlendiği dikkate alındığında on yıl içinde Türk kamu kuruluşlarının Avrasya ülkeleri için hemen hemen her hafta bir eğitim programı düzenlemiş oldukları görülmektedir. Bu şüphesiz büyük bir yoğunluktur.

Türk kamu kuruluşları aynı dönemde Avrasya ülkelerine 224 müşavirlik hizmeti (% 8.2) vermişlerdir. Müşavirlik hizmetleri ihtiyaca göre 1 yıl, 3 ay, 1 ay gibi farklı sürelerde verilmiştir. Müşavirlik hizmetlerinin yoğunluğu da oldukça yüksektir.

Türkiye’den bir veya birkaç kişiden oluşan bir grup veya heyetin Avrasya ülkelerinde temas ve incelemelerde bulunması anlamında giden ziyaretçilerin sayısı ise 174’tür (% 6.3).

Aynı şekilde Avrasya ülkelerinden bir veya birkaç kişilik bir grup veya heyetin Türkiye’de temas ve incelemelerde bulunması anlamında gelen ziyaretçilerin faaliyet sayısı da 135 (% 4.9) olarak gerçekleşmiştir.

Konferans, kongre, seminer, toplantı, fuar düzenlemeleri şeklinde gerçekleşen faaliyet sayısı 380’dir (% 13.9). Bu da ortalama bir hesapla 1992-2001 döneminde ayda 3’ten fazla konferans, kongre, seminer, toplantı veya fuar düzenleme faaliyetini göstermektedir.

Aynı dönemde 94 (% 3.4) şenlik, festival, konser, sergi ve turnuva düzenleme faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Nevruz kutlamaları, Manas şenlikleri, Hidrellez şenlikleri, Türk müziği konserleri, resim sergileri, spor karşılaşmaları bu tür faaliyetlere örneklerdir.

Türk kamu kuruluşları 1992-2001 döneminde Avrasya ülkelerine yönelik 73 (% 2.7) rapor, etüd, araştırma, fizibilite, master plânı, kalkınma plânı hazırlamışlardır. Bunlar 3 ay ile 3 yılı kapsayan sürelerde gerçekleşen çalışmalardır.

Türk kamu kuruluşları aynı dönemde Avrasya ülkelerine yönelik 837 (% 30.5)

yayın faaliyetinde bulunmuşlardır. Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Türk Dil Kurumu yayınları, Türk Tarih Kurumu yayınları, TRT yayınları bunların içindedir. TRT yayınlarında birçok yayından oluşan bir program tek faaliyet olarak değerlendirilmeye alınmıştır.

Geriye kalan restorasyon işleri, inşaat işleri, malzeme ve ekipman yardımları, parasal yardım faaliyetleri gerçekleşme şekli bakımından diğer faaliyetler içinde toplanmışlardır. Bunların sayısı 328'dir (% 12.0).

Gerçekleşme şekline göre yapılan ayırımda faaliyet sayıları toplamı 2685'i aşmaktadır. Bunun nedeni bazı faaliyetlerin birden daha çok şekilde gerçekleşmiş olmasıdır. Meselâ, bir master plânı hazırlanması faaliyetinde, eğitim programları da düzenlenmiş olması gibi.

Tablo 3: Türk Kamu Kuruluşlarının Avrasya Ülkelerine Yönelik Yardım ve İş Birliği Faaliyetlerinin Faaliyet Şekillerine Göre Dağılımı

	FAALİYET SAYISI	TOPLAMDA ORANI
EĞİTİM PROGRAMLARI	496	% 18.1
MÜŞAVİRLİK HİZMETLERİ	224	% 8.2
GİDEN ZİYARETÇİLER	174	% 6.3
GELEN ZİYARETÇİLER	135	% 4.9
KONFERANS, KONGRE, SEMİNER, TOPLANTI, FUAR	380	% 13.9
ŞENLİK, FESTİVAL, KONSER, SERGİ, TURNUVA	94	% 3.4
RAPOR, ETÜD, FİZİBİLİTE, MASTER PLANI, KALKINMA PLANI	73	% 2.7
YAYIN FAALİYETLERİ	837	% 30.5
DİĞER FAALİYETLER	328	% 12.0
TOPLAM	2741	% 100

IV. Faaliyet Konuları

Toplam 2685 yardım ve iş birliği faaliyeti 52 ayrı konuda gerçekleştirilmiştir. Bu konular ve gerçekleştirilen faaliyet sayıları Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablodan görüleceği gibi en çok faaliyet gerçekleştirilen on iki konu ve faaliyet sayıları şöyledir: Türk Kültürü: 304, Türk Tarihi: 252, Sağlık: 189, İstatistik: 157, Türk Dili: 148, Özel Sektör Geliştirme: 134, Ekonomi: 129, Din İşleri: 127,

Standartlar: 108, Gıda-Tarım-Hayvancılık: 94, Dış İlişkiler: 92, Bankacılık: 91.

Tablo 4: Türk Kamu Kuruluşlarının Avrasya Ülkelerine Yönelik Yardım ve İş Birliği Faaliyetlerinin Konulara Göre Dağılımı

KONULAR	FAALİYET SAYISI	KONULAR	FAALİYET SAYISI
Türk Kültürü	304	Bilişim	20
Türk Tarihi	252	El Sanatları	19
Sağlık	189	Madencilik	19
İstatistik	157	İskan	19
Türk Dili	148	Arşivleme	18
Özel Sektörü Geliştirme	134	Havayolu	17
Ekonomi	129	KOBİ	16
Din İşleri	127	Maliye	15
Standartlar	108	İnsan Hakları	14
Gıda-Tarım-Hayvancılık	94	Kamu Yönetimi	13
Dış İlişkiler	92	Haritacılık	13
Bankacılık	91	Karayolları	12
Ticaret	74	Meteoroloji	12
Basın-Yayın	69	Hukuk	12
Savunma	54	Petrol	11
Eğitim	50	Serbest Bölge	10
Sanat	40	Belediyeçilik	10
Sosyal Güvenlik	40	Kredi	9
Sanayi	38	Haberleşme	7
Bilim	37	Enerji	6
Spor	33	Sigorta	6
Çevre	27	Rekabet	6
Gümrük	26	Kütüphanecilik	4
Demiryolları	22	Genel Ulaşım	4
Ormancılık	21	Özelleştirme	4
		TOPLAM	2685

V. Faaliyetlerin Yıllara Dağılımı

Her faaliyetin gerçekleştiği yıllar birer birim olarak hesaba katılarak

*Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Faaliyetleri İle İlgili Bir
Değerlendirme*

değerlendirme yapılmıştır. Örneğin, bir yıl süren bir faaliyet bir, iki yıl süren bir faaliyet iki, üç yıl süren bir faaliyet üç olarak değerlendirmeye alınmıştır. Değerlendirme sonunda faaliyetlerin yıllara dağılımı Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Türk Kamu Kuruluşlarının Avrasya Ülkelerine Yönelik Yardım ve İş Birliği Faaliyetlerinin Yıllara Göre Dağılımı

YILLAR	FAALİYET SAYILARI	TOPLAMDA ORANI
1992	126	% 3.7
1993	172	% 5.0
1994	256	% 7.7
1995	404	% 11.7
1996	380	% 11.0
1997	348	% 10.1
1998	422	% 12.2
1999	389	% 11.3
2000	498	% 14.5
2001	439	% 12.8
TOPLAM	3443	% 100

VI. Ülkelerin Katıldıkları Faaliyet Sayıları

Türk kamu kuruluşlarının Avrasya ülkelerine yönelik faaliyetlerinde katılım yoğunlukları bakımından, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Moğolistan, Tacikistan, Gürcistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Moldova, Romanya, Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk, Bosna-Hersek ve KKTC ayrı ayrı değerlendirilmiş, faaliyetlere katılan başkaca ülkeler diğer ülkeler içinde toplanmıştır. Diğer ülkeler içinde Afganistan, Pakistan, İran, Irak, Suriye, Ermenistan, Yunanistan, Yugoslavya Federasyonu, Beyaz Rusya, Hırvatistan, bazı Afrika ülkeleri ve Batılı ülkeler bulunmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin katı rejiminden dolayı Uygur Türklerinin yaşadığı Sincan Bölgesi'ne yönelik faaliyet gerçekleştirilememiştir. Bu ayırıma göre ülkelerin katıldıkları faaliyet sayıları şöyledir (Tablo 6):

Azerbaycan 735, Kazakistan 550, Kırgızistan 544, Özbekistan 514, Türkmenistan 563, Moğolistan 210, Tacikistan 224, Gürcistan 304, Rusya Federasyonu 426, Ukrayna 251, Moldova 324, Romanya 209, Bulgaristan 250, Makedonya 223, Arnavutluk 258, Bosna-Hersek 209, KKTC 260 ve diğer ülkeler 1158.

Bu değerlendirmeye göre, Türk kamu kuruluşlarının 1992-2001 döneminde Avrasya ülkelerine yönelik düzenlemiş oldukları faaliyetlere en yoğun ilgiyi bağımsız Türk Cumhuriyetleri, sırasıyla Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan göstermişlerdir.

Tablo 6: Türk Kamu Kuruluşlarının Avrasya Ülkelerine Yönelik Yardım ve İş Birliği Faaliyetlerine Ülkelerin Katılımları

ÜLKELER	KATILDIKLARI FAALİYET SAYILARI	TOPLAMDA ORANI %
AZERBAYCAN	735	27
TÜRKMENİSTAN	563	21
KAZAKİSTAN	550	20
KIRGIZİSTAN	544	20
ÖZBEKİSTAN	514	19
RUSYA FEDERASYONU	426	16
MOLDOVA	324	12
GÜRCİSTAN	304	11
KKTC	260	10
ARNAVUTLUK	258	10
UKRAYNA	251	9
BULGARİSTAN	250	9
TACİKİSTAN	224	8
MAKEDONYA	223	8
MOĞOLİSTAN	210	8
ROMANYA	209	8
BOSNA-HERSEK	209	8
DİĞER ÜLKELER	1158	

VII. Faaliyetleri Düzenleyen Kuruluşlar

Tablo 7'de de görüleceği üzere en fazla faaliyet düzenleyen ilk on iki kamu kuruluşu ve faaliyet sayıları ise şöyledir: TİKA 935, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 508, DİE 157, Sağlık Bakanlığı 153, Diyanet İşleri Başkanlığı 126, TSE 108, TRT 85, Merkez Bankası 66, Ulaştırma Bakanlığı 53, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 41, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 39'dur.

*Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Faaliyetleri İle İlgili Bir
Değerlendirme*

Tablo 7: Avrasya Ülkelerine Yönelik Yardım ve İş Birliği Faaliyetlerini Düzenleyen Kamu Kuruluşları

KURULUŞ		FAALİYET SAYISI
Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi		935
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu		508
Atatürk Araştırma Merkezi	50	
Atatürk Kültür Merkezi	158	
Türk Dil Kurumu	97	
Türk Tarih Kurumu	203	
Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü		157
Sağlık Bakanlığı		153
Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı		126
Türk Standartları Enstitüsü		108
TRT Genel Müdürlüğü		85
Merkez Bankası		66
Ulaştırma Bakanlığı		53
DLH İnşaat Gn.Müd.	2	
Kara Ulaştırması Gn. Müd.	3	
TÜVASAŞ	5	
TCDD	3	
TÜLOMSAŞ	11	
TÜRK TELEKOM	1	
PTT Gn.Md.	6	
THY A.O.	22	
Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü		41
İçişleri Bakanlığı		40
Jandarma Gn.Md.	10	
Emniyet Gen.Md.	30	
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı		39
Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı		30
Tarım İşletmeleri Gn.Md.	9	
Teşkilatlanma ve Destekleme Gn.Md.	3	

TMO Gn.Md.	12	
Yayın Dairesi Başkanlığı	1	
TAGEM	3	
Koruma ve Kontrol Gn.Md.	2	
Başbakanlık Köy Hizmetleri Gn.Md.		25
Sanayi ve Ticaret Bakanlığı		25
Küçük Sanatlar ve San.Böl.ve Sit.Gn.Md.	11	
Teşkilatlanma Gn.Md.	1	
Sümer Hal. ve El San.San.ve Tic.A.Ş.	2	
KOSGEB	4	
Türk Patent Enstitüsü	3	
Milli Prodüktivite Merkezi	2	
Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.	2	
Başbakanlık Gençlik ve Spor Gn.Md.		23
Genel Müdürlük	1	
Geleneksel Spor Dalları Fed.	5	
Judo Güreş Aikido Vuşu Fed.	8	
Bisiklet Fed.	1	
Buz Sporları Fed.	1	
Bedminton Fed.	7	
Milli Savunma Bakanlığı		20
Harita Genel Komutanlığı	13	
Savunma Sanayi Müst.	7	
TÜBİTAK		18
Uluslararası İşbirliği Daire Bşk.	10	
Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Mrk.	1	
Ulusal Gözlemevi	1	
Bilim Adamı Yetiştirme Grubu	1	
Ulusal Meteoroloji Mrk.	1	
Marmara Araştırma Merkezi	1	
Gen.Müh.ve Biy.Arş.Enst.	3	
Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.		17
Orman Bakanlığı		17
Başbakanlık Gümrük Müsteşarlığı		16

*Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Faaliyetleri İle İlgili Bir
Değerlendirme*

MEB Yurt Dışı Eğitim Öğretim Gn.Md.		12
Eti Holding A.Ş.		12
Başbakanlık Devlet Meteoroloji İşl.Gn.Md.		12
Dışişleri Bak. Çok Taraflı Ekonomik İşler Gn.Md.		11
Türkiye İhracat Kredi Bankası A.Ş.		9
Turizm Bakanlığı		9
Yatırımlar Gn.Md.	2	
Turizm Eğitimi Gn.Md.	7	
Başbakanlık Sosyal ve Kültürel İşler Bşk.		9
Başbakanlık DPT Müsteşarlığı		7
PETKİM Petrokimya Holding A.Ş.		7
Adalet Bakanlığı		7
Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü		7
Türkiye Atom Enerjisi Kurumu		7
Maliye Bakanlığı		6
Başbakanlık Basın Yayın ve Enf.Gn.Md.		6
Başb.Sos.Hizm.ve Çocuk Esirgeme Kurumu		6
Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı		5
Türkiye Gemi Sanayii A.Ş.		5
TPAO		5
Ziraat Bankası		4
Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı		4
Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı		4
Türkiye Ziraat Donatım A.Ş.		4
Çevre Bakanlığı		3
SEKA A.Ş.		3
Emlak Bankası		2
Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sor.Gn.Md.		2
Başbakanlık MTA Gn.Md.		2
Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı		2
TÜPRAŞ		2
BOTAŞ		2
Türkiye Halk Bankası A.Ş.		1

Türkiye Bilimler Akademisi		1
Başbakanlık Tapu ve Kadastro Gn.Md.		1
Başbakanlık Sermaye Piyasası Kurulu		1
Yüksek Öğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu		1
Bayındırlık ve İskan Bakanlığı		1
TDÇİ A.Ş.		1
TOPLAM		2685

VIII. Türk İş birliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı

Burada sizler için sadece sayılardan oluşan ve sıkça kullandığımız faaliyetlerin neler olduğu konusunda ve bu tür faaliyetlerin neredeyse yarısına yakınına yakınını gerçekleştiren Türk İş birliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığının eğitim, kültür, sosyal işler ile ekonomik, teknik, ve ticarî faaliyetlerini kısaca sıralamakta fayda vardır:

Ülke Proje ve Faaliyetleri

AZERBAYCAN

Azerbaycan TRT-1 Yayınları Projesi

Ahıskalı Öğrencilerin Desteklenmesi

GÜRCİSTAN

Ahıskalılara Destek

Bankacılık Eğitimi

İmereti Bölgesinin Kalkınma Programı

Turizm Eğitimi Programı

KAZAKİSTAN

El Halıcılığının Geliştirilmesi Projesi

Geleneksel Kazak-Türk Sanatları Bölümünün Açılması

Kazakistan-Türkiye İş adamları Derneğine Destek

KIRGIZİSTAN

El Halıcılığının Geliştirilmesi Projesi

Uluslararası Atatürk Vakfına Destek

Karayolları Master Planının Hazırlanması Projesi

OŞ 300 Programına Destek

Tütün Kalitesinin İyileştirilmesine Yönelik Destek

Kırgızistan Turizm Raporu

Tapu ve Kadastro Faaliyetlerinde Teknik Yardım ve İş birliği Projesi

*Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Faaliyetleri İle İlgili Bir
Değerlendirme*

Küçük işletmeler Sitesi Projesi

TÜRKMENİSTAN

TİKA Türkiye Kitaplığı Projesi

Sultan Sencer Türbesinin Restorasyonu Projesi

Serbest Bölgeler Konusunda Uzman Desteğinin Sağlanması

Enerji Konusunda İş birliği

Işıkli Türkmenistan Haritası

Turizm Eğitimi Projesi

TACİKİSTAN

Ulaştırma Projesi

Karayolu Eğitimi

Malzeme Yardımı

Turizm Eğitimi Projesi

Tacikistan KEK Toplantısı

Tacikistan İçme Suyu Arıtma projesi

Plânlama Eğitimi

UKRAYNA-KIRIM

Kırım Türklerine Konut edindirme (1000 Konut) Projesi

Elele Televizyon Programının Desteklenmesi

Türkçe Kursları Düzenlenmesi

El Sanatlarını Geliştirme Projesi

Kuyumculuk Sanatının Geliştirilmesi

Gümrük Eğitimi

İş adamları ve KOBİ inceleme gezisi

Serbest bölgeler konusunda ülkemizde yapılan inceleme gezisi

Kırım Türk Hastanesine yardım

Pionerskoye ve Marina Ukrainko Kasabalarına içme suyu sağlanması projesi

MOLDOVA-GAGOĞUZ YERİ

Atatürk Kütüphanesine Destek

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi adlı kitabın basılması

KOBİ iş gezisi

İçme suyu projesi

Serbest bölge konusunda danışman görevlendirilmesi

Moldova İhracatı Geliştirme Kurumu Personelinin Eğitimi

Komrat Devlet hastanesine yardım

MOĞOLİSTAN

Moğolistan Türk Anıtları Projesi

Uluslar arası Göçebe Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü

BOSNA-HERSEK

Fojnica Manastırı İçinde Bulunan Fatih'in Ahidnamesinin Restorasyonuna Destek

Şarkiyat Enstitüsü ile İş birliği

Bankacılık Eğitim Programı

Bosna Hersek Gümrük İdaresinde Görevli Uzmanların Eğitimi

Bosna Hersek Federasyonunun Değerli Kağıtlar Bürosu Yetkililerinin İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nu Ziyareti

Özelleştirme Projesi

RUSYA FEDERASYONU (Başkortostan-Tataristan)

Başkortostan Özerk Cumhuriyeti'ne İnceleme Gezisi

Başkortostan Özerk Cumhuriyeti Sanayi Siteleri İnceleme Gezisi

BEYAZ RUSYA

İnceleme Gezisi

ARNAVUTLUK

Hayvancılığın Geliştirilmesi Konusunda Eğitim Programları

Gümrük Eğitim Programı

İnceleme Gezisi

Seracılık Alanında İş birliği

İş birliği Anlaşmasının Yenilenmesi

Gümrük Düzenleme Sistemleri ve Uygulamaları Konusunda Teknik Yardım

MAKEDONYA

İnceleme Gezisi

Makedonya'ya Malî Yardım

TUNUS

Tunus Teknik İşbirliği Anlaşması

Bölgesel Projeler

TÜRKOLJİ PROJELERİ

Kazakistan, Özbekistan, Kırım, Moldova, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Kosova, Litvanya, Sudan, Romanya, Tataristan, Finlandiya, Romanya, Estonya, Moğolistan, Kanada, Libya.

*Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Faaliyetleri İle İlgili Bir
Değerlendirme*

Türk Soylulara Türkiye Türkçesi Öğretimi Kitapları Yazım Projesi
Ortak Lise Tarih ve Edebiyat Ders Kitapları Yazımı Projesi
Hizmetiçi Eğitim Semineri Projesi
TİKA Atatürk/Doktora Üstü Araştırma Bursu Programı ve TİKA Atatürk Kamu Görevlileri Burs Programı
Gazetelere Yardım Projesi
Avrasya Türkçe Yayınlar Semineri
Türk Cumhuriyetleri Yerel Yönetimler İş birliği Projesi
Türk Araştırmacıların Araştırmalarını Teşvik Projesi
Tıp alanında Uzmanlık Eğitimi Projesi
İş Sağlığı ve Güvenliği Konferansı
Türk Cumhuriyetlerinde Hukuk sisteminin Geliştirilmesine Destek
İstatistik Faaliyetlerinin Güçlendirilmesi Programı
Avrasya Ülkelerinde Girişimciliği ve Küçük ve Orta Ölçekli Sanayii Geliştirme Programı
Turizm Sektöründe İstihdam Edilen/Edilecek Personelin İş Başında Eğitimi
Karadeniz Ekonomik İş birliği Ülkeleriyle Bosna-Hersek ve Makedonya Turizm Programı
Sigortacılık Eğitimi Projesi
Avrasya Ülkeleri Rekabet Teşkilatlarının Kurulması ve Geliştirilmesi Programı
Bankacılık ve Merkez Bankacılığı Alanında İş birliği Programı
İstikrar Paketi "İş Kurma Programı"
Tarım Alanında Uzman Eğitim Projesi
Avrasya Ülkelerinde Tarım Sistemlerinin Araştırma ve Geliştirme Programı
Azerbaycan, Kırgızistan, Tacikistan, Gürcistan
Avrasya Muhasebe Projesi
Türk Dünyasında Pamuk Tarımı, Lif Teknolojisi ve Tekstil Sempozyumu
Uluslar arası Turfanda Şurası
Uluslar arası Çevre Yönetimi Eğitimi Semineri
Avrasya ve Balkan Ülkelerinde Sera Teknolojileri ile Gıda Güvenliği ve Ürün İşleme ve Paketleme Programı

Yabancı Kuruluşlarla İş birliği Projeleri

Aile Sağlığında Görsel ve İşitsel İletişim Uluslararası Eğitim Programı (JICA)
Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu Türkiye Temsilciliği İş birliğinde Yürütülen Projeler

İslâm Kalkınma Bankası ve TİKA İş birliği
 TİKA ve CIDA İş birliği
 OECD-TİKA İstanbul Özel Sektörü Geliştirme Projesi
 OECD-TİKA Ankara Çok Taraflı Vergi Eğitimi Merkezi
 TİKA Dünya Bankası Enstitüsü İşbirliği

Yayın Faaliyetleri

Avrasya Etüdleri
 Avrasya Dosyası
 Kitap Basımı (Ülke raporları ve diğer kitaplar)

Görüldüğü gibi çok çeşitlilik arzeden bir alanda yürütülen faaliyetlerin verimliliğini etkileyen bölge ülkelerinin durumu göz ardı edilmemelidir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları ile Akaraba Topluluklarının yeniden yapılanması, dünya ülkeleri ile ilişkilerinin sağlanması ve ekonomik kalkınmalarının ağılanarak serbest Pazar ekonomisine geçişleri için gerekli gayretlere rağmen;

1. Eski Sovyet sisteminin alışkanlıklarının ve etkilerinin siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatta halen etkin olması,
2. Rusya'nın siyasî ve ekonomik baskısının hâlen devam etmesi ve Rusya'nın Putin sonrası tekrar eski etki sahalarına yönelik politikalara ağırlık vermesi,
3. İstikrarlı bir para ve banka sisteminin olmaması,
4. Yeni ekonomik yapılanma veya dış ticaret konusunda yetişmiş eleman azlığı,
5. Kanunların çoğunun hâlâ Sovyet döneminde geçerli olan kanunlar olması ve dönüşümün sağlanamaması,
6. Bağımsız Cumhuriyetlerde çok partili sisteme geçişin gerçekleştirilememesi, Demokrasinin yerleşmemiş olması,
7. Yönetici kadroların eski zihniyetin denetiminde oluşu Türklük ve Türk dünyası ile ilgili hassasiyetin olmayışı,
8. Keyfî ve yasal olmayan uygulamalar ile hukuk devleti ve kanun hâkimiyeti gibi kavramların olmayışı,
9. Üst yönetici ve siyasî kadroların ellerindeki gücü sınırlı sayıda insanın lehine kullanmaları, yakınlarına çıkar sağlamaları sonucu mafyalaşma ve uyuşturucu kaçakçılığının görülmesi,

Yine aynı şekilde yürütülen faaliyetlerin daha etkin olmasını engelleyen

Türkiye'den Kaynaklanan sorunlar ise şu şekilde özetlenebilir:

1. Bölgeye yönelik temel politika ve faaliyetlerin belirlenmesi, yürütülmesi ve takibi aşamalarında Kurumlar arasında iş birliği ve koordinasyonun olmayışı
2. Kurumlar arası iş birliği yerine rekabet ve birbirinden habersiz faaliyetler aynı türden aktivitelerde tekrarı ve hedeflere ulaşamamasını beraberinde getirmekte ve bu sonuç Türkiye'nin imajını olumsuz olarak etkilemektedir. Bu durum yani Türkiye'nin bazen verdiği sözü tutamaması, bazen hedefleri gerçekleştirememesi iyi niyetli olmayan bölge yöneticileri tarafından aleyhte propaganda olarak kullanılmaktadır.
3. Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları ile Kardeş Topluluklarla ikili ilişkilerde yerine getirilmeyecek ve getirilemeyen vaatlerde bulunulması güvenin sarsılmasına sebep olmuş ve aleyhte bir kamuoyu yaratılmıştır
4. Siyasî, ekonomik, ticarî, kültürel ve teknik iş birliğine yönelik araştırmalar yapılmamış, bunlar için bir bilgi birikim merkezi kurulmamıştır.
5. Türk Dünyasına yönelik faaliyetleri yürütmekle görevlendirilen Bakanlığın özel kalem müdürü dışında personelinin olmayışı, Bakanlıkta görev yapan müşavir, danışman ve diğer personelin geçici istihdamı ve çoğunlukla değişen Bakanla birlikte Kadroların değişmesi böyle geniş bir coğrafyadan sorumlu bakanlığın geçmişteki bilgidan yararlanamamasını beraberinde getirmiştir. Bakanlığın bir hafızası oluşturulamamıştır.
6. Bakanlığa bağlı kuruluşun kanununun yeni çıkması ve Türk İş birliği ve Kalkınma İdare Başkanlığının dünyadaki benzer teknik yardım kuruluşları ile her açıdan eşdeğer hale getirilmesi ve benzeri bir örgütlenme ile her alanda iş yapan bir kurum yerine belirlenen alanlarda devlet adına tam yetki ile belirlenen hedefleri gerçekleştiren bir kurum olmalıdır. Elbette Kurum yönetimi ve uzman kadro, içinde yaşanılan dünya, Türkiye'nin tarihî ve kültürel yapısı ve üzerinde yaşadığı coğrafya ile muhatap ülkeler hakkında yeterli bilgi ile donatılmalıdır.

Sonuçta Türkiye'nin bölgede bundan sonra yürüteceği faaliyetlerde;

1. Bölgeye yapılacak resmi ziyaretlerin iyi plânlanması ve yetkililerin

ziyaret nedeni ile ilgili donanıma sahip olması gerekmektedir. Ziyaret nedeni seyahat olmamalıdır

2. İmkânlar doğrultusunda vaatlerde bulunulan ve taahhüt edilen vaatlerin ve yardımların gerçekleştirilmesine titizlikle çalışılması gerekmektedir. Türkiye’de sıkça yaşanan iktidar değişiklikleri veya aynı iktidarda bakan ve yönetici değişiklikleri ile verilen sözler, uyulan protokoller veya başlatılan çalışmalar durdurulmamalıdır.
3. Bölgeye yönelik kişilere bağlı olmayan kişiler değiştiğinde de devam edebilecek kısa, orta ve uzun vadede meydana gelebilecek değişiklikleri dikkate alan partiler üstü millî menfaatlerimiz çerçevesinde kalıcı olacak politikalar benimsenmeli ve bunlara öncelikler verilmelidir.
4. Bölgede Türk dostu elit bir tabakanın oluşturulması için bir eylem planı hazırlanmalıdır (TİKA’nın akademik ve bürokratik çevreleri verdiği burs yanında Millî Eğitim Bakanlığı ile ortaklaşa yürütülen öğretmen ve öğrenci projeleri bu anlamda yeniden gözden geçirilmelidir).
5. Büyük elçiliklerimiz ile devletin diğer görevlileri her ülkeye göre ayrı ayrı ihtiyaçlara cevap verebilecek biçimde koordine edilmelidir.
6. Kısa sürede sonuçlanacak, maliyeti yüksek olmayan ama uzun vadede etkili olacak faaliyetler seçilmeli ve bu tür faaliyetlere ağırlık verilmelidir.
7. TRT-1 ve FM Radyo istasyonlarının (Çanak anten dağıtılarak) seyredilmesi ve dinlenmesi ile Türkiye Türkçesinin yaygın hâle gelmesi, Türkiye dil, tarih ve kültür kitaplarının basılması ve dağıtılması sağlanmalıdır.
8. Türkiye’den yetişmiş insan gücü ve girişimcilerin sistemli bir şekilde bölgeye gönderilmesi ve takibi gereklidir
9. Karşılıklı ticareti geliştirecek mekanizmaların kurulması sağlanmalıdır
10. Türkiye’nin batılı, model bir ülke olarak transfer edeceği bilgi kurumlarını bölgeye ulaştırması (Diyanet İşleri, polis ve askerî teşkilâtları, yerel yönetimler, idarî yapı, vs.)
11. Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları ile akraba topluluklardan gelen öğrencilerden bugüne kadar beklenilenin alınmadığı görülmektedir. (Bugüne kadar toplam 26178 burs tahsisi yapılmıştır. Bu bursun 18473’ü kullanılmıştır. 8734 öğrenci başarısız olmuş, 3478 öğrenci

mezun olarak ülkelerine dönmüştür. Halen 6261 öğrenci ülkemizde öğrenim görmektedir). Mezun edilen öğrencilerin kendi ülkeleri ve Türkiye için faydalı çalışmalarının olup olmadığı bilinmemektedir. Anılan öğrenciler ile ilgili grup biyografisi yapılarak ilgili kuruluşların bu doğrultuda hareket etmeleri gerekmektedir.

12. Türkiye'de Türk Devlet ve Toplulukları ile ilişkilerimizi geliştirmek için her bakanlık bünyesinde ayrı bir birim bulunmaktadır. Bu birimlerin faaliyetleri birbirinden habersiz hatta yukarıda değindiğimiz gibi kurum taassubu ile bazen gizli yürütülmektedir. Sonuçta bölgeye yönelik faaliyetlerin bu bölünmüşlükten ve koordinasyonsuzluktan kurtarılması için Avrasya İş Birliği Bakanlığı adı ile yeni icracı bir bakanlığın kurulması gerekmektedir.

Karabağ Problemi ve Türkiye

Cemalettin Taşkiran

Karabağ, kuzeyden güneye 120 km, doğudan batıya ise 35-60 km uzunlukta dağ ve ovalardan oluşan bir bölgedir. 1989 nüfus sayımında bölgenin nüfusu % 22'si Türk, % 77'si Ermeni olmak üzere 190.000 civarındaydı (Astourian 1995/4: 2). Bugün bölgede bir tek Türk yoktur.

Karabağ, maden yatakları, mineral suları, orman ürünleri ve tatlı su balıkçılığı ile ekonomik yönden önemli bir merkezdir. 210.000 hektar tarıma elverişli arazisi vardır ki bunun 23.000 hektarında sulu tarım yapılır. Toprak olarak Karabağ bütün Azerbaycan arazisinin % 5'ine sahiptir. Ermenilerce işgal edilmeden önce toplam Azerbaycan sanayisinin yaklaşık %3'ü, tarımın yaklaşık %3,5'u Karabağ'ın payına düşmekteydi. Karabağ, Kafkaslar bölgesinin hâkim bir noktasında; Azerbaycan'ı Ermenistan'ı ve İran'ı kontrol edebilecek bir konumdadır. Bugün bölgede devam eden hakimiyet müzadelerinin arkasında adı kadar Türk olan bu yerin jeopolitik konumunun da payı büyüktür.

Karabağ bölgesi çok eski zamanlardan beri Türklerin yerleştiği bir yer olmuştur. İskitler, Partlar, Arşaklar, Albanlar, Selçuklular, İlhanlılar, Timuroğulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar bölgeye yerleşmişler ve Karabağ'ı yurt ve vatan edinmişlerdir. Ancak bölgede yoğun olmamakla birlikte Ermeniler de varolmuştur. Ancak Ermeni nüfus hiçbir dönemde Karabağ'da Türk nüfusunun önüne geçmemiştir. 1828-1829 Edirne Antlaşmasından sonra, bölgede söz sahibi olmaya çalışan Ruslar Anadolu Ermenilerini; Türkmençay Anlaşmasından sonra da İran Ermenilerini Kafkaslara getirerek Karabağ'a yerleştirmişler ve bu tarihlerden sonra, önce nüfus dengesini sağlamışlar daha sonra da Türkleri azınlığa düşürme çabalarına hız vermişlerdir.¹ Karabağ'daki çatışmalara da böylece zemin hazırlanmıştır. 1829-1830 yıllarında Karabağ'da yaşayan ve sonradan Karabağ'a getirilen Ermeniler bir ayaklanma başlatmışlar ve Türk yerleşim yerlerine saldırmışlardır. Rusların bölgeye yerleşmesiyle başlayan çatışmalar 19. yüzyıldan günümüze kadar devam etmektedir.

Karabağ'daki ilk Türk-Ermeni çatışması 1905 Rus ihtilalinden sonra görülmüştür. 1905 yılında Karabağ'da Ermenilerin saldırılarıyla başlayan olaylar Gence ve Tiflis'e de sıçramış ve Ermeniler Karabağ ve Tiflis'deki Rus askeri

¹ Bu konuda daha geniş bilgi bkz. Taşkiran 1995.

garnizonundan destek görmüşlerdir.²

I. Dünya Savaşı sonrası bölgede oluşan istikrarsızlıktan yararlanmak isteyen Karabağ Ermenileri Karabağ'da öncekinden daha büyük çaplı bir isyan çıkartarak, Türk iş yeri ve evlerine saldırmışlardır. Türk ordusunun Bakü'yü alarak (15.09.1918) Karabağ'a doğru harekate başlaması ile Ermenilerin yapacağı muhtemel bir katliam durdurulabilmiştir.³ Mondros Mütarekesinden sonra bölgeye gelen İngilizler 1920 yılında Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı olduğunu kabul ve ilan etmişlerdir. Daha sonra ise Karabağ Ruslar tarafından Sovyetleştirilmiştir. Sovyetler Birliği de Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etmiştir (Walker 1991: 96, 109).

Rusların Karabağ bölgesine gelmeleri ve buralarda hakimiyet kurmalarından sonra, Karabağ Ermenilerinin ve Ermenistan'da yaşayan Ermenilerin tek hedefi, Karabağ'ı Ermenistan'a bağlamak oldu. Bu hedefi gerçekleştirmek için de her fırsatta meşru veya meşru olmayan yollara başvurdular. Ermeniler 1829'da Karabağ'da idarî işlerde görev alan Türklere karşı gösterilere başladılar. 1927 ve 1929 yıllarında da aynı amaçlı gösteriler oldu (Libaridian 1988: 37-38). 1936 yılında Transkafkasya Sovyet Federasyonu dağıldı ve 3 Sovyet Cumhuriyeti sınır değişikliği yapmadan birer cumhuriyet oldular. Ermeniler Karabağ'ın Azerbaycan'da değil Ermenistan'da kalması gerektiğini ileri sürerek yine gösterilere başladılar. Ancak Stalin buna izin vermedi (Walker 1991: 118). Ermeniler Karabağ'ı Ermenistan'a bağlama meselesini 1945 yılında Moskova'daki Komünist Partisi (KP) Merkez Komitesine getirdiler. Ancak bu da reddedildi. Ermeniler Krusçev başa geçince 1960 ve 1963 yıllarında Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi isteğini tekrarladılar (Libaridian 1988: 39). 1965 yılında ise sözde Ermeni Soykırımının 50'nci yılında Erivan'da hem Azerbaycan, hem Türkiye aleyhine büyük çapta nümayişler yapıldı. Artık Ermeniler hem Türkiye'den hem de Azerbaycan'dan toprak istiyorlardı. Ruslar ise "Antitürk" politikaları gereği Ermenilere müsamaha gösteriyor ve Türkler aleyhine anıt dikmelerine izin veriyordu (Walker 1991: 120). Bu olaylar üzerine Karabağ'daki Azeriler de Ermenilere karşı koymaya başladılar. Karabağ'da Ermeni-Türk çatışması tekrar görülmeye başladı. 1975 yılında Ermeniler tekrar Karabağ'ın Ermenistan'abağlanması için müracaat ettiler. Fakat KP Bölge Komitesi bunu reddetti. Ermeniler her fırsatı değerlendirmelerine rağmen isteklerine ulaşamadılar. Brejnev zamanında olumlu bir sonuç alamayan Ermeniler 1985 yılında Gorbaçov'un iktidara gelmesi ve onun ilan ettiği "Glasnost" ve

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sarayı, Sadaret Hususi Maruzatı, No: 492/96 Ek-7/A; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri.

³ Gnkur. ATASE Arşivi K.3822, D.17, F-13-37.K. 3820. D.12. F.12.

“Prestroika” prensipleri ile daha büyük bir heves ve gözü dönmüşlikle tekrar Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanması meselesini gündeme getirdiler. Böylece de son yıllarda hepimizin şahit olduğu kanlı olaylar başladı ve Ermeni-Türk çatışması bütün şiddetiyle devam ederek bugünkü durumuna geldi.

Son Ermeni-Azeri Çatışmasının Başlaması

1987 yılı Ağustos ayında Ermeniler Karabağ’da nüfus çoğunluğunun Ermeni olduğunu söyleyerek burasının Sovyet Ermenistan’a bağlanması için Moskova’ya başvurdular. Daha sonra da hem Ermenistan’a hem de Karabağ’da gösteriler başladı. 1988 Şubat ayında Karabağ Ermenileri, Ermenistan’a bağlanma kararı aldı. Karabağ’da Ermeniler Azeri Türklerine saldırdı. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin, Karabağ Ermenilerinin bu kararını reddetmesiyle Ermenilerle Azeriler arasında çatışma başladı. Çatışmalar Azerbaycan’a da sıçradı. Bakü ve Sumgait’te kanlı çatışmalar oldu. Sovyet Komünist Partisi’nin 19’uncu Kongresi’nde Gorbaçov Karabağ sınırlarının değiştirilemeyeceğini bildirmesi üzerine Temmuz’da Erivan’da ve Ermenistan’ın diğer şehirlerinde gösteriler yoğunlaştı. 12 Temmuz 1988’de Karabağ Ermenileri “Özerk Bölge” olarak kendisinin resmen Ermenistan’a bağlandığını bildirdi (Armaoğlu 1991: 207). Ermenistan ve Karabağ’daki Ermenilerin gösteri ve grevleri üzerine Azerbaycan Karabağ’da olağanüstü hâl ilân etti. Bunun üzerine hem Erivan’da hem Azerbaycan’da çatışmalar başladı.

1989 yılında SSCB Yüksek Sovyeti Karabağ’ın yönetimini Ermenilerden alarak özel bir komisyona verdi. Azeriler, özellikle Halk Cephesi liderleri özel komisyonunun Ermenilere müsamahalı davrandığını bildirerek Karabağ’da tekrar Azerbaycan egemenliğinin kurulmasını istediler ve Ermenistan’a giden bütün kara ve demir yolu bağlantılarını kestiler. Bu arada Azerbaycan 23 Eylül 1989’da egemenliğini ilân etti. Karabağ meselesiyle ilgili olarak Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti 28 Kasım 1989’da Karabağ’ın Azerbaycan’a iadesine karar verdi ve böylece “Özel Yönetim”sona erdi. Ancak Ermenistan Yüksek Sovyeti 28 Kasım kararını tanımadığını bildirerek 1 Aralık 1989’da Karabağ’ı Ermenistan’a ilhak ettiğini açıkladı.

1990 yılı ise kanlı çatışmaların artış gösterdiği bir yıl oldu. Ocak ayı başlarında Ermeniler bir Azeri otobüsüne saldırı düzenlediler. Azerbaycan-Ermenistan sınırında otomatik silâh, havan topları, el bombaları ile çatışmalar görüldü.

Ocak 1990 tarihinde Bakü’de kanlı olaylar yaşandı. Bunun üzerine taraflar milis teşkilâtı ve savunma örgütleri kurmaya başladılar. Çarpışmalar bu kuruluşlar arasında sürdü Kafkaslar’da bir iç savaş başlamıştı. Bunun üzerine Moskova Azerbaycan’a 24.000 asker gönderdi (Facts On File 1990: 26). Sovyet Askerleri Bakü’ye kanlı bir şekilde girdiler. Şubat ayında Azerbaycan-Ermenistan

arasında bir ateşkes görüşmesi yapıldı. Ancak, durumun lehine geliştiğini gören Ermenistan buna yanaşmadı. Mart ayı sonlarında Ermeni çetecileri, Ermenistan sınırındaki Kazak kasaba ve köylerine saldırıp Azerileri öldürdüler (Facts On File 1990: 12). Bu hadise ile olaylar iyice şiddetlendi. Eylül 1990'da Ermeniler Laçın, Agdam, Askeran Şehirlerine, Şuşa-Bakü karayoluna saldırıya geçtiler.

1991 yılında da Ermeniler özellikle Karabağ'daki Türk köylerine saldırdılar ve çok sayıda Azeriyi öldürdüler. Azerbaycan 30 Ağustos 1991'de "tam bağımsızlık" ilân etti. Eylül ayında Ermeniler tekrar Azerbaycan-Ermenistan sınırı Şaumyan bölgesindeki köylere saldırdılar ve birçok insanı öldürdüler. Bunun üzerine Eylül sonunda Rusya Federasyonu Başkanı Yeltsin ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in teşebbüsleriyle Azerbaycan ve Ermenistan meselesinin halli için Kafkasya'da Jeleznovodsk şehrinde bir anlaşma imzalandı. Kazakistan ve Rusya bu anlaşmayla garantör devletler oldular. Fakat 20 Kasım 1991'de Ermeniler, iki tarafın uzlaşması için çaba gösteren heyeti ve Azerbaycan hükümet üyelerini taşıyan helikopteri düşürdüler. Bu olay üzerine anlaşma ortadan kalktığı gibi olaylar da şiddetlendi.

1992 yılı Ocak ayı sonunda çatışmalar şiddetle devam ediyordu. Bir Azeri helikopteri Ermeni roketleriyle düşürüldü. Artık Karabağ'daki çarpışmalara Azerbaycan ve Ermenistan millî orduları katıldığı gibi Rus ordusunun 81'nci Tümeni'nin de Ermenilere askerî destek verdiği açıklandı (Hürriyet Gazetesi; 10.5.1992). Ermeniler saldırılarında Amerikan Cobra helikopterleri kullanmaya başlamışlardı. Şubat ayı sonunda Karabağ'daki çatışmalar Şuşa'nın civarına ve Azerbaycan-Ermenistan sınırına kadar yayıldı. Şubat sonunda ise Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan dış işleri bakanları biraraya gelerek "Sorunun Çözümünde Avrupa Güvenlik ve İş birliği konferansı (AGİK) ilkelerine bağlı kalacaklarını" açıkladılar. Şubat sonunda Ermeni birlikleri Karabağ'ın büyük bir kısmını işgal etmişlerdi. Bunun üzerine Türkiye'nin teşebbüsü ile AGİK 28 Şubat 1992'de toplandı ve "hemen ateşkesin ilanı, sınırların değişmeyeceğini ve Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu sorunların diyalogla çözülmesini" kabul etti (Milliyet Gazetesi; 29 Şubat 1992). Ancak Ermeniler saldırılarına devam ettiler. Azerbaycan'da da devam eden iç siyasî karışıklıklar 7 Haziran 1992'de yapılan referandumla Ebulfeyz Elçibey'in Cumhurbaşkanı seçilmesiyle son buldu (Gürün 1993). Mart ayında Şuşa'ya son model helikopterlerle saldıran, Hocalı'da yüzlerce Azeriyi katlederek ilerleyen (Gürün 1993). Ermenilere karşı Elçibey'le birlikte bir direnme görüldü. Hatta kaybedilen toprakların bir kısmı geri alındı. Ancak, bu uzun sürmedi. Nisan ayında Ermeniler tekrar Karabağ'da saldırılarını şiddetlendirdiler. Mayıs ayında ise Ermeniler Nahçıvan'a saldırdılar. Amaçları Nahçıvan ile Azerbaycan arasındaki toprak bağlantısını kesmekti. 9 Mayıs günü ise Ermeniler şiddetli bir şekilde Şuşa'ya saldırdılar ve orayı da ele geçirerek

bütün Karabağ'ın kontrolünü ellerine aldılar (Hürriyet Gazetesi, 11.5.1992: 12). 12 Haziran'da Azeriler Karabağ'ı Ermenistan'dan geri almak için ciddi bir saldırıya geçtiler. Bu saldırı Haziran ayı sonuna kadar sürdü. 15 Haziran'da 15 köy Ermeniler'den kurtarılmıştı. Ancak Azerilerin üstünlüğü uzun sürmedi. 1993 yılına gelindiğinde Karabağ'ın tamamının yanısıra bir kısım Azerbaycan toprakları da Ermenilerin eline geçmişti.

1993 yılında Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki problemleri çözmek amacıyla AGİK çerçevesinde 11 üyeli bir "Minsk Grubu" oluşturuldu. Bu grup Roma'da bir barış planı hazırladı. İstenenler şunlardı: "...sürekli bir ateşkes sağlanacak, Ermeni kuvvetleri Dağlık Karabağ'dan çekilecek, Azerbaycan'ın Karabağ'a uyguladığı ambargo kaldırılacak AGİK gözlemcileri bölgeye gelecek..." (Elekdag 1993). Ancak bu girişim de sonuç vermedi. Ermeniler ani bir saldırıyla bir defa daha Azerbaycan topraklarına girerek Kelbecer şehrini ele geçirdiler. Böylece daha önce Ermenistan-Karabağ arasındaki açtıkları Laçın koridorundan sonra ikinci bir koridor daha açmış oldular. Haziran ayında ise Ermeniler Azerbaycan'ın güneyindeki İran sınırında bulunan Akdam ve Akdere şehirlerine saldırdı. Bu başarısızlıklar üzerine Azerbaycan'da Elçibey'e karşı Rusya'nın da teşvik ettiği söylenen bir iç isyan başladı ve Elçibey Bakü'den çıkarak Nahçıvan'a çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Haydar Aliyev cumhurbaşkanı oldu. Ağustos ayı sonunda Aliyev'in başa geçmesiyle Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde de yeni bir dönem başladı. Zira yeni yönetim askerî bakımdan kötü sonuçlanan hareketleri devam ettirmek istemedi (CRS Issue Brief-Armenia-Azerbaijan Conflict 25 Jan.94: 4). Ermeni yetkililerle yapılan zirve görüşmelerinde AGİK bir seri "acil tedbir" önerdi. Bu tedbirler Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nce de desteklendi. 1993 yılı sonuna doğru çatışmalar hâlâ devam ediyordu ve Ermeniler, Azerbaycan topraklarının %25 'ini ve Azerbaycan-İran sınır bölgesini kontrol altına almış durumdaydılar. AGİK "Minsk Grubunun çabalarıyla Roma'da 30 Kasım-1 Aralık tarihinde yapılan toplantı da bir sonuç vermedi. Aralık sonunda Azerilerin Fizuli kasabasını ele geçirme gayretleri de sonuçsuz kaldı. Fizuli, Kubatlı, Zengelan ve Goradiz Temmuz-Ekim arasında Ermenilerin eline geçmişti.

1994 Şubat'ında Azeri kuvvetleri işgal edilmiş olan Akdere'nin güneyini kuşattılar ve Kelbecer, Laçın, Agdam, Tauz, Kazak ve Gedebe çevresindeki 40 köyü geri aldılar (Türkiye Gazetesi, 9.2.1994). Ancak, topraklarının %30'a yakını Ermenilerce işgal edilen Azeri kuvvetleri 4 cephede savaşmak durumunda kalıyorlardı. Şubat sonunda Rusya Savunma Bakanı Graçev'in barış planı gündeme geldi. Mayıs'ta taraflar arasında ateşkes ilân edildi. Bu ateşkes zaman zaman ihlâl edildiyse de 27 Temmuz anlaşması ile resmileştirildi. (CRS Issue Brief-Armenia-Azerbaijan Conflict 12.4.1005: 1). Buna göre ateşkesi 3 bölgede 35

karma komisyon izleyecekti. Bu komisyonlar Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ halkından oluşacaktı. Laçın koridoru açılacaktı. Taraflar, 5-10 km. Geriye çekileceklerdi. Mart ayı sonunda Kazimirov ve Minsk Grubu Graçev'in planına işlerlik kazandırmadan yana olduğunu açıkladılar (CRS Issue Brief-Armenia-Azerbaijan Conflict 12.4.1995: 1). 12 Mayıs 1994'deki ateşkes sonrası bölgeye Bağımsız Devletler Topluluğu ve AGİK gözlemciler göndermişti. Daha sonra diplomatik çabalar yoğunlaştı. Taraflar anlaşma sağlanıncaya kadar ateşkese uymayı kabul ettiler. Diplomatik çabalar sonunda bölgeye uluslar arası bir askerî güç gönderilmesi gündeme geldi. AGİK Rusya'yı "devre dışı" bırakmak istiyordu. Rusya ise bölgeye Rus askerî göndermeyi istiyordu. AGİK'le Rusya arasında gerginlik giderek büyüdü (CRS Issue Brief-Armenia-Azerbaijan Conflict 12.4.1995: 7). AGİK bölgeye 2000 kişilik bir uluslar arası kuvvet göndereceğini ve tek bir ülkenin en çok bunun %30'unu sağlayabileceğini bildirdi (CRS Issue Brief-Armenia-Azerbaijan Conflict 12.4.1995: 8).

Bu arada Azerbaycan'ın Türkiye'nin de Karabağ'da yer alacak askerî güce dahil olmasını istemesi üzerine Ermenistan Dış işleri Bakanı Papazyan Uluslararası barış gücüne Türk askerini kesinlikle kabul etmeyeceklerini bildirdi (Sabah Gazetesi, 20.10.1994).

1995 yılına gelindiğinde taraflar arasında ateşkese genellikle uyulduğu gözlemlendi Ancak, Ermenistan ve Azerbaycan arasında zaman zaman ateşkes ihlalleri de oldu. Minsk Grubu'nun 20-24 Mart arasında Stockholm'de gerçekleştireceği toplantı, "yapıcı görüşmeler için şartların yerine getirilmediği" gerekçesiyle ertelendi. Bunun üzerine Kazimirov taraflarla direkt görüşmelere başladı. Nisan'da ise, tarafların yeni yeni engeller ortaya çıkarmaları yüzünden, özellikle Karabağ'ın statüsü ile ilgili görüşmelerde olumlu bir sonuca ulaşma imkânının azaldığı bildirildi. Daha sonra ise Ermenistan ve Azerbaycan savaşı sona erdirmek, Karabağ'ın statüsünü ve sınırlarını belirlemek için görüşmelere devam etme kararı aldılar. Karabağ'daki Ermeni ve Azeri toplumu liderleri meselenin çözümü için düzenli olarak görüşmeleri sürdürecektlerdi. Fakat bir yandan ateşkes devam ederken bir yandan da Rusya Ermenistan'a silâh vermektedir. Mart ayı ortalarında Rusya Ermenistan'a 20 adet T-72 tankı, 12 adet BMP ve 6 adet M 1-24 helikopterleri vermişti. Ayrıca aynı ay içinde Rusya ile Ermenistan'daki Rus üslerinin statüsünü belirleyen bir anlaşma için Moskova'da görüşmelere başlamışlardı. Fakat taraflar arasındaki görüş ayrılıkları yüzünden olumlu bir sonuç yine alınamadı. Ermeniler Kelbecer bölgesinde ateşkesi yine ihlâl ederek Azerilere ateş açtılar.

Ermeniler Ağustos 1995 sonlarında Krasnoselski ve Nahçıvan bölgesindeki üstlerinden Azerbaycan'ın Kazak, Gedel bey, Sederek ve Fizuli'ye bağlı yerleşim yerlerini top ateşine tuttular. Sonra da sınır köylerinde ağır silâhlarla ateş açtılar.

Ekim 1995’de hem Ermeniler hem Azeriler karşılıklı olarak birliklerin çekilmesi, ağır silahların yasaklanması ve uçuşa yasak bir bölgenin oluşturulması konusunda anlaştılar. Ancak Laçın’ın statüsü üzerinde anlaşma sağlayamadılar. Yine Ekim ayında Azeri yetkili Guluzade; Azrbaycan’ın Laçın koridoru üzerinde sınırlı bir kontrol kurmasını kabul ettiğini bildirdi. Kasım ayında ise Rusya, Laçın ve ona yakın bölgelerin “transit bölge” olmasını önerdi. Ama buna hem Ermenistan hem de Karabağ Ermenileri karşı çıktılar ve Ermeniler Laçın koridorunun son statü belirlenene kadar Ermeni kontrolü altında kalması gerektiği konusunda ısrar ettiler (CRS Issue Brief for Congress-Armenia-Azerbaijan Conflict, 1996: 6).

Aralık sonlarında ise Azeri yetkili Guluzade ile Ermeni yetkili Libaridyan direk görüşmelerde bulundular. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev Karabağ’a “özel bir otonom siyasi statü” hazırladıklarını bildirdi.

1996 yılı Ocak ayı boyunca Minsk konferansı görüşmeleri devam etti. Mart ayı görüşmelerinde Karabağ Ermenileri, Karabağ’ın dışındaki Azerbaycan topraklarının askerden arındırılmasını istedi. Azerbaycan ise Karabağ’ın arındırılmasında ısrar etti (CRS Issue Brief, 1996: 7). Mayıs ayının 8-10’unda ise Rusya’nın girişimleriyle esir değişimi gerçekleştirildi. 1-8 Temmuz’da yapılan taraflar arası görüşmelerde de bir sonuç alınmadı. Azerbaycan ülke millî çıkarlarına aykırı bir çözümü kabul etmiyordu. Karabağ Ermenilerinin başkanı olan Koçaryan ise AGİK temsilcisine Karabağ’ın Azerbaycan’a bağlanmasının, Laçın koridorunun bırakılmasının kabul edilemez olduğunu bildiriyordu (CRS Issue Brief, 1996: 2.7). Ermeni yetkili Libaridyan Vaşington’da, Karabağ ve Laçın dışında, Ermenilerin Azerbaycan topraklarından çekilebileceklerini ancak bunu Azerbaycan’ın çözüm olarak kabul etmediğini bildirdi. 13 Eylül 1996’da Ermenistan Lideri Terpetrosiyan: Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ’ın normal ekonomik faaliyetlerini devam ettirebilecekleri geçici bir çözüm önerdi. 3 Ekim 1996’da ise Aliyev Minsk Grubunda yaptığı konuşmada Azerbaycan’ın Karabağ’ın bağımsızlığını asla tanımayacağını ve bölgeye işgal edilen Azerbaycan toprakları boşaltılmadan üst seviyede bir özerklik veremeyeceğini belirtti. 30 Ekim’de sona eren görüşmelerden de bir sonuç çıkmadı. Karabağ’da 24 Kasım’da başkanlık seçimleri yapıldı. Bu da ilişkileri gerginleştiren yeni bir durum ortaya çıkardı. Tartışmalar üzerine Karabağ başkanı Koçaryan yavaş yavaş ilhaka doğru giden Ermenilerin kararlarını şöyle açıklıyordu:

“Karabağ Azerbaycan’a bağlı olmayacak; özel bir bölge olmayacak, kendi ordusuna sahip olacak. Karabağ özerk bir politika istediğinde de değildir. Zira fiili olarak bağımsızdır. Olumlu görüşmeler ancak Azerbaycan’ın bunları kabul etmesi ile gerçekleşebilir.” (CRS Issue Brief for Congress-1996: 7).

Petrosyan’ın başkanlığı döneminde Minsk Grubu ile bazı olumlu ve yapıcı

görüşmelere başlandı. Ancak 30 Mart 1998 Dağlık Karabağ'ın eski başkanı Robert Koçeryan'ın Ermenistan'daki seçimlerde Ermenistan'a başkan seçilmesiyle bu görüşmeler son buldu ve Ermenistan, Karabağ'da Ermeni liderleriyle, Azerbaycan'ın doğrudan görüşmelerini istemeye başladı. Azerbaycan ise, resmen tanımadığı Karabağ Ermeni Yönetimi ile görüşmeyi reddediyordu. Azerilere göre soruna Minsk Grubu çerçevesinde çözüm bulunmalı ve Karabağ Azerbaycan'ın bir parçası olarak kalmalıydı. Petrosyan daha esnekti. Ancak Ermeni muhaliflerince de şiddetle eleştiriliyordu. Sonunda istifa etti ve Koçeryan başkanlığa geldi. Koçeryan, Ermeni birliklerinin Azerbaycan topraklarını işgalinde ısrarlı davrandı. Azerbaycan'ın ise Azeri topraklarından Ermeni Birliklerinin çekilmesi ve Karabağ ve işgal altındaki bölgeden gelen Azerilerin yerlerine dönmelerinde ısrar ediyordu.

Bu arada BM Güvenlik konseyi Karabağ problemi hakkında birçok karar aldı. Bu kararlar Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünden, sınırların ihlâlüne karşı olduğundan ve işgal altındaki toprakların boşaltılmasından bahseden kararlardır.

ABD Clinton yönetiminin ve de ABD Ermeni lobisinin çabalarıyla 1999 yılından itibaren Azerbaycan ve Ermenistan arasında ikili seviyede görüşmeler yürütülmeye çalışıldı. Bu görüşmelerdeki asıl konu Karabağ'ın siyasî statüsüydü. Clinton yönetimi sonrası ABD Başkanı olan G. Bush da Karabağ probleminin çözümü ile ilgilenmektedir. 3-6 Nisan 2001 tarihinde ABD'de Florida'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçeryan ve ABD başkanı Bush bir araya geldiler ve görüşmeleri AGİT Minsk Grubu ile iş birliği hâlinde devam ettirme kararı aldılar. Bu karar sonrasında Bakü'de ve Karabağ'da bazı görüşmeler gerçekleştirildiyse de bunlardan bir sonuç alınmadı.

Yukarıda açıklanan olaylar açıkça göstermektedir ki öz bir Türk yerleşim yeri olan Karabağ Ermenistan tarafından ilhak edilmek üzeredir. Bugün içinde bir tek Türkün dahi bulunmadığı bu Türk toprakları, dış yardıma dayanan askerî güç ve siyasî oldu bittilerle Türklerden koparılmak istenmektedir.

Karabağ'da Ermeniler ve Azeriler birlikte ve birbirinin hakkına saygı göstererek yaşamak zorundadırlar. Birinin diğerini yok sayması veya yok etmesi mümkün değildir. Ermenistan Karabağ'ı ilhak etmek gibi gerçekçi olmayan tutumundan mutlaka vazgeçmelidir. Şu andaki askerî başarılarını ilerisi için de garanti görmemeli, tarihî gerçekleri inkâr etmemelidir. Azerbaycan ise problemi mutlaka çözmeli ve problemin çözümüyle birlikte daha şuurlu davranarak ve Karabağ'daki ekonomik, kültürel, idarî, askerî ve demografik dengeleri gözetken çalışmalar yapmalıdır.

Türkiye'nin Tutumu

Osmanlı Devleti döneminden beri Türk dış politikası genellikle dengeyi ve statükoyu koruma üzerine kurulmuştur. Dış politikadaki asıl çabalar bu korumayı sürdürmek üzerine yoğunlaştırılır. Böyle olunca da, dünya şartlarında, bölge şartlarında, hatta ülkenin iç yapısında ortaya çıkan yeni bir durum olunca hemen şaşkınlık ve kararsızlık yaşanır. Bu şaşkınlık ve telâşla da var olan mevcut durumu, yani Statüko'yu devam ettirmek başvuru tek yoldur. Böyle bir yaklaşım, yani, dengeleri gözetme, Statüko'yu koruma yaklaşımı benimsenince de yeni oluşumlara, genellikle hazırlıksız yakalanırız.

Sovyetler Birliği'nin parçalanmasıyla ortaya çıkan yeni döneme de Türkiye hazırlıksız yakalanmıştır. Devlet olarak, ülke olarak hazırlıksız yakalanmıştır. Dış işlerimizle, Üniversitelerimizle, iş dünyamızla, kültür kurumlarımızla,...

Türkiye, dengeyi gözetme ve statükoyu koruma prensibi gereği, Karabağ'da 1988'den sonra meydana gelen Karabağ olaylarını önceleri görmemeye çalıştı, hiçbir tepki göstermedi, sessiz kaldı. O kadar ki, 1990'da, Türk Cumhurbaşkanı Özal, Rusya'ya yaptığı ziyarette, "... mezhep farklılıkları yüzünden Azeri Türklerinin Türkiye'den çok İran'a yakın olduklarını belirtti. Dönemin Başbakanı, Akbulut, olayların şiddetlenmesi üzerine) yaptığı açıklamada, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin işlerine karışamayacağını, ancak insanî açıdan Karabağ'daki katliamları onaylamadığını bildirdi (18 Ocak 1990). Dış işleri Bakanlığına göre ise Karabağ'daki, Kafkaslar'daki anlaşmazlık" Sovyetlerin iç problemi" idi (16 Ocak 1990).

Bu arada Türkiye'nin tavrını tam kestiremeyen Rusya "komşu ve dost ülkelerden birinin Sovyetlerin iç işlerine karışmasının kabul edilemeyeceğini, bildirdi (27 Aralık 1989) ve olaylarda "Soğukkanlılığını" koruduğu için Sovyetler Türkiye'ye teşekkür etti (19 Ocak 1990).

Karabağ'da olaylar şiddetlenince, mücadele Nahçıvan'a da sıçradı. Ermeniler, Nahçıvan'la Türkiye arasındaki ulaşımın sağlandığı Sadarak kasabasını kuşattılar. (20 Şubat 1990). Nahçıvan'daki Azeri Türkleri Türkiye sınırında gösteri yaptı ve Türkiye'den askerî müdahale ve yardım istedi. Daha da ileri gidildi. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Sovyetlerden bağımsızlığını ilân etti ve Türkiye ile birleşme kararı verdi (21 Ocak 1990). Türkiye Dış işleri Bakanlığı Yetkileri Kars Anlaşmasının Türkiye'ye bir askerî müdahale hakkı vermediğini açıkladılar. Bir Türk Dış işleri yetkilisi CNN televizyonuna Nahçıvan'ın Türkiye ile değil, İran'la birleşmek istediğini açıkladı (22 Ocak 1990).

Türkiye'nin bu kararsız politikası Sovyetler Birliği'nin 18 Aralık 1991'de resmen dağılmasına kadar sürdü. Daha sonra Türkiye Sovyetlerden ayrılan devletlerin bağımsızlığını tanıdı ve 1992'den sonra Türkiye'nin bölgeyle ilgili politikası biraz

daha aktif olmaya başladı. Ana politika bölgede barış oluşturacak genel bir yaklaşımdı. Ama Türkiye yavaş yavaş Ermenilerin, işgal ettikleri Azerbaycan topraklarından ve Karabağ'dan çekilmesini istemeye başladı. Olayların şiddetlenmesi üzerine Türkiye BM, ABD ve Rusya'nın desteği ile bir ateşkes sağlamaya çalıştı. Türkiye'nin geleneksel denge politikası ve statükoyu koruma çabaları sürdü. Bu arada Ermenistan'a, askerî işgali sona erdirmesi şartıyla ekonomik ilişki ve insanî yardım teklifi ile Nahçıvan ve Azerbaycan arasında Zengezur bölgesinden bir koridoru açılmasını önerdi. Öneri reddedildi. Bu arada Türkiye'de halkda ve bazı siyasî partilerde, Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri yardım yapması istenmeye başlandı. Ancak dönemin başbakanı (Demirel) buna "...böyle bir yardım çatışmayı Müslüman-Hristiyan çatışmasına çevirir ve bu Türkiye'yi bölgenin dışına ve 20 yıl daha geriye götürür... Barış yolu ile çözüm bulmak Türkiye'nin politikasıdır ve büyük millet olmanın temelidir." (19 Mayıs 1992) dedi. Bunun üzerine de Ermenistan'a 100.000 ton buğday gönderme ve 100 Mwh'lık elektrik satışı gündeme geldi (19 Kasım 1992).

Oysa bütün bu politikalar pasif politikalar. Sonuç getirmedi. Sonuç getirmediği gibi Azerbaycan'da ve Karabağ'da hem toprak kayıplarına hem de Azeri Türklerinin katledilmesine engel de olamadı.

Ancak Türkiye'nin bu pasif ve Statüko'yu koruma politikasının yanısıra, bölge ile yürüttüğü uzun vadeli olumlu politikalar da oldu. Bölge ülkeleriyle sıkı siyasî ilişkilere girdi. Ekonomik anlaşmalar imzalandı. Karşılıklı ziyaretler en üst düzeylerde yapıldı. Kültürel ilişkiler, yüzyıllar sonra, tekrar kurulmaya ve geliştirilmeye başlandı. Eğitim-Öğretim alanında karşılıklı yaklaşımlar yaşandı. TRT yayınları, Lâtin alfabesine geçme çalışmaları, bölge öğrencilerine burs verme, Türkiye'de öğrenim görmelerini sağlama, askeri öğrencilerini ve subaylarını Türkiye'de eğitime, oralarda harp okulu gibi askerî okullar açma ve uzman subaylar gönderme uzun vadede sonuç alınacak çok önemli adımlardır. Aksaklıklarına, eksikliklerine rağmen çok ümit veren konulardır.

Ama bütün bu olumlu gelişmeler, yanlış politikalarımızı da görmezden gelmemizi sağlamaz. Sağlamamalı.

Hepimiz biliyoruz ki, tarih tekerrür etmez. Tekerrür etmez ama, tarihte benzer şartlarda benzer olaylar her zaman yaşanabilir. Önemli olan, bu anları, bu fırsatları iyi değerlendirmektir. Zira fırsatlar ve elde bulunan imkânlar genellikle birbirleriyle çakışmaz. Fırsatınız olur, imkânınız olmaz, imkânınız olur, fırsat çıkmaz. Zaman zaman da, ender de olsa, bu imkânlarla fırsatlar çakışır. İşte o çakışma anını çok iyi değerlendirmek gerekir.

1918'de bölgede böyle bir fırsat ortaya çıkmıştır. Tarih bize gösteriyor ki, 1918'de Kafkas İslâm ordusunun bölgeye gitmesi hem Azeri Türklerinin

katledilmesini önlemiş, hem de Azerbaycan'ı kurtarmıştır. Maalesef, Mondros Ateşkes anlaşması bu fırsatı yok etmiştir. Benzer şartlar 1990'lı yıllarda da ortaya çıktı. Ama bunu değerlendirdiğimiz pek söylenemez.

Son olarak şunu da söylemeliyiz. Rusya, Karabağ'da devam eden Ermeni-Azeri çatışmasında izlediği politika ile Türkiye'nin önündedir. O kadar ki, 1990'lı yıllarda kaybettiği bölgedeki hakim rolünü tekrar kazanmıştır ve gittikçe de kuvvetlendirmeye devam etmektedir. 2002 başında Rusya ve Azerbaycan arasında imzalanan Askerî ve ekonomik iş birliğini kapsayan anlaşmalar bunun son örneğidir. Bu anlaşmalar ile Rusya, Azerbaycan'daki Gabele askeri üssünü 10 yıllığına kiralamıştır. Bu üstün Kafkasya, Orta Asya ve Türkiye'deki olayları kuvvetli radarlar ile izlemek imkânı elde etmiştir.

Türkiye, bölge politikasını tekrar gözden geçirmelidir. Ekonomik yetersizliklerini gidermeden, aktif ve akıllı bir bölge stratejisi oluşturmadan, bölge ile ilgili çok iyi ve çok geniş bir istihbarat geliştirmeden, "yerinde ve gerektiğinde" konuşma prensibe uymadan Türkiye'nin Karabağa ve bölgeye yönelik politikaları başarılı olacak gibi gözüküyor.

Kaynaklar

- ARMAOĞLU, Fahir, (1991). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1980-90*, Ankara.
- ASTOURIAN, Stephan II., (1995). "The Nagorna Karabagk Conflict", *Mediterranean Quarterly*. 1995: 4.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sarayı, Sadaret Hususi Maruzatı, No: 492/96 Ek-7/A
- CRS Issue Brief-Armenia-Azerbaijan Conflict 25 Jan.94.
- CRS Issue Brief-Armenia-Azerbaijan Conflict 12.4.1995.
- CRS Issue Brief for Congress-Armenia-Azerbaijan Conflict, 1996.
- ELEKDAĞ, Şükrü, (1993). "Çetin-Kozirev İşbirliği Yürür mü?", *Milliyet Gazetesi*; 14.3.1993.
- Facts On File*, 1990.
- Gnkur. ATASE Arşivi K.3822, D.17, F-13-37.K. 3820. D.12. F.12.
- GÜRÜN, Kamuran, (1993). "Dışişleri ve Yorumcular", *Hürriyet*, 10.9.1993.
- Hürriyet Gazetesi*; 10.5.1992.
- Hürriyet Gazetesi*, 11.5.1992.
- LIBARIDIAN, Gerard, (1988). *Le Dossier Karabagh*, Paris.
- Milliyet Gazetesi*; 29 Şubat 1992.
- Milliyet Gazetesi* 12.8.1996.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri.
- Sabah Gazetesi*, 20.10.1994.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, (1995). *Günümüzde Karabağ Meselesi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türkiye Gazetesi*, 9.2.1994.
- WALKER, John Cristopher, (1991). *Armenia And Karabagh*, Londra.
- YAZDANI, Ahmet Omid, (1993). *Geteiltes Aserbaidshan*, Berlin.

Çin ve Türkiye İlişkilerinde Doğu Türkistan

Nuraniye Ekrem

I. Türkiye-Çin Siyasî İlişkileri

Türkiye-Çin arasındaki diplomatik ilişkiler otuz yıldır devam etmesine rağmen, karşılıklı ziyaretlerin seksenli yıllardan itibaren gelişmeye başladığı ve son 5-6 yıl içinde iki ülke askerî makamları dahil iki ülke arasındaki üst düzey temaslarının daha yoğunlaştığı görülmektedir. Bakanlar düzeyindeki ziyaretler de son 4 yılda artmıştır. Doğu Türkistan sorununun dış destekçisi olarak Türkiye'yi gören Pekin Hükümeti, üst düzey ziyaretlerde genellikle Doğu Türkistan sorununu gündeme getirmiş ve ikili ilişkilerin gelişmesinin ön şartı olarak Doğu Türkistan'a Ankara'nın desteğinin kesilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Ayrıca, Çin-Türkiye askerî iş birliğinin diğer alanlardaki ilişkilerin geliştirilmesi için de öncelik görevini yapması ve bu ilişkiler çerçevesinde Türkiye'nin Batı dünyasından transfer edemediği askerî teknolojileri Çin'den transfer etmek istemesi, Türkiye'nin Çin'e daha ılımlı davranmasına yol açmıştır. 1998 yılında, Türk Dış İşleri Bakanlığı Uzak Doğu'ya açılım politikaları çerçevesinde, Çin Halk Cumhuriyeti ve Malezya'ya da yer verirken, daha sonra bu alanı daha da geliştirerek, Asya-Pasifik Açılım Politikası'nı izlemeye başlamıştır. Nitekim, Nisan 1999'da kurulan 58. Hükümetin programında **“Çin Halk Cumhuriyeti ile ilişkilerimizin çok yönlü olarak geliştirilmesine özen gösterilecektir”** ibaresine yer verilmiştir.

Türkiye – Çin ile olan bu sıcak ilişkisinin karşısında, Çin'in PKK ve Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin inisiyatifine dikkat etmesine, füze ve füze teknolojilerini intikal edebilmeyi ve Çin pazarına girebilmeyi arzu etmiştir. Ancak, geline bu günkü noktada, Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda istediği beklentilerinin tam olarak karşılandığı söylenemez.

Yıl	Türk	Çin
1982	Aralık 1982'de Türkiye 7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren Çin'i Ziyaret Etmiş ve Türkiye'nin İlk Defa Çin'e en Üst Düzey Ziyareti Olmuştur	
1984		Mart 1984'te Çin Devlet Başkanı Li Xian-nian Türkiye'yi Ziyaret Etmiştir.

1985	Temmuz 1985'te Başbakan Turgut Özal , Ekim 1985'te TBMM Başkanı Necmettin Karaduman Çin'i Ziyaret Etmişlerdir.	
1986		Temmuz 1986'de Çin Başbakanı Zhao Ziyang Türkiye'yi Ziyaret Etmiştir.
1995	Mayıs 1995'te 8. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Çin'i Ziyaret Etmiştir	
1996	Ağustos 1996'de TBMM Başkanı Mustafa Kalemli Çin'i Ziyaret Etmiştir.	Kasım 1996'de Çin Halk Kongresi Başkanı Qiao Shi Türkiye'yi Ziyaret Etmiştir
1998	Şubat 1998'de Dışişleri Bakanı İsmail Cem Çin'i Ziyaret Etmiştir.	Mayıs 1998'de Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit Çin'i Ziyaret Etmiştir
1999		Nisan 1999'da Çin Halk Kongresi Başkanı Li Peng Türkiye'yi Ziyaret Etmiştir.
2000	Şubat 2000'de TBMM Başkanı Yıldırım Akbulut ve İçişleri Başkanı Sadettin Tantan; Nisan 2000'de Başbakan Yardımcısı, Enerji ve Tabi Kaynakları Bakanı Cunnur Ersümer ve Ulaştırma Bakanı Enis Öksüz; Mayıs 2000'de Kültür Bakanı İstemihan Atalay ve Eylül 2000'de Savunma Bakanı Çakmakoglu Çin'i Ziyaret Etmişlerdir.	Haziran 2000'de Çin Demir Yol Bakan Yardımcısı Cai Qinhua; Temmuz 2000'de Çin Milli Posta İşletme Müdürlüğü Başkan Yardımcısı Wu Shi-xiong; Eylül 2000'de Çin Kamu Güvenlik Bakan Yardımcısı Luo-feng Türkiye'yi Ziyaret Etmişlerdir.
2001		Şubat 2001'de Çin Dışişleri Bakanı T'ang Jiaxuan Türkiye'yi Ziyaret Etmiştir. Nisan 2001'de Çin Siyasi İstişare Komitesi Başkanı Li Ruihuan Türkiye'yi Ziyaret Etmiştir. Haziran 2001'de Çin Yüksek Yargıtay Başkanı Han Shubin Türkiye'yi Ziyaret Etmiştir.
2002	Nisan 2002'de Devlet Bakanı Tuncay Toskay Çin'i Ziyaret Etmiştir. Haziran 2002'de Başbakan Yardımcısı Devlet Bahçeli Çin'i ziyaret Etmiştir.	Nisan 2002'de Çin Başbakanı Zhu Rongji Türkiye'yi Ziyaret Etmiştir.

I. 1. Kıbrıs Meselesi

Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde Çin'in desteğine ihtiyacı vardır. Ancak, bu konuda Çin'in tutumu, her zaman Güney Kıbrıs'ın yanında olmuştur. Son 5 yıldan beri, Çin ile Güney Kıbrıs arasındaki ilişkiler hızla gelişmiştir. Özellikle 6-11 Haziran 2000 tarihlerinde Klerides'in Çin'e yaptığı ziyaret iki ülke ilişkilerini zirveye taşımıştır. Klerides Çin'e giderken hava alanında yaptığı konuşmasında, Çin liderleriyle Kıbrıs meselesinde yoğunlaşacağını ve her iki tarafı ilgilendiren uluslar arası meselelerde fikir alış verişinde bulunacağını açıklamıştır. Ayrıca bu gezinin ikili ilişkilerin dönüm noktası olacağını belirtmiştir (*Xinhua Ajansı*, 5 Haziran 1999). Çin devlet başkanı Jiang Zemin Klerides ile görüşürken, Kleridesi'nin beklentisini dile getirerek;

“Çin hükümeti her zamanki gibi Kıbrıs meselesiyle yakından ilgilenmektedir, bu meselenin Kıbrıs için önemini derinden biliyoruz. Çin, Kıbrıs'ın bağımsızlığının, egemenliğinin, toprak bütünlüğünün ve tarafsız konumunun saygı ile karşılaması gerektiği kanaatindedir. BM Güvenlik konseyinin Kıbrıs ile ilgili kararlarının ciddi bir şekilde yerine getirilmesi gerekmektedir. BM genel sekreterinin Rum-Türk iki millet hakkındaki uğraş ve çabalarını içten takdir ediyoruz.... Çin BM Güvenlik Konseyinin daimî üyesi olarak BM genel sekreterinin fikrine destek vermeye devam edecektir; Uluslar arası platform ile birlikte Kıbrıs meselesinin adaletli ve uygun bir şekilde çözülmesi için kendi çabalarını gösterecektir” (*Xinhua Ajansı*, 7 Haziran 1999)

demiştir. Klerides, Çin'in bu desteğine teşekkür etmiş ve Çin Kongre Başkanı Li Peng ile görüşme yaparken de aynı desteği almıştır. Klerides, Çin'in Kıbrıs meselesi üzerindeki tutumundan dolayı “Kıbrıs halkı Çin hükümetinin Kıbrıs meselesindeki uzun süre devam eden adaletli tutumundan memnundur ve teşekkür eder”... “Kıbrıs hükümeti Çin ile birlikte adaletli ve uyumlu yeni dünya siyasî ve ekonomik düzeninin oluşmasına katkıda bulunacaktır” (*Xinhua Ajansı*, 8 Haziran 1999) gibi konuşmalar yapmıştır. Çin Kıbrıs politikasında Jiang Zemin'in ifade ettiği gibi Güney Kıbrıs tarafına destek vermektedir (Çin Dış İşleri Bakanlığı Kıbrıs maddesi, web sitesi: <http://www.fmprc.gov.cn>). Çin'in bu tutumundan dolayı 14 Aralık 1971'de Güney Kıbrıs-Çin diplomatik ilişkilerinin kurulduğundan bu yana hep Güney Kıbrıs ile ilişkilerini geliştirmiş ve BM'de Kuzey Kıbrıs'ın aleyhinde tavır sergilemiştir.

I. 2 PKK Meselesi

Çin'in bilimsel dergilerinde PKK'nın başlangıç dönemiyle ilgilendiği dikkat çekmektedir. Wang Zhijuan'ın “Kürt Milletinin Dramı Ne Zaman Bitecektir?” konulu yazısında yer alan kaynakçalarında yabancı dillerden tercüme edilen makalelere 1984 yılında yer verilmiştir. Yalnızca Minzu Yicong (Etniklerle İlgili Tercüme Eserler Dergisi) adlı dergide, “Kürtlerin Acı Durumu” (1984), “Türkiye'nin Kürt Sorunu” (1985), “Kürdistan: Coğrafyasız Tarih” (1990),

“Türkiye’nin Kürt Sorunları, 1925-1984” (1991), “Kürtler” (1994) ve “Türkiye’deki Kürtlerin Sorunları” (1995) (Pan Zhiping, 1999: 109) gibi makalelere yer verilmiştir.

Wang Zhijuan, yazısında aşağıdaki gibi ifadelere yer vermiştir:

“Türkiye’deki hükümet ve siyasetçiler Kürtlerin ayrı bir millet olduğunu kabul etmezler, onlara göre Kürtler Türklerin bir kavmidir, azınlık değildir, saf Türk’tür. Bu ülkede yalnızca Türklerin millet olma hakları vardır, diğerleri bu haklara sahip değildir. Kürtler dağlı insanlar olarak tanımlanırlar, hiçbir hakları yoktur. Kürtlerin isyanları hep acımasız yöntemlerle bastırılmıştır. Türkiye’de Kürkçe yasaktır; Türkçe bilmeyenler avukat bulamazlar; Büfe açamazlar; Sosyal güvenlik gibi kamu yararından mahrumdurlar. Kürtler 1925 yılından bu yana baskıya karşı faaliyetlerini durdurmamışlardır. Dolayısıyla Türk ordusu tarafından sürekli bastırılmıştır. Türk ordusu Kürt bölgelerindeki operasyonlarında zaman zaman temizleme siyasetini yürüterek güvenliği sağlamaktadır. Bunun dışında Kürtleri zorla Türklerin oturduğu bölgelere sürmektedir; Ancak Kürtlerin nüfusu Türklerin nüfusunun %10’unu aşmamak şartıyla ve Türkleştirme politikasını uygulamaktadır. Bu tür askerî bastırma ile asimilasyon politikası devam etmektedir. Ancak, buradaki Kürt sorunun çözümleneceği görünmemektedir.” (Pan Zhiping 1999: 89).

Çinlilerin gözündeki Kürt sorunu, Batı Asya’daki Kürt halkının bağımsızlık mücadelesi ve etnik problemdir (Çin *Nanfang Ribao* gazetesi, 1 Temmuz 1999). Çin Komünist Partisi’nin sesi olan *Renmin Ribao* (Halkın Gazetesi)’da yer alan Kosova olayı hakkındaki bir yorumda da, ABD, Türkiye’nin Kürtlerin bağımsız hareketine karşı baskıcı politikasını uygulamasına göz yumarken, Kosova’da meydana gelen Arnavutların bağımsızlık hareketlerine destek vererek Yugoslavya’yı parçalamaya çalışmakta oldukları söylenmektedir (*Renmin Ribao* gazetesi, 16 Mart 1999, 6.sayfa).

PKK adının Çince tercümesinde Türkiye’de özen gösterilen “bölücü” ve “terörist” terimleri hiç kullanılmamaktadır. Kasım 1998’de PKK elebaşı Öcalan, Suriye’den kaçtıktan sonra Çin basınına da yakından takip edilmiştir. Çin basınında yer alan Öcalan ile ilgili haberlerde genellikle “Türkiye hükümeti karşıtı Kürt İşçi Partisi Lideri Öcalan” (*Xinhuan Ajansı*, 14 Kasım 1998, Ankara), “Hükümet karşıtı Türkiye Kürt İşçi Partisi lideri Öcalan” (*Xinhua Ajansı*, 19 Kasım 1998, Roma.), “Türkiye hükümeti karşıtı Kürt İşçi Partisi Lideri Öcalan” (*Xinhua Ajansı*, 19 Kasım 1998, Ankara.) ve “Türkiye Kürt İşçi Partisi Lideri Öcalan” (*Xinhua Ajansı*, 20 Kasım 1998, Demaşık.) şeklinde yer almaktadır.

Bazı Çinli uzmanlar, PKK sorununu Kosova meselesi ile paralel olarak görmektedir:

“ABD ve NATO Miloseviç’in Kosova’daki Arnavutlar’a yaptığı soykırımdan dolayı askerî müdahalede bulunmuştur. Aynı şekilde, Türkiye’de de Kürtlere karşı

soykırım uygulanmaktadır. Ancak ABD ile NATO buna müdahale etmemektedir. Bunun sebebi ise, Türkiye NATO üyesi ve ABD'nin müttefikidir. Bu nedenle Miloseviç de NATO'ya üye olsun ve hava bombardımandan kurtulsun" (*Beijing Spring*, sayı 73, Haziran 1999, s.106.)

gibi fikirler ileri sürmektedir. ABD'de bulunan Çinli stratejist Du Ren, "Doğu Türkistan'daki Kargaşalar ve Pantürkizm" konulu yazısında:

"Batılılar Irak'taki Kürtlerin bağımsızlık hareketlerini desteklemektedirler, ancak, bu bağımsızlık hareketleri Türkiye toprağında olunca ağır bir şekilde bastırılmaktadır. Hatta, Türk ordusu sınır ötesi operasyon yaparak Kürt örgütlerini temizleme faaliyeti yürütmüşlerdir. ABD buna da göz yummaktadır."

(<http://www.zg169.net/~soy/design/content/war/xinjiang.txt>).

Du Ren'in "Kürtler, Türkiye ve Çin'in Stratejik Çıkarları" konulu yazısında Pekin hükümetinin Kürt meselesinde yeterince dış politika uygulayamadığını dile getirerek,

"insanlar düşünürler, tek başına sığınak bulmaya çalışan Öcalan'ı koruyan Yunanistan Pekin hükümetinden destek istemiş miydi? Pekin nasıl cevap vermişti? Türkiye, gizlice Doğu Türkistan bölücülerini korumaya devam ederken, Çin, Öcalan olayına karışsa idi, sadece Türkiye'ye karşılık vermekle kalmayacak, aynı zamanda Türkiye'ye karşı kullanabilecek bir siyasî koz olacaktı şeklinde yorum yapmıştır" (<http://yam.cccc.com/~soy>)

diye kaydetmektedir. Kanada'daki entelektüellerin yayınladığı *Feng Huayuan* adlı web sitesinde (on günde bir sayı çıkar) yer alan, "Uluslararası Jeopolitik ve İnsan Hakları: Türkiye ve Avrupa ile ABD" konulu yazıda,

"Türkiye'yi diktatör askerler yönetmektedir, sayısız siyasî mahkûmlar vardır. Nüfusun %10'unu oluşturan azınlık Kürtler aşağılanmakta ve baskı altında tutulmaktadır. Bunun dışında Türkler Kıbrıs'taki Rumları ağır baskı altında tutmaktadır. Türkiye'deki siyasî mahkûmların sayısı Çin'den çok daha fazladır, ancak Türkiye'nin insan haklarını çiğnemesi suçları hiçbir zaman ABD'nin uluslararası insan hakları raporunda yer almamıştır." (*Feng Huayuan* Dergisi, 01-02-2000, <http://www.fhy.net/On-line/1998/fhy9802a.html#>)

denilmektedir.

I. 3. Doğu Türkistan Meselesi

Doğu Türkistan probleminin dış destekçisi olarak Pekin hep Türkiye'yi görmüştür. 1990-1994 yılları arasında Doğu Türkistan problemini de kaleme alan ve Çin'in Milli Sosyal Bilimler Fondu tarafından yürütülen "Panislâmizm ve Pantürkizm'in Doğu Türkistan'daki yayımları ve buna karşılık uygulanacak tedbirler" adlı raporunda, Doğu Türkistan ayrılıkçı hareketinin menşeinin Türkiye olduğu ileri sürülmüştür. 387 sayfalı bu raporda, Doğu Türkistan ayrılıkçı hareketinin temelini Panislâmizm ve Pantürkizm'e bağlamış ve bu

hareketin Osmanlıların II. Abdülhamit döneminde başlamış olduğunu, adı geçen iki akımın bugüne kadar sürekli Doğu Türkistan'da etkisini sürdürdüğünü, aynı zamanda 19. yüzyılın son yıllarından 20. yüzyılın ortalarına kadar Doğu Türkistan'da meydana gelen bağımsızlık hareketlerine ve bilinen iki cumhuriyetin kurulma sırasında hep Türkiye'den bölgeye sızan arkası karanlık Türkiyelilerin görüldüğünü ayrıntılı bir şekilde yazmıştır (Yang Faren, 1994: 32-286). Millî istihbarat, askerî istihbarat, kamu güvenliği idaresi, gümrük, devlet arşivi, parti görevlilerinin de yer aldığı 50 kişinin çalışmasının yer aldığı bu raporda, Türkiye'de yayınlanmış olan kaynakların bol bol kullandığı görülmektedir. "İç Kaynak" mührü olan bu raporda, Türkiye ile ilgili görüşlere yer verilirken:

"Türkiye hükümeti bir yandan Çin ile dost olma tutumunu sergilerken, diğer yandan da bu faaliyetlere (Doğu Türkistan ayrılıkçı hareketleri) göz yumarak yandaşlarını barındırmaktadır. Bu da Türkiye'nin AB'ye girebilmesi için ve siyasi bakımdan Batı Avrupa'nın Çin üzerindeki yaptırım politikasına paralel düşüncesiyle sıkı alâkalıdır" (Yang Faren 1994: 273)

görüşünü ileri sürmüştür.

Doğu Türkistan problemi hakkındaki bu görüşler, sadece Çinli bilim adamlarının görüşü olmayıp, Çin lideri Jiang Zemin de bu görüşü paylaşmaktadır. 1992 yılında Çin Merkezi Etnik Hizmet İşleri Toplantısında bir konuşma yapan Jiang Zemin,

"Uluslar arası bazı siyasî güçlerin yurt dışına kaçan bölücülere destek vererek Panislamizm ve Pantürkizm veya başka sloganları sayesinde ülkemizi parçalama uğraşlarını dikkate almalıyız ve karşı çıkmalıyız" (*Xinhua Ajansı*, 14 Ocak 1992).

diye konuşmuştur. ABD'de bulunan stratejist Du Ren, "Xinjiang'daki Kargaşalar ve Pantürkizm" adlı uzun bir yazısında, Türkiye "Adriyatik Denizinden Çin Seddine Kadar" Pantürkizm doktrininden yola çıkarak hem Türk dünyası hem de Doğu Türkistan ile ilgilendiğini ve Türkiye'nin bu doktrinini ABD'nin de desteklediğini ileri sürerek, Türkiye'nin Doğu Türkistan ile ilgilenmesi nedeni ile bölgedeki etnik çatışmanın hep uluslar arası gündemde kalacağını iddia etmiştir (<http://www.zg169.net/-soy/design/contenet/war/xinjiang.28-Aug-1998> veya <http://www.personal.comp.brad.ac.uk/-xlwang/articles/xinjiang.htm.5-feb-1999>).

Çin Hükümeti, bölge halkının iradesi ve bölgede uyguladığı politikaları dikkate almadan, bu problemi Türkiye'de aramaya ve her fırsatta, özellikle üst düzeydeki ziyaret ilişkileri sırasında dile getirmeye ve uyarmaya çalışmaktadır. Mayıs 1998 yılında Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit'in gerçekleştirdiği Çin ziyaretinde, Çin lideri Jiang Zemin hemen Doğu Türkistan problemini ortaya koymuştur, Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit'in deyişiyle "son derece hassaslardır" (*Radikal*, 2 Mayıs 1999; *Mingbao* gazetesi, Hong Kong, Posted by

ZaoBao on June 04, 1998) Nisan 1999 yılında Çin Kongre Başkanı Li Peng Türkiye ziyaretinde bu konuyu gündeme getirmiş ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Meclis Başkanı Hikmet Çetin ve Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit ile bu konu da fikir alış verişinde bulunmuştur. Türkiye Li Peng'e güvence vermiştir (Çin Kongre Başkanı Li Peng'in Tayland gezisinde Bangkok'ta yaptığı basın toplantısı, *Xinhua Ajansı*, 19 Nisan 1999, Bangkok.). Ekim 1999'da Çin Savunma Bakanı Chi Haotian Türkiye ziyaretinde yine Doğu Türkistan meselesini Ecevit'e açmıştır. Başbakan Ecevit aynı güvenceyi tekrarlamıştır (*Xinhuan Ajansı*, 28 Ekim 1999, Ankara.). Nisan 2000 yılında Çin Devlet Başkanı Jiang Zemin'in Türkiye Cumhurbaşkanı Demirel'le görüşmesinde Doğu Türkistan meselesi yine gündeme gelmiştir:

"Türkiye'nin Çin ile ilişkilere büyük önem verdiğini belirten Cumhurbaşkanı Demirel, Türkler'in Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri ile akrabalık ilişkileri bulunduğunu belirtmiş ve "Bu kişilerin Çin'e sadık yurttaşlar olarak ülkenizin bir parçası olduklarına inanıyorum. Çin'in toprak bütünlüğünün korunması Türkiye'nin politikasıdır"

demıştır.

Heyetler arası görüşmelerde Ankara'nın bu görüşünü seslendiren Demirel, resmî açıklamasında ise rahatsızlığa net bir gönderme yaparak iki ülke arasında pürüz bulunmadığını dile getirmiştir. Çin Devlet Başkanı ise Ankara'nın bu hassasiyetine şu karşılığı vermiştir:

"Merak etmeyin. Biz de bu insanları düşünüyoruz. Pekin, kısa dönemde Batı Çin (Doğu Türkistan) için çok önemli bir kalkınma programı başlatıyor. Türkiye'yi de bu yatırım programında görmek istiyoruz" (Türkiye Dış İşleri Bakanlığı web sitesi: <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupc/cb/2000/04/20042000.htm>).

Ancak, Türkiye hükümeti Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların faaliyetlerine kısıtlama getiren 23 Aralık 1998 tarihli ve 1998/36 sayılı genelgesini çıkarmasına rağmen, Şubat 2000'de İç İşleri bakanı Saadettin Tantan'ın Pekin ziyaretinde Çin Kamu Güvenliği Bakanı Jia Chunwang ile arasında imzalanan ve Doğu Türkistan teşkilatınca bu anlaşmanın Doğu Türkistanlılara yönelik "Suçlarla Mücadele İş Birliği Anlaşması" ile yetinmemiş, son olarak Cumhurbaşkanı Demirel ile Jiang arasında yapılan görüşmelere ilişkin yayınlanan ortak deklarasyonunda: "Her türlü terörizm, bölücülük ve kökten dinci faaliyetlere karşı ortak hareket edeceklerdir" (*Xinhua Ajansı*, 19 Nisan 2000, Ankara) ifadesine yer verilmiştir. Pekin ise bunun Türkiye'nin Doğu Türkistan'a karşı aldığını düşünmektedir.¹

¹ "Zhong-Tu Fabiao Lianhe Gongbao" (Çin-Türkiye Ortak Deklârasyon Beyan Ettii), *Xinhua Ajansı*, 19 Nisan 2000, Ankara. Çin Dışişleri Bakanı Yardımcısı Ji Dingpei', Jiang Zemin'in Türkiye gezisi hakkında yaptığı değerlendirmesinde: "Çin-Türkiye artık Yeni Tipteki İşbirliği Ortaklık ilişkisini tesis etmiştir ve ortak Deklarasyonunda her şekildeki terörizme karşı ve her iki ülke kendi toprağında bu Teşkilâtların yasa dışı faaliyetlerine, özellikle her şekildeki

Savunma Bakanı Sabahaddin Çakmakoglu Eylül 2000'de yaptığı Çin ziyareti sırasında, Çin Devlet Başkanı Yardımcısı ve Çin Merkezî Askerî Komitesi Başkan Yardımcısı Hu Jintao tarafından kabul etme sırasında yine Doğu Türkistan problemi dile getirmiştir. Görüşmede Hu Jintao: "Çin-Türkiye ile birlikte etnik bölücülüğe, uluslararası terörizme ve radikal dinciliğe karşı ortaklığını güçlendirmelidir" demiştir (Liu Yunfei, *Remin Ribao*, 11 Eylül 2000). Ocak 2001'de Çin Dış işleri Bakanı Tang Jiaxuan Türkiye ziyareti sırasında Başbakan Bülent Ecevit ile görüşürken, dini aşırılık, uluslar arası terörizm ve etnik bölücülüğe karşı ortak hareket edilmesi konusunda ortak görüşe varıldığını ve Ecevit'in de bu konuda Aralık 1998'de bir genelge çıkararak Türkiye'de Çin'i bölecek her hangi bir faaliyete izin verilmediğini beyan ettiğini açıklamıştır ("Tu Zongtong he Zongli Fenbie Huijian Tang Jiaxuan Waizhang (Türkiye Cumhurbaşkanı ve Başbakanı Dış işleri Bakanı Tang Jiaxuan'ı Kabul Etti)", Çin Dışişleri Bakanlığı web sitesi: <http://www.fmprc.gov.cn/chn/7322.html>, 9 Ocak 2001). Mayıs 2001'de Çin İstisare Komitesi Başkanı Li Ruihuan'ın Türkiye ziyaretinde, Türkiye hükümeti, "uluslararası terörizm, etnik bölücülük ve dinî radikalizme karşı ortak hareket edilmesi" hakkında öğütler verdiğini ifade etmiştir (Dong Huifeng, "Li Ruihuan Lun Guojia Guanxi: Xianghu Zongzhong Xianghu Tiliang (Li Ruihuan Ülkeler Arası İlişkileri Hakkında Konuştu: Karşılıklı Saygı ve Karşılıklı Anlayış)", *Zhongxinshe Ajansı*, 30 Mayıs 2001).

Türkiye-ÇHC ilişkileri her iki taraf için de tamamen sorunlardan ve ön yargılardan arınmış olmamakla birlikte sürekli gelişme kaydetmektedir. Çünkü mevcut sorunların yanında her iki başkent karşılıklı çıkarlar çerçevesinde esasındaki iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesinin önünü açmak için çalışmaktadırlar.

Bu sorunlardan çok çözümler üzerinde yoğunlaşan yaklaşımın sürekli olması, sorunların çözümü için de muhakkak ki katkı sağlayacaktır. Gerek Ankara, gerek Pekin, buna arzulu görünmektedirler.

II. Türkiye-Çin Ekonomik ve Ticarî İlişkiler

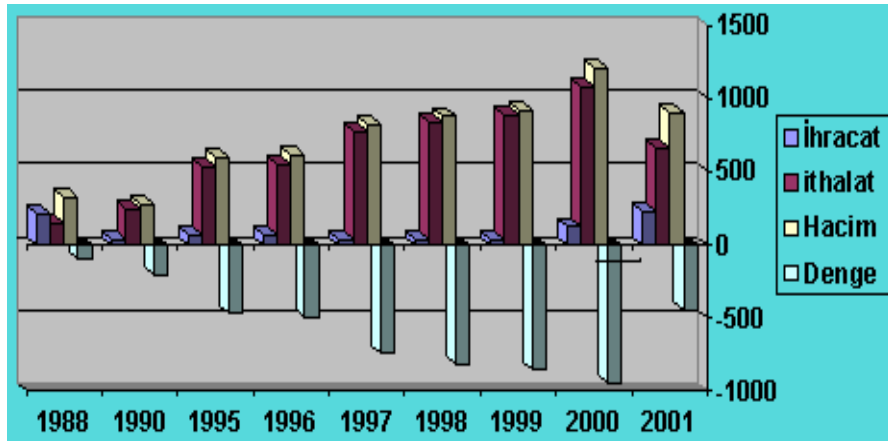
Türk-Çin ekonomik ilişkilerinde başlıca sorun, iki ülke ticaretinin son yıllarda Türkiye aleyhine açık verdiğini tablodan görebiliriz:

bölücülük ve radikal dincilik faaliyetlerine izin verilmeyeceğini kesin bir şekilde dile getirilmiştir" denilmektedir. (*Xinhua Ajansı*, 28 Nisan 2000).

Türkiye-Çin Dış Ticareti (000 \$)*1

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
1988	215 673	114 885	330 558	100 778
1990	37 185	246 314	283 499	-209 129
1995	66 961	539 019	605 980	-472 058
1996	65 115	556 492	621 607	-491 377
1997	44 375	787 457	831 832	-743 082
1998	38 043	846 191	884 234	-808 148
1999	36 649	894 846	931 495	-858 197
2000	126 750	1 077 890	1 204 631	-951 140
2001	230 940	674 080	905 020	-443 140

* 1988-1999 İGEME (DTM, Anlaşmalar Genel Müdürlüğü) ; 2000-2001 Çin Dış Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Bakanlığı

İkili ticaret ilişkisinde Türkiye'nin aleyhine gelişen durumu grafikte daha açık görebiliriz.

Çin Kongre Başkanı Li Peng, Nisan 1999'daki Türkiye ziyaretinde Türk-Çin İş Konseyi üyelerine iki ülke arasındaki ticarî dengesizliği düzeltileceğini ifade etmiş (*Renmin Ribao (people's daily News)*, 4 Nisan 1999, SS.1.), 2000'de Çin Devlet Başkanı Jiang Zemin Türkiye ziyaretinden önce ticaret dengesizliğinin düzeltileceğini vurgulamıştır (*Hürriyet gazetesi*, İlter Türkmen'in Jiang Zemin ile yaptığı reportaj, 1 Nisan 2000). Mayıs 2001'de Çin Siyasî İstişare Komisyon Başkanı Li Ruihuan Türkiye ziyaretinde, Li Peng gibi, iki ülke arasındaki ticarî dengesizliğin giderilmesi için çaba göstereceklerini ifade etmişlerdir. En son Çin Başbakanı ve aynı zamanda ekonomist olan Zhu Rongji, Nisan 2002'de yaptığı Türkiye ziyaretinde, ekonomik dengesizliğin giderilmesi için üç maddeli bir teklif sunmuştur. Bilindiği gibi iki ülkenin ticarî ilişkisi bir birini tamamlayıcı değil,

birbiri ile rekabet hâindedir. Özellikle, ABD, AB pazarında Türk-Çin tekstil mücadelesi bir örnektir.

Türkiye ve Çin Halk Cumhuriyeti arasında ticarete karşılaşılan sorunlar arasında, iki ülkenin coğrafi uzaklığı yanında, yeniden yapılanma süreci içinde bulunan Çin ekonomisinin geçirdiği değişimlerin bir çok açıdan oldukça karmaşık bir yapı sergilemesi ve bunların Türkiye'den yeterince izlenememesi sayılabilir. Çin pazarının sahip olduğu altyapı, müşteri nitelikleri, çok açık olmayabilen ve değişme sürecinde bulunan ticaret kural ve uygulamalarının Türk ihracatçıları tarafından dikkatli bir şekilde izlenmesini gerektirmektedir. Bu çerçevede, özellikle Çin'e ihraç edilen Türk ürünlerinin çeşitlilik kazanması ve Türk ihracatçı ve yatırımcılarının Çin pazarında kalıcı olması için bu pazarı tanımaya özel önem vermeleri yararlıdır.

Henüz dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecini tamamlamamış olan Çin ekonomisi, yabancı tüccar ve yatırımcılar için halen girilmesi çok kolay olmayan bir pazar yapısına sahiptir. Çin pazarına girmek isteyen yabancıların Çinli ortakları ile işbirliği yapmaları bir zorunluluktur. Zira yabancı firmaların Çin pazarında doğrudan pazarlama ve satış işlemlerinde bulunmalarına bugün için izin verilmemektedir. Ancak sayıları yaklaşık 11 bini bulan Çinli iş adamları az miktarda sermaye ile Türkiye'de doğrudan pazarlama yapabilirlerken, Türk firmaları, Çin pazarında temsilcilik açmak ve güvenilir bir Çinli ortak bulmak gibi sorunlarla karşılaşmaktadır.

Öte yandan, yukarıda da değinildiği gibi, Pekin tarafından uygulanan dış ticaret mevzuatının yeterince açık olmayışı ve standardizasyonun henüz tüm alanlarda gerçekleştirilememesi önemli bir engel olmayı sürdürmektedir. Bunların yanında, Çin pazarında ortaya çıkan rekabet, Türk firmaları için zorlayıcı olabilir. Hâlihazırda belli başlı dünya ülkeleri, dev Çin pazarı için yoğun bir rekabet içine girmişlerdir. Çin'in başta gelen dış ticaret ortaklarının incelenmesi, coğrafi uzaklık dezavantajına sahip olan Türk firmalarının daha yoğun çaba harcamaları gerektiğini ortaya koymaktadır. Bunun gibi yapısal ekonomik sorunlar yanında idarî sistem farklılığı da iki ülkenin ticarî ilişkilerine engel teşkil edebilir (Çakıroğlu 1999: 22, 35-36).²

III. Türkiye-Çin Karşılıklı Çıkar Beklentileri

Çin'in Çıkarları:

- Jeostratejik Konuma Sahip Olan Türkiye'yi Kazanmakla Çin'in Batı'ya

² Ayrıca bkz. Türk-Çin İş Konseyi başkanı Yavuz Onay Finansal Forum gazetesine yaptığı "Çin'den Yapılan İthalatın Hesabı Sorulmalı" röportajı. *Finansal Forum*, 12 Nisan 1999.

Açılma Stratejisinde Fevkalade Yeri Vardır.

- Türkiye, Orta Asya Bölgesinde İş birliği Yapabilecek En Uygun Adaydır. Hazar Bölgesinden Doğu Türkistan'a Kadar Olan Enerji Alanının Güvenliği İçin Türkiye'nin İş birliğine İhtiyacı Vardır.
- Pekin, Doğu Türkistan Ayrılıkçı Hareketinin Merkezi ve Kaynağının Türkiye Olduğuna İnanmaktadır. Doğu Türkistan Sorununu Ortadan Kaldırmak İçin Türkiye'nin Desteği Gerekmetedir.

Türkiye'nin Çıkarları:

- Çin Büyük Bir Ülkedir ve BM Güvenlik Konseyinin Üye Ülkesidir. 2030'da ABD'ye Karşı Koyabilen En Büyük Ülke Olacağına İnanmaktadır. İyi İlişkileri Geliştirmelidir.
- Türkiye, PKK ve KKTC Sorunlarında Çin'in Uluslar arası Siyasî Sahnelerindeki Etkisinden İstifade Etmek İstiyor.

• Türkiye Çin Pazarından Kendi Payını Almaya Çalışıyor.**IV. Türkiye - Çin İlişkisinde Doğu Türkistan**

IV. 1. Doğu Türkistan'ın Stratejik Konumu

1884 yılında işgal edilen Doğu Türkistan Xinjiang (Sınır Bölgesi) adıyla Çin'in iç sömürge bölge hâline dönüşmesiyle, 200 yıldan bu yana Doğu Türkistanlılar bağımsız olmak için sürekli mücadele etmişler ve bağımsız devletleri kurmalarına rağmen (Yakup Bek Devleti, 1933'teki Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti, 1944'teki Doğu Türkistan Cumhuriyeti) bu devletler kısa ömürlü olmuş ve nihâî başarı kazanamamışlardır. Tarihte Doğu Türkistan'da meydana gelen olaylar dolaylı ve dolaysız hep uluslararası güç dengelerin değişimi ile alakalı olduğu için Çin hükümetleri Doğu Türkistan'ın bağımsızlık faaliyetlerini şiddetle bastırmıştır. Bunların sebebi de bölgenin fevkalâde stratejik konumu ve Çin çıkarlarıdır.

Mançur İmparatorluğu'nun komutanı Zuo Zongtang'ın dediği gibi, "Vücuttu korumak için Moğolistan ve Doğu Türkistan gibi kolları muhafaza edilmeli", yoksa Doğu Türkistan'ın kaybetmekle Çin'in güvenliği tamamen tehdit altına girecektir. 19. yüzyıl Rusya, İngiltere ve Çin'in Orta Asya'daki çıkar mücadelesinin sonucunda şekil verilen Doğu Türkistan'ın coğrafi özeliği, Çin açısından savunma ve hücum etme gibi askerî ve güvenlik yönünde fevkalade kolaylıklar sağlanmaktadır. Jeostratejik konusunda önemli olan Doğu Türkistan, bağımsız olma veya Çin dışında bir başka gücün idare etme takdirde Çin'i her alanda doğrudan tehdit edebilir. 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ortasına kadar Çin'i düşman gören Ruslar, İngilizler ve Japonlar hep bu bölge ile uğraşmışlar ve bölge değişik güçlerin mücadele meydanı haline gelmişti.

Pekin hükümetince “Xinjiang tarihten bu yana Çin toprağının bir parçasıdır” denilen Doğu Türkistan, siyasî bakımdan Pekin’e bağlıdır; Ancak, tarih, dil, din, etnik ve diğer gelenekleri Orta Asya Türk ve Müslüman topluluklara bir bütündür. Bu bağlamda Doğu Türkistan Çin’i hem Orta Asya’ya bağlayan, hem de Orta Asya’dan ayıran stratejik bir köprü ve sınır bölge özelliğini taşımaktadır. Çin’in kuzeybatı bölgesini oluşturan ve 1,68 milyon kare büyüklüğüyle Çin toprağının 1/6 km²’sini teşkil eden bu bölge, Moğolistan, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan gibi ülkelerle sınırı vardır ve komşu ülke nüfuslarının çoğu Müslüman’dır. Doğu Türkistan’ın sınırı Çin’in toplam sınırının ¼’ini teşkil etmektedir ve Çin’in sınır komşusu en çok olan bölgesi niteliklerini göstermektedir. Bu nedenle Orta Asya’da meydana gelen herhangi bir kargaşa ve çatışmalar doğrudan Doğu Türkistan’ı etkilemektedir, aynı zamanda Çin’in siyasî, ekonomik ve güvenliğini de tehdit edebilmektedir.

Pekin’in resmi rakamlara göre, şu anda Çin’in ihtiyaç duyduğu petrol ve doğal gazın %25’ni ithalat yoluyla talebini karşılamaktadır. 2010 yılında ise bu ihtiyaç % 45 oranına yükselecektir. Bu durum, enerji konusunda yurt dışına bağımlı olan Çin’in ekonomik büyümesini ciddi tehdit altına bırakmaktadır. Üstelik Ortadoğu’dan Hin Okyanusu ile Pasifik Denizi’nden geçerek Çin’e uzanan “enerji yolu” Hindistan ve ABD kontrol altındadır. Çin’in bu iki ülke arsında herhangi bir pürüz meydana geldiği takdirde Çin’in enerji yolunun kesilme risklerini arttırmaktadır. Yer üstü ve yer altı ham madde zenginliği ile bilinen Doğu Türkistan, Çin’in enerji talebinin bir kısmını karşılayabilmekle birlikte Orta Asya ve Hazar havzasına uzanan bölgedeki enerjinin Çin’e taşınması konusunda önemli stratejik yerini almaktadır. Bu anlamda Doğu Türkistan, Çin’in ekonomik güvenliğini sağlayan önemli faktörlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Çin, Doğu Türkistan’ı kaybettiği takdirde hem Pekin’in Orta Asya ve Kafkasya’dan enerji aktarma yönündeki stratejik plânı boşa gidecek, hem de ülkenin ekonomik güvenliği riskine girecektir.

Ancak Soğuk Savaş sonrası Doğu Türkistanlıların akrabası olan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsız olması, dünyanın yeni bir düzen arayışı ve ekonomi ile teknoloji alanındaki küreselleşme süreci Doğu Türkistanlılar için yeni bir fırsat yaratmıştır. Küreselleşme ile birlikte demokrasi, insan hakları ve çevrenin korunması gibi değerler, Doğu Türkistanlılar için yeni bir mücadele zemini hazırlamıştır. Doğu Türkistan sorunu artık Çin’in iç işi olmaktan çıkmış gözükmekte ve uluslar arası bir sorun hâline dönüşmektedir.

IV. 2. 11 Eylül Sonrası Doğu Türkistan

IV. 2. 1. Çin'in Doğu Türkistan Ayrılıkçılarına "Terörist" Suçlaması

Pekin, ABD'nin Afganistan'a yönelik askerî operasyonunu başlamasıyla birlikte kendi tutumunu ortaya koymuştur:

1. Çin her türlü terörizme karşıdır ve buna karşı yapılan operasyona destek verir;
2. Terörizme karşı operasyon kesin kanıta dayanmalı, hedef belirgin olmalı ve günahsız insanlar zarar görmemesi şartıyla gerçekleşmelidir;
3. BM Ana sözleşme ilke ve şartlarını esas alarak Güvenlik Konseyinin fonksiyonunu artırmalıdır. Çin, Güvenlik Konseyi çerçevesinde terörizme karşı mücadelede yardımcı olan her türlü müzakerelere hazırdır."³

Ayrıca, Çin ABD'ye destek vermek için Afganistan-Çin sınırını kapatmıştır; İki ülkenin Taliban ile ilgili istihbarat çalışmalarında işbirliği yapacaklarını da duyurulmuştur. Pekin, ABD'nin terörizme karşı operasyonuna destek vereceğini sık sık beyan etmesine rağmen askerî alandaki işbirliği gibi konular hiç dile getirilmemiştir.

Ancak, Pekin ABD'nin Afganistan'a müdahalesi karşılığında Tayvan, Tibet ve Doğu Türkistan sorunlarına da destek vermesini ima etmiştir. Çin Dış İşleri Sözcüsü Zhu Bangzao'nun 18 Eylül 2002'deki sözüyle "ABD, terörizme karşı Çin'den destek ve işbirliği istiyorsa aynı şekilde Çin'in de ABD'den isteme hakkı vardır ve Çin etnik ayrımcılık ile terörizme karşı mücadelesine ABD'den anlayışlı destek vermesini ister." Ayrıca Uygurların Taliban'ın veya Bin Ladin ile ilişkilerinin bulunduğunu dolayısıyla bağımsızlık isteyen Uygurlar teröristtir. Bununla birlikte Taliban Hükümeti de Afganistan toprağında Çin'e karşı Doğu Türkistan ayrılıkçılara izin vermeyeceğini de dile getirmiştir. Pekin, Taliban ve Bin Laden ile olan ilişkilerini ret etmektedir ve sadece gayri resmî ilişkileri bulunduğunu iddia etmektedir.⁴

Çin Dışişleri Bakanı Tang Jiaxuan 21-22 Eylül 2001 tarihlerinde ABD'ye yaptığı ziyaretinde, ABD Başkanı Bush ve ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell ile görüşmüştür ve Tibetlileri ve Uygurları kastederek Çin'in de terörizmin kurbanı

³ Çin Dışişleri Bakanlığı web sitesi: <http://www.fmprc.gov.cn/chn/18109.html>, 18 Eylül 2001; "China Demands US Attack Evidence", *BBC News*, 18 Eylül 2001; "China Wants U.N. Approval of Any U.S. Strikes", *Reuters*, 18 Eylül 2001.

⁴ Çin Dışişleri Sözcüsü Zhu Bangzao'nun 18 Eylül 2001'deki basın toplantısı, web sitesi: <http://www.fmprc.gov.cn/chn/18109.html>.

olduğunu vurgulamıştır. 9 Ekim 2001'de, Çin Dışişleri Bakanı Tang Jiaxuan Rusya Dışişleri Bakanı İgor İvanov ile telefonda arayarak "Rusya Çeçen teröristlerinden, Çin ise 'Dong Tu' (Doğu Türkistancılar) teröristlerden ağır zarar gördüklerini" ifade etmiştir. Bu tarihe kadar, Pekin Uygurları terörist demeye başlamış ve Doğu Türkistan adının Çince kısaltması olan "Dong Tu" ile adlandırmaya başlamıştır. "Dong Tu" adı daha önce Çin'de yasaktı ve 11 Eylül sonrası Pekin hükümeti kendisi söylemeye başlamıştır.

11 Ekim 2001'de Çin Dışişleri Sözcüsü Sun Yüxi yaptığı basın toplantısında "Dong Tu" teröristleri sadece Çin'in Xinjiang bölgesinde terörizm faaliyetleri sürdürmekle kalmıyor, aynı zamanda yurt dışındaki terörist teşkilâtlarla da temas içindedirler ve işbirliği yapmaktadırlar. Şüphesiz bunlar Çin'i tehdit etmektedir. Doğu Türkistan bağımsızlık yanlısı faaliyetleri uluslararası terör ile bağlantı içindedir" diye konuşmuştur. Aynı basın toplantıda, "Xinjiang'da bir grup 'Dong Tu' şiddet yanlıları mevcuttur. Onların terör faaliyetleri yalnızca Çin için değil, bütün bölgenin güvenliği ve istikrarı için tehdit oluşturmaktadır. Biz uluslararası toplum ile birlikte 'Dong Tu' teröristleri dâhil bütün terörizm faaliyetlere karşı çıkacağız, dünyanın barış ve istikrarını sağlayacağız" ⁵ şeklinde Doğu Türkistan ayrılıkçı faaliyetlerini uluslararası terörizm kategorisi içine sokmaya çalışmıştır.

Bununla birlikte yurtdışındaki Doğu Türkistan teşkilatları da faaliyetlerini hızlandırmıştır. 17 Ekim 2001'de ABD'deki Doğu Türkistan Teşkilâtı üyeleri ABD Kongresi'nde Çin'in bölgedeki baskı ve züllümü anlatmıştır.⁶ 17-19 Ekim 2001'de Brüksel'deki Avrupa Birliği Parlamento binasında 3. Doğu Türkistan Kurultayı yapılmıştır. ⁷ Çin'in tepkisini çeken bu kurultayda Pekin hükümetinin devlet terörist olarak kınanmıştır.

19 Ekim 2001'de, APEC toplantısına iştirak etmek için Çin'e giden ABD Başkanı George W. Bush, Çin Devlet Başkanı Jiang Zemin ile bir görüşme yapmış ve görüşme sonrası düzenlenen basın toplantısında, "Biz birçok alanda müzakere yaptık, terörizme karşı savaş kesinlikle azınlıklara darbe vermenin bahanesi olmamalıdır gibi konuları da müzakere ettik" açıklamasıyla kapalı bir şekilde Pekin'in terörizme karşı operasyondan istifade ederek Doğu Türkistan ayrılıkçılara yönelik darbe vurmak tavrını eleştirmiştir.⁸

⁵ Çin Dışişleri Sözcüsü Sun Yüxi'nin 11 Ekim 2001'deki basın toplantısı, <http://www.fmprc.gov.cn/chn/18902.html>.

⁶ "A Uyghur Girl Testified at US House International Relations Committee", *Uyghur Information Agency*, <http://www.uyghurinfo.com/viewNews.asp?newsid=4527>, 17 Ekim 2001.

⁷ *Xinhua Ajansı*, 19 Ekim 2001 haberi; Oetkur Umit, "East Turkestan Conference Condemns Terror of Any Kind", *The Times of Central Asia*, 28 Ekim 2001.

⁸ Beyaz Saray Enformasyon Merkezi, <http://usinfo.state.gov/reginal/ea/mgck>, 19 Ekim 2001; Holland 2001.

Çin Başkanı Jiang Zemin, Doğu Türkistan ayrılıkçılarını terörist olarak Başkan Bush'a kabul ettiremezken, aynı toplantıda Rusya Devlet Başkanı Putin'e kabul ettirebilmiştir. Başkan Jiang'ın sözüyle Çin ve Rusya her "iki ülkenin tutumu aynıdır, Çeçen teröristleri ve 'Dong Tu' teröristleri hepsi uluslararası terörizmin bir parçasıdır, şiddetle kaşı çıkılmalı ve darbe indirmelidir."⁹

Pekin'in bu çabalarına rağmen, önce 12 Ekim 2001'de, 1 Nisan casus uçak krizi sonrası durdurulan ABD-Çin insan hakları diyalogunun tekrar başlamasıyla Beyaz Saray Sözcüsü Richard Boucher, bu diyalogda Uygur sorununun gündem maddesi olacağını beyan etmiştir.¹⁰ Sonra 24 Ekim 2001'de, ABD Dış işleri Bakanı Colin Powell da, Çin'in terörizme karşı faaliyetlerini yürütürken insan haklarını çiğnememesi gerektiği hakkında uyarmıştır.¹¹ Buna karşı Çin Dış işleri Bakanlığı yetkileri, 'Dong Tu'ya karşı darbeler indirmenin Çin'in azınlıkların haklarını çiğnediği anlamına gelmediğini ve bunların Bin Ladin'in kamplarında terör eğitimi alan uluslar arası teröristler olduğu şeklinde konuşmuşlardır.¹²

31 Ekim 2001'de, Çin Başbakanı Zhu Rongji, Çin'i ziyaret eden Alman Başbakanı Gerhard Schröder'e "Çin'in 'Dong Tu' terör güçlerine karşı verdiği mücadele uluslararası terörizme karşı mücadelenin bir parçasıdır ve iki ülke terörizme karşı uluslararası çapında işbirliği yapmalıdır diye konuşmuştur.¹³ Pekin de biliyor ki, yurtdışında faaliyet gösteren Doğu Türkistan ayrılıkçı faaliyetlerin en büyük iki teşkilatı Almanya'da bulunmaktadır. Nitekim Alman Başbakanı Schröder Çin ile 3 milyar dolarlık bir ticaret anlaşmasına imza atarak geri dönmüştür.

Bununla birlikte Doğu Türkistan içinde ayrılıkçı hareketine yönelik tedbir alma, darbe indirme ve idam etme faaliyetleri de hız kazanmıştır. Pekin'e bağlı Doğu Türkistan hükümetinin 24 Ekim'deki açıklamasına göre bu faaliyetler başarılı olmuştur.¹⁴

Bu gelişmelere devam ederken BM İnsan Hakları Komitesi Yüksek Komiseri

⁹ Çin Dışişleri Bakanlığı web sitesi, <http://www.fmprc.gov.cn/chn/18902.html>, 20 Ekim 2001.

¹⁰ "Chinese Indict U.S. Engineer on Secrets Charges", *Reuters*, 12 Ekim 2001.

¹¹ "Powell: No Payoffs for China's Help in Terror War", *AFP*, 24 Ekim 2001.

¹² Huang Yang, "Daji 'Dong Tu' Kongbu Shili Binfei Pohai Shaoshu Minzu ('Dong Tu'ya karşı darbeler Çin'in azınlıkların haklarını çiğneme değildir), *Zhongguo Xinwenshe Ajansı*, 22 Ekim 2001.

¹³ "Zhu Rongji: Zhongguo Daji 'Dong Tu' Yeshe Guoji Fankong Douzhen de Yibufeng (Zhu Rongji: Çin'in 'Dong Tu'ya Karşı Darbeler Uluslararası Terörizme Karşı Mücadelenin Bir Parçasıdır), *Renmin Ribao*, 1 Kasım 2001, s. 1.

¹⁴ "Xinjiang Dui Minzu Fenlie Kongbu Shili Baochi Yanda Gaoya Taishi (Xinjiang Hükümeti Etnik Bölücü Terör Güçlerin Yönelik Sert Darbe ve Yüksek Baskı Ortamını Sürdürmektedir), *Zhongguo Xinwenshe Ajansı*, 24 Ekim 2001.

Mary Robinson, 8 Kasım Çin ziyareti öncesi Doğu Türkistan'daki durumun kaygı verici olduğunu ve terörizme karşı mücadele bahanesiyle insan haklarının çiğnenmemesi gerektiğini vurgulamış ve Pekin'in Doğu Türkistan bağımsızlık hareketini terör hareketi diyerek şiddetle bastırmasını eleştirmiştir.¹⁵ ABD Başkanı Bush'un terörizm büyük elçisi General Francis Taylor 5 Aralık'ta Çin ziyareti sırasında Pekin'in tutumunu yönelik;

"ABD ve Çin iki ülke Doğu Türkistan ayrılıkçı hareketi meselesi hakkında henüz farklı görüşleri vardır; ABD hükümeti Doğu Türkistanlılara terörist olarak bakmamaktadır. Çin'in batı bölgede yüz yüze gelen ekonomik ve toplumsal sorunlar terörizm olmayabilir; Bu sorunları terörizme karşı koymak yoluyla değil, siyasi üslûpla çözülmesi gerekir"

demıştır.

Ayrıca Afganistan'da esir düşen Uygurları da Çin'e verilemeyeceğini de beyan etmiştir.¹⁶ En son 22 Mart 2002'de ABD Dış işleri Sözcüsü Philip Reeker, "bazı Uygurların Afganistan'da el-Kaide teşkilatıyla omuz omuza savaşa iştirak etmiş olduğunu biliyoruz". Ancak "uluslar arası terörizme karşı savaşı bahane ederek Doğu Türkistanlıların hakkı olan dini özgürlüğe baskı yapılamaz, terörizme karşı savaşın başarması temel insan haklarına saygı olmaktan geçmektedir. Bu tutumumuz Pekin hükümetine iletilmiştir" diye konuşmuştur.¹⁷

IV. 2. 2. Pekin'in Ayrılıkçılara Yönelik Politikasının Başarısızlığı

Çin'in terörizm kavramının bir ölçüsü yoktur ve bireysel olarak şiddet yoluyla korku estirenleri terörist olarak tanımlamaktadır. Hatta cinayet dâhil bir çok adli suçlulara da terörist denmektedir. Aynı suçlar Çin'in iç bölgelerinde işlendiğinde ceza hukukuna göre yargılanırlarken, Doğu Türkistan'da işlendiğinde ise "terörist" suçlamasıyla ağır ceza ile yargılanmaktadır. Çin, genellikle etnik bağımsızlık ve dini radikalizmi terörizmin esas kaynağı olarak algılamaktadır. Bu bağlamda Doğu Türkistan'ın içi ve dışındaki çeşitli faaliyetler de terörist faaliyetler olarak teşhir edilmektedir. Pekin, 'Dong Tu' hareketinin Taliban ve Bin Ladin'den maddi ve manevi destek aldığını ileri sürerek bu hareketin uluslararası terörizmin bir parçası olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla, Çin'in 'Dong Tu' hareketlerine darbe indirmesini uluslar arası kamuoyuna uluslararası terörizme karşı operasyona destek vermesi olarak algılanmaktadır.

11 Eylül'den önce, Doğu Türkistan sorunu ile ilgili dünya kamuoyundan

¹⁵ Jeremy Page, "Robinson Stresses Xinjiang and Torture in China", *Reuters*, 8 Kasım 2001.

¹⁶ "US, China Agree to Fight Terrorism, Differ over Xinjiang", *AFP*, Dec 6, 2001.

¹⁷ "US Renews Warning Over Repression to China Following Xinjiang Report", *AFP*, 23-03-2002; Mei Zaiqi Jinggao Zhongguo Wu Daya Xinjiang", *BBC News*, 23 Mart 2002.

gelen eleştirilere karşı Pekin, konunun Çin'in içişleri olduğu cevabını verirken, 11 Eylül sonrası ise bu sorunun uluslararası terörizm olarak dünya kamuoyuna ilan etmiştir. Çin'in bu konudaki hızlı dönüşümün altında uluslararası terörizme karşı operasyonu fırsat bilip ayrılıkçı Doğu Türkistanlılara darbe vurmakla birlikte belli sebepler yatmaktadır:

1) George W. Bush hükümeti daha başlangıçta Clinton'un Çin merkezli Asya politikasını Japonya merkezli Asya politikası olarak değiştirmiş ve Asya-Pasifik'te Çin'e yönelik yeni bir kuşatma stratejisini ortaya koymuştu. 1 Nisan'daki casus uçak krizi ile birlikte iki ülkenin ilişkisi bozulmuştur. ABD'nin Afganistan'a düzenlenen askerî operasyonun Çin'in "yumuşak karnı" olan Doğu Türkistan'ın yanında cereyan etmesi Pekin'i endişelendirmiş olmalıdır. Bu operasyon, hem Orta Asya hem de Güney Asya'nın mevcut olan dengelerini bozmuş durumdadır ve yeni bir denge oluşmak üzeridir.¹⁸ Rusya'nın ABD ile yakın işbirliğine girmesi, Orta Asya ülkelerinin ABD'ye açık destek vermeleri, özellikle bu ülkelerin Şanghay İşbirliği Örgütü üyesi olan Çin'e müzakere etmeden ABD ile işbirliğine girmeleri Pekin yönetimini rahatsız etmiş olmalıdır. Nitekim Şanghay İşbirliği Örgütü, ABD'nin başlattığı terörizme karşı savaşta bölgesel güvenlik teşkilâtı fonksiyonunu gösterememiş ve örgüt bir nevi pasif hale getirilmiştir. Ayrıca Çin'in Hindistan'a karşı her zaman silah teknolojisi konusunda destek verdiği yakın dostu Pakistan'ın ABD'yle yakın ilişkilerde bulunması Çin'in Güney Asya'daki çıkarlarını da gölge altında bırakmıştır (Marquand 2001.). ABD'nin bölgede başlattığı operasyonla birlikte meydana gelebilecek yeni oluşumda Çin'in devre dışı bırakılması veya figüran rolünü üstlenmesi Çin'in çıkarlarını her yönüyle etkileyebilir. Çin'in Orta Asya'daki etkinliğinin kınlanmasıyla birlikte Doğu Türkistan sorununun Çin'e yönelik bir kart olarak kullanılabilmesi Çin'in güvenliğini derinden etkileyebilir.

2) Çin 1993 yılından bu yana enerji ithal eden ülke hâline dönüşmüştür. 2020 yılında petrol tüketiminin %40-50'sini yurtdışından almak zorunda kalacaktır. Enerji talebini karşılayamadığı takdirde, Çin'in geleceği doğrudan tehdit altına girebilir. Orta Asya'dan Hazar Deniz'ine kadar uzanan enerji havzası Çin'in ilgi alanıdır ve mesafe olarak yakın, masraf olarak ise uygun olan bir bölgedir.¹⁹ Bu bölgenin enerjisinin Çin'e taşınabilmesi için güvenli bir hattın oluşturulması gerekmektedir. Doğu Türkistan bu hattın ortasındadır ve her hangi istikrarsızlık bir durum Çin'in enerji güvenliğini etkileyebilir. ABD'nin Afganistan'a düzenlenen askerî operasyonun stratejik bir amacının da Orta Asya-Hazar Denizi'ndeki enerji olduğu ifade edilmektedir. Bu durum Çin'in enerji ihtiyacını tehdit edebilir ve buna yönelik

¹⁸ Adam Entous, "Bush to Unveil Aid Plan for Afghan Refugees-Sources", *Reuters*, 3 Ekim 2001; "US Senator Pushes Reconstruction for Central Asia", *Excite*, 3 Ekim 2001; Andrea Koppel and Elise Labott, "Biden to Propose Reconstruction If Afghanistan Attacked", *CNN News*, 4 Ekim 2001.

¹⁹ James P. Dorian, "Oil, Gas in FSU Central Asia, Northwestern China", *Oil & Gas Journal*, 10 Eylül 2001, ss. 20-27; Yang Zhongqiang, "Zhongya Shiyou yu Zhongguo (Orta Asya Petrolü ve Çin)", *Junshi Tiandi*, 17 Ekim 2001.

Çin kendi stratejisini hazırlanmasına sevk etmektedir.²⁰

3) Çin şu anda millî stratejisinin bir parçası olan Kuzeybatı Bölge Ekonomik Kalkınma Projesi'ni yürütmektedir. Bu proje Çin'in Üç Aşamalı Ekonomik Kalkınma Ulusal Stratejisi'nin bir parçası olarak Çin'in kuzeybatı bölgelerinin ham maddelerini Çin'in gelişmiş güneydoğusuna taşımaya çalışmaktadır. Yabancı ülkelere hiç açılmayan bu bölge de artık dış sermaye istemeye başlamıştır. Kuzeybatı Bölge Kalkınma Projesi'nde en önemli jeostratejik ve jeoekonomik konumuna sahip olan Doğu Türkistan, Çin'in geleceği için fevkalade bir rol üstlenmektedir. Bu nedenle, Orta Asya'da meydana gelebilecek herhangi bir istikrarsız durum ve yeni stratejik dengelerin oluşturulması bu projenin devamlılığını etkileyebilir.

4) Son yıllarında Doğu Türkistan ayrılıkçı faaliyetleri yurtiçinde ve yurtdışında belli mesafe kaydetmiştir. Özellikle uluslararası siyasî sahnelerinde destek alan bu faaliyetler hem ABD'de hem de AB'de kendi etkisini göstermeye başlamıştır. Ancak Doğu Türkistanlıların Batı dünyasındaki çalışmaları giderek daha fazla başarı elde ederken, ülke içindeki faaliyetleri Pekin hükümetinin şiddetli baskısıyla gücünü yavaş yavaş kaybetmektedir. 11 Eylül ile birlikte Doğu Türkistan sorunun (bağımsızlık faaliyetleri, insan hakları, nükleer silah denemesinden sonraki çevre tahribi v.s.) uluslararası arenada ilgi görmesi Çin'in iç güvenliğini ve sınır güvenliğini tehdit eden en büyük sorun hâline gelmiştir.

Bu durumda Pekin'in uluslararası terörizme karşı operasyonundan istifade ederek Doğu Türkistan sorununu tamamen ortadan kaldırmak istediği açıktır. Ancak Çin'in Doğu Türkistan ayrılıkçı faaliyetlerine karşı, ABD tarafından gelen eleştirmeler ve bu konudaki tavırları, AB'nin Doğu Türkistan trajedisine ilgi göstermeler, BM İnsan Hakları Komisyonu ve diğer insan hakları kuruluşları tarafından gelen baskı ve yurtdışı Doğu Türkistan faaliyetlerin yükselişi gibi bir dizi gelişmeler Pekin'i zor duruma bırakmıştır. Böylece daha önce Orta Asya ve Türkiye'de kazandığı stratejik başarılarına aksine, Çin'in Doğu Türkistan ayrılıkçı hareketini terörist faaliyetine dönüştürme politikasının başarısız olduğunu göstermektedir. Hatta Pekin'in bu politikası Doğu Türkistan sorununu uluslararası siyasî sahneye taşımaya ve Doğu Türkistan'ın yurtdışındaki teşkilâtlarının büyümesine yardımcı olmuştur. Doğu Türkistan sorunu artık uluslararası kamuoyunda yerini almaya başlamıştır.

IV-2. 3. Türk-Çin İlişkisinde Doğu Türkistan'ın Yeri

Bir ülkenin dış politikası iç politikasının dış uzantısıdır. Aynı zamanda dış

²⁰ "Beijing Zhuanjia Chen Zhonggong Xu Tiaozheng Shiyong Anquan Zhanlue (Pekin'deki Uzmanlar Çin'in Petrol Güvenlik Stratejisini Mutlak Yenilemesi Gerektiğini Açıkladı)", Zhongyongshe Ajansı, 22 Eylül 2001; Antoaneta Bezlova, "War Prompts Beijing to Accelerate Energy Plans", *Asya Times*, 7 Kasım 2001.

politika tamamen milli çıkarlarını korumakla vazifelidir. Yani dış politikanın ölçüsü milli menfaattir.

Yukarıda değindiğim gibi, Türkiye'nin Çin ile olan ilişkileri daha çok Çin'e yaramıştır. Siyasî ilişkilerinde Türkiye'nin beklentileri karşılanılmaz iken, Çin ise Doğu Türkistan meselesinde Türkiye'den belli başarıları elde etmiştir. Ekonomik ve ticarî ilişkilerinde hep Türkiye'nin aleyhine gelişmiştir. Bu durum, aslında Türkiye'nin Çin'e değil, Çin'in daha çok Türkiye'ye ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Uluslar arası dengeli ilişkilerinde Türkiye daha çok aktif konumdadır. Türkiye'nin jeostratejik konumu, Orta Asya ile olan bağı ve Doğu Türkistanlılar ile koparması zor olan ilişkisi Türkiye'nin dış politikasında stratejik üstünlüğünü yaratmaktadır.

Ancak, gelecekte Çin Asya'da en büyük ülke olmaya adaydır. Çin'in küresel bir güç olması inandırıcı olmasa bile, bölgesel bir güç olmaya açıktır. Çin, şu anda 6. ekonomik güç ülkesidir (ABD, Japonya, Almanya, İngiltere, Fransa, Çin, İtalyan), 4. ekonomik güç bölgesi Amerika, AB, Asya-Pasifik, Çin), BM Güvenlik Konseyi Daimî üyesi, gelişmekte olan ülkelerin başında olan ülke ve Asya-Pasifik'te büyük rolü olan ülkedir. Bu bağlamda Doğu-Batı'yı bağlayan en önemli jeostratejik konumda olan Türkiye dünyanın dört tarafına yönelmeli ve Çin ile de Doğu'daki ülkelerin biri olarak ilişkilerini geliştirmelidir. Türkiye küresel olarak ABD ve AB ile ilişkisini geliştirmelidir; Bölgesel olarak Türkiye'nin çıkar bölgesi olan Balkan, Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya ile ilgilenmelidir. Sonra da Türkiye'nin çıkar bölgesi ile direkt ilgisi olan Rusya, Çin, Hindistan, Pakistan, İran ve Mısır gibi ülkelerle ilgilenmelidir. Özellikle Çin ile olan ilişkisinde en büyük temas noktası Doğu Türkistan olmalıdır. Bu açıdan Doğu Türkistan ile ilgilenmeli ve stratejik yönünde Doğu Türkistan iki ülkenin köprü olma rolünü dikkate almalıdır. Bu durumda, ileri yönelik Çin ve Doğu Türkistan politikasının oluşturulması gerekmektedir.

Kaynaklar

- AFP, 24 Ekim 2001, "Powell: No Payoffs for China's Help in Terror War".
AFP, Dec 6, 2001, "US, China Agree to Fight Terrorism, Differ over Xinjiang", .
AFP, 23-03-2002, "US Renews Warning Over Repression to China Following Xinjiang Report".
BBC News, 23 Mart 2002. Mei Zaici Jinggao Zhongguo Wu Daya Xinjiang".
BBC News, 18 Eylül 2001 "China Demands US Attack Evidence".
Beijing Spring, sayı 73: 106, Haziran 1999.
ÇAKIROĞLU, Deniz, Ebru GÜLSOY, (1999). *Çin ve Hong Kong Ülke Raporu*, Ankara: İGEME.
Çin Dışişleri Bakanlığı Kıbrıs maddesi, web sitesi: <http://www.fmprc.gov.cn>.
Çin Dışişleri Bakanlığı web sitesi: <http://www.fmprc.gov.cn/chn/18109.html>, 18 Eylül 2001;
Çin Dışişleri Bakanlığı web sitesi, <http://www.fmprc.gov.cn/chn/18902.html>, 20 Ekim 2001.

- Çin Dışişleri Sözcüsü Zhu Bangzao'nun 18 Eylül 2001'deki basın toplantısı, web sitesi:
<http://www.fmprc.gov.cn/chn/18109.html>.
- Çin Dışişleri Sözcüsü Sun Yüxi'nin 11 Ekim 2001'deki basın toplantısı,
<http://www.fmprc.gov.cn/chn/18902.html>.
- Çin Nanfang Ribao gazetesi, 1 Temmuz 1999.
- DORIAN, James P., (2001). "Oil, Gas in FSU Central Asia, Northwestern China", *Oil & Gas Journal*, 10 Eylül 2001, ss. 20-27
- ENTOUS, Adam, (2001). "Bush to Unveil Aid Plân for Afghan Refugees-Sources", *Reuters*, 3 Ekim 2001
- Excite, 3 Ekim 2001, "US Senator Pushes Reconstruction for Central Asia".
- Feng Huyuan Dergisi, 01-02-2000, <http://www.fhy.net/On-line/1998/fhy9802a.html>
- Finansal Forum, 12 Nisan 1999.
- HOLLAND, Steve, (2001). "Bush, Jiang Side by Side Against Terrorism", *Reuters*, 19 Ekim 2001.
- HUANG YANG, (2001). "Daji 'Dong Tu' Kongbu Shili Binfei Pohai Shaoshu Minzu ('Dong Tu'ya karşı darbeler Çin'in azınlıkların haklarını çiğneme değildir), *Zhonguo Xinwenshe Ajansı*, 22 Ekim 2001.
- Hürriyet gazetesi, İlder Türkmen'in Jiang Zemin ile yaptığı reportaj, 1 Nisan 2000.
- KOPPEL, Andrea and Elise LABOTT, (2001). "Biden to Propose Reconstruction If Afghanistan Attacked", *CNN News*, 4 Ekim 2001.
- LIU YUNFEI, (2000). "Hu Jintao Huijian Tuerqi Guofang Buzhang (Hu Jintao Türkiye Savunma Bakanını Kabul Etti)", *Remin Ribao*, 11 Eylül 2000.
- MARQUAND, Robert, (2001). "China Worries About US Troops in Pakistan", *Christian Science Monitor*, 19 Eylül 2001.
- Mingbao gazetesi, Hong Kong, Posted by ZaoBao on June 04, 1998.
- OETKUR, Umit, (2001). "East Turkestan Conference Condemns Terror of Any Kind", *The Times of Central Asia*, 28 Ekim 2001.
- PAN ZHIPING, (1999). "Self-Determinasyon ve Etnik Bölücülük", *Milli Sosyal Bilimler Akademisi destekli proje raporu*, Urumçi: Xinjiang Renmin Chubanshe, 1999, s.109.
- Radikal, 2 Mayıs 1999
- Renmin Ribao gazetesi, 16 Mart 1999.
- Renmin Ribao (people's daily News), 4 Nisan 1999, 1.
- Renmin Ribao, 1 Kasım 2001.
- Reuters, 18 Eylül 2001. "China Wants U.N. Approval of Any U.S. Strikes",.
- Reuters, 12 Ekim 2001, "Chinese Indict U.S. Engineer on Secrets Charges",.
- Reuters, 8 Kasım 2001.
- Türkiye Dışişleri Bakanlığı web sitesi:
<http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupc/cb/2000/04/20042000.htm>.
- Uyghur Information Agency, <http://www.uyghurinfo.com/viewNews.asp?newsid=4527>, 17 Ekim 2001.
- Xinhua Ajansı, 14 Ocak 1992.
- Xinhuan Ajansı, 14 Kasım 1998, Ankara.
- Xinhua Ajansı, 19 Kasım 1998, Roma.
- Xinhua Ajansı, 19 Kasım 1998, Ankara.

- Xinhua Ajansı*, 19 Kasım 1998, Ankara.
Xinhua Ajansı, 20 Kasım 1998, Damaşık.
Xinhua Ajansı, 5 Haziran 1999.
Xinhua Ajansı, 7 Haziran 1999.
Xinhua Ajansı, 8 Haziran 1999.
Xinhua Ajansı, 19 Nisan 1999 Bangkok. Çin Kongre Başkanı Li Peng'in Tayland gezisinde Bangkok'ta yaptığı basın toplantısı.
Xinhuan Ajansı, 28 Ekim 1999, Ankara.
Xinhua Ajansı, 19 Nisan 2000, Ankara.
Xinhua Ajansı, 28 Nisan 2000.
Xinhua Ajansı, 19 Ekim 2001 haberi;
YANG FAREN, (1994). *Fan Yisilanzhyi Yü Fan Tujuezhuyi (Pan İslamizm ve Pan Türkizm)*, Urumçi: Xinjiang Shehui Kexueyuan, 1994: 32-286.
YANG ZHONGQIANG, (2001). "Zhongya Shiyu yu Zhongguo (Orta Asya Petrolü ve Çin)", *Junshi Tiandi*, 17 Ekim 2001.
Zhongxinshe Ajansı, 30 Mayıs 2001.
Zhonguo Xinwenshe Ajansı, 24 Ekim 2001.

Türk Medeniyetinin Sınırları ve Değişim Süreçleri

Dursun Yıldırım

Sınırlar ve Süreçler

Yazının başlığında yer alan ve metin boyunca üzerinde durulacak olan 'Türk medeniyetinin sınırları' sözü ile, onun, oluşum, düzene girmesi, yönetim yapıları kurması, gelişmesi, geniş alanları kullanır duruma getirmede yarattığı yönetim ve örgütlenme modelleri, genişlemesini ve yayılmasını gerçekleştirdiği topraklar, etkileşime geçtiği fizikî ve kültürel çevreler, bir başka deyişle, yeryüzünde yaşama alanına dönüştürerek varlığını koruyup sürdürdüğü coğrafyalar; 'değişim süreçleri' kavramı ile de, Türk medeniyetinin bu coğrafyalar üzerinde tarihî süreç boyunca yarattığı ve yaşadığı 'muayyen' dönemlerin her birine ait özelliklerin belirginleştiği ve işlevleri ile öne çıktığı zaman sınırları ve süreleri belirtilmek isteniyor. Yazı, başlığını oluşturan bu iki kavram üzerine kuruludur.

Medeniyet süreçleri, toplumların hayatında birbirini izleyen ve aynı zamanda taşıdıkları özellikler itibariyle, yansıttıkları etkileşim, değişim, gelişim, ilerleme ve dönüşüm yapılarıyla olduğu kadar, duraksama, gerileme, çözülme, erime ve başkalaşma süreçlerine giren durumlarıyla da, birbirinden ayrılan dönemler olarak karşımıza çıkarlar. Şüphesiz, her süreç, bir önceki sürecin birikim ve deneyimlerinden, çevre ile etkileşimlerinden istifade ederek doğar. Toplum, kendine ve dünyaya bakışını bu yeni terkipler, kurumlar ve yapılar içinde düzene kor, örgütler ve medeniyetini tekâmül ettirir. Toplum, medeniyetini bu çizgide sürekli yenilenme yeteneğinde ve kapasitesinde tutamaz ise, sonucu 'başkalaşma' olan bir sürece kendini sürüklemiş olur.

Toplumların Bakış Açıları ve Tarih

Dünya üzerinde, toplumların varolma açısından bazen hafif, bazen de derin krizler geçirmek durumunda kaldıkları bilinen bir gerçektir. Tarihî süreç içinde kimi toplumlar [Türk, Çin, Hint, İran gibi...] bu tür varolma krizlerini aşma yeteneği gösterir ve yollarına devam ederler. Bazı toplumlar [Sumer, Akad, Hitit ve Roma toplumları gibi...] ise, medeniyetlerini sürdürme kapasite ve yeteneklerini bu krizler sırasında yitirirler. Türkler, medeniyetleri içinde ortaya çıkan ve yaşanan krizleri aşma yeteneğine ve kapasitesine sahip tarihî toplumlar arasında yer alır. Krizleri aşma kapasitesini ve yeteneğini yeniden yaratamayan toplumlar, imparatorluklar ve medeniyetler bağımsız yaşama alanlarını yitirir; ya

tâbi olurlar, ya başka medeniyetler içinde eriyip tarihten tamamen silinirler.

Yukarıda sıralanan bütün olgularla uğraşıp geçmiş anlamaya ve açıklamaya dönük araştırma ve incelemelerin yapıldığı tarih disiplini hayatî öneme haizdir. Bu bakımdan tarih, toplumların gelecek hedeflerini belirlemede vazgeçilmez, olmaz ise olmaz bilim dallarından biridir. Küreselleşme sürecinin gündeme girdiği bir zaman kesiti içinde yürüyen ve eski yapılanmaların, kimliklerin yerine yenilerinin rol oynamağa başladığı dünyamız, yolunu ve önünü görme açısından tarihe muhtaçtır. Toplumların yapıları, özellikleri, tarihî deneyim ve birikimleri bilinmez ise; yolun, kimi nereye götüreceği kestirilemez. Toplumların dil ve tarih bilinci var ise, onların kendilerine özgü medeniyetleri ve geleceği kurma düşünceleri de vardır. Tarihî süreç içinde, toplumları sürekli ayakta tutan, bu bilinçlerinin varlığı ve geleceği kurma ülküleridir.

Günümüz dünyasında da, tarihin gerçeklerinden kopmuş toplumların 'başkalaşma' süreçlerine düşmeleri kaçınılmazdır. Parçalanmalar, birleştirme yeteneğinin ve kapasitesinin yitirilmesi, dilin, tarihin ve sahip olunan medeniyetin de ortadan kalkmasını ve yeni kazanımlar diye parçalanmaların ardından sürüklenenlerin ise, bir zaman sonra işlevsizlikleri nedeniyle ortadan kalkmalarını beraberinde getirecektir. Kısa bir süre sonra, parçalanma ile ortaya çıkan 'toplumcuk'lar, yeni kimlik içinde vaad edilen kendine özgü medeniyeti inşa etme yerine, işlevi olan ve talepleri karşılayan farklı bir 'medeniyeti' gönüllü kabul konumuna düşecektir. Böylece, yeni toplumun çözüm diye benimsediği parçalanma, hiç ummadıkları bir 'başkalaşma' sürecini karşılarına çıkarmış olur. Yeni ve farklı bir medeniyete eklenme süreci, işlevi olan dil, tarih ve medeniyet sunucularına doğru olacaktır.

Küreselleşme modelini yaratmak isteyenler, bu yöntemi önce iki ideolojik yapı [Kapitalizm ve Marksizm] içinde denediler. Elde edilen başarılar ve zayıflıklar, sonuçta ilkinin, ikincinin başarılı unsurlarıyla yeniden dizayn edilip uygulamaya devam edilmesini gündeme getirmiştir. Fukuyama, 'tarihin sonu' teziyle modelin oturacağı çerçeveyi belirlerken, Huntington da 'medeniyetler çatışması' teziyle yolu tıkayan ve uyum güclüğü gösterecek yapıların nasıl çözülmesi icap ettiğini bu nedenle ileri sürmüştür. Bu tür farklı 'medeniyet'leri ve toplumları ufalayıp yeniden kimlik verip işlevsizleştirme, dil ve tarih bilincini parçalama ve küreselleşme modeline eklemleme süreçleri, 'gerilim, çatışma, ayrıştırma ve eritip yok etme' işlemleri ile gerçekleştirilmeye çalışılıyor (Fukuyama 1992; Huntington 2002: 22-49).

Tarihin bütün zamanlarında yukarıda işaret edilen bütün bu işlemler ve süreçler farklı boyutlar, özellikler ve şartlar altında yaşanmıştır ve hiçbir bu açıdan bakıldığında toplumlar, medeniyetler, yeniden yapılanmalar ve yeni oluşumların ortaya çıkması bakımından dünyamız için yeni bir durum

göstermemektedir. Bugün yeni olan, toplumlar arasında tarihin birikimlerini doğru ve yerinde kullananların ilerlemede büyük mesafeler kazanması; düşünceyi, politikayı ve stratejiyi sürekli yenileme yeteneğine ve kapasitesine sahip kılıcı bir sanayi hâline dönüştürmeleri ve aynı bağlamda dil ve tarih bilincine sahip olmaları ve bunların politik ve stratejik açıdan hangi anlamları taşıdığını bilmeleri, hedefe varmada doğru kullanmalarıdır. Tarihin önümüzdeki geleceği, yeryüzünde bütün bunlara sahip olanlar ile sahip olmayanlar arasında yürüyen bir toplum veya toplumlar, bir dünya medeniyeti veya dünya medeniyetleri macerası anlatacaktır.

Tarih, bir toplum için, geçmişin deneyim ve bilgi birikimlerinin toplandığı bir medeniyet ambarıdır. Geçmişin doğru anlaşılmasını, geleceğin doğru inşa edilmesini sağlar. Dolayısıyla, medeniyet yolunda ilerlemeyi ve doğru adımlar atmaya kendine hedef edinen toplumlar, geçmiş tarihlerine ve medeniyetlerine nasıl bakmaları gerektiğini, onları nasıl anlamaları ve açıklamaları icap ettiğini bilmek zorundadırlar.

Dünya tarihçiliğinin ve özellikle Avrupa tarihçiliğinin size gösterdiği yerden, veya onların baktığı yerden tarih ve medeniyetinize bakıp onu öğrenmeye çalışır iseniz; o zaman, ne onların göstermek istediğinden fazlasını görebilir ve ne de anlayabilirsiniz. Ama, onların hem kendi tarih ve medeniyetlerine ve hem de kendileri dışında kalan medeniyetlere hangi açıdan bakıp açıkladığını doğru tespit edip yakalar isek, kendi bakış odağımızı nasıl inşa edip kurmamız gerektiğine karar vermemiz kolaylaşır. Böylece, hem kendi tarihimize ve medeniyetimize, hem de dünya medeniyetlerine bulunduğumuz yerden veya kendimiz için tespit ettiğimiz açıdan bakıp, onları gördüğümüz biçimde açıklayabiliriz.

Dünyaya, dünya medeniyetlerine ve toplumlarına bakış açımız kendi odağımıza özgü bir yapı kazandığında, bizim de onları, onların bizi kendi bakış odaklarından gördüğü biçimde görmeye ve tanımlamaya başlayacağımız gerçeği ile karşılaşırız. Bu durumda her bir bakış odağının ait olduğu toplum ve o topluma ait coğrafya üzerinden dünyaya açılacak ve görmek istediğini gösterecektir. Bunların her birinin dünyayı gördükleri biçimde algılamaları ve tarif etmeleri de tabiidir. Aynı özelliklere sahip farklı bakış açılarından bakılarak çizilen tabloların, aynı yaklaşımlar kullanılmış olsa bile, her bir bakış odağının, kendi ürünü ile karşımıza çıkacağı, gördüğünü ve görmek istediğini kendi dışında kalanlara anlatacağı ve göstereceği açıktır. 'Ben-merkezli' tarihçilik, politik ve ideolojik bir yaklaşım ile, kendi dışında bulunan toplumları ve medeniyetleri, kendi modelinin mükemmelliğinin dışında kaldığı için onları zaaflarıyla tanır ve öyle bilinmelerini tercih eder.

Yukarıda söz konusu edilen yaklaşım, tarihî süreçte, toplumların kendilerine

benzemeyen toplumları ‘barbar’ diye kimi sıfatlar ile tanımlamalarına benzer. Avrupa tarihçiliği, kendi sınırları diye algıladığı coğrafyanın medeniyeti için farklı, sınırları dışında kalan toplumlar ve medeniyetler için farklı bakış açıları kullanır.¹ Politik ve ideolojik durumlarda meydana gelen değişimlere, izlenecek

¹ Dünya medeniyet tarihine dün Aryanist bir açıdan bakan Avrupa tarihçiliğinin bugün de bu tutumunu fazla değiştirdiği pek söylenemez. Kendi coğrafyalarına ait toplumların tarih ve medeniyetlerini incelemek üzere tarih bilimi bağlamında seçilmiş terminolojiler, yaklaşım ve yöntemler, sadece onları anlatma ve tasvir etmede bir anlam taşır. Sınırlar dışındaki alanları tarih ve medeniyet bağlamında ele aldıklarında kullandıkları dilin kelimeleri, terim ve kavramları farklı anlamlar ve farklı tasvirler vermeye başlar. Tarih biliminin anlatım dili farklı bir ‘jargon’ oluşturur. Bütün yapılanlar, farklılıkların ortaya konması ve ifadesi bilimsellik kisvesi altına ustaca gizlenir. Avrupa tarihçiliği, sınırları dışında kalan kendinden farklı toplumları ve farklı medeniyetleri, görülmesini istediği biçimde görmek ve tasvir etmek, onları olmaları icap eden etiketler altında toplayıp değerlendirmek konusunda tarihî tutumunu sürdürmektedir. Söz konusu yaklaşımın en belirgin temsilcisi Rene Grousset sayılabilir (Grousset 1980).

Türk medeniyeti ve tarihi üzerinde yaptığı sürekli çalışmalar ile dikkati çeken P. B. Golden’in *Imperial ideology and the sources of political unity amongst the pre-Çinggisid nomads of Western Eurasia* adlı makalesinin birinci paragrafında, bilim adamının kendi görüş ve bakış açısı olmasa bile, günümüz Avrupa tarihçiliğinin, sınırların dışında kalan toplumlara ve medeniyetlere nasıl bir algılaya içinde baktığının bir tasvirini bize verir. Görülmek istenen ile görülmek istenmeyen [Türk medeniyetinin varlığından açıkça söz edilmez ve kavramlar arasına sıkıştırılıp bırakılır] nasıl ifade edilmesi icap ettiğini bu paragraf tasviri, okuyucusuna ve araştırmacısına hatırlatır. Sınırların dışında kalanların medeniyet tasvirlerinde tanımların ve kavramların değiştiği, teorik çerçeve ve zeminin belirsiz bir hüviyet kazandığı dikkati çeker. Şimdi söz konusu paragrafı verelim:

“Western Eurasia during the Middle Ages was the meeting ground of two imperial, cultural traditions with their ideologies: the Byzantine (in its various Slavic reworkings) and the Nomadic (ethnically primarily Altaic with considerable Iranian admixtures; nomadic culture, in addition to its own, indigenous elements also contained borrowings from China and the advanced sedentary civilizations of Inner Asia). Islam, the third great cultural force in Eurasia, played a secondary role, on the periphery of Western Eurasia, during the period under consideration” (Golden 1982: 37).

Kavram ve tasvirlerin değişken ve kaygan bir yapı içine sokulması, anlaşılmazlık içine toplanması Avrasya toplumları için ne denli ilginç ise, söz bir Avrupa medeniyeti içinde düşünülen yapı ile ilgili ifade edildiğinde terimler, kavramlar yerini tarih bilimi çerçevesinde yerini almakta gecikmiyor. Bu sözlerim pasajı yazan değerli bilim adamına yöneltilmiş bir eleştiri değildir. Aksine, sözünü ettiğim Avrupa tarihçiliğinin Türk tarih ve medeniyetini hangi çerçeve içinde gördüğüne dair yapılmış güzel bir tesbitin ifadesinden ibarettir. Söz konusu bilim adamı, Türk tarihi ve medeniyeti üzerine değerli çalışmalar yapmış, yayınlamış, Türk tarih ve medeniyetine tarihimizin gerçekleri ışığında bakmaya itina gösteren bir bilim adamıdır. Okuyucu açısından bu gerçeğin bilinmesinde de yarar vardır. P. B. Golden, bir süre Türkiye’de çalışmalarını yürütmüş, Zeki Velidi Togan’ın eserlerini ve dolayısıyla onun tarihçilik yaklaşımını öğrenmiş ve etkilenmiş bir bilim adamıdır. Nitekim, bir eserinin Türkçe basımı için “Türkçe Baskı İçin Önsöz” (sh.IX-X.) adlı yazısında, kendisinin çalışmalarını yürüttüğü bilimsel çerçevenin oluşmasından söz ederken, W. Barthold’un *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Oniki Ders* ve A. Zeki Velidi Togan’ın *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı eserlerini de hatırlatır ve “Bunların

stratejilere bağlı olarak, sınırların dışında kalan kimi toplumların ve medeniyetlerinin ilgi odağı hâline dönüştürülmesi de, yine muayyen bir politik ve ideolojik tercihin sonucu olarak karşımıza çıkarılır. Bunlar, bilimsel gerçeklerin ideolojik, politik ve stratejik planda kullanımından ibaret çalışmalardır. Nitekim, bugün Avrasya üzerinde ortaya çıkan yeni açılım ardından hemen her konuda, kitap ve makale boyutunda sayısız araştırmanın bir anda gerçekleştirildiğini söylemek aklın sınırlarını zorlar.²

Tarih biliminin ölçütlerine hangi ölçüde bağlı olursanız olun, içinde yaşadığınız toplumun gerçekleri ile de, psikolojik açıdan kuşatılmış olduğunuz bir vakıadır. Bu bakımdan, gerçeğin ortaya çıkarılmasında duygulara, ideolojik, politik ve stratejik eğilimlere yer verilmemesi imkânsızdır. Bulunduğunuz yer, bu yerden kendinizi ve dünyayı algılayışınız, sosyal ve beşerî bilimlerin tabiatı, tarih ve çevre içindeki kimliğiniz ve konumunuz elbette elinizdeki verilerin yorumlanışında muayyen ölçüde de olsa, bir etki yapacaktır. Dolayısıyla, aynı verilere, belgelere ve kanıtlara dayalı farklı iki bakış açılı araştırmada gerçeklerin farklı dile getirilmiş olması veya yorumlanması çok da şaşırtıcı olmaz. Şaşırtıcı olan, bu gerçeği gözden uzak tutarak, kendinize anlatılanları tek doğru olarak olduğu gibi kabullenmek olsa gerektir.

Tarih bilimini kendi gerçeğimizi ve dünya gerçeğini yakalamada ve ortaya çıkarmada ideolojik ve politik kaygılardan uzak bir yaklaşım içinde kullandığımızda elbette var olan doğruyu bilinmesi icap eden biçimde öğrenme imkânı yakalanmış olur. Karar vericiler, yöneticiler, politika ve strateji kurucular açısından olduğu kadar, geleceği inşa edecekler açısından da bu husus hayati kıymete haiz bir mahiyete sahiptir. Gerçeğin kendisini, doğru ve sağlam bilgi ve belgelere dayalı biçimde öğrenmek, izlenecek yolda öne çıkacak seçeneklerin de gerçek verilere dayalı biçimde inşa edilmesine imkân verir. Gerçeğin çıplak

ikisi de engin bir bilgi ve araştırmayla yazılmış eserlerdir.” der (Golden 2002). Biz de, her iki âlimin tesirlerini Türk tarih ve medeniyetinin değerli araştırmacısı P. B. Golden’in çalışmalarında görmekteyiz. P. B. Golden de, çalışmalarına benzer bir zenginliği kazandırmaya özen gösteren bir tarihçidir. Ama, burada söylenmek istenen, söz konusu pasaj ile, değişmeyen ve değişmezliği içinde tasviri yapılmış bir gerçeği okuyucuya sunmaktır. P. B. Golden, bu genel çerçeveyi güzel tespit etmiş olduğu için alıntı yaptık, görüşü budur, demek istemedik. Tam aksine, Avrupa tarihçiliğinde, dünden bugüne neyin değişip neyin değişmez kaldığını göstermesi bakımından söz konusu pasaj, önemli bir tespit diye düşünülmüştür.

² Avrasya üzerine, özellikle Türk tarih ve medeniyetinin bugün ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri ile ilgili sorunlarına yönelen, onların arka planlarının anlaşılmasını veya anlaşılabilir konuma getirilmesini, veya mevcut yapıların daha küçük öbeklere ayrıştırılması ve talep yaratıcı dil ve kültür içinde yeniden bütünleştirilmesine dönük incelemeler, bu toplumların tarih içinde oluşturduğu bütünleştirici ağların yeniden istifade edilir duruma getirilip getirilemeyeceği sorularına cevap arayan pek çok araştırma [makale, bildiri, kitap vesair] muayyen bir politik ve stratejik tercih sonucu yayınlanmıştır.

yüzünü bilmek, öğrenmek ve buna göre çözümler üretmek, toplumlar ve yönetimler açısından bir beka, bir yüksek medeniyet kurma sorunudur. Bu nedenle tarih bilimiyle uğraşanın görevi, tarihî gerçeği gün ışığına çıkarmak ve özelliklerini doğru tanımlamak olmalıdır. Karar verici de, doğru tanımlanmış ve özellikleri ortaya çıkarılmış olgudan geleceğin inşasında nasıl yararlanacağını bilen insan olabilmelidir. Tarih bilimi geçmişten yeniden yaşamak için değil, geleceği inşa etmek için gereklidir.

Tarih ve İdeoloji/Türk Tarihine Bakışlar

Sosyal ve beşerî bilimlerin, aynı zamanda ‘politik ve ideolojik bilimler’ olduğu gerçeğini göz ardı edemeyiz. Dünya tarihçiliği, bugün, özellikle Avrupa tarihçiliği ne yazık ki, tarih bilimini bu gerçeklik üzerine temellendirmiştir. Bu nedenle Avrupa tarihçiliği yeni zamanlarda ve günümüzde Türk tarih ve medeniyetine büyük ölçüde, ‘politik ve ideolojik’ çerçeveye bağlı yaklaşımlar içinde bakmıştır. Milletlerin ve onların medeniyetleri söz konusu olduğunda Avrupa tarihçiliği sadece Avrupa milletlerinin tarih ve medeniyetine veya Avrupa medeniyeti ile kendilerini mirasçıları diye algıladıkları arkaik medeniyetleri [Önasya, Balkanlar, Akdeniz, Mezopotamya, Hint-İran gibi.] anlamayı, bunların dışında kalanları ise, iktidarların hayatıyeti çerçevesinde görmeyi tercih etmişlerdir. Özellikle bu anlayış Avrupa tarihçiliğinde XIX. yüzyıldan bu yana yerleşmiş ve âdetâ kemikleşmiş bir bakış açıdır. Bir başka deyişle, tarih bilimi, Avrupa tarihçiliğinde böyle bir işlev içinde yürütülmüştür. Türkler, ne tarihleri ve medeniyetleri, ne kurdukları medeniyet havzaları içinde geçen hayatları, ne inşa ettikleri dünya medeniyeti, ne dünya medeniyetine yaptıkları katkılar bağlamında Avrupa tarihçiliği tarafından görülüp incelenmiştir.

Bir başka deyişle, Türklerin hâkim oldukları geniş coğrafya üzerindeki hayatları, süreklilikleri ve eski dünya üzerinde bugünkü düzenin ortaya çıkmasında oynadıkları müspet roller ve bunların yarattığı gerçekler, Avrupa tarihçiliğinde daima görmezlikten gelinmiştir. Türk tarih ve medeniyeti, tarihî süreç içinde bölük/pörçük, hânedanlıklar veya Türklerden iktidar olan kavimlerin tarihi düzeyinde, her biri birbirine benzemez yapılar bağlamında ele alınıp incelenir. Bu yaklaşım ve bakış odağı içinde karşınıza, bütünlüğü, sürekliliği olmayan bir medeniyet, her defa sürekli yıkılan ve yeniden kurulan yapılar yığını çıkarılır.

Tarihî süreç içinde Türklerin kendilerini yönetmek üzere kurduğu iktidarların gelişmesine hizmet ettiği Türk medeniyeti, yukarıda Avrupalıların vurguladığımız bakış açısından bakıldığında ne Avrasya üzerinde uzun yüzyılları kapsayan kesintisiz varlık göstermeleri, ne de onları bunca yüzyıllar boyu kesintisiz egemen kılan medeniyetinin özellikleri görülüp anlaşılabilir.

Avrupa tarihçiliği, Türk medeniyetini, 'politik ve ideolojik' yaklaşımları nedeniyle sürekli görmezlikten gelmeyi tercih eder. Türklerin Avrasya ve Önasya üzerinde inşa ettiği ve uzun yüzyıllar bu coğrafyalarda egemen kıldığı medeniyeti Avrupa tarihçiliğinin görmezlikten gelmesi için anlaşılır, mantıkî nedenler ileri sürülebilir.

Avrupa tarihçiliğinde Sakalar, Hunlar, Bulgarlar, Avarlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Köktürkler, Karahanlılar, Oğuzlar, Selçuklular, Osmanlılar, Türkmenler, Kazaklar, Özbekler, Uygurlar, Başkurtlar, Tatarlar, Moğollar vesair hanedanlıklar ve kavim tarihleri birbirinden koparılıp coğrafya ve zaman dilimleri içine hapsedilip birbiri ile ilintisi, herhangi bir organik bağı olmayan ve iktidarları ile birlikte, tıpkı Roma İmparatorluğu gibi tarihten çekilip giden toplumlara dönüştürülürler.

Bütün bunların aynı dili ve medeniyeti paylaşan ve bunları uçsuz bucaksız bir coğrafya üzerine hâkim kılan temel bağların, sürekliliğin, birbirleriyle ve çevre coğrafya üzerinde yer alan kenar toplumlar ile ilişkilerin ve karşılıklı etkileşimlerin, toplumun temsil ettiği medeniyeti geniş coğrafya üzerinde hâkim kılan örgütlenme modelinin; bu modeli ortaya çıkaran yönetim yapılarının ve aralarındaki ilişki biçimlerinin, aynı topluma ve medeniyete özgü oldukları tarihî gerçeğinden hareketle bir bütünlük içinde ele alınıp incelenmesi icap ettiğini Avrupa tarihçiliği genellikle göz ardı etmiştir. Dediğimiz gibi, onların bu yaklaşımı kullanmayı tercih etmelerinin arkasında yatan tarihî ve psikolojik nedenleri anlamakta bir güçlük bulunmamaktadır.

Avrupa'nın Kara Ormanlarından Çin'e kadar uzanan bir coğrafya üzerinde tarihin bin beş yüz yılı aşan bir aralığında medeniyetinin varlığını sürekli kılmış bir Türk milleti gerçeğini Avrupa tarihçiliğinin görmezlikten gelmesi, veya onu XIX. yüzyıl öncesi tarihçilik anlayışı içinde tasvir eden eserlere hapsederek, birbiriyle ilintisiz farklı olgular diye ele alıp bilinçli biçimde incelemeyi tercih etmesi, tarihin var olan gerçeğini değiştirmez; sadece, yeni zamanlar veya günümüz Avrupa tarihçiliğinin bu medeniyet karşısındaki psikolojik tavrını ortaya çıkarır.

Avrasya üzerinde tarihin önümüze çıkardığı Türk medeniyeti gerçeğine bilinçli biçimde farklı bakan Avrupa Tarihçiliği, Önasya, Balkanlar ve Orta Avrupa ile, Kara Deniz-Hazar Denizi-Hint Denizi- Akdeniz ve Atlas Okyanusları çevresinde tarih sahnesinde, birincisi 'Uluğ' Türkistan'da, ikincisi Önasya üzerinde olmak üzere iki kalıcı yurt kurmayı başaran ve ikincisi üzerinde de medeniyetlerini yeniden inşa eden Türklerin tarih maceralarını da, yine aynı farklı anlayış ve bağlam içinde ele alıp incelemeyi tercih eder.

Yukarda belirtilen geniş coğrafya üzerinde Türkler arasında farklı iktidarların ve iktidar olma kavgalarının getirdiği parçalanmaların ortaya çıkması ayrı bir

olgu, aynı coğrafya üzerinde kimi zaman bu parçalanmalar olsa bile, bu coğrafi bütün üzerinde Türklerin ve dolayısıyla Türk medeniyetinin varlığını sürdürüyor olması ayrı bir tarihî gerçektir. Şunu hemen ifade edelim ki, hânedanlık veya boyların iktidar olduğu dönemlerin tarihinin çalışılması ayrı bir konudur ve çalışılması, anlaşılması icap eder. Fakat, bu işlem, ancak bütünün anlaşılması açısından ele alınıyor ve olgular bu çerçevede inceleniyor ise bir anlam kazanır.

Bir iktidarın başlaması ve bitmesi arasında geçen zamanın yapıları, kurumları, çevre ile ilişkileri ve gerçekleşmiş olayları, sadece o iktidar sürecini anlamak bakımından çalışılması gerekir. Bütünü anlama açısından da, bunun araştırılıp incelenmesi icap eder. Böyle bir çalışmayla ele alınan olgunun mahiyeti tespit edilebilirse, o zaman iktidarın kimi dönemlerde küçük parçalara ayrışmasına mukabil Türk medeniyetinin daha geniş bir coğrafya üzerine egemenliğini kurmuş olmasının nedenlerini, diri tuttukları iletişim ağlarını, ilişkileri, işlevleri anlamamız kolaylaşır. Tarihçinin görevi, böyle bir medeniyetin gerçeklerini bulup ortaya çıkarmak, gelişmeyi ve yaratıcı enerjiyi ortaya çıkaran özellikleri; çözülmüş bir medeniyet olgusu sergiliyor ise, buna yol açan zayıflıkları açıklamak olmalıdır.³

Türk Tarihçiliğinde Özgün Bakışlar

Türk tarihinin ve Türk medeniyetinin bir bütünlük içinde ele alınıp incelenmesi sorunu üzerinde, bir iki istisna dışında, Türk tarihçiliğinin ortaya koyduğu yaklaşımlar veya teorik bir çerçeve,veya herhangi bir denemeye günümüzde rastlanmaz.

Türk tarihçiliği de, tarih ve medeniyetimiz ile ilgili yapmış olduğu çalışmalarda büyük ölçüde Avrupa tarihçiliğinin kendi bakış açısından ürettiği tarih akımları etkisi altında kalmıştır.⁴ Bu nedenle, Türk tarih ve medeniyet araştırmalarına daha çok hanedanlık tarihi ve medeniyeti bağlamı araştırmalar egemen olmuştur. Ve bu açıdan bakıldığında, 'Osmanlı hânedanı' araştırmaları, Türk tarih ve medeniyet çalışmaları konusunda bir 'politik ve ideolojik' bakış odağı oluşturmuştur, denebilir. Tarihçiliğimiz uzun yıllar, bu bakış odağının çerçevesinden dünyaya bakmıştır. Bunda geçen çağın ideolojilerinin bilim ve fikir

³ Tarihimizde bu iktidar parçalanmaları hanlar/beyler mücadelesi biçiminde kendini gösterir. Zeki Velidi Togan, tarihimizde karşılaşılan bu önemli sorun üzerinde hem 'UTG', hem 'TİTYT' adlı eserlerinde durmuştur. Hanlar/beyler mücadelesinde, ültüş meselesini, Z. V. Togan, bu kavranın bir parçası görür ve her ikisi üzerine dikkati çeker.

⁴ Türk tarih ve medeniyetinin problemlerinin çalışılmasını Çin bağlamında öneren görüşler de vardır (Cohen 1984). Günümüz dünya tarihçiliğinde Türk tarih ve medeniyetinin Çin odaklı tarihçilik ile anlaşılabilceği üzerinde duran tarihçiler arasında Paul A. Cohen adı göze çarpmaktadır (Cohen 1984: 149-198).

hayatımız üzerine ördüğü kalın ideolojik duvarların ve korkuların rol oynadığı da ileri sürülebilir. Türk tarihçiliğinin her iki durumdan aynı ölçüde etkilendiği de söylenebilir. Sebepler ne olursa olsun, gerçek şudur ki; Türk tarihçiliğine sorunları [anayurtlar, devlet modeli, örgütlenme yapıları, toplum bağları ve iletişim ağları, meşruiyetin özellikleri ve sınırları, terkip, uyum ve kendini yenileme yeteneği gibi] Türk tarihi ve medeniyeti bütünlüğü bağlamında görme ve inceleme alışkanlığı kazandırılmış olduğu söylenemez.⁵ Bu yüzden bütünü görme ve bu bütün içinde sorunları anlayıp çözümleme yeteneğimiz istenen düzeye çıkma fırsatı bulamadı. Tarihi anlamamızda görülen bu eksiklik, günümüzde yaşadıklarımızı anlamada ve geleceğimizi belirlemede sürekli güçlükler yaratmaktadır.

Yeni dünya düzeninin ortaya çıkardığı gerçekler ışığında Türk ve dünya tarihçiliğinin önündeki kimi psikolojik engeller bugün kısmen yıkılmıştır. Nitekim yukarıda da işaret edildiği gibi, Avrasya toplumları ile ilgili, son yirmi yıl içinde tarih, medeniyet, kültür, mitoloji, din, müzik, ekonomi, ideoloji ve filoloji bağlamlarında çok sayıda kitap ve makale yayınlanmış olması hem bu engellerin yıkılışına, hem de yeni toplumların dünya üzerinde tanınmasına bağlı olarak, onlara ait tarihî ve medenî gerçeklerin, tarihî belge ve bulguların dünya kamuoyuna ifade edilme zamanının geldiğine işaret eder. Belki bütün bu gerçekler ışığında Türklerin tarih ve medeniyeti, Türk ve dünya tarihçiliğini, kendisine daha yeni ve geniş açılardan bakılmasını talep ettirici şartları önümüzdeki zamanda bizzat kendisi yaratacaktır, diye düşünüyorum.⁶

Avrupa merkezli tarih ve medeniyet anlayışını yansıtan eserlere, Türk tarihçiliğince bir kısım ciddi eleştiriler [M. Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Osman Turan, Hüseyin Namık Orkun, Nihal Atsız, Halil İnalcık] yapılmıştır. Fakat, tarihçiliğimiz, iki önemli istisna dışında, dün olduğu gibi bugün de, her hangi bir Türk tarih ve medeniyet tezi ortaya çıkarmış değildir. İki önemli istisna tezden biri, 'Türk Tarih Tezi (Türk Tarihinin Anahatları)'dir. Tarih bilimi açısından bu tez, düzenlenmiş medeniyet saldırılarına karşı zamanında üretilmiş

⁵ Bununla beraber, son yıllarda yetişmekte olan gençleri ve bunlara fırsat veren birkaç önemli tarihçimizin hakkını da teslim etmek gerekir. Bu gençler, onları yetiştirenler gibi, dünya tarihçiliğine, Türk medeniyetinin unutturulmaya terkedilmiş yüzünü tanıtacaklar ve bize öğretecekler umudunu taşıyorum.

⁶ Küreselleşme modeli açısından Türkler, Avrasya ve Önasya üzerinde daha önce başarıya ulaşmış ve bunları uzun yüzyıllar söz konusu coğrafyalar üzerinde kalıcı kılmıştır. Coğrafyaların genişliği, Türk toplumunun tarihî deneyimleri, yarattığı devlet yönetim yapıları, düzen ve ilişki ağları, örgütlenmeyi sürekli kılan bağların özellikleri, devlet ve toplumların ilişkileri, bireylerin özgürlük sınırları ve yaşam alanları, bütün bu devasa makinanın düzenli işletilmiş olması gerçeği elbette küreselleşmecî bakışın, tarihçilik bağlamında olsa bile ilgi odağı olacaktır.

‘ideolojik ve politik’ bir savunma tezidir.⁷ İkincisi ise, dünya tarihçiliğinde önemli bir yeri olan Zeki Velidi Togan tarafından, Türk tarih ve medeniyeti için öne sürülmüş, hatları, şartları ve özellikleri yazdığı eserlerde ortaya konmuş, tüm bilgi alanlarının belge ve bulguları ile inşa edilmiş tezdır.⁸

Özgün Bakış Açısının Kaynakları

Dünnün tarihçiliği, kendine sadece tarihî gerçekliği denetim altına alarak çalışılan yazılı vesikalara, yazılı eski tarihleri anlatan yazma eserlere, tahrir defterlerine ve çeşitli resmî kayıtlara dayanır. Seyahatnâmeler bile ihtiyatla kullanılan eserlerdir.

⁷ Bu tarih tezi, Avrupa ülkelerinin Anadolu üzerinde yürüttüğü kampanyaları etkisizleştirmeye, bu topraklar üzerinde tarih öncesi zamanlarda da medeniyet sahibi bir millet olarak var olduğumuzu kanıtlamaya dönük bir mahiyete sahiptir. İdeolojik çerçevesi, dünyaya medeniyet, Türklerin Anayurt’tan [Ortaasya’dan] dört bir yana dağılmasıyla yayılmıştır, biçimindedir. Buna, ‘Türk Tarih Tezi’ adı verilmiştir. Psikolojik açıdan bir süre işlevini yerine getirmiştir, denebilir. O sırada bu tezi, tarih sahnesine çıkarmadan önce, ona bilimsel bir hüviyet kazandırılmak istenir. Bilimsel bir Türk tarih ve medeniyet tezi hüviyeti kazandırılması amacıyla, tez, üniversitelerimizin ilgili öğretim üyelerine gönderilmiş ve görüşlerinin Türk Tarih Kongresinde bir bildiri olarak sunulması istenmiştir [Bu tezin yeni bir tıpkı basımı için bakınız: *Türk Tarihinin Anahatları*. İstanbul, Devlet Matbaası, 1930; tıpkı basım: İstanbul Kaynak Yayınları, 1996, 1999]. Bunlar arasında M. Fuad Köprülü ve Zeki Velidi Togan da vardır. Tez üzerinde tarih, Türkoloji ve Türkiyat Enstitüsü uzmanları ve asistanları, tarihî hakikatlere ve vesikalara dayalı birer bildiri hazırlamaya girişen iki büyük âlime gönüllü yardımcı olmuşlar. Vesika ve tarihî kayıt toplamada, müsveddeleri temize çekmede, yazıları daktilo etmede Nihal Atsız ve Pertev Nailî Boratav ile arkadaşları, hocalarının ciddi eleştirilere dayalı bildiriler hazırlamasını büyük bir heyecan ve şevkle desteklemişler. Tarih bilimi ışığında hazırlanmış eleştiri bildirileri ile iki değerli öğretim üyesi Kongreye katılmışlar. İlk bildiriye Zeki Velidi Togan sunacak ve bunu ertesi gün M. Fuad Köprülü’nün hazırladığı eleştiri bildirisi takip edecektir. Her iki öğretim üyesi de, bu tezin bir ‘ideolojik ve politik’ tez olduğunu düşünmeksizin, tamamen tarih biliminin ışığında onu eleştiren bildirilerini kaleme almışlardır. Zeki Velidi Togan, sıra kendine geldiğinde kürsüye çıkıp ileri sürülen Türk tarih tezine karşı ilmî tenkidlerini vesikalara dayalı biçimde yöneltince, salonda yer yerinden oynamış; bildiri sahibi bu duruma çok şaşırılmıştır. Ardından, dönemin maarif bakanı kürsüye çıkıp Togan’ı ağır bir dille tahkir etmeye kalkışmıştır. Buna, öğrencileri Atsız, Boratav ve arkadaşları, “**öğrencin olmakla şeref duyuyoruz**” telgrafı çekerek cevap vermişlerdir. Ertesi gün sırası gelen M. Fuad Köprülü, durumun vehametini görüp daha önce hazırlamış olduğu bildiriye sunmaktan vazgeçer ve farklı bir konuşma yaparak bâdireyi atlatır. Böylece, ilk Türk tarih ve medeniyet tezine zamanında ilmî tenkid sadece Zeki Velidi Togan tarafından yapılmış olur. Baskılara karşı koyamayan M. Fuad Köprülü, Atsız ve Boratav’ın üniversite muhitinden uzaklaştırılmalarına, sürgün edilmelerine imkân verir. Zeki Velidi Togan da, uzun bir süre Avrupa üniversitelerinde öğretim üyeliği yapar [DY]. Bir süre önce, bu olaylar hakkında Altan Deliorman ve Korkut Boratav da bildiklerini kaleme alıp yayınlamıştır (Deliorman 2002; Boratav 2002: 9-22).

⁸ Zeki Velidi Togan’ın bu tezi, “UTG” adlı eserinde işlenmiştir. Türkiye’de öğrencilerinden Nihal Atsız, takipçisi olmuştur. Atsız da, Türk tarih ve medeniyetini, bir millet, iki yurt ve iki devlet çerçevesinde incelemeye çalışmıştır. Türk tarih ve medeniyetinin bu bağlamda çalışılıp anlaşılması sorunların çözümünü kolaylaştıracaktır.

Tarihî olaylar, sanat eserleri, tarihî kalıntılar ve bulgular, filoloji metinleri, tıp vesikaları, botanik eserleri; matematik, astronomi, felsefe, din ve dinî tefekkür kitapları; iktisat, nüfus hareketleri, tabîî afetler, para birimleri ve ölçüler, zaman ve takvim sorunları, sosyal yapının örgütlenmesi ile ilgili vesikalar, sözel rivayetler ve sözel yapıları metinler, hep ayrı ayrı bilimlerin ilgi odağı durumundadır. Avrupa bilim dünyasında olduğu gibi, Türk tarihçiliği de büyük ölçüde disiplinin takdim edildiği biçimine, kendine özgü yazılı vesikalarla kendini sınırlaması kuralına riayet etmiştir.

Günümüz dünya tarihçiliğinin anlayışında büyük değişimler olmuştur. Vesikaların ve yazılı eserlerin bıraktığı boşlukları, dün ikinci derecede yazma vesika diye kenara konan, veya tamamen dışarıda tutulan sözel kaynakların taşıdığı bilgilerle doldurmaya, bu bilgileri olması icap eden yerde tarihin gerçeklik dokusu ve örgüsü içine yerleştirmeye ve böylece bütünü ortaya çıkarmaya çalışan tarihçilik akımları vücuda gelmiştir. Zamanımız tarihçiliğinin bugün karşımıza çıkan akımlarına öncülük eden ve aynı zamanda Türk ve dünya tarihçiliğine yeni bir mektep kuran hocam Zeki Velidi Togan olmuştur.⁹ Togan, kendi mektebine özgü tarihçilik yaklaşımını, kendinden öncekilerle birleştiği ve ayrıldığı yaklaşımların ilmî tenkidini yaptığı ve kendi yaklaşımını sunduğu *Tarihî Usûl* adlı eserinde açıklar. Bu eserinde ifade etmiş olduğu yaklaşımı, Zeki Velidi Togan yazmış olduğu tüm eserlerinde ve ilmî makalelerinde takip etmiştir. Tüm bilgi, bulgu ve belgelerin ele alınan ve incelenen olgu için bir arada ve aynı zamanda değerlendirilmesi, tarihçiliğe yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.

Dünya tarihçiliğinin, bugün, yukarıda anlattığımız yaklaşımdan doğrudan, veya öğrencilerinin öğrencileri yoluyla, veya eserlerini okuyup anlayarak veya aynı yolda yazılmış yeni yayınların etkisinde kalarak eser veren dünya tarihçileri

⁹ Doğrudan öğrencisi olan ünlü tarihçi Martin B. Dickson ve onun öğrencileri Robert D. McChesney, John E. Woods, Cornell Fleischer ve Ulrich Haarmann gibi önemli tarihçiler üzerinde Togan mektebi tarihçiliğinin etkilerini bulmak mümkündür. Yaklaşımı ve olaylara bakış açısı nedeniyle, Michael Khodarkovsky (1988: 1-45) ve Vadim V. Trepavlov (2001) üzerinde de benzer etkiler olduğu görülüyor. Yazının bir başka yerinde değinildiği gibi, P. B. Golden'de de kimi etkileri olduğu anlaşıyor. Cengiz Han ile ilgili değerli çalışmasıyla tanımak fırsatı bulduğumuz T. I. Sultanov üzerinde de Zeki Velidi Togan tarihçiliğinde rastladığımız derinlik ve genişlik dikkatimi çekmiştir (Sultanov 2001). Türkistan ve Avrasya tarihi araştırmaları açısından Sultanov bu eseri ile önemli bir katkıda bulunmuştur. Z. V. Togan esintileri yansıtmaya karşılık, eserin göndermelerinde ve kaynakçasında tarihçimize rastlanmaması şaşırtıcı olmuştur. Zeki Velidi Togan'ın eserleri üzerindeki Sovyetler Birliği yasağı Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkmasıyla yıkılmıştır. Uluğ Türkistan sahasında Zeki Velidi Togan'ın eserlerinin ard arda Rus dili yanı sıra, Başkurt, Özbek ve diğer Türk yazı dillerinde yayınlanıyor olması, onun tarih anlayışının ve tarihçilik mektebinin tanınmasına ve öğrenilmesine geniş ölçüde fırsat verecektir.

vardır.¹⁰ Türk tarih ve medeniyetiyle uğraşan çok yakın zaman dünya tarihçileri üzerindeki etkisini, onun olayları açıklamada izlediği yolu, yaklaşımı ve kaynak çeşitliliğini, muayyen bir bağlama dayalı çok yönlü açıklamaları içeren yaklaşımı tarzında yazdıkları eserlerin dokusunda ve örgüsünde görüyoruz. Bu mektebin dünya tarihçiliği açısından fark edilip kullanılmasına karşılık kendi ülkesinde yeterince bilinmemesi ve takipçisinin yok denecek kadar az olması şaşırtıcı değil mi?

Zeki Velidi Togan'ın bakış açısına göre Türk tarih ve medeniyeti tezi, kabaca belirtmek gerekirse, iki yurt ['ana yurt'=Orta Asya ve 'yeni Türk vatani'=Ön Asya] ve bir ulus tarihi diye özetlenebilir. Türk milleti, tarih ve medeniyetini iki yurt üzerinde kurup sürdürmüştür. Bu tez, sürekliliği, iki yurt toprakları üzerinde kurulmuş Türk devletlerinin ve medeniyetlerinin tarihini ve bu devletlerde iktidar olan hanedanların medeniyet maceralarını anlatır.¹¹ Türk medeniyetinin tekâmülü ve yayılışı, devlet ve yönetim yapılarında ortaya çıkan değişimler, merkez, merkeze bağlı kanat yapılar ile merkezin ilişkisi, merkezin yıkılması ile ilgili sorunlar, merkezi kurmaya çalışanların maceraları, sosyal, ekonomik ve kültürel kurumların durumları ile tarihî coğrafya ve nüfus problemleri bu tezde yer alan temel inceleme konuları olarak sıralanabilir.

Yirminci yüzyıl sonlarına doğru, dünya tarihçilik mektebi, ürkek de olsa, Türk tarih ve medeniyetine yeni bir bakış açısı ile bakma ihtiyacı duymaktadır. Dünya tarihçiliğinde henüz doğmaya başlayan bu 'yeni bakış açısı' tarihçilik akımları, Türk tarihçiliğine hocam rahmetli Zeki Velidi Togan tarafından, 1924'lerden bu yana, bütün yazdıklarında tatbik edilmiştir. Bu bakış açısında temel, bütün bilgi alanlarının ortaya çıkardığı verileri, bulguları, belgeleri ve gerçekleri, yansız ve eleştirel bir biçimde değerlendirip, toplumların tarihlerinin ve medeniyetlerinin hem kendi içinde ve hem de komşularıyla da olan ilişkileri içinde ele alınıp incelenmesi, açıklanması ve onların yeniden doğru biçimde inşa edilmesi esasına dayanır.

Batı dünyası tarihçiliğinde Togan modeline benzer bir şekilde geliştirilmiş yeni tarih akımları ve bu akımlara bağlı araştırmaların ardında, elbette Türk tarih ve medeniyetini nasıl anlamamız gerekir endişesi; onu, dünya tarih ve medeniyeti çerçevesinde doğru biçimde nereye yerleştirebiliriz düşüncesi de yoktur. Bu tarihçilerin birçoğu, bu model içinde, Türk tarih ve medeniyet yapısını, değişim ve ilerleme özelliklerini öğrenip küreselleşme modelinde nasıl istifade edebilirsiniz

¹⁰ Önceki göndermede bu isimlere değinilmiştir.

¹¹ Son zamanlarda Zeki Velidi Togan ile ilgili özgün bir çalışma yayınlayan Gün Soysal yazısında, Zeki Velidi Togan'ın Türk kültür birliğini tarihî bir hakikat olarak ele aldığını ve onun tarihçiliği hakkında ise, daha derin çözümlemelere ihtiyaç olduğunu dile getirir (Soysal 2002: 488-495).

yollarını araştırmakta ve bu modeli, Türk modeli diye değil, bir Türk/Moğol tarih ve medeniyetini temsil eden Cengiz Han modeli biçiminde ifade etmeyi tercih etmektedirler. Oysa, bilindiği gibi, Türk ve Moğol ayrımı Avrupa için XVI. yüzyıl sonrası için vardır. Türklerin ve Moğolların doğuda kalanları Budizm inancına girmişlerdir ve böyle bir ayrım içine sokulmuşlardır. Bu açıdan bakıldığında Avrupa ve dünya tarihçiliğinde Türk ve Moğol ayrımı, XVI. yüzyıldan önce görülemez.¹² Fakat, tarih açısından bakıldığında Avrupalı tarihçilerin bugün kullandığı bu tarz yaklaşımların altında yatan psikolojiyi anlamakta bir zorluk yoktur. Bizim, bu modelin Türk ve Moğol medeniyetine dayalı olduğunu belirtmemizde de bir sıkıntımız bulunmamaktadır. Cengiz Han'ın kurduğu imparatorlukta Türk ve Moğol ayrımı olmadığını, yönetici sülâle mensuplarının Cengiz Han'ın çocukları ve torunları ile sınırlanmasının eski bir Türk imparatorluk kaidesi olduğunu, Türk ve Moğol olan Türklerin 'türk' ve Budist olan Türk ve Moğolların hepsinin 'moğol' diye XVI. yüzyıldan sonra tesmiye edildiğini biliyoruz.

Dil ve lehçelerin bugün yazı ve konuşma açısından farklılaştırılmasının da, bir politik ve ideolojik düzenleme ve kabul ettirme sonucu yaratılmış olduğu da, günümüz dünyasının bir gerçeğidir. Nüfusları bölünme yoluyla yeni gruplara ayrıştırılan toplumlar, yeni kimliklerini kazandıkları yeni dilleri birlikte bir süre kullansalar da, iletişimi daha geniş alanlar üzerine ve toplumlar arasında kurmuş dil karşısında direnme imkânları ortadan kalkar. Küçük topluluklara ait diller, zaman içinde işlevini yitirip kullanılamaz duruma gelirler ve sonunda, talebi ve çekim merkezini yaratan ve küçük toplumlar arasında iletişim işlevi görme yeteneği gösteren dil tarafından yutulurlar. İngilizce ve Rusça, birçok toplumun dilini bu yolla içinde eritmeyi ve toplumlara ana dillerini unutturmayı başarmışlardır. Bu açıdan, dil politikalarının da, takip edilecek stratejide hangi amaçlar için kullanıldığına dikkat etmek tarihçinin görevi olmalıdır.¹³

¹² Türk ve Moğol diye tesmiye edilen boylar arasında bir ayrım olmadığı tesbiti, dünya tarihçiliğinde ilk evrensel nitelikli dünya tarihi vücûda getirmiş tarihçilerden Reşideddîn tarafından kaleme alınmış 'Câmiü't-Tevârih' adlı ünlü eserin önsözünde yer alır. XIV. yüzyılın ünlü tarihçisi, bu önsözde, Türk ve Moğolların birbirleriyle çok karışmış olduklarını belirtir ve aralarında bir ayrım yapılamayacağını vurgular.

¹³ Ana dilde eğitim ve öğretimi parçalayıp yerine yabancı dille eğitim ve öğretimi gönüllü biçimde, medeniyet diye toplumlarına kabul ettirmeye çalışan kimi yönetim kadroları, duyarsız devlet yapıları ve kurumlarından böylesi sorunlarla uğraşmak elbette beklenemez. Onlar için kurtuluş, sadece ve sadece talebi yaratan bir medeniyete, bedeli ne ise ödeyip eklenmeden ibarettir. Burada bu tür toplumlar ve onların duyarsız yönetim yapıları ve kurumları göz önünde bulundurulmamaktadır. F. Braudel diyor ki, "**Fransız dil bilinci ve tarih bilinci yok ise, Fransız kültürü [=medeniyeti] de yoktur**". Dil ve tarih bilincinin diri tutulması ve güçlendirilmesi, medeniyetin varlığı için gereklidir. Bu nedenle, her ikisi hayati önemde stratejik unsurdur (Braudel 2001).

Türk Medeniyeti Modeli

Türk medeniyetini veya Türk/Moğol medeniyetini yaratan devlet ve imparatorluk modelinde, bugün araştırılan hayatî sorunlara cevap verecek önemli ağlar, yapılar ve ilişkiler düzeni ile, bunların işlerliğini sağlayan bilgiler ortaya çıkabilir. Uzun ömürlü ve çok uluslu imparatorluk yapılarında bu tür yapıların bulunması tabiidir. Dünya sisteminin ortaya çıkarılmasına Türk tarih ve medeniyeti önemli bir temel teşkil edebilir. Denetim altına aldığı geniş alanlar üzerinde diliyle medeniyetini nasıl yaydığı ve medeniyet sınırlarını nasıl tesis etmiş olduğu sorunu bile, başlı başına çözümlenmesi icap eden bir imparatorluk sorunudur. Fakat bu sorun ile dünyamızda sadece ne yaptığını, nereye gittiğini ve hangi hedefe yürüdüğünü bilen toplumların duyarlı devlet yapıları ve kurumları, bilim adamları, politika ve strateji kurucuları ve karar vericileri uğraşmaktadır.

Türk tarih ve medeniyetinin, Batı tarihçiliğinde, bu medeniyete ait bir tarihçi tarafından tesis edilmiş bir bakış açısı ile ele alınması ve dünya medeniyetinin bu yolla açıklanmaya çalışılıyor olması önemlidir. Daha doğrusu, bu yolla küreselleşme modeline sağlam temeller aranıyor olması, Türk medeniyetini, yönetim modellerinin ve bunların dönüşümlerinin ve gelişmelerinin kurgu açısından ehemmiyetlerini ortaya çıkarır. Bu kurgu, merkezî veya ikili yurt üzerinde merkezleri sürekli ayakta tutan ama zaman içinde değişime uğrayarak yenilenen yönetim yapıları ile yaşamış bir millet ve medeniyet tarihinin birikiminden yararlanacaktır. Bir devletin ve milletin hayatında yer alan yönetim yapılarının ve yönetim anlayışlarının değişen iktidarlar ile birlikte, bünyelerinde ve örgütlenme biçimlerinde sürekli kendilerini yenilemeleri, yeni ihtiyaçlara ve taleplere cevap verecek bir gelişme göstermeleri tabiidir. Bunlar neden kendi içinde değişime, kendi içinden yeni iktidar yapıları çıkarmaya gitmişlerdir? Değişimi yaratan iç ve dış etkenler var mı, varsa bunların mahiyeti nedir? Değişen ve bazen de parçalanmış yönetim yapılarına karşın, Türklerin söz konusu geniş coğrafyalar üzerinde varlığını ve medeniyetini kurup yaşatmasının sırrı nedir? Asıl aranması ve mahiyetinin açıklanıp yazılması icap eden Türk medeniyeti sorunu budur. Türk tarihçiliğinin önümüzdeki zaman içinde bu durumdan kendine dersler çıkaracağını düşünüyorum.

Özgün Tarih Görüşü ve Zeki Velidi Togan

Dünya tarih bilimi öncülerinden Zeki Velidi Togan'ın özgün bir tarih görüşü olarak Türk tarih ve medeniyeti için geliştirdiği bakış açısı, izlediği yaklaşım, kurduğu yöntem ve bunlara bağlı olarak yazmış olduğu önemli eserler üzerine yeni yetişen tarih öğrencilerinin dikkatini çekmek elinizdeki yazının işlevlerinden biri olarak düşünülmüştür. *Tarihte Usul*, *Umumî Türk Tarihine Giriş* ve *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* adlı eserler, Türk tarih ve medeniyeti üzerinde

uğraşacaklar için bir 'gramer' niteliği taşır.

Günümüz dünya tarihçiliğinde, hem Türk tarih ve medeniyeti, hem de belirtilen bağlamda dünya medeniyetleri ve sistemleri üzerine geliştirilen yeni tarih akımlarını, bunlara bağlı yayınlanmakta olan yeni çalışmaların tabiatlarını anlama açısından yukarıda ifade edilen eserler, tarih araştırmaları için gerekli altyapıyı oluşturlar.

Zeki Velidi Togan'a göre Türk tarihi ve medeniyeti, Ortaasya ve Önasya üzerinde kuruludur.¹⁴ Bu iki büyük alan üzerinde Türkler, kurdukları medeniyetlerle, hem kendilerinin ve hem de dünya medeniyetinin inkişafına önemli hizmetler vermişlerdir. Bir başka deyişle, Türkler, yeryüzünde, günümüz toplumları dünyasının ve medeniyetlerinin ortaya çıkmasında, hayat tarzlarının biçimlenmesinde, düzene girmesinde, örgütlenme modellerini ve stratejilerini geliştirmelerinde, bilim ve teknolojiye ilerlemelerinde, iktisadî ve ticarî hayatlarının düzgün yürütmesinde birinci derecede rol oynamış milletlerden biridir.¹⁵

Şimdi, burada, Zeki Velidî Togan'ın Türk tarihi ve medeniyeti ile ilgili tezinin dayandığı temel düşünceleri kısaca bir kez daha özetleyecek olursak:

1. Türklerin yaşadığı alanların hudutları geniş olmakla beraber, aynı coğrafi alan üzerinde hareket etmeyi ve yaşamayı benimsemişlerdir. Dışarı taşmalar şu veya bu nedenle zaman zaman olmuşsa da, XI. yüzyıla kadar belirtilen esas değişmemiştir. Bu coğrafya, Kara Ormanlardan Çine uzanır.
2. Türkler, XI. yüzyılda ikinci yurtlarını Önasya üzerine kurmuşlar ve böylece medeniyetlerini iki yurt üzerinde inşa etmeyi, geliştirmeyi ve sürdürmeyi başarmışlardır.
3. Türkler, beraber yaşadıkları ve yönettikleri toplumların, hem de komşu kenar toplumların kültür ve medeniyetleri ile sürekli karşılıklı etkileşime açık olmuşlardır. Yeniliğe, gelişmeye karşı takındıkları bu

¹⁴ Zeki Velidi Togan'ın hayatı, fikirleri, tarihçiliği ve eserleri hakkında ilk biyografik çalışma, değerli öğrencilerinden Tuncer Baykara tarafından gerçekleştirilmiştir. Ünlü tarihçimizin yayınladığı eserlerin tamamına yakın kısmı bu eserin bibliyografyasında yer almaktadır (Baykara 1989).

¹⁵ Bu açıdan bakıldığında dünya tarihinde Roma imparatorluğunun mu, yoksa ondan daha uzun süreçler boyu geniş coğrafya üzerinde egemenliğini sürdürme yeteneği ve kapasitesi gösteren Türk medeniyeti imparatorluğunun mu incelenmesi icap eden bir 'fenomen' olduğu sorusu üzerinde durulması gerekir. Çünkü, günümüz Avrupa toplumlarının bugün içinde yoğunlaşıp ortaya çıktıkları ve medeniyetlerini geliştirdikleri coğrafyanın belirginleşmesinde Avrasya ve Önasya Türk imparatorluklarının rolü ve tesirleri görülmesi ve ortaya konması icap eden bir tarihî medeniyet olgusudur, diye düşünüyorum.

tavır ile medeniyetlerini yeni terkiplere kavuşturarak sürekliliğini ve akışkanlığını sağlamışlardır.

4. Türklerin, bütün hayat alanlarında [coğrafyada, mekânda, insan gücü kullanımında, ticarete, yönetimde ve farklı medeniyetlerden istifade etmede] esneklik faktörüne ehemmiyet vermeleri, adalete riayet etmeleri medeniyetlerinin gelişmesine ve geniş alanlar üzerine hükümrân olmasına imkân vermiştir. Türk medeniyeti, tarih içinde kendisine geniş alanlar üzerinde yayılma ve hükümrân olma yeteneğini, kendine inşa ettiği 'elastik devlet' modeli ile yaratmıştır.

Coğrafya ve Esneklik Kavramı Üzerine

Ana hatları yukarıda belirlenen özgün tarih görüşü, bu yazıda Türklerin tarihte varlık gösterdikleri coğrafyanın daha yakından tanımı (madde:1) ve yönetimde esneklik kavramı (madde:4) aşağıda ele alınacak ve geliştirilecektir.

Dünya toplumlarının tarihlerinin ve medeniyetlerinin gelişim ve değişim süreçleri, M. S. XV. yüzyıla kadar, eski dünya diye tanımladığımız üç kıta üzerinde yer alan iki büyük coğrafi alan içinde cereyan etmiştir. Eski dünya üzerinde yer alan bu iki büyük medeniyet alanı 'Avrasya Bozkırı' ve 'Ak Deniz-Umman [=Hint] Denizi Havzası' diye adlandırılabilir. Bu iki büyük medeniyet alanı, değişen tarih akımlarına ve yaklaşımlarına göre muhtelif biçimlerde tanımlanmış ve özelliklerine göre tasvir edilmiştir. Tanımlar, isimlendirmeler ve tasvirler arasında göze çarpan kimi anlayış ve yaklaşım farklılıklarını yansıtan nüansları bir yana bırakacak olur isek, daha önce yapılmış tanımlar arasında büyük ayrılıklar olmadığını söyleyebiliriz. Tabii, M. S. XV. yüzyıldan itibaren dünya tarihi ve medeniyeti sınırları 'yeni dünyalar' [=yeni coğrafi keşifler, yeni kıtalar] ile genişlemiştir ve bu genişleme sonraki yüzyıllarda, özellikle XVI. yüzyıldan sonra, eski dünya üzerindeki medeniyetlerin gelişim ve değişim süreçlerini de etkilemiştir ve bugün de bu özelliğini korumaktadır. Söz konusu 'genişleme', dünya medeniyetlerinin olduğu kadar, Türk tarih ve medeniyetinin de değişimler geçirmesine yol açmıştır.

Yukarıda yeniden tanımlanan eski dünyanın iki büyük medeniyet alanı, birbirine komşu ve birbirinden tabii sınırlar [=dağlar, ırmaklar, denizler] ile ayrılmış durumdadır. Tabii geçitler ile birbirleriyle münasebet tesis etme imkânına sahiptirler. Bunlardan ilkinin tabii sınırlarını ifade etmek gerekir ise, doğuda Sarı ırmağın Vey [Wei] ırmağı ile birleşip dirsek yaptığı yerin kuzeyinde bulunan Ordos bölgesinden batıda, Tuna ırmağına ve Kara Ormanlara kadar uzanan bir uzunluğa erişir. Kuzeyde, doğudan batıya uzanan tundra sınırına dayanır. Güney sınırı ise, iki bölgeyi tabii biçimde ayıran ve doğudan batıya doğru yer alan dağlarla oluşur. Bu dağlar, iki medeniyet bölgesini birbirinden

tabii olarak ayıran ve yarattığı boğazlarla birleştiren bir manzara içinde kendini gösterir.

Akdeniz-Hint Denizi havzası adını verdiğim ikinci alanı, söz konusu denizlerin kıyılarında yer alan ülkeler oluşturur. Önasya, İran ve Afganistan ile Hindistan'a uzanır. Avrupa kıyılarına karşılık güneyde Afrika kıyıları, Kızıldeniz ve Arap yarımadası denen bölge ile Akdeniz çevresi oluşur. Akdeniz ve Hint Denizi havzası üzerinde tarih öncesi ve tarihî zamanlar içinde birbirinden tamamen farklı, küçük topluluklara ait; şehir, eyalet veya imparatorluk büyüklüğündeki mekânlara bağlı pek çok medeniyetler kurulmuş ve yok olmuştur. Mısır, Önasya, Mezopotamya, Roma, İyon, Grek ve Makedon medeniyetleri bunlar arasında sayılabilir. Fakat, ilginçtir, günümüz Avrupa toplumları bu medeniyetlerin mirasçısı olarak kendilerini görürler. Bugün bu medeniyetlerin yer aldığı topraklara hükmeden toplumların onları kendine yabancı görmesi, sahiplenmemesi de ilginç bir psikoloji oluşturmaktadır.

Türklerin tarihi ve medeniyeti açısından bakıldığında, bu iki medeniyet alanının, anayurt ve yeni yurt kurma açısından, kuzeyden güneye tabii bir hudut ile, bir eksen şeklinde bölündüğü görülür. Ve her iki medeniyet havzasını bölen bu eksen, İdil/Ural, Kafkas ve Basra eksenine diye adlandırabiliriz. Avrasya'nın bu eksenin batısında yer alan kısmını yeni yurt 'Türkiye'nin ilk kanadı, Önasya'yı ikinci ve Afrika kıyılarını da sonraki üçüncü kanadı olarak algılamak mümkündür. Güneyde tabii dağ silsileleri, doğuda Ordos çayırları, kuzeyde Tundralar olmak üzere, Türklerin varolduğu ve kesintisiz yaşamakta olduğu büyük kısmı Uluğ Türkistan diye bilinir.¹⁶

Eski dünya toplumlarının medeniyetleri, başlangıçtan günümüze kadar, büyük ölçüde yukarıda belirttiğim iki büyük alan üzerinde ve bu iki alanın kenar ülkeleri diyebileceğimiz mücavir bölgelerinde cereyan etmiştir. İki alan üzerinde tarih boyunca egemenlik kuran toplumlar, hem kendi medeniyetlerinin ve hem de başka medeniyetlerin bulundukları yerlerde gelişmesine yol açmışlardır. Coğrafi keşifler sonucu bu iki alan medeniyetinin XV. yüzyıldan sonra yeni kıtalar üzerine yayılıp egemenliğini tesis ettiği düşünülür ise, günümüz dünyası bugün yine bu iki havzanın yarattığı medeniyet birikimi ile yol almaktadır, denebilir.

Tarih bize, bu iki büyük medeniyet alanından birinde sürekli Türklerin var olduğu gerçeğini, XI. yüzyıldan itibaren de ikinci büyük alan üzerine yerleşip yurt tuttuğunu ve egemenlik alanlarının sınırları yüzyıllar içinde değişmiş olsa bile, hâlen yaşadığını anlatır. Dahası, günümüz Avrupa toplumlarının biçimlenmeleri, Avrasya üzerinde sürekli egemenlikler kuran Türk hanedanlıkları ile ilintilidir.

¹⁶ İki yurt ve sınırları ile ilgili konuda daha geniş bir tasvir için bakınız: Dursun YILDIRIM, "Türk Edebiyatının Yüzyılları", *Kök Araştırmalar* (Ankara Bahar, 2001). III (1): 75-122.

Avrupa toplumlarını oluşturan kavimlerin birleşmeleri, birbirleriyle bütünleşip bir dil etrafında toplanmaları, nüfus kesafeti kazanmaları ve böylece farklı toplumlar olarak tarih sahnesine çıkmaları ve nihayet bugünkü hüviyetlerini bulmaları, Türklerin bu bölgelerde varlık göstermeleri ve medeniyet komşuluğu kurmaları münasebeti çerçevesinde oluşmuştur. Bu tabiidir. Türk tarih ve medeniyeti de, tarih sahnesine çıktığı andan itibaren kendisine kenar ve komşu olan memleket ve medeniyetler ile etkileşme içinde kendi hüviyetini kazanmıştır. İç dinamikler kadar, karşılıklı etkileşimler de bir toplumun tarih ve medeniyeti üzerinde yeni terkiplerin yaratılmasında önemli rol oynar. Dolayısıyla, bizim açımızdan, Avrupa üzerinde Türkler ile Avrupa toplumları arasındaki tarihî ilişkilerin mahiyetini ve özelliklerini doğru öğrenip anlama sorunu, Türk tarih ve medeniyetinin açıklanması açısından bakıldığında, tarihçiliğimizin temel problemlerinden biri olarak önümüzde durmaktadır.

Bilim, dünyanın oluşumunu milyarlarca yıllık zamana bağlar. Canlıların, türlerin dünya üzerinde hayat bulmaya başlamasının, 100 milyon yıl önceye ve ilk insan türü varlığın binlerce yıl sonra ortaya çıktığı ileri sürülür. Fakat bütün bu kestirmeler muayyen kriterlerden hareketle yapılmış ilmi tahminlerden ibarettir. Doğu Afrika üzerinde, Luey adı verilen ve beş milyon yıl önceye ait bir insanı varlığın bulunduğu açıklanması da, bu kestirmeler cümlesinden sayılabilir. Doğrusu, insan türünün tarih sahnesine tam olarak ne zaman çıktığı konusunda ileri sürülenler, henüz bilim dünyasında billûrlaşmıştır, denemez. Fakat, günümüz insan türünün bir araya gelip topluluklar kurması, örgütlenmesi, düzene girmesi ve medeniyet yaratması, arkeolojik verilere göre, tahminen M. Ö. 9000 bin civarında, bugünkü Türkmenistan sahasında, Hisarlık mevkiinde başlamıştır. Buna 'Anau' medeniyeti adı verilmektedir (Togan 1946: 8-9). Söz konusu saha, iki büyük medeniyet alanından ilkinde ait ama ikincisi ile de ilişkili bir bölgeye işaret eder.

XI. yüzyılın önemli simalarından Süryanî Mikâil, yazmış olduğu **Vekayinâme**'sinde, Türklerin yurdundan söz ederken, güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar uzandığını belirtir ve ikinci medeniyet alanından dağlarla ayrıldığını ifade eder. Böylece, tarihte Türklerin yaşadığı medeniyet alanlarından ilkinin tarifi, ilk kez Süryanî Mikâil tarafından yapılmış kabul edilebilir. Ve yine o, sözlerine devamla, Türklerin, bu iki alanı birbirinden ayıran kapılardan, zaman zaman nasıl ve niçin çıkıp ikinci alana girdiklerini anlatır. Türklerin, buralara, kendilerinden yardım isteyen Babil, Asur, Pers ve Med kırıllarının daveti ile geldiklerini, kimi zaman buralarda kalıp yardıma geldikleri devletleri, veya onların yerine kendilerine ait kurdukları devletleri yönettiklerini anlatır (Yıldırım 1997: 61-149).

Şumer veya Sumer diye bildiğimiz kavmin, Hisarlık medeniyetinden kopup

M. Ö. 5000'de yeni yerine geldiği belirtilir. İlginç olanı, aynı bölgeden Kut kavminin, M. Ö. 2500'lerde, Şumerlere yardıma geldiğini ve böylece medeniyetlerinin bir süre daha devam etmiş olduğunu biliyoruz (Landsberger'in ve Kemal Balkan'ın bu konuda verdiği kayıtlar için bakınız: Balkan 1990: 1-65). Ortaasya eklemeli diller ailesi ile gösterdiği dil ve etnoğrafik benzerlikler, aralarında akrabalık olasılığını düşündürmektedir.

Süryanî Mikâil, Türklerin, 'toprağın memeleri' adını verdiği dağlarla çevrili bir yerden, M. Ö. 510 tarihinde ortaya çıktıklarını söyler. Burası, ikinci medeniyet havzasına göre, kapıların ardında bir yerdir. Tarihçi, Türkler ile ilgili bilgileri, eski kayıtlardan, Akdeniz ve Ortadoğuda yazılmış tarih ve din kitaplarından edindiğini ileri sürer.¹⁷

Yönetimde Esneklik ve Esnek Merkezî Yapı

Ve bu bilgilere göre, Türkler, üzerinde yaşadıkları alanı üçe ayırıp yaşamaya karar verirler. Aralarında çektikleri kura sonunda, bir gurup merkezde kalır ve ötekiler, doğuya ve batıya giderler. Eser sahibi, bunların gittikleri yerde kalıp oralarda yaşadıklarını belirtir. Bu alanlar, Zeki Velidi Togan'ın tanımladığı ilk Türk imparatorluğu olan Sakaların sınırlarına ve yönetim yapısına uymaktadır. Saka imparatorluğu için Zeki Velidi Togan diyor ki: "*Çin sınırından Tunaya kadar uzanan bir, fakat parçaları arasında bağlantıları gevşek bir yapı içinde bir teşekkül*" (Togan 1946: 34). Geniş coğrafya üzerinde orta, sağ ve sol konumlarda olmuş yerel yönetim yapılarının [beyliklerin/hanlıkların] ve bunların egemenlik alanları belirlenmiş devlet yapılarının ve kurumlarının aralarında yeniden ve daha geniş ölçekli bir yapılanmayı yaratıp örgütlenerek esnek merkezî imparatorluk devleti yönetim yapı ve düzenini ortaya çıkarması ve böylece çok geniş coğrafyalar üzerinde hükümran olması Türk medeniyetine özgüdür. M. Ö. 10000-2500 aralığında yerel yapıların ve devlet yönetim düzenlerinin olduğu, M. Ö. 2500-1200 aralığında hareketli esnek merkezî devlet ve imparatorluk yapılarının ortaya çıktığı söylenebilir. İki kanat yapı ile bütünlenen bu esnek merkezî devlet yönetim modeli, Türk tarih ve medeniyetinde ilk kez Saka imparatorluğu ile görülmüş olur. Bu model yapı kendisinden sonra gelecek Avrasya ve Önasya Türklerinin iktidarlarına Türk medeniyetini geliştirme ve geniş coğrafyalar üzerine yayma yolunda uzun yüzyıllar rehberlik etmeyi sürdürecektir. Önasya üzerinde, bu modelin, zaman ve şartların ışığında kendini yenileme ve geliştirme yeteneği ve kapasitesi göstermesiyle, yapısını yerleşik hayat düzenin ihtiyaçlarına cevap verecek 'yerleşik esnek merkezî devlet yapısı' biçimine dönüştürdüğü; eski model

¹⁷ Dursun Yıldırım'ın yukarıda 16 no'lu göndermede belirtilen makalesinde yer alan ek metinlere bakınız.

içinde yer alan ve merkeze hizmet veren kanat yapıların da, 'Beylerbeylik' durumuna geldiği görülecektir.

M. Ö. 476 yılında Grek şehir devletlerinden Isparta, bozulan devlet düzenlerini yeniden tesis etmek için kendilerine Thrace'ye kadar hemhudud yaşayan Scyth'lerden yardım isterken, onların Saka'lardan başkası olmadığını elbette biliyorlardı (Demir 2001: 95-101). Bu gerçek, Makedonyalı İskender'in biyografisini yazan Quintus Curtius'un kayıtlarında da teyid edilir. Quintus Curtius'un verdiği bilgilere göre, M. Ö. 328 yılında, İskender'e bir Saka elçisi gelip şu sözleri söylemiştir: *"Biz, Baktria'ya komşuyuz, Baktria ile aramızda Tanais ırmağı bulunur. Üzerinde yaşadığımız topraklar Tanais ırmağının ötesinde, Thrace'ye kadar uzanır. Kaynağımız derki, (ülkeniz) Makedonya ile Thrace sınırdadır. İmparatorluğunuz sınırlarında komşularımızı (kendinize) dost veya düşman görmek istemeniz alacağımız karara bağlıdır"* (Christian 2001: 128). Bu görüşmenin, Makedonya kralı İskender'in ülkesinden, M. Ö. 345'lerde kalkıp İran ve Ortaasya'ya doğru çıktığı sefer sırasında, İran'ı ve Baktria'yı işgal ettikten sonra, Türk ellerine yürüyüş yapmak istediği sırada cereyan ettiği bilinmektedir. Türk kaynaklarında da, bu sefer sırasında ortaya çıkan olayların akisleri yansımıştır. Makedonyalı İskender'in Türk ellerine doğru yürüyüşe geçme sırasında Sakaların doğru kanadını teşkil eden Şu'ların oturmakta oldukları Çu veya Şu vadisinden kopup daha doğuya, Ordos'a doğru çekildikleri, yine Türk kaynağında yer alan konuyla ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹⁸

¹⁸ Divanü Lugat-it Türk'te bu olay ile ilgili birkaç parça kaydedilmiştir. Bu bilgiler, eserin sahibine M. Çakır Tonka Tekin oğlu N. İsrail Toğan Tekin tarafından, babasından hikâye edilmiştir. Toğan Tekin'in veya babasının kadim tarih hakkında malûmat sahibi bir âlim olduğu ve kadim kaynaklara hâkim olduğu akla geliyor. Belki de, Toğan Tekin veya babası Çakır Tekin tarafından yazılmış eser veya eserler varsa, henüz bize ulaşmamış, bir yerlerde kalmış veya kaybolmuş denebilir. Ondan hikâye edildiğini sandığım parçalardan ilki, 'Türkmen' maddesi açıklanırken verilir:

"Bunlar Oğuzlardır. Bunlara Türkmen denilmesinde bir hikâye vardır, şöyledir: Zülkarneyn Semerkand'ı geçip de Türk ülkesine yöneldiği sıralarda Türklerin çok kuvvetli ve büyük ordusu bulunan Şu adında genç bir Hakanları vardı. Balasagun yakınında Şu kalesini bu açmış ve bu yaptırmıştı. Hergün Balasagun'daki sarayının önünde Beyler için üç yüz altmış nöbet davulu vurulurdu. Hakan Şu'ya Zülkarneyn'in yaklaştığı haber verilmiş, " emriniz nedir, savaş mı edelim, ne buyurursunuz?" demişler; halbuki Hakan, Xoçand ırmağının kenarına karakol kurmak, Zülkarneyn'in geçtiğini haber vermek için kırk tarhanı gözcü göndermişti. Bu kol kimse görmeden gittiği için askerin haberi yoktu. Hakan yüreği pek duruyordu. Hakanın gümüşten bir havuzu vardı. Seferde çıkıldığında birlikte taşınır ve içine su doldurulur; sonra kazlar, ördekler yüzdürülür idi. Kendisine 'ne buyrulur, harp edelim mi?' denildiği zaman cevap olarak 'şu kazlara, ördeklere bakınız, nasıl suya dalıyorlar' demiş. Bunun üzerine orada bulunanlar hükümdarın savaş için hazırlanmadığı ve buradan çekilip gitmek niyeti olmadığı zannına düşmüşler. Zülkarneyn, Xoçend suyundan geçerek karakola

gelir. Zülkarneyn'in geçtiğini bu gözcü karakol Hakana haber verir. Hakan hemen davullar çaldırarak Doğuya doğru yürür. Halk, gitmek için hazırlık görmeyen Hakanlarının savuşup gitmesi yüzünden ümitsizliğe düşer. Bir ürküntü, bir karışıklık olur. Binek bulabilenler hayvanın sırtına atlıyarak Hakanın arkasından koşarlar. Karışıklıkla birbirlerinin hayvanlarını alırlar. Sabah olunca ordugâh düz bir ova hali alır. O sıralarda Taraz, İsbicab, Balasagun ve bunun gibi yerler yapılmamış idi. Onlar hepsi sonradan yapılmıştır. Oralar halkı göçebe idi. Hakan ordusuyla savuşup gittikten sonra orada çoluk çocuklarıyla yirmi iki kişi kalmıştı. Bunlar geceleyin hayvanlarını bulamamışlar ve savuşamamışlar idi. İşte bunlar o kimselerdir ki kitabın baş tarafında adlarını söyledim. Hayvanlarının belgelerini beyan ettim. Kınık, Salgur ve başkaları gibi. Bu yirmi iki kişi yayan çekilip gitmek, yahut orada kalmak üzere konuşurlarken iki kişi çıkagelir; bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklemişler, yanlarına çoluk çocuklarını almışlardı. Ordunun izine düşerek gidiyorlardı, yorulmuşlar, terlemişlerdi. Bu yirmi iki kişi yeni gelen iki kişi ile tanışır ve konuşurlar. Bu ikiler derler ki: 'Zülkarneyn denilen adam bir yolcudur. Bir yerde durmaz, buradan da geçer gider. Biz de kendi yerimizde kalırız'. Yirmi ikiler onlara Türkçe 'kal aç'derler, 'aç kal' demektir [Bu iki sözcüğün anlamı, Ahmet B.Ercilasun tarafından düzeltilip 'kalın, durun' anlamına geldiği açıklanmıştır [bk. "Şu Destanı Hakkında" *Millî Folklor Dergisi*, 1991, sayı:12, sh.6-10) D.Y.nin açıklaması]. Sonradan bunlara 'Xalaç' denilmiştir; asılları budur. Bunlar iki kabiledir. Zülkarneyn gelip bunları saçlı ve üzerlerinde Türk belgeleri bulunduğunu görünce sormadan onlara 'Türkmanend' demiş, 'Türke benzer' demektir. İşte bu ad onlarda bugüne kadar kalmıştır.... Hakan Şu Çin'e doğru geçip gitmiştir. Zülkarneyn arkasına düşmüş idi. Uygurlara yakın, Hakan, Zülkarneyn'e bir bölük asker gönderir. Zülkarneyn de ona gönderir. Bu çarpışma 'Altun Kan' denilen bir dağda olmuştur. Bugün 'Altun Xan' denir. Bunun üzerine Zülkarneyn Hakanla barıştı ve Uygur şehirlerini yaptı; bir müddet oralarda oturdu. Zülkarneyn çekilip gittikten sonra Hakan Şu, geldi, Balasagun'a kadar ilerledi. Kendi adını vererek 'Şu' adındaki şehri yaptırdı. Oraya bir tılsım koydurdu, Bugün leylekler o şehrin karşısına kadar gelirler, fakat şehri geçemezler. Tılsım bugüne kadar bozulmamıştır" [M. Kaşgarî, *Divanü Lûgat-it-Türk*. (B. Atalay neşri]. Ankara, 1992; 3. bsm, C. III, sh. 412-416].

Makedonyalı İskender ile Şu Kağan ile bağlı bu parçada sözü edilen çarpışma da, kaynağımızda anlatılır:

"Zülkarneyn Çinedek ilerleyince Türk Hakanı savaş için Zülkarneyn üzerine, gençlerden toplanmış, bir bölük asker gönderir. Hakanın veziri 'Sen Zülkarneynin üzerine gençleri gönderdin; onların içerisinde denenmiş, yaşlı savaş eri adamları dahi bulunması gerekti' deyince Hakan yaşlı ve tecrübeli anlamına olarak 'öge mi?' demiş. Vezir 'evet' cevabını vermiş. Bunun üzerine Hakan yaşlı, sınanmış bir kimse göndermiş, Zülkarneynin ileri karakolları üzerine bir gece baskın yapmışlar, düşmanları yenmişler. Türklerden biri Zülkarneynin askerlerinden birine bir kılıç vurmuş, herifi göbeğinedek parçalamış. Öldürülen adamın belinde, içerisinde altın bulunan bir kemer varmış; kemer de kesilmiş, altınlar kana bulaşarak dökülmüş. Ertesi sabah Türk askerleri kana bulaşmış olan altınları görerek birbirlerine 'bu ne?' demişler, 'altun kan' cevabı verilmiş. Orada bulunan büyük bir dağa hemen bu adı vermişler. Uygur ülkesine yakın olan bu dağın çevresinde Türk göçebeleri bulunur. Zülkarneyn bu gece baskından sonra Türk Hakanıyla barışmış" [M. Kaşgarî, a.g.e., C. I, sh. 90-91].

Üçüncü kayıt, Uygur adının beş şehirli bir vilâyet anlamına geldiği açıklaması ile bağlıdır:

"Beş şehirli vilayetin adı. Zülkarneyn Türk Hakanı ile barıştıktan sonra bu şehirleri

Türklerin, M.Ö. XII-VIII. yüzyıllar arasında, atı binicilikte ve orduların teşkilinde kullanmaları Avrasya bozkırı üzerinde mesafeleri kısaltarak daha büyük alanların ve toplulukların bir araya gelmesine fırsat ve imkân hazırlamıştır. Atın binicilikte ve mesafeleri kısaltmada yarattığı yeni fırsatlar ve imkânlar, toplulukların yeniden düzene konmasını, yönetim yapılarının yeniden düzenlenmesini, benzer ama uzak alanlarda yaşayanların yakınlaşmasını, daha geniş coğrafyalara ulaşım, ticaret ve haber ağları kurulmasını, kenar ülke ve toplumlar ile etkileşim içine girilebilmesini beraberinde getirmiştir. Türk medeniyetinin Avrasya bozkırı üzerinde yaşayan toplumları çevresinde birleştirip bütünlleştirme sürecinin ilk etabı, M.Ö. VIII. yüzyılda tamamlanırken ilk imparatorluk devlet modeli yapısı da ortaya çıkmış olmalıdır. Avrasya bozkırı üzerinde savaş teknolojisinin üstünlüğü ve organizasyon mükemmelliği ile, ilk büyük Türk medeniyeti imparatorluğu ve bu imparatorluk medeniyetinin Avrasya Bozkırı üzerinde Kara Ormanlardan Çine kadar uzanan geniş coğrafya üzerindeki uzun sürecek hükümranlığı tesis edilmiş olur. Bu imparatorluğu Grek kaynakları Scyth, Pers kaynakları Saka diye kaydetmiştir. Türk kaynağı ise, doğu kanadını Şu diye tespit etmiştir. Çin kaynaklarının, Sakaların doğu kanadını teşkil eden Şu'ları, muhtemelen Xiong-nu diye kaydetmiş olabileceği söylenebilir. Şu'ların doğuya çekilmeleri ve yeniden çevrelerinde etkinlik göstermeye başlamaları M.Ö. 300'lerde tamamlanmış olmalıdır. Xiong-nu'ların yeni yerlerinde Çin ile mücadele etmelerinden Çin tarih yıllıkları da bu sıralarda söz etmeğe başlar. Bu durum Şu'ların daha doğuya çekilmeleri ile Xiong-nu'ların Çin tarihinde görünmelerinin tesadüf eseri olmadığı düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Tarihî kayıtlarda adı geçen ilk Xiong-nu devlet yöneticisi olarak Tuman Kagan [veya Yabgu] geçmektedir. Onları Çu vadisinden daha doğuya ve Çin'in kuzeyine taşıyan Şu Kağan'dan Tuman Kağana gelinceye kadar geçen

yaptırmıştır. Bana, Muhammed Çakır Tekin oğlu Nizamettin İsrail Toğan Tekin babasından hikâye ederek dedi ki : Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk Hakanı ona dört bin kişi göndermiş; tulgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşa kalmış ve 'Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler demek istemiş ve bu vilayete... adı verilmiş.... Bu vilayette beş şehir vardır. Vilayetin halkı en katı kâfirlerdir, son derece atıcıdırlar. Zülkarneynin yaptırmış olduğu Sülmî, Koçu, Canbalık, Beş balık, Yenği balık adındaki şehirlerdir" [M. Kaşgarî, a.g.e., C. I, sh. 111-113].

Yukarıda verilen parçaların ihtiva ettiği bilgiler ile Quintus Curtius'un verdiği bilgiler arasında bir bağ olduğu anlaşılıyor. Aynı bağ, Doğuya doğru çekilen Şu Kağan ile, Çin yıllıklarında sözü edilen Xiong-nu arasında görülmektedir. 'Xiong-nu' adının 'Şuğ-nu' biçiminde telaffuz edildiği düşünüldüğünce, böyle bir bağın varlığı düşünülebilir. Xiong-nu'ların Çin yıllıklarında M. Ö. 300'lerden sonra görünmesi ve son çeyrek içinde bir büyük güç olarak sahneye çıkması, Şu'ların doğuya çekilmesiyle ilişkilidir.

olayların mahiyeti ve yöneticilerinin adları bilinmemektedir. Bu husus, kayda geçecek ölçüde temasların ve adların Çin yıllıklarında çekilmeden sonra ortaya çıktığını gösterir. Xiong-nu'ların başına M. Ö. 209'da Tanrı Qutu Bodun Kagan [Mao-tun, Me-te] geçmiştir.¹⁹ Bodun Kağan, Avrasya üzerinde yay çeken bütün kavimleri birleştirir ve Avrasya üzerinde Saka'lar çağında kurulup bilâhare dağılmış olan hareketli esnek merkezî devlet ve imparatorluk düzeni böylece yeniden tesis edilmiş olur. Avrasya üzerinde zaman zaman çöken bu hareketli esnek merkezî devlet ve imparatorluk düzeni, Türk Kağanlığı ve Cengiz Han zamanlarında yeniden inşa edilecektir. Cengiz Han'a yakın büyüklükte ve iki medeniyet havzası üzerinde, daha gelişmiş ve organizasyonunda geçmişin derslerinden iyi istifade etmiş olan Osmanlı Hanedanı, yerleşik esnek merkezî devlet ve imparatorluk yapısını kurarak Türk medeniyetine uzun ömürlü bir yeni süreç kazandırmıştır.

Arkeolojik kazılar, Avrasya Bozkırı üzerinde, M. Ö. 3500'lere çıkan yerleşim alanları, medeniyet bölgeleri olduğu gerçeğini anlatır. Hem tarım ve hem de hayvancılığın bir arada yapılması, bu bakımdan daha geniş alanların kullanımına ihtiyaç duyulması, nüfusun artması ve yeni alanlara ihtiyaç duyulması, iklim değişikliklerinin yarattığı sorunlar, yeni yapılanmaları ve yeni örgütlenme biçimlerini hayatın gündemine taşır. Atın, bir hareket aracı gibi hayatın içinde yer alması, bir yandan mesafeleri kısaltırken, bir yandan da yayılma alanlarının genişlemesine ve büyümesine yol açmış ve böylece büyük alanları denetim altına alan imparatorluklar doğmuştur. Avrasya Bozkırı üzerinde, at ile birlikte yerleşik düzende yaşayanlar arasında, tarım ve hayvancılık açısından bir ayrışma olduğu, veya hayvancılıkla uğraşanların nüfusunun zamanla arttığı ve bu yüzden onların, daha geniş otlaklara ihtiyaç duyduğu söylenebilir.

Yerleşik mekânlara nisbetle, hareketli yaşam birimlerinin [göçer evli şehir, kasaba, köy yapıları] hem sayıları, hem de nüfuslarının artması, beraberinde hayat tarzlarının ve geçim yollarının çeşitlenmesini getirmiştir. İhtiyaçlar, meslekleri ve onlar da, yeni ürünlerin ve eşyaların hayata karışmasını sağlamıştır. Avrasya Bozkırı üzerinde yerleşik, yarı yerleşik ve göçer evli, hareketli yerleşiklik diyebileceğimiz üç tarz yaşama biçimi bir arada yer almış olur. Bu sürecin, tahminen, M. Ö. XII. yüzyıldan itibaren kendini göstermeye başladığı söylenebilir.

¹⁹ "Mao-tun" sözcüğü burada bir ünvan gibi düşünülmüştür. Bu ünvan, yay çeken bütün **bod**'ları birleştiren kişiye verilmiş bir ünvan olmalıdır. Ünvanı taşıyan kişi de, yay çeken kavimleri birleştirmiştir. Türk dilinde '**boy**lar **bütün**'ü nü ifade eden önemli bir sözcük '**bodun**' olarak görünür. Dolayısıyla, ünvanın '**bodun**' olması icap ettiğine tarafımızdan karar verilmiştir. Ünlü sinolog ve tarihçi Pullayblank da bu sözcüğü 'modun' biçiminde okuyup tespit etmiştir (Pullayblank 1991: 84, 209). Sözkonusu tespit de düşüncemizi desteklemektedir. Çünkü, dilimizde b- ~ m- değişimi söz başında eskiden beri görülen bir ses olayıdır.

Ve bu tarihten itibaren, M. S. XIII. yüzyıla kadar, göçer evli/hareketli yerleşiklerin Avrasya bozkırı ve Önasya üzerinde egemen oldukları; bu tarihten sonra da, artan yerleşik nüfusa nisbetle, düzenin egemenleri olmaktan çıktıkları söylenebilir.

Türkler, M.Ö. VIII-V. yüzyıllardan M.S. XVI. yüzyıla kadar, Tuna ve Thrace hududlarından Ordos'a kadar uzanan geniş düzlükler üzerinde egemenliklerini kesintisiz sürdürmüşlerdir. Türk medeniyetine ve tarihine bu imkânı veren yönetim modeline Zeki Velidi Togan, 'elastikî devlet'²⁰ adını vermektedir. Bu yazıda söz konusu terim, coğrafyanın yeniden tanımı ve bu coğrafya içindeki hayat tarzı dikkate alınarak, "**hareketli esnek merkezî devlet yapısı**" biçiminde tanımlanıp kavramlaştırılmaya çalışılmıştır.

Tarihî süreç içinde, kimi zaman bu hareketli esnek merkezî devlet yapısı çökmeye uğramış olsa bile, her bir parça, bu alan üzerinde merkezi yeniden kurmak için aralarında mücadeleye girmiştir ama, Avrasya Bozkırı, bu nedenle başka medeniyetlerin egemenliğine girmemiştir.

Akdeniz-Hint Denizi havzasını ise, Türkler, daha önceleri tanımış olmakla beraber, özellikle bu havzanın Önasya ve Ak Deniz çevresini oluşturan bölümünde zaman zaman izler bırakmış olsalar bile, XI. yüzyıla kadar sürekli bulunmamışlardır (Togan 1946: 8-36). M. S. XI. yüzyıldan itibaren bu havza üzerinde Türkler, üç kıtayı, iki okyanusu ve dört iç denizi kapsayacak biçimde, zaman içinde sınırları değişse bile, XX. yüzyıl başlarına kadar kendi medeniyetlerine özgü bir düzeni kurup yaşatmayı başarmışlardır. Bugün de, Türk medeniyeti, cumhuriyet rejimi içinde, iki kıta üzerinde yeniden yapılandığı '**yerleşik merkezî devlet düzeni**' ile topraklarında, yeni bir medeniyet hamlesi içinde yoluna devam etmektedir.

Avrasya'nın Uluğ Türkistan bölgesinde de, XX. yüzyıl başlarına kadar benzer durumlar yaşanmıştır. Ancak bu devletlerin tamamı, bir süre sonra Sovyet Rusya emperyalizminin sömürgeleştirme hareketinden kendilerini kurtaramamışlardır (Togan 1942-47: 239-485). Ancak, bugün Uluğ Türkistan bölgesinde yaşayan Türklerin önemli bir kısmı yeniden kendi bağımsız devletlerini inşa etme sürecine girmişlerdir.²¹ Onlar da, kendileri için yeni bir medeniyet hamlesi başlatarak geleceğe yürürlerken Türkistan kavramını coğrafi ve tarihî terim olarak algılamaktadır.

²⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul, 1946, sh. IV. 'Esneklik' sorunu üzerine İsenbike Togan tarafından önemli bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışma söz konusu sorunla ilgili yeni araştırmalar yapacaklara aynı zamanda yol gösterici bir hüviyete sahiptir (Togan 1998).

²¹ Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan yeniden bağımsızlıklarını kazanan yeni Türk cumhuriyetleridir.

Sonuç

Bütün bu yeni oluşumlara ve gelişmelere nasıl bir açıdan bakılıp değerlendirilmesi icap ettiği, nasıl bir yaklaşımın seçilmesi gerektiği sorunları, bu sorunların tartışılması ve yolun aydınlatılması tarihçiliğimiz önünde duran ağır durum gibi kendini göstermektedir. Çözüm ise, çok uzağımızda değildir. Başkalarının kendileri için yaptığını yapabiliriz. Yukarıda bir denemesi yapıldığı gibi, Zeki Velidi Togan'ın yaklaşımı ve tarih tezi ile kendi medeniyetimizi ve tarihimizi ele alıp yeniden inceleyebiliriz. Üstelik bu tarih tezi, Türk tarih ve medeniyetini doğru anlayıp öğrenmek isteyenler için inşa edilmiştir ve tarih okuyucusu için ana modeli yansıtan eserleri yazılıp ortaya konmuştur.

Türklerin iki yurt üzerinde kurduğu, geliştirdiği ve sürekli kıldığı medeniyetin kendi akışkanlığı içinde yaşadığı süreçleri ve bunların yer aldığı zaman dilimlerini veya medeniyet çağlarını, Zeki Velidi Togan'ın çalışmalarından da istifade ederek kısaca şöyle ifade etmek mümkündür:

1. [Uluğ] Türkistan coğrafyasında Türk çağı: M.Ö. 9000-M.Ö. 1200.
2. Avrasya'da Türk çağı: M.Ö. 1200-M.S. 1100.
3. Avrasya ve Akdeniz-Hint Denizi Türk/Moğol çağı: M.S. 1100.- 1600.
4. Türk yurtlarında krizler çağı: M.S. 1600.- M.S. 1900.
5. Türk yurtlarında dirilme çağı: M.S. 1900.- 2003.

Tabii, bu öneriler tartışmaya açıktır. Bunlar, bu yazının Türk tarihi ve medeniyeti araştırmaları için süreçleri ve süreleri inceleme açısından teklif ettiği yeni önerilerdir. Zeki Velidi Togan'ın önerilerinden mülhem olmakla beraber, nüanslarda ayrılık olduğu düşünülebilir. Tartışılması da tabiidir. Ancak, burada önemli olan, neye nereden, nasıl ve niçin bakıldığını, anlaşılır biçimde ortaya koymaktır. Zeki Velidi Togan'ı Türk tarihçiliğinden dünya tarihçilik mektebi öncüleri arasına taşıyan yönü, kurduğu mektebin, bakış açısının özgünlüğü, politik ve ideolojik arınmışlığı, tüm bilgi alanlarının ortaya çıkardığı denetlenebilir verileri yeterli ve gerekli doğruluk düzeyinde kullanması; tarihin inşasında ve bütün açıklamalarında tarih biliminin ölçütlerine bağlılığıdır.

Tarihçiliğimizin önünde, medeniyetimizin değişim süreçleri, örgütlenme ve devlet modellerinin anlaşılabilirliğe kavuşturulması, yerel yerleşik düzenlerin nasıl kurulup geliştirildiği, esnek merkezî devlet modelinin nasıl bir mahiyet taşıdığı ve işlevlerinin ne olduğu, hayat tarzlarına [yerel yerleşiklik, hareketli yerleşiklik/yerel yerleşiklik, yarı yerleşiklik/yarı hareketli yerleşiklik, yerleşiklik/yerel hareketli yerleşiklik, yerleşiklik ve bunların ağırlıklı durumlarına] göre yapılarının nasıl bir gelişme seyri takip ettiği ve neyi neyin yerine ne zaman ikame etmek suretiyle hangi ihtiyacı karşılayarak gelişimini ve hayatını sürdürdüğü, toplumları veya

toplulukları [boyları, soyları vesair] nasıl düzene koyup bütünlüğü ortaya çıkardıkları, farklı ulusları hangi yaklaşımlar ile hareket ederek Türk medeniyeti çatısı altına toplayıp yüzyıllar boyu bir arada yaşamaya muvaffak oldukları gibi bir yığın önemli sorun durmaktadır.

Türklerin hangi hayat tarzlarından hangilerine nasıl, neden ve hangi ihtiyaçlar sonucu geçtiği ve bunları gerçekleştirirken ne tür yeniden yapılanma ve örgütlenme modelleri ortaya çıkardığı, geliştirdiği veya terkip ettiği hususları tarihçiliğimiz açısından anlaşılır düzeyde henüz ortaya konmamıştır. Türk medeniyetinin anlaşılması açısından tarihî coğrafyanın belirlenmesi ve bu hususların aydınlatılması temel sorundur. Temel olmadan bina inşa edilemez. Dünyayı yeniden inşa etmek isteyenlerin en büyük gücü, tarihin önümüze sunduğu büyük birikim ve deneyim ambarından istifade etmeleridir. İstifade edilen model yapılar, bu yapıları çalışır durumda tutan kirişler ve kolonlar, ağırlar ve bağlar, bezemeler ve renk uyumları, dillerin ve inançların uzlaşımı gibi temel insan ve toplum sorunları açısından bakıldığında önümüzde gerçek, elle tutulur iki büyük medeniyet alanı modeli vardır: 1. Avrasya Türk/Moğol medeniyeti modeli; 2. Ak Deniz-Hint Denizi Türk medeniyeti modeli. Amerikan modeli de, Sovyet modeli de, temelde bu iki modele yaslanır. Bu modellerin sahipleri ile onları yeniden sahiplenip uygulamaya kalkışanlar arasında ideoloji farkı vardır. Eski iki modelin sahipleri olan Türkler, medeniyet çatıları içinde insanları ve toplumları bütünlüğü oluşturan bir birim gibi görüp, kendi varlıkları içinde onların varlıklarını sürdürmeleri biçiminde algılamışlardı. Yani, kendi varlıkları ile, birim içinde yaşayanların varlıklarını sürdürmeleri arasında sıkı bir ilişki görmüşlerdi.

Türkler, dünyayı, insanlığın düzen içinde yaşaması için idare etmeleri icap ettiğine ve bunun da kendilerine bir Tanrı bağışığı olduğuna inanıyordu. Bu inançlarına bağlı kalarak hareket ettikleri için dünya tarihi yürüyüşünü sürdürebilmiştir.

Eski model yapılar üzerinde yeni incelemeler, yeni akımlar ve yeni yaklaşımlar kendini göstermeye başlamıştır. Tarihin deneyim ve birikim ambarından daha güçlü kirişler, daha güçlü kolonlar, ağırlar, bağlar bulup çıkarma çabaları elbette küreselleşme modeli ile doğrudan ilişkili hususlardır. Bu açıdan, Türk, Türk/Moğol medeniyet modellerini anlamaya dönük araştırmalar yeniden gündeme girmiştir. Günümüz tarihçiliğinde bu modelleri, coğrafya üzerine yerleştirip ete/kemiğe büründürerek ele alıp inceleyen ve inceleme tarzı ile tarihçilik anlayışı mektepleşen ilk Türk tarihçisi olan Zeki Velidi Togan'ın eserlerini araştırmak, incelemek, öğrenmek, günümüz dünya tarihçiliğinin, dünya medeniyetindeki gelişmelere bağlı olarak ortaya koyduğu yeni akımları ve bunlara bağlı yayınlanan eserleri anlamak ve tarihçilikte bir yer bulmak açısından

zorunluluktur. Aksi halde ne küreselleşme, ne de 'tarihin sonu' ile 'medeniyetler çatışması' sorunlarına anlaşılır bir 'cevap' bulunabilir, diye düşünüyorum.

Bilginin her gün ırmaklar gibi üretilip akıtıldığı ve her gün değiştiği bir zaman sürecinde bizi, tarihin değişmeyen doğruları sürüklenmekten kurtaracaktır. Tarihçinin görevi, ait olduğu toplumun önüne bu sağlam doğruları çıkarıp koymak ve toplumunu sürüklenmekten kurtarmak olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, Zeki Velidi Togan tarihçiliği ve tarihçilik mektebi, tarihin sağlam doğrularını tespit ve tevsik edip dünya tarihindeki yerine yerleştirmek, topluma anlatmak, diye de tanımlanabilir.

Kaynaklar

- BALKAN, Kemal, (1990). "Eski Önsaya'da Kut (Gut) halkının dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", *Erdem*, (Ankara, Ocak), IV (16): 1-65.
- BAYKARA, Tuncer, (1989). *Zeki Velidi Togan*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BORATAV, Korkut, (2002). "Üniversite ve Mülkiye", *Mülkiye*, XXVI (237): 9-22.
- BRAUDEL, F., (2001). *Uygurlukların Grameri* (Çev: M. KILIÇBAY), Ankara: İmge Yayınları.
- CHRISTIAN, D., (2001). *A history of Russia, Central Asia and Mongolia*, Massachusetts.
- COHEN, Paul A., (1984). *Discovering History in China. American Historical Writing on the Recent Chinese Past*, New York: Columbia University Press.
- DELIÖRMAN, Altan, (2002). *Tanıdığım Atsız*, İstanbul: Orkun yayınları.
- DEMİR, Muzaffer, (2001). "İskitli okçuların Atina'ya getiriliş tarihi üzerine yeni bir yorum (M. Ö. 5. Yüzyıl)", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, Haziran, 18 (1): 95-101.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (1991). "Şu Destanı Hakkında", *Milli Folklor*, 12: 6-10.
- FUKUYAMA, F., (1992). *The End of History and the Last Man*, New York.
- GOLDEN, P. B., (1982). "Imperial ideology and the sources of political unity amongst the pre-Çinggisid nomads of Western Eurasia", *Archivum Eurasia*, II: 37.
- , (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev.: Osman KARATAY), Ankara.
- GROUSSET, Rene, (1980). *Bozkar İmparatorluğu*, (Çev.: M. Reşat İZBİRAK), İstanbul.
- HUNTINGTON, Samuel P., (2002). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması* [Çev.: M. TURAN, C. SOYDEMİR], İstanbul [—, (1994). 'The Clash of Civilizations?', *Foreign Affairs*, USA, 72: 22-49].
- KAŞGARİ, M., (1992). *Divanü Lûgat-it-Türk*. (B. ATALAY neşri), 3. bsm., Ankara.
- KHODARKOVSKY, Michael, (1988). "Uneasy Alliance: Peter the Great and Ayuki Khan", *Central Asian Survey*, 7 (4): 1-45.
- PULLAYBLANK, Edwin G., (1991). *Lexicon of re-constructed pronunciation in early middle Chinese, late middle Chinese and early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- SOYSAL, Gün, (2002). "Zeki Velidi Togan", *Milliyetçilik*. (Yayımlayan. Tanıl BORA), İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- SULTANOV, T. I., (2001). *Podnatie na beloi Koşme. Potomki Çingiz-xana* (Lifted up on the White Khoshma. Ghengis Khan's Descendants). Almatı: Dayık Press.
- TOGAN, İsenbike, (1998). *Flexibility and Limitation in Steppe Formations*, Leiden: E. J. Brill.
- TOGAN, Zeki Velidi, (1942-47). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: (TİTYT).

Türk Medeniyetinin Sınırları ve Değişim Süreçleri

- , (1946). *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: (UTG).
- , (1950). *Tarihte Usul*, İstanbul.
- TREPAVLOV, Vadim V., (2001). “The Formation and Early History of the Manghit Yurt”, *Papers on Inner Asia*, Bloomington/Indiana.
- Türk Tarihinin Anahatları*. (1930). İstanbul: Devlet Matbaası [Tıpkı basım: İstanbul, Kaynak Yayınları, 1996, (1999)].
- YILDIRIM, Dursun, (2000). “[Ergene Kon] = [Erkin Kün] mü?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/Belleten* 1997, Ankara: 61-149.
- , (2001). “Türk Edebiyatının Yüzyılları”, *Kök Araştırmalar* (Ankara, Bahar), III (1): 75-122.

20. Yüz yıl Rusyasında Etnogenez Teorileri ve Bu Temelde “Türk Etnogenezi”

Leyla Tagızade

İnsanlık tarihi devletlerin, kültürlerin, ulusların, geleneklerin, dinlerin, düşüncelerin değişme ve birbirini izleme sürecidir. Bu süreç, kanunlara uygun olarak mı değişiyor, yoksa bu açıklaması imkânsız olan bir kaos mu? Bu soru ve buna bağlı problemler etnos tarih ve teorisi alanı için de esas meselelerden biridir. Etnos teorisi, demokratik devletlerde bile devlet politikasına bağlılık göstermektedir. XX. yy. Rusya’sında ise bu konu uzun süre devletin tekelinde kalmıştır.

Asrın başlangıcında Rusya’da çok farklı tarih felsefesi anlayışları vardı. Bunlar Berdayev’in dinî ve mistik milliyet teorisinden, Bolşeviklerin “Milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkı” kavramına kadar geniş bir spektrum oluşturmaktadır. Sovyet literatüründe uzun süre “etnos” terimi kullanılmadı. İnsan topluluklarını belirtmek için “kabile”, “ulus”, “millet” üçlü kavram anlayışı kullanılmaktaydı ve bu kategorilerin her biri bir öncekine göre daha ileri bir aşamayı ifade ediyordu. Bu anlayış Stalin’in millet tanımı temelinde geliştirildi. Asrın başında Bolşevik partisinin programını hazırlayan Lenin, K.Kautski’nin millet tanımına dayanarak, partinin milliyetler politikasını belirledi. Bu tanıma göre, millet ortak dil ve toprağa sahip bir birliktir. Bu fikir, daha sonra partinin millî meseleler alanındaki esas uzmanı sayılan Stalin tarafından geliştirildi. Lenin’in onayından sonra Stalin’in millet tanımı Bolşevik teorisinin temel taşlarından biri oldu.

Stalin’in millet tanımı beş madde içermektedir. “Marksizm ve Milli Mesele” (1913) adlı eserinde yer alan tanıma göre “Millet, kültür ortaklığıyla ortaya çıkan, dil, toprak, ekonomik hayat ve psikolojik yapı esasında teşekkül etmiş tarihsel bir süreç içinde oluşmuş insan birliğidir...” (Stalin 1913/1: 296). Ancak bu belirtilerin hepsi mevcutsa bir milletin varlığından söz edilebilir. Bu maddelerden birinin eksikliği, bir birliğin millet olmadığını gösterir. Stalin’in tanımına göre ırk ve soy birliği mutlak değildir. “Arxipelag Gulag”ın üçüncü bölümünde Aleksandr Soljenitsin Stalin’in millet tanımına uyarak etnografik deneme tarzında Sovyet toplama kamplarının nüfusu hakkında bilgi vermektedir. Burada Soljenitsin ironik tarzda toplama kamplarındaki tutukluların da Stalin’in millet (нация) olarak adlandırdığı birliğe denk geldiğini göstermektedir. Onların kendi kültürleri, gelenekleri ve ekonomik faaliyetleri, kendi özel dilleri vardır. Toplama

kampındaki tutuklular Stalin'in beş maddelik millet tanımına tamamen uygun düşmektedir.

Stalin'in ölümünden sonra millet kavramı uzun süre "bilimsel" tartışmalara konu oldu. Fakat bu konu Marksist-Leninist millî mesele uzmanların alanıydı. İlk olarak etnos terimi Yu.V.Bromley (1921-1990) tarafından bilimsel bir kavram olarak kullanılmaya başlandı. 1970-80'de bu terimin kullanılmaya başlanması bile o yıllarda önemli bir bilimsel gelişme olarak algılanmaktaydı. Zira etnos bir realitedir, millet ise politik bir yönlendirme aracı, yapay bir parolaydı. Bundan dolayı millet teriminin içeriği hakkındaki uzun yıllar süren tartışmaların verimsizliği tesadüf değildir. Günümüzde etnos ve millet kavramları paralel olarak kullanılmakta ve millet kavramı daha çok devlet statüsüne sahip etnoslar için kullanılmaktadır. Bu alanda esas uzmanlardan biri olarak kabul edilen A.D. Smith "etnos" ve "millet" dışında "potansiyel millet" (would be nations) kavramını da kullanmakta. Millet teriminin belli bir politik içeriği olduğu için etnik problem araştırmacıları etnos teriminin kullanılmasının daha uygun olacağını düşünerek, günümüz Rusya'sında bu terimi daha fazla kullanmaktalar. Politik alanda ise durum daha da basitleştirildi. Herkes eşit haklara sahip vatandaşlar yapılabilir diye bir çıkış yolu belirlenmeye başlandı. Zira Amerikalılar da çok ırklı ulus yaratabilme olasılığını savunmaktalar. 1970'li 80'li yıllarda Sovyetler Birliğinde "tek Sovyet ulusu" anlayışı politik sistem tarafından geliştirilmeye ve yerleştirilmeye başlandı. Fakat real toplumda insanlar arasındaki ilişkiler, nüfus yoğunluğunun kendilerinin belirli etno-millî birliklere ait oldukları anlayışı üzerine kurulmaktaydı.

1960'dan sonra gündeme oturan "millet", "millî menfaat", "millî düşünce" kavramları asrın ilk yirmi senesinde çok müzakere edilmekteydi. Örneğin, 1917 devrim hadiseleri sırasında P. Sorokin o zaman mevcut olan ve geçerli sayılan "millet" ve "millîlik" kavramlarını eleştiri konusu yapmıştı. O, ırk ve etniğin biyolojik olgu anlayışını eleştirel değerlendirmesini yaparken, "Temiz ırk teorisi bir mittir, özel Alman veya İngiliz kanı mevcut olmadığı gibi, temiz ırk da yoktur. Günümüzde temiz kan sadece cins at ve domuz yetiştiren çiftliklerde korunup saklanmaktadır" diye yazmaktadır (Sorokin 1992). Bu sözlerinin ispatı olarak P. Sorokin Fransızların kanının 24 etnik grubun kanının karışmasıyla oluştuğunu yazmakta ve bu etnik grupların isimlerini sıralamaktadır. Bugün bu etniklerin çoğunun sadece tarihte isimleri kalmıştır. Dil, lehçe, ağız arasında sınır olmadığından ve aynı zamanda ortak dilde konuşan İngiliz ve Amerikan gibi farklı ulusların varoluşundan dolayı, Sorokin dil olgusunun millet tanımında kullanılmasına da karşıdır. Tanımlarda "millî menfaat" ve "ortak amaç" kavramlarının kullanılmasını da eleştiren Sorokin şu neticeye varır:

“Milletin ne olduğunu hiçbir teori izah edememekte... Bir sosyal element olarak ne millet var ne özel millî bağlar. Bu kelimelerle belirlenen şeyler, açıkça, bölünmezlik ve yüzeysel algılamaya bağlıdır” (Sorokin1992).

Sorokin’in yaklaşımı kadar “orijinal” olmasa da günümüzde bu problemlere yaklaşımlar bir asır öncesinden pek farklı sayılamaz. Oysa XX. asırda birçok bilim adamları tarafından “yeni” teoriler yaratılmıştır. Fakat bu teoriler sadece çok dar uzman çevresi tarafından bilinmektedir. Aynı zamanda, mevcut etnogeneze teorileri bilim adamları tarafından dahi benimsenmiş sayılmaz. Rusya’da bu alanda yapılan çalışmalarda tarihi-materyalist yaklaşım hakimdi. Etnik teorilerine ilişkin ilk eserleri Yu. V. Bromley ve S.A. Tokarev yazmışlardı. Yu. V. Bromley için etnos sosyal bir birliktir. Rus Sovyet etnik teorilerinde bu bir dominant fikirdir. Bu görüşe göre etnik birlikler, yani açıkçası uluslar, herhangi bir tek alanda fark göstermezler. Bu farklar dil, toprak, ortak köken, ekonomik bağlar, politik birlikler, kültür özellikleri, din ve diğer alanlarda kendilerini göstermektedirler. Bütün bu özelliklerin birleşmesi sayesinde etnik bilinç oluşmaktadır. Ve bu bilinç sayesinde biz, bugün tek bir bireyi herhangi bir birliğe dahil edebilmekteyiz.

Gumilev’in etnogeneze teorisi 70’li 80’li yıllarda yaratılan teorilerden daha karışıktır. Bu açıdan Gumilev’in etnogeneze teorisi özel bir yere sahiptir, zira bu teori diyalektik materyalizm metodolojisine dayanmakta olsa da daha ziyade Sovyetler öncesi Rus toplumbilim ve tarih felsefesi kuramlarının devamı olarak görünmektedir. Gumilev XIX-XX. yy. Rus ve yabancı, dünyaca ünlü tarih filozofları, sosyologları, biyologları, astrofizikçileri ve diğer alanlardaki en başarılı buluşlarından yararlanmaktadır.

Örneğin, daha II.Dünya Savaşı’ndan önce Avusturyalı biyolog-kuramcı Ludvig von Bertalanfi (1901-1972) sistem kavramını biyoloji alanına uyguladı. O her biyoloji türünü bir sistem olarak incelemektedir. Buna paralel olarak L.N.Gumilev etnosu doğal veya biyolojik bir sistem olarak ele almaktadır. Gumilev’a göre etnos kendi kendine gelişen, dinamik bir sistemdir ve bu sistemin oluşumunda iç bağlar belirleyici role sahiptir. Sistem olarak etnos elementlere sahiptir ve kendisi de bu elementlerin birbirlerine bağlanmasıyla meydana gelen bir olgudur. Bu elementlerin en önemlileri Gumilev’a göre insan, mekân (coğrafya), komşular ve kültürel geleneklerdir. Bu elementlerin arasındaki bağlar koparsa etnos yok olur ve onu oluşturan insanlar başka etnoslara karışır. Bu anlamda etnosun iç bağları onun yapısını oluşturur. Bu yapı eşsizdir ve bir ulusun davranış stereotipini belirler. Başlangıç devrinde “davranış stereotipi” coğrafi ve biyolojik faktörler belirler. Etnogenezin sonraki aşamalarında insanların davranışlarını psikolojik yapı, veya başka bir ifadeyle kültür belirler.(Gumilev 1997:114) Gumilev’e göre davranış stereotipi bir etnosu diğerinden ayırt etmek

için kullanılabilir. Bir etnosun davranış stereotipinin başka etnoslar tarafından farklı algılanabileceğini ispatlamak için "Türkolog" Gumilev Uygurlardan bir örnek kullanıyor:

"Bazı halklarda evli bir kadının yabancı erkeklerle ilişkiye girmesi cezalandırılırken, diğerlerinde teşvik edilir. Örneğin, Hami vahasında yaşayan Uygurlar (bundan önce de yazdığım gibi) eşlerini geçen tüccarlara pazarlamaya o kadar alışmışlardı ki, Cengiz Han'ın varislerinin himayesi altında zengin olduktan sonra bile, komşuları tarafından ayıplanan bu adetten vazgeçmek istemiyorlardı" (Gumilev 1997:118).

Gumilev'e göre bu davranış stereotipi bu halkın yaşadığı coğrafyaya, daha açık ifadeyle İpek Yolu üzerinde bulunmasına bağlıdır. Bu düşünce Sorokin'in düşünceleri kadar "orijinaldir".

Diyalektik materyalizm temelinde yapısalcılık yapan Gumilev, modern kültür felsefesi kurucularından biri sayılan Spengler'in kuramının ana fikrini kullanıyor. Bu ana fikir: Tüm canlıların ortak kanunlara tabi olma fikridir. Aynı zamanda, Rus bilim adamları K.E. Tsiolkovski (1857-1935), V. İ. Vernadski (1863-1945) ve A. L. Çijevski (1897-1964) insanlığın biyosferdeki yeri ve rolünü kapsayan bir kuram geliştirdiler. Bu kurama dayanarak Gumilev yeni etnosların oluşumunu birçok enerjik insanın (passionari) ortaya çıkmasıyla açıklar. Gumilev'e göre bu insanlar uzaydan "passionar impuls" olarak etnoslarını bir yere toplar ve onun coğrafyasını genişletirler.

Tabii ki, insanların dış dünyadan enerji alma, biriktirme ve onu iade etme kapasitesi farklıdır. Bazıları çok enerjiktirler, diğerleri değil. Aynı zamanda yaşamı süresince insanın enerji kapasitesi genetik ve toplumsal olgulara bağlı olarak değişebilmektedir. Bu anlamda L.N. Gumilev, "passionarnost"unun bir biyolojik özellikten daha geniş ve daha karmaşık olduğunu vurgulamasında haklıdır. Fakat Gumilev toplumsal süreci incelemeyi, tarihî süreç çerçevesi içinde sosyal ve biyolojik, insanî ve coğrafi faktörler arasındaki ilişki ve orantıyı aydınlatmamakta ve çok bulanık vermektedir.

Gumilev teorisinin en önemli terimi "passionarnost"tır. Passionarnost - çevreyi değiştirme itisi ve arzudur (Gumilev 1997:144). Passionariyeler davranışlarının sonuçlarını hesaplayamazlar. Passionarnost başka bir deyişle içten gelen ve yenilemez hareket isteğidir. Bilinç altıyla ilişkili olduğu için idare edilemez ve bundan dolayı bu hareket sonucu güzelim doğa ve olağan üstü kültürler yok edilse de kimse bundan dolayı suçlanmaz gibi sonuç çıkarılabılır.

Passionarnost konusunu astrofizikçilere danışsa da Gumilev'in "passionar impuls (itish) kozmik faktör" hakkında çok karmaşık bir tasavvuru vardır.

Gumilev'a göre etnoslar passionar itiş veya mutasyon sonucu ortaya çıkar. Böylece etnogeneze enerjetik süreçtir ve passionarnost bu enerjinin etkisi sonucu ortaya çıkan bir harekettir. Gumilev'un ifadesine göre passiyonarnost -"faktör iks", aranan şeydir, çünkü bu faktör hem etnosları yaratmakta, hem de onları yaşatmaktadır. Passionar itiş sırasında etnos çevreyle dengeyi sağlayabilecek enerjiden daha fazla enerji alır. Fakat bir etnosun bu enerjiyi aldıktan bir süre sonra sadece çevreyle dengeyi sağlayabilecek kadar enerjisi kalır. Bu tür etnoslar kahramanlıklar yapacak durumda değildirler ve dışarıdan gelen saldırıya maruz kalmazlarsa çok uzun süre yaşayabilmekteler (Gumilev 1997: 187).

Böylece, *etnogeneze* (Gumilev'e göre) etnosun dünyaya gelme, gelişme, gerileme ve tamamen yok olma evrelerini içeren bir süreçtir.

Gumilev'e göre etnos nedir? Onun etnos tanımı çok değişkendir. O, bu terimi bazen millet ve ulus anlamında kullanmakta, bazen Stalin'in natsiya tanımından daha geniş olarak ve Stalin'in kullandığı beş maddeye doğal ve sosyal çevreyi de ekleyerek, bazen ise tek davranış tipini içerecek kadar daraltarak kullanmaktadır. Bu karışıklık nedeniyle bu teoride tek bir real, elle tutulur etnos belirtisi yok gibi; zira dil, köken, adetler, maddi kültür, ideoloji Gumilev'a göre sadece belli zamanlarda belirleyici olabilmektedir. Bu durumda tek değişmez etnos belirti duyum olmaktadır. Duyum nedir? Kendini diğer etnoslardan ayırma yetisi: Biz ve Diğerleri. Fakat bu duygu fiziksel ve biyolojik realiteyi yansıtmayabilir. Bunu Gumilev Türk örneğiyle ispatlamaya çalışmaktadır (Gumilev 1997:90).

Şüphesiz ki, her etnosun ecdadı vardır. Çoğu zaman bu atalar birden fazla olmaktadır. Örneğin, Rus etnosunun ecdatları sayılabilecek bir çok kabile vardır. Bunlardan en önemlileri: Rusiçler, Litvanyahılar, Kızıl Ordalılar ve birçok yerli Fin-Ugor kabileleridir. Gumilev etnogeneze teorisinde coğrafyanın rolünü ve önemini vurgular. Fakat coğrafya bu olayda esas faktör olamaz, zira bu böyle olsaydı, aynı coğrafyada sadece bir etnos yaşardı.

Gumilev sık sık diyalektik materyalizmi kullanarak, diyalektik materyalizmin üç esas prensibine dayanarak teorisini ispatlamaya çalışıyor. Bu prensipler: karşıtlıklar arasındaki birlik ve savaş; niceliğin niteliğe dönüşmesi, inkârın inkârıdır. Örneğin, Gumilev F. Engels'in diyalektik metoduna dayanarak bir gün dünyaya gelenin, bir gün yok olması gerektiğini yazmaktadır. Zira Engels'e göre "Hayatın inkârı hayatın kendisinde mevcuttur." İnsanlar nasıl her yaşta ölebilirse, etnosların da belli bir ölme zamanı yoktur, bu her zaman olabilir. Bu olayda kültür ve teknoloji rol oynamaz (Gumilev 1997:102). Bilim adamları genelde etnogenezi bir oluşum ve inkişaf prensibi olarak kabul etmekte, fakat bir etnosun öleceğini kabul edebilenlerin sayısı çok daha azdır. Materyalist felsefeye göre bir şeyin bir zaman oluştuğunu kabul ediyorsak onun bir zaman da öleceğini kabul etmeliyiz, bu tezi kabul etsek, deneylerle kanıtlanmış kütlenin korunması

prensibine uymamaktayız. Hiç bir şey yok olamaz, çünkü onlar yoktan oluşmadı.

Tarihte de hiçbir şey yok olmaz. Örneğin, polovetsler yok olmadılar. Şu an onların büyük bir kısmı yüzeysel bir Slavlaşma sonucu Ukraynalı olarak yaşamaktalar. Bu durum Rus Ukrayna ilişkilerinin neden iki kardeş ulus arasında olabilecek ilişkilerden farklı olduğunu açıklamaya yardımcı olabilir.

Her bilim adamının kendi teorisini kurmaya hakkı vardır. Gumilev'in etnogenez teorisinin temellerinin orijinal olmadığını kabul etsek de, birçok bilim sahasında en değerli düşünceleri bir araya getirerek kendi teori geliştirmeye çalışmıştır. Onun konuya yaklaşımının iyi tarafları ve aynı zamanda büyük noksanları vardır. Bunlar hem teori, hem de örnekleme düzeyinde hissedilir. Teoriyi ispatlamak maksadıyla getirilen örnekler bazen zıt düşünce yaratabilmektedir. Gumilev'in teorisinin pozitif tarafı, ondan önce yaratılan en iyi düşünceleri bir araya getirmesidir. Teorinin en önemli metodolojik eksikliği ise etnosun toplumsal ve biyolojik faktörleri arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturulmasının yerine daha da karışık hale getirilmesidir. Bu karışıklık ve teorinin esas düşüncelerini ispatlamak için kullanılan örnekler sayesinde teorinin tamamen yanlış olabileceği düşüncesini yaratabiliyor.

"Türkolog" Gumilev dilin bir etnosu belirleyen faktörlerden olmadığını ispatlamaya çalışırken, Osmanlı tarihinden bir örnek getiriyor.:

"... Eşlerini ise bu adamlar köle pazarından alıyorlardı. Orada Leh, Ukraynalı, Alman, İtalyan, Gürcü, Yunan, Berberi, Zenci ve başka kadınlar satılıyordu. Bu kadınlar XVII-XVIII yüzyıllarda Türk askerlerinin anne ve büyükannesi oluyorlar. Türkler bir etnostur, fakat genç asker emirleri Türkçe alıyor, annesiyle Lehçe, büyük annesiyle İtalyanca, pazarda alış veriş yaparken Rumca konuşuyor, şiiirleri Farsça, dualarını Arapça okuyordu. Fakat o bir Osmanlıydı, zira o cesur ve dindar İslâm askeri idi.

Osmanlı etnik birliği XIX. asırda sayıca çok olan Avrupalı hain ve Paris'te eğitim gören Jön Türkler tarafından bozuldu. XX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu yıkıldı, etnos ise dağıldı; insanlar diğer etnoslara katıldılar. Yeni Türkiye'yi Selçuklu soyundan gelen Anadolu halkı kurdu, Osmanlı kalıntıları ise kendi yaşamlarını İstanbul'un dar sokaklarında tamamladı. Demek, 600 yıl Osmanlı etnosunun birliğini koruyan dil değil, din ortaklığıydı." (Gumilev 1997:73).

Bu örnek Gumilev etnogenezin ne kadar karmaşık olduğunu ve aynı zamanda yetersiz bilgiyi en parlak fikirlerin bile kapatamayacağını ispatlamaktadır. Etnos sosyokültürel bir kavramdır ve bundan dolayı, onun en önemli faktörlerinden biri dildir, zira dil psikolojik bir olgudur ve etnosun psikolojisini yansıtmaktadır. Buradaki yanlışlar bu kadar olsa yine iyi çünkü bilim adamının bilimsel bir yanlış olabilir. Bu örnek Gumilev'in etnos ve imparatorluk kavramlarını

karıştırmakta mıdır? Yoksa onun etnos kavramı medeniyet ve imparatorluk gibi farklı kavramları da içine alacak genişlikte bir kavram mıdır? sorularını yaratır.

Oysa etnos ve imparatorluk arasında fark var, zira imparatorluk kendine hizmet etme yoluyla insanları bir araya getirmektedir. Etnos ise insanları manevî, fikrî, ruhî ve kültürel iç bağlarla birleştirir.

“Etnogenez ve Yeryüzü Biosferi “ Gumilev’in en iyi eseridir, üslûp ve dil açısından çok iyidir. Örneğin, kullandığımız alıntıda *“bu adamlar”* diye söz ediyor. Bu kelime burada çok ustaca kullanıldığı için okura çok geniş yorum imkânı veriyor. Eserin Türkçe’ye tercümesinde *“bu adamlar”* yerinde *“devşirmeler”* (Gumilev 2001:59) kelimesi kullandığı hâlde, Rus basınında Gumilev’in eserini yüzeysel eleştirisini yapanlar tarafından “Osmanlıda kadın yok muydu? Kız çocuklarını onlar ne yapıyorlardı?” (Ronkin) gibi sorulara yol açabilmektedir. Gumilev’in eserleri genelde iki yönüyle yoğun eleştiri gördü. Bunlardan birincisi onun etnogenez teorisindeki bioenerji kavrayışının eleştirisidir (Bromley 1983; Kozlov 1999), ikincisi ise Gumilev’in Rus-Moğol ilişkilerine yaklaşımın eleştirisidir (Çivilixin 1982). Türkolog ve sinologlar Gumilevi eleştirmiyorlar, daha ziyade onu görmemezlikten geliyorlar. Bu yaklaşım doğaldır. Bir tarihçinin Osmanlı’nın yıkılışını sadece birkaç Jön Türk ve Avrupalı hainin faaliyetine bağlaması neyin belirtisidir? Akla ilk gelen cevap bilgi eksikliği olabilir.

Gumilev, Sovyetler Birliğiyle birlikte ölüyordu. 1990’da bir beyin kanaması geçirdi ve kolunu kullanamamaya başladı. Gumilev’in beyin kanaması mistik bir sembol olarak kabul edebilir. O ülkesiyle birlikte ölüyordu.

Gumilev politikacı değildi. Ve bunu da kendisi sık sık tekrarlıyordu. “Ben politikacı değilim. Ne yapılması gerektiğini bilmiyorum.” O 1988-1990 yıllarında bu gibi ve buna benzer birçok cümle kullanmaktadır. Aynı zamanda, o sürekli neyin yapılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. O, kendine XVIII. asırdan daha yakın tarihle ilgilenmemeye söz vermişti ve bunu tutmaya çalışıyordu. Kitaplarında bunu yapabildi, fakat konuşmalarında ve makalelerinde kendini “son avrasyalı” olarak algılayan Gumilev, Sovyetler Birliğini koruyup yaşatmak için elinden gelen her şeyi yapmaya çalıştı. Rusya’nın büyük devlet olarak kalabilmesi ve gelecekte de yükselebilmesi için Avrasya devleti statüsünü koruyabilmesinin esas şart olduğuna inanan Gumilev: “Bizim Batıyla ilişkimiz hep tek taraflı oldu, biz Batıyı seviyoruz, onlar bizi sevmiyor.” (Gumilev 1991). Gumilev’e göre Rusya tarihi bağlarla Asya’ya bağlıdır. İlk Rusya Tarihini yazarı Nikolay Mixayloviç Karamzin : “I. Petro bizi Avrupalılara benzetti ve bununla bizim tarihi bağlarımızı kopardı” diye yazar. Aynı yaklaşımı Gumilev’de de görüyoruz. “Ot Rusi do Rossiı” kitabında o şöyle yazıyor: “Altın Orda tarihi dünya tarihinin bir parçasıydı, parçalanmış ve birbirleriyle boğuşmakta olan Rus

prensliklerinin tarihi Altın Orda sayesinde dünya tarihi sürecine sürüklendi ve onlar (Rus preslikleri) Altın Ordanın mirasçısı olabildiler; aynı toprakta büyük bir devlet yaratabildiler.” (Gumilev 1992: 26). I. Petro ise bu tarihi kökleri koparmakla birlikte, Rus ruhunu yansıtmayan bir başkent inşa ettirir. Osvald Spengler’e göre (1880-1936) ev, insan ruhunun kendini ifade biçimidir. Ona göre evler insanın iç dünyasının yansımasıdır. Bundan dolayı Spengler, Dostoyevskiy’nin bir gün güneşin çıkmasıyla birlikte Petersburg’un bir hayalet gibi yok olabileceği fikrine katılıyor, zira bu şehir Rus ruhunu yansıtmamakta. I. Petro’nun Rus benliği için uğursuz şahsiyet olduğu fikrine katılanların arasında Gumilev’i de bulabiliriz, fakat Gumilev’in materyalist metodunda millî ruh, etnik benlik gibi kavramlar yoktur. Oysa etnosu oluşturan bilinçtir ve etnos bilinci konservatiftir. O, ataları ve gelecek nesilleri şu an yaşayanlar kadar canlı kabul eder. Bu özellik nesiller arasında ilişkiyi ve etnosu yok olmaktan korur. Etnos – kendini diğer insan gruplarından farklı gören bir gruptur. Bu grup diğerlerine göre farklı bir dünya algılayışına sahiptir. Farklı dünya algılayışı dil, kültür, geleneklerde yaşar. Bu farklılıklar genetik, biyolojik ortaklığıyla birlikte ortak coğrafya ve sosyoekonomik yaşam sonucu tarihi süreç içinde oluşur. Bir etnosun kendini başka etnoslara karşı tanımlaması, bilerek yapılan veya hesaplanmış bir şey değildir, bireyler gayri idari bir biçimde bilinçaltında oluşan sempati ve antipatik duyum sonucu “Biz” ve “Biz olmayanlara” bölünürler.

Köken, dil, din, toprak, devlet etnosun varlığı için farklı derecede önem taşımaktadır, fakat etnosun varlığını tam anlamıyla belirlemezler. Bunların dışında bir şeyler daha vardır. Etnos herhalde aynı zamanda ruhsal bir olgudur. Bilimsel bir çalışmada bu irrasyonalliteyi izah etmek imkânsız olabilir, zira bu mantık dışı – sezginsel bir olgudur. Bundan dolayı etnik ruh daha çok sanat dallarında kendi ifadesini bulur. Örneğin Rus filozofu Nikolay Berdyaev (Kiev 1874-Fransa 1948) Rus devriminin acımasızlığının sırrını N.V. Gogol, F.M. Dostoyevskiy ve L.N. Tolstoy’un eserlerinden, yansıyan Rus halkının manevi yapısında aranmasını tavsiye eder (Berdayev 1990).

Yu. V. Bromley’in etnik teorisinde etnik bilinç esas öneme sahiptir. Araştırmacının düşüncesine göre etnosun bilinci kendini adlandırmasıyla ortaya çıkar. Gumilev bu tezi kabul etmeyerek, öz ve isimlendirme arasındaki ayrılığı göstermeğe çalışmaktadır. Örneğin yine Türklerle ilgili olarak “Türkler kendi soylarından olmayan birçok halka isimlerini bırakıp, yok oldular” (Gumilev 1993:4). Türk adını taşıyan çağdaş ulusların örneğinde “etnos adının gerçeği değil, bir geleneği ve bir arzuyu yansıtmakta olduğunu” ispatlamaya çalışmaktadır:

“VI. Yüzyılda Altay ve Hungan dağlarının doğu eteklerinde kendine yurt kurmuş bir halkın adı Türklerdi. Başarılı birkaç savaştan sonra Türkler Hungan’dan

başlayarak Azak denizine kadar tüm bozkırı kendi hükmü altına alabildiler. Büyük hanlığın tüm uyrukları kendi aralarında kendi etnonimlerini kullansalar da, Türk hanlığına tâbi oldukları için, kendilerine Türk demeye başladılar. Sogd ülkesini alan Araplar, göçebelerle karşı karşıya geldiler, Ugor-Macarlar da dahil onların hepsine Türk demeye başladılar. XVIII yüzyılda bilim adamları tüm göçebelere "Les Tartars", XIX yüzyılda ise dil bilimsel sınıflandırmalar moda hâline geldiği sırada bir grup dilin adına Türk dili adı verildi. Böylece, örneğin Yakutlar, Çuvaşlar ve Osmanlı Türkleri gibi eskiden "Türkler" arasına girmeyen kimi halklar "Türk" adıyla anılmaya başladı." (Gumilev 1997:100-101).

Yu. V. Bromley'le polemige giren Gumilev, dil bilimi alanındaki bilgisizliğini sergiliyor. Diller yapı özelliklerine göre bir dil grubuna dahil edilebilir. İyi bir dilbilimciye bir dilin özelliğini anlamak için o dilde bir cümle yeterli gelebilirdi. Gumilev gibi "bilim adamlarına" bir cümle bile gerekmez, o istediği gibi düşünebilir.

"Tarihçi" olan, özellikle de Türk tarihi uzmanı olan bir "bilim adamı", Ponponius Mela'nın (I:116), Büyük Plinius'un (IV:19) Herodotos'un (IV:22) Azak Denizi'nin kuzeyindeki bölgeyi Turcae diye adlandırdıklarından birazcık bilgisi olması lazım. Denis Sinor'a "Daha V. yüzyılda, yani Türklerin Moğolistan'da ortaya çıkmalarından çok önce, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda ve daha da kuzeydeki ormanlık bölgelerde Türk dili konuşan halkların varlığı kesin olarak biliniyor. Mela'daki bilgi de daha eski dönemde buradaki Türk varlığını açıkça kanıtlamaktadır" (Sinor 2000: 385) demesi için bu tarihî kaynaklar yeterli olmaktadır. Gumilev gibi "bilim adamları" kaynak okumakla "boşuna" zaman kaybetmezler.

Milâttan önce IV. yüzyılda Kür nehrinin seyri boyunca yaşayan Buntürklerden ve onların dört büyük kalesinden söz eden V. yüzyıla ait Moktseva Kartvlisa'nın elyazmaları 1888 yılında Takayşvili tarafından bulundu. Bu eserin Rusça metni 1900'de Gürcüce metninden önce yayımlandı. Gürcistan'ın Hristiyanlığı kabul etmesine dair yazılmış bu eserdeki bilgiler XI. asırda Leonti Mroveli tarafından yazılmış Gürcü yıllıklarında da kullanılmıştır. Orijinal adı Kartlis Tsoxovreba olan Gürcü yıllıkların Vaxtang nüshası 1849 yılında Gürcü bilim veya Gürcüloji adını verebileceğimiz alanın kurucusu sayılan Sankt-Petersburg Üniversitesi profesörü M. Brosset tarafından tercüme edilerek yayımlandı.

Bu kaynaktaki bilgiler VI. yüzyılda Altay dağlarında ortaya çıkan ve kendilerinden söz ettiren Türklerden çok çok önce de, daha sonra da çok geniş bir coğrafyada Türklerin varolduğunu kesin olarak ispatlamaktalar.

Gumilev, "Etnogenez ve Yeryüzünün Biosferi" başlıklı tezini 1974 yılının 23 mayısında savundu, 15 sene sonra aynı ismi taşıyan eser geniş okuyucu kitleleriyle

20. Yüz yıl Rusyasında Etnogenez Teorileri ve Bu Temelde "Türk Etnogenezi"

buluştu. O yıllarda fazla önemsenmeyen mutasyon veya passionar itiş teorisi neden son yıllarda Rusya'da bilimin son sözü gibi propaganda edilmeye başlandı? Bu teoride neyi dar görüşlü parti liderleri göremedi de yeni Rus politikacılar anlayabildiler?

- Gumilev'in etnogenez teorisinin imperial politikaya daha uygun olmasını mı?
- Geçmiş Sovyetler Birliği uluslarının arasında konflikt yaratmak için daha uygun bir teori olduğunu mu?
- Etnosların farklı aşamalarda olmalarından dolayı, aynı hakka sahip olmamanın doğal olduğu düşüncesi mi?
- Olup bitenin hepsinin doğal olgu olarak görülebilmesi ve insanın bundan dolayı hiçbir manevi sorumluluk taşımıyor olması fikri mi?
- El değmemiş doğa ve eşi bulunmaz kültürler yok edildikten sonra, insanın da biyosferin bir parçası olduğu için bunları sadece doğa kanunu olarak görebilme imkânı mı?

Bunların hepsi mi? Veya bizim göremediğimiz başka şeyler mi?

Fakat etnogenez teorilerinin politik açıdan kullanılması bu alanda araştırmaların sürdürülmesine mâni olmamalıdır. Etnogenez birçok soruya cevap verebilecek bir alandır. Örneğin, Rus toplumunun ileri gelen düşünürleri arasında bir kutuplaşma mevcuttur. Bu kutuplaşma Rusya'nın Doğuyla mı, Batıyla mı olması gerektiği sorusuna cevaplar ararken oluşmuştur. Bu kutuplaşma Rusya'nın Doğu ile Batı arasında yer almasına da bağlana bilinir. Rus etnogenezi Rusların doğulu ve batılı olan etnoslardan oluştuğunu gösteriyor. Ve Rus entelektüel çevresinde hala bu tür arayışlar varsa Rus etnosunu oluşturan farklı elementlerin bugüne kadar, belki de hiçbir zaman tam anlamıyla karışıp, homojen bir toplum oluşturamayacağına dair bir ipucu vermektedir. Zira Batı kökenli Ruslar, I. Petro'yu kahraman ilân ederek, batılaşmayı seçmekteler; Doğu kökenli Ruslar ise bir parçası oldukları Avrasya'dan ayrılmak istememekteler. Tarih, bize Rusların sadece dışardan gelen büyük tehlikeler zamanı birleşebildiklerini göstermektedir. Belki de Rus etnosunun özelliği kaynaşması imkânsız etnoslardan oluşmasıdır.

Toplumun sosyo-kültürel analizinin – buna etnoloji da dahildir - başlıca verileri tarihi bilgilerdir. Hala F. Boas'ın (1858-1942) ve tarihî metodun diğer kurucuları zamanında bir etnosun veya kültürün incelenmesi onun kendi tarihi süreci çerçevesi dışında incelenmesinin imkansız olduğu bilinmektedir. Tarihî yaklaşım sosyal bilimlerin birçoğunda olduğu gibi etnolojide de her zaman esas

ve en verimli metot idi ve hâlâ da öyle kalmaktadır. Etnoloji tarih bilimine bağlıdır, onun bir dalı olan etnogeneze ise tarih, linguistik ve antropolojinin kesişiminde yerleşir.

Rus etnogeneze teorilerini de tarih süreci içinde ve Doğu-Batı bağlamında ele aldığımızda daha anlaşılır bir hal alabilir: aynı zamanda bu ekolün köklerini görmeye yardımcı olur. Eski Doğu felsefesi, insanın doğanın bir parçası algılanması esasına dayanmaktadır. Bundan dolayı Doğuda toplum daha çok etnik olarak ele alınıyor. Batılı dünya algılayışı, Doğuda sadece bir tarihî dekorasyon olarak algılanan, kültür tarihi üzerine kurulmuştur. Zira Batıda insanın değeri yarattığı teknolojik ve sanatsal eserlerle ölçülür. Bu anlamda da XX. yy. Rus etnogenezi Doğu geleneği üzerine kurulmuş.

Kaynaklar

- GUMİLEV, L. N., (1997). *Etnogeneze i biosfera Zemli*, M.: Di-Dik.
- , (1993). *Drevniye türki*, M.: Tovariçestvo “Klışnikov, Komarob i K”.
- , (2001). *Etnogeneze ve Yeryüzü Biyosferi*, İstanbul: Otuken.
- , (1992). *Ot Rusi do Rossiyi. Oçerk etniçeskoy istoriye*, M.: Prosvesçeniye.
- , (1991). *Zametki poslednego evraziytsa* – Naş naslediye, 3.
- BERD’AYEV, N., (1990). *Filosofiya neravenstva*, Parij: UMSA-Press.
- BROMLEY, Yu. V., (1983). *Oçerki teorii etnosa*, M.: Nauka
- BROSSET, M., (1849). *Histoire de la Georgie*, S-Pb.
- KARTLİS TSXOVREBA, (1955). (S.G. KAUXÇİŞVİLİ), Tbilisi: Satçota Sakartvelo.
- MORTSEVA KARTLİSA, (1989). (M.S. ÇXARTİŞVİLİ), Tbilisi: Metsniereba.
- KLİMOV, G., (1981). *Prokolı sovetskix mudretsov*, San-Frantsisko: İz-vo Globus.
- TAKAYŞVİLİ, E.S., (1900). *İstoçniki gruzinskix letopisey. Tri xroniki*. – SMOMPK, vip XXVIII.
- SİNOR, Denis, (2000). *Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı* (çev.: Prof. Dr. Talât TEKİN) – *Erken İç Asya Tarihi* (Derleyen Denis SİNOR) İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- STALİN İ.V., (1938). *Polnoye sobraniye soçineniy*, 2, M.: Vişşaya şkola.
- TOYNBEE, A.J., (1998). *Filosofiya rul'turi: Stanovleniye i razvitiye*, S-Pb: Lan’.
- SOROKİN, P., (1992). *Çelovek. Tsivilizatsiya. Obçestvo*, M: Politizdat.
- ÇİVİLİXİN, V. A., (1982). *Pam’at’: Roman-esse*, Moskva.
- RONKİN, V. *Retsenziya na knigu Gumileva “Etnogeneze i biosfera Zemli”* – <http://ronkinv.narod.ru/gum.htm.08.08.2001> (06.05.2002)

Tataristan'ın Günümüzdeki Sosyo-kültürel Yapısı

Erdal Aksoy

1. Giriş

2001 yılında gerçekleştirilen bu alan araştırmasında, günümüz Tataristan'ın sosyo-kültürel yapısının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Yüzyıllardır birlikte yaşayan iki farklı kültürün geçerli olduğu sosyo-kültürel yapı kurumsal düzeyde ele alınarak, kültürel temas ve etkileşimlerin içinde bulundukları yapıda meydana getirdiği sosyal değişimler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu araştırmayla, Kazan ve çevresinde yaşayan halkın, sosyo-demografik ve sosyo-ekonomik özellikleri, aile yapıları ile birlikte dinî ve siyasal yapıları da ortaya konulmak suretiyle, Tataristan'ın sosyo-kültürel yapısına ait bir kesit sunulması yanında, bu bölgelerde yapılacak diğer araştırmalara da katkıda bulunması ve örnek teşkil etmesi amaçlanmaktadır.

Yapılan alan araştırmasında hazırlanan anket formlarının uygulanması işlemi, Kazan Devlet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü ile birlikte gerçekleştirilmiştir. Bu alan çalışmasında katılımlı gözlem ile birlikte mülakat teknikleri uygulanmıştır.

Günümüzde Tataristan, Başkırdistan ve Çuvaşistan Özerk Cumhuriyetleri ile bazı oblastlarda (bölgeler) yaşayan İdil-Ural Türkleri, köken itibarıyla; bölgede ilk milâdî asırlardan itibaren yaşayan Hunlara, Hazarlara, Peçeneklere, Kıpçaklara ve İdil (İtil) Bulgarlarına dayanmaktadır. İdil boylarında yaşayan bu Türk kavimleri, buralarda bulunan az sayıdaki çeşitli Fin asıllı gurupları kendi içlerinde eritmişlerdir. Bu nedenle bölge halkı, tarih boyunca, İdil-Ural Türkleri, İdil boyu Türkleri, Bulgar Türkleri, Bulgarlar, Tatarlar, Kazan Tatarları, Kazan Türkleri...vb. isimlerle anılagelmışlerdir. Bu arada, Kazak sınırına yakın kesimde yaşayan Türklere Başkırt, Hristiyan olan Türklere de Çuvaş ve Kreşin gibi isimler verilmiştir. Bunlar arasında en yaygın olanları ise; "Bulgar", "Tatar" ve "Kazan Tatarları" tabirleridir. Ayrıca, özellikle son asırda, "İdil-Ural Türkleri", "Kazan Türkleri", "Türk-Tatar" veya "Şimal Türkleri" tabirleri de sık sık kullanılagelmıştır.

İdil-Ural Türklerine verilen "Bulgar" ismi, bu bölgede bir devlet kurmuş olan Bulgar Türklerine atfen kullanılmış ve tarih boyunca benimsenmiş bir tabirdir. "Tatar" tabiri ise, Ruslar tarafından Altın Ordu Devleti'nin yönetim kesiminin çoğunu oluşturan bir Moğol kabilesine atfen bölgede yaşayan bütün Türkler için kullanılmıştır. Bilhassa 14. ve 15. asırlardan itibaren oldukça sık kullanılan bu isim, bölgede yaşayan Türkler tarafından pek benimsenmemişse de, 19. asrın

ikinci yarısından itibaren bölge halkına malolmuştur.

Günümüze kadar İdil-Ural'daki Türk aydınları, kendilerinin; "Bulgar", "Tatar" veya "Türk" olarak isimlendirilmeleri konusunda çeşitli tercihlerde bulunmuşlardır. Ancak bugün hemen hemen hepsi, bunun sadece bir isimlendirme meselesinden ibaret bulunduğunda ve esas kimliğin Türk kimliğinden başka bir şey olmadığına hemfikirdirler.

2. Demografik Yapı

Rusya Federasyonu'nda yaşayan halklar arasında demografik yapısı en karmaşık toplulukların başında Kazan Tatarları gelmektedir. Tarihi, siyasi ve ekonomik şartlar Tatarların demografik yapısının bu kadar karmaşık olmasındaki en önemli etkenlerdir. Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında Ruslar tarafından alınmasından sonra, hanlığa bağlı topraklarda yaşayan Müslüman halklar, göç etmek zorunda kaldılar. Göçlerin başlıca iki nedeni vardır: Hristiyan misyonerlerin baskıları ve Hristiyan bir devletin hakimiyeti altında yaşamak istememe. Kazan'ın Rus hakimiyetine geçmesinden sonra Moskova Knezliği ilk defa Müslüman halk ile karşılaştı. İdareciler imparatorluğun bu yeni tebaasını, Hristiyan yapmak suretiyle, daha iyi bir Rus tebaasına dönüştürmek için 1555 yılında Kazan'da bir piskoposluk da kurdular. Piskopos Guriy 1555-1576 yılları arasında büyük bir Hristiyanlaştırma faaliyeti başlattı. Kazan piskoposluğu, devletin de yardımıyla, kısa sürede İdil-Ural bölgesinin en önemli misyoner merkezlerinden biri haline getirildi. Müslüman tebaa zorla ve çeşitli vaatlerle Hristiyan olmaya zorlandı. Kazan ve bölgesine Rus nüfusun yerleştirilmesi, dinlerini değiştirmeleri için yapılan baskılar Tatarları kitleler halinde baskıların daha az olduğu bölgelere ve başka ülkelere göç etmeye zorladı. Böylece Tatarlar kendi ülkelerinde azınlık durumunda kaldılar.

2.1. Nüfusun Bileşimi

Ülkede en son nüfus sayımı 1989 yılında yapıldı. Bu sayıma göre Tataristan'da 3,641,742 kişi yaşamaktadır ve bunlar 107 değişik etnik guruptandırlar. Ülkede 1,765,404 Tatar (% 48,5), 1,575,361 Rus (% 43,3), 134,221 Çuvaş (% 3,7), Ukrain (32,8 bin), Mordovan (28,9 bin), Udmurt (24,8 bin), Mari (19,4 bin), Başkurt (19,1 bin), Beyaz Rus (8,0 bin), Yahudi (7,0), Azeri (3,9 bin), Alman (2,8 bin), Özbek (2,7 bin), Kazak (2,1 bin), Ermeni (1,8 bin), Gürcü (1,3 bin), Moldovan (1,0 bin) yaşamaktadır. Diğer etnik guruplar da 10,8 bin kişidir.

Tataristan'da nüfusla ilgili 2000 yılı için verilen son tahmini veri 3, 778,700'dür. Ülkedeki son istatistiki veriler Tatarların oranının %51'e çıktığını belirtmektedir.

3. Aile Yapısı

Tataristan'da 1989 nüfus sayımına göre 968.9 bin aile, 440 bin de yalnız yaşayan fert vardır. Ailelerin %85'ini tek milletli evlilikler oluşturur (Tatar-Tatar; Rus-Rus vb.). Bunlardan %43'ü Tatar, %38'i Tatar aileleridir. Karma aile oranı %15'dir.

Tataristan'da aile nüfusu ortalaması 3.3'dür. Bunun Tatar ve Rus ailelere dağılımı şu şekildedir:

Tatar ailesi: 3.45

Rus ailesi: 3.1

Karma aileler: 3.7

1980'lerden itibaren, Evlenme Dairesi kayıtlarına göre, karma ailelerin oranı şehirlerde %17-25, köylerde ise 12-15 olarak seyretmektedir.

Tablo 1: Hane Halkı Reislerinin Medeni Durumlarına Göre Dağılımı

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Resmi nikâhsız birlikte yaşıyoruz	134	8,9	8,9	13,0
Evli	981	65,3	65,3	78,3
Boşanmış	129	8,6	8,6	86,9
Boşanmamış, ancak ayrı yaşıyoruz	27	1,8	1,8	88,7
Eşi ölmüş	170	11,3	11,3	100,0
Cevapsız	61	4,1	4,1	4,1
Toplam	1502	100,0	100,0	

Tablo 1'deki hane halkı reislerinin medenî durumlarını gösteren dağılım incelendiğinde; hane halkı reislerinin büyük çoğunluğunun % 65.3'ünün evli olduğu görülmekte, bu oranı % 11.3 oranı ile eşi ölmüş olanlar izlemektedir. Ayrıca, hane halkı reislerinin % 8.9'u resmi nikâhları olmamasına rağmen birlikte yaşadıklarını, bu orana yakın bir oranla % 8.6'sının ise boşanmış oldukları görülmektedir.

Tablo 2: Toplumda ailenin kıymeti azalmaktadır

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Kesinlikle katılıyorum	415	27,6	27,6	28,9
Katılıyorum	458	30,5	30,5	59,4
Pek katılamıyorum	434	28,9	28,9	88,3
Kesinlikle katılmıyorum	176	11,7	11,7	100,0
Cevapsız	19	1,3	1,3	1,3
Toplam	1502	100,0	100,0	

Araştırmaya katılan hane halkı reislerinin, % 58.1'i toplumda aileye verilen önemin azaldığını belirtmişlerdir. Ayrıca, ailenin önemi konusunu kesin bir şekilde vurgulayanların oranı da % 27.6 dır.

Tablo 3: Farklı milletten olanların evlenmemesi daha iyidir

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Kesinlikle katılıyorum	328	21,8	21,8	22,6
Katılıyorum	332	22,1	22,1	44,7
Pek katılamıyorum	487	32,4	32,4	77,1
Kesinlikle katılmıyorum	344	22,9	22,9	100,0
Cevapsız	11	,7	,7	,7
Toplam	1502	100,0	100,0	

Araştırmada farklı milletlerin evlenmesi hakkında görüşleri sorulmuş hane halkı reislerinin, % 32,4'ü farklı milletler arasındaki evlilikleri onayladıklarını belirtirken, % 22,9'u da farklı milletler arasındaki evlilikleri kesinlikle onayladıklarını vurgulamışlardır. Bu tutumu kabul edenler ile kabul etmeyenler arasındaki % 11'lik fark, Tataristan Cumhuriyetinin karışık evliliklerle ilgili resmî istatistiği olan % 14-15'lik oranları destekler mahiyettedir.

Tablo 4: Hane Halkı Reislerinin Evlenirken Yaptırdıkları Dini Nikaha Göre Oluşan Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Evet, İslamî usule göre evlendik	283	18,8	18,8	33,3
Evet, ortodoks usulüne göre evlendik	182	12,1	12,1	45,4
Evet, başka	20	1,3	1,3	46,7
Hayır, sadece evlilik dairesinde evlendik	800	53,3	53,3	100,0
Cevapsız	217	14,4	14,4	14,4
Toplam	1502	100,0	100,0	

Hane halkı reislerinin evlenirken yaptırdıkları dinî nikâh şekillerine göre oluşan tabloya (Tablo 4) bakıldığında; evlenirken herhangi bir dinî nikâh yaptırmayarak sadece evlilik dairesinde resmî nikâh yaptırdıklarını belirtenlerin % 53,3 oranı ile en yüksek orandadır. Bu oranı, evlenirken İslâm dininin esaslarına göre nikâh kıydırdıklarını belirtenler % 18,8 oranı ile takip etmektedir. Ortodoks mezhebi usullerine göre evlilik yaptıklarını belirtenler ise % 12,1 oranındadır. Tablodan da anlaşılacağı üzere, evlenirken dinî nikâh yaptırdıklarını belirtenlerin oranı yaklaşık olarak % 30 civarındadır. Evlenirken dinî nikâh yaptıurma işinin çok yaygın veya gerekli görülmediği anlaşılmaktadır.

Tablo 5: Hane Halkı Reislerinin Akrabaları İle Dargın Olma Nedenlerine Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Cevap Verenlerin Yüzdesi	Geçerli Yüzde
Alkolden dolayı	129	54,2	108,4
Kötü zamanlarda bizi reddettiler	17	7,1	14,3
Farklı olduğumuzdan	35	14,7	29,4
Yakınlarımızı incittikleri için	6	2,5	5,0
Ev içi sorunlardan dolayı	22	9,2	18,5
Kıskançlıktan	3	1,3	2,5
Eşim aldattığı için	3	1,3	2,5
Maddi sorunlardan	11	4,6	9,2
Akrabaları olarak kabul etmedikleri için	3	1,3	2,5
Hatırlamıyorum	4	1,7	3,4
Bilmiyorum	5	2,1	4,2
Toplam	238	100,0	200,0

Hane halkı reislerinin şu an akrabaları ile dargın olma nedenlerine göre oluşan tabloya (Tablo 5) bakıldığında; ilk sırayı alkolden kaynaklanan problemlerden dolayı akrabaları ile dargın olduklarını belirtenler % 54.2'lik bir oranla almakta, bu oranı % 14.7'lik bir oranla aile yapıları bakımından farklı olduklarını belirtenler takip etmektedir. Akrabaları ile yaşadıkları dargınlıkların çeşitli ev içi sorunlardan kaynaklandığını ifade edenler % 9.2, çeşitli sosyal problemler yaşadıkları sıralarda akrabalarının kendilerine destek olmadığını belirtenler % 7.1 oranındadır. Burada ilginç noktalardan birisi de dargınlık nedenleri arasında dedikodu-çekememeziğin çok ciddi bir şekilde yer almamasıdır. Ayrıca, alkol kullanımının aile ilişkilerini ve sosyal hayatı olumsuz yönde etkilediği görülmektedir.

4. Eğitim Yapısı

Tataristan'da 7 yaşından başlayan 10 yıllık zorunlu temel eğitim uygulanmaktadır. 2000/2001 Eğitim döneminde devlet tarafından özelleştirilmiş 67 okul mevcuttur. Bunların içinde 16 tanesi kolejdır ve bu 67 okulda toplam 53.900 öğrenci eğitim görmektedir. Bu okullar arasında Nijnekamsk (Tübenkama) şehrinde bankacılık ile ilgili Teknik Kolej, Zelenodolsk'da Gemi Yapımı Koleji vb. vardır.

Tataristan'da toplam 21 üniversite ve akademi, 11 Enstitü bulunmaktadır. 1804'de kurulmuş olan Kazan Devlet Üniversitesi en eski, en büyük üniversitedir. Üniversitelerde eğitim dili ilk ve orta okullara oranla ağırlıklı olarak Rusça'dır.

Çünkü üniversiteler için gerekli literatür, kaynak kitap ve ders malzemelerinin tamamına yakını Rusça'dır. Tıp, Teknoloji, Pedagoji, Yüksek Mühendislik üniversiteleri, Mimarlık, Veterinerlik, Ziraat, Sanat akademileri, Konsevatuvar ve Finans ve Ekonomi Enstitüsü vb. gibi yüksek eğitim kurumları mevcuttur.

Tataristan'da özel enstitüler de bulunmaktadır. 2000-2001 Öğretim döneminde 22 adet özel enstitü kayıtlara geçmiştir. Ancak bunlardan sadece 8 tanesinin devlet düzeyinde denkliği sağlanmıştır. Bunların en büyükleri Ekonomi, İdare ve Hukuk Enstitüsü (5.8 bin öğrenci) ile Tatar Ticaret Enstitüsü (4.5 bin öğrenci) dir.

Tataristan'daki Türk okullarının dağılımlarına bakıldığında; Kazan'da 4, Naberejnie Çelny (Yar Çalı)'de 2, Nijnekamsk (Tübenkama)'ta 1, Almetyevsk (Elmet)'te 1, Bugulme (Bügölme)'de 1, Aznakaev (Aznakay)'da 1 olmak üzere 10 Tatar-Türk Lisesi bulunmaktadır. Bu okulların tamamında 2492 öğrenci eğitim görmektedir. Bu okullarda eğitim veren Türk öğretmen sayısı ise 90'dır. Türk okullarının 7 tanesi özel şirketler tarafından açılmıştır. Özel şirketler tarafından açılmış olan okullarda Türkçe, Tatarca ve Rusça'nın yanında ağırlıklı olarak İngilizce öğretilmektedir. Üç tanesi de Türk Dünyası Vakfı tarafından açılmıştır. Bu okullarda Türk öğretmen sayısı az olmakla birlikte ağırlıklı olarak Türkçe öğretilmektedir.

Tablo 6: Hane Halkı Reislerinin Eğitim Durumlarına Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
İlköğretim	80	5,3	5,3	5,9
Orta öğretim (tamamlanmamış)	126	8,4	8,4	14,2
Orta öğretim (tamamlanmış)	380	25,3	25,3	39,5
Mahsus meslek okulu (tamamlanmamış yüksek öğretim)	509	33,9	33,9	73,4
Yüksek öğretim	399	26,6	26,6	100,0
Cevapsız	8	,5	,5	,5
Toplam	1502	100,0	100,0	

Tablo 6'de görüldüğü üzere, hane halkı reislerinin eğitim durumları incelendiğinde; % 33,9'unun meslek okulu mezunu, % 25,3'ünün tamamlanmış orta eğitim, % 8,4'ü tamamlanmamış orta eğitim, % 5,3'ünün ilköğretim mezunu oldukları görülmektedir. Herhangi bir yüksek öğretimi tamamlayanlar ise % 26,6 oranındadır. Tablodan da anlaşılacağı üzere, hane halkı reislerinin eğitim düzeyleri gerçekten çok yüksek bir orandadır. Bu sosyo-kültürel yapıda okur-yazar olan-olmayan gibi bir sorun yaşanmamaktadır.

Tablo 7: Günümüzde yükseköğrenim insan için çok lazımdır

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Kesinlikle katılıyorum	837	55,7	55,7	56,6
Katılıyorum	441	29,4	29,4	86,0
Pek katılmıyorum	157	10,5	10,5	96,4
Kesinlikle katılmıyorum	54	3,6	3,6	100,0
Cevapsız	13	,9	,9	,9
Toplam	1502	100,0	100,0	

Yapılan araştırmaya katılan hane halkı reislerinin, % 55.7'si yüksek öğretimi kesinlikle gerekli olarak görmektedirler. Buna, kesinlikle katılmıyorum diyenlerin oranı % 3.6 gibi oldukça düşüktür.

Tablo 8: Hane Halkı Reislerinin Genel Eğitim Okullarında Hangi Dilde Eğitim Yapılmasını İstediklerine Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Tamamen Rusça	603	40,1	40,1	41,1
Tamamen Tatarca	55	3,7	3,7	44,7
Hem Rus hem Tatar dilinde	777	51,7	51,7	96,5
Başka	53	3,5	3,5	100,0
Cevapsız	14	,9	,9	,9
Toplam	1502	100,0	100,0	

Tablo 8'deki hane halkı reislerinin genel eğitim okullarında hangi dilde eğitim yapılmasını istediklerine göre oluşan dağılıma bakıldığında; genel eğitimin hem Rusça hem de Tatarca yapılması gerektiğini belirtenler % 51.7 oranındadır. Bunun yanında, eğitimin sadece Rus dilinde yapılmasını isteyenler % 40.1 oranında iken, eğitimin tamamen Tatarca yapılmasını isteyenler, % 3.7 gibi düşük bir orandadır. Burada % 3.5'lik bir orana sahip olan başka seçeneğinin içinde; herhangi bir dil belirtmeden ana dilde eğitim, resmi dilde eğitim, kişisel tercihe göre eğitim, fark etmez gibi görüşler yer almaktadır. Tablodan da anlaşılacağı üzere, ankete katılanların çoğunluğunu Rus nüfus oluşturmalarına rağmen, yine çoğunluk bir kesimin hem Rus hem de Tatar dilinde eğitim yapılmasını istemesi oldukça manidardır.

5. Sosyo-Ekonomik Yapı

Tataristan yukarıdaki bölümde de görüldüğü gibi bir tarım ve sanayi ülkesidir. Büyük sanayi tesisleri ve tarım işletmelerinin hemen hemen tamamı devlet teşekkülüdür. Dolayısıyla bu fabrika ve tarım işletmelerinde çalışanların hepsi ücretli işçidirler. 1991 yılından sonra Rusya Federasyonu'nun içine düştüğü ekonomik dar boğaz ve 1999 yılındaki devalüasyon halkın gelirini düşürmüştür.

Fabrika ve tarım işletmelerinde çalışan işçiler aylarca maaş alamamakta, bu da iş gücü ve üretimi azaltmaktadır. Sanayi tesisleri hantal ve binlerce kişinin maaş aldığı verimsiz işletmeler durumuna düşmüştür. Bu da her yıl devlete milyarlarca Ruble ek yüke sebebiyet vermektedir. Sanayi tesislerinde üretilen mallar daha ziyade Rusya Federasyonu ve BDT ülkelerine ihraç edilmektedir. Büyük ölçekli özel işletmelerin sayısı yok denecek kadar azdır. Ticaret daha ziyade Kazan, Elmet, Bügülme ve Çallı gibi büyük şehirlerde ağırlık kazanmıştır. En önemli problemlerden birisi işsizlik olmakla birlikte, 1999'dan itibaren işsizlik oranında bir düşüşün olduğu saptanmıştır. İstatistiklere göre 2000 yılında Cumhuriyetteki işsizlik oranında %33'lük bir azalma olmuştur. Bu arada kalifiye eleman bulunamadığı için doldurulamayan 20.000 kişilik ihtiyaç vardır.

Tablo 9: Hane Halkı Reislerinin Mesleklerine Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Ücretli olarak devlet kurumunda sürekli iş yapıyorum	633	42,1	42,1	42,8
Ücretli olarak özel bir kurumda sürekli iş yapıyorum	166	11,1	11,1	53,9
Kendi iş yerimi çalıştırıyorum	33	2,2	2,2	56,1
Askerlik hizmetindeyim (OVD,SB)	10	,7	,7	56,7
Özel olarak çalışıyorum	46	3,1	3,1	59,8
Lise, teknik okul, yüksek okul öğrencisiyim	67	4,5	4,5	64,2
Emekliyim	352	23,4	23,4	87,7
Ev işlerine bakıyorum	59	3,9	3,9	91,6
Çocuk bakımı ile ilgili olarak izindeyim	37	2,5	2,5	94,1
Bir süredir çalışmıyorum ve iş de aramıyorum	33	2,2	2,2	96,3
Bir süredir çalışmıyorum ve iş arıyorum	56	3,7	3,7	100,0
Cevapsız	10	,7	,7	,7
Toplam	1502	100,0	100,0	

Hane halkı reislerinin şu an çalıştıkları mesleklere göre dağılımlarını gösteren tablo 9'a bakıldığında; meslekler arasında ilk sırayı, % 42.1 oranı ile ücretli olarak devlet kurumunda sürekli çalıştığını belirtenler almakta, bu oranı sırasıyla, % 23.4 oranı ile emekli olduğunu, % 11.1 oranı ile ücretli olarak özel bir kurumda sürekli çalıştığını yönünde görüş belirtenler almaktadır. Bir süredir hiç bir yerde çalışmadığını ve de çalışmak istediğini belirtenler % 3.7 gibi çok düşük bir orandadır. Tablodan da anlaşılacağı üzere, özel sektör bilincini geliştirici gelişmeler yaşanmaktadır. İnsanlar, yavaş yavaş kendilerine ait iş yerleri, firmalar

ve şirketler açarak özel sektörün gelişerek yaygınlaşmasına çalışmaktadır.

Tablo 10: Hane Halkı Reislerinin Ekonomik Durumlarına Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Çok iyi	10	,7	,7	1,0
İyi	165	11,0	11,0	12,0
Orta	968	64,4	64,4	76,4
Kötü	312	20,8	20,8	97,2
Çok kötü	42	2,8	2,8	100,0
Cevapsız	5	,3	,3	,3
Toplam	1502	100,0	100,0	

Hane halkı reislerinin sosyo-ekonomik düzeylerini gösteren dağılım Tablo 10'da görülmektedir. Bu dağılıma bakıldığında; çoğunluk, % 64,4'lük bir oran, kendilerini ekonomik açıdan orta halli olarak tanımlarken, % 20,8'lik bir oran kendilerini ekonomik açıdan kötü (fakir), % 11'lik bir oran ise kendilerini ekonomik açıdan iyi (zengin) olarak tanımlamışlardır. Kendilerini ekonomik açıdan iki uç olarak (çok zengin-çok fakir) tanımlayanların oranları gerçekten çok düşük % 3,5 oranındadır. Kazan ve çevresinin sosyal tabakalaşma sistemine bakıldığında, çoğunluğu oluşturan ailelerin orta tabakada yer aldıkları görülmektedir.

Tablo 11: Hane Halkı Reislerinin Altı Ay İçindeki Ekonomik Durumlarının Değişip Değişmeyeceğine Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
İyileşecek	164	10,9	10,9	10,9
Değişmeyecek	816	54,3	54,3	65,2
Kötüleşecek	173	11,5	11,5	76,8
Açık cevap veremem	349	23,2	23,2	100,0
Toplam	1502	100,0	100,0	

Tablo 11'deki hane halkı reislerinin altı ay içinde ekonomik durumlarının değişip-değişmeyeceğini gösteren dağılıma bakıldığında; araştırma kapsamına giren hane halkı reislerinin yarısından fazlası, % 54,3'lük bir oranı, altı ay içinde ekonomik durumlarının değişmeyeceğini, aynı şekilde devam edeceğini belirtirken, tam tersine % 11,5'lik bir oran olumsuz yönde değişeceğini, yani ekonomik durumlarının daha da kötüleşeceği yönünde görüş belirtmişlerdir. Bunun yanında, % 10,9'luk bir oran ise olumlu bir tutum sergileyerek, ekonomik durumlarının iyi yönde gelişeceğini ifade etmişlerdir. Alan araştırması sırasında yapılan gözlemlerden elde edilen bilgiler sonucunda da, insanların gelecek beklentilerinin olmadığı, günlük gelişmeleri önemsedikleri görülmektedir.

6. Siyaset ve Sivil Toplum Örgütleri

Tataristan 24 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmişse de bu konuda referandum yapılmasını geciktiriyordu. Ancak Millî Meclis'in kurulması ve kendini yerli halkın en yüksek organı ilân etmesi, bir yerde alternatif bir parlamento oluşturması Tataristan yönetimini referandumu gerçekleştirmeye mecbur etti. Fakat kanaatimizce yöneticileri asıl düşündüren ülkedeki nüfus oranıydı. Çünkü Tataristan'da yaşayan Tatarların oranı yaklaşık % 49 idi. Bu Durumda Tatarların hepsinin bağımsızlık yönünde oy verdiği düşünülse de istenilen sonuca ulaşmak pek de mümkün görünmüyordu. Ayrıca Moskova bu referandumu her türlü propaganda ve baskı metotlarıyla, Tataristan'daki Rus asıllıları kışkırtarak engellemeye çalışıyordu. Bu nedenle Tatar yöneticilerin gerekli önlemleri almadan referandum yapmaları tehlikeli ve dönüşü olmayan bir yol olabilirdi.

Yapılan çalışmalardan sonra 21 Mart 1992'de uluslararası gözlemcilerin denetiminde referandum gerçekleşti. Referanduma katılım olağan üstü derecede yüksek olduğu gibi referandum sonuçlarını etkileyecek herhangi bir sabotajla da karşılaşmadı. Seçmenlerin % 82'sinin katıldığı referandumda (şehirlerde katılım oranı % 74,8, raonlarda % 95 oldu) Tataristan'ın bağımsızlığına evet diyenlerin oranı % 61,39 (şehirlerde % 51,6, rayonlarda 75,3) hayır diyenlerin oranı ise % 37,2 (şehirlerde 46,7, rayonlarda 23,8) oldu. Böylece 22 Mart 1992'de referanduma katılan gözlemciler bir basın toplantısı düzenleyerek referandumun hiçbir baskı olmadan başarılı bir şekilde yapıldığını açıkladılar. Aşağıdaki tablolarda şehirlerde ve rayonlarda yaşayan Rus ve Tatar nüfusun oranları, referanduma katılım yüzdesi ve sonucu ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 12: Hane Halkı Reislerinin Siyasetle İlgilenip-İlgilenmemelerine Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
İlgileniyorum	551	36,7	36,7	37,4
Az ilgileniyorum	541	36,0	36,0	73,4
İlgilenmem	399	26,6	26,6	100,0
Cevapsız	11	,7	,7	,7
Toplam	1502	100,0	100,0	

Tablo 12'deki hane halkı reislerinin siyasetle ilgilenip-ilgilenmediklerini gösteren dağılımlara bakıldığında; siyasetle ilgilendiklerini belirtenler % 36,7 oranında iken, tam tersine siyasetle ilgilenmediklerini belitenler % 26,6 oranındadır. Kendilerini siyasetle az ilgileniyorum şeklinde tanımlayanlar ise siyasetle ilgilendiklerini belirtenlerle aynı orandadır (% 36).

Tablo 13: Hane Halkı Reislerinin Üyesi Oldukları Toplumsal Örgütlere Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Hayır, hiç bir kuruluşa üye değilim	1157	77,0	77,0	78,0
Evet, sendika	282	18,8	18,8	96,7
Evet, kulüp	24	1,6	1,6	98,3
Evet, birlik	14	,9	,9	99,3
Evet, bir siyasi parti	6	,4	,4	99,7
Evet, başka	5	,3	,3	100,0
Cevapsız	14	,9	,9	,9
Toplam	1502	100,0	100,0	

Tablo 13'deki hane halkı reislerinin herhangi bir toplumsal örgüte üye olup olmadıklarını, eğer üye iseler hangi toplumsal örgüte üye olduklarını gösteren dağılıma bakıldığında; büyük bir çoğunluk % 77'lik bir oran kendilerinin herhangi bir toplumsal örgüte üye olmadığı yönünde görüş belirtirken, % 20'lik bir oran kendilerinin herhangi bir toplumsal örgüte üye olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir. Bu % 20'lik oran içinde ilk sırayı % 18,8'lik oranı ile sendikaya üye olduklarını belirtenler almaktadır. Tablo 13'de siyasetle ilgilenme oranı % 37 çıkarken, herhangi bir siyasi partiye üye olduğunu belirtenlerin oranlarının % 0,4 gibi gerçekten çok düşük bir oranda olması düşündürücü bir sonuçtur. Çağdaş demokratik toplumlardaki gibi siyasî parti ve sivil toplum örgütlerine üye olma davranışlarının yüksek olmaması, bilakis çok düşük bir oranda ortaya çıkması, sivil inisiyatif anlayışının yeterince gelişmediğini göstermektedir.

Tablo 14: Hane Halkı Reislerinin Tataristan'daki Siyasî Hayata İlişkin Yaptıkları Değerlendirmelerine Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Başarılı	83	5,5	5,5	5,5
Sakin, durgun	670	44,6	44,6	50,1
Gergin	311	20,7	20,7	70,8
Bunalımlı, kritik	32	2,1	2,1	73,0
Açık cevap veremem	406	27,0	27,0	100,0
Toplam	1502	100,0	100,0	

Tablo 14'deki hane halkı reislerinin Tataristan'daki siyasî hayata ilişkin olarak yaptıkları değerlendirmelere göre oluşan dağılıma bakıldığında; yaklaşık yarısı % 44,6'sı Tataristan'ın siyasî hayatının şu an için sakin ve durgun bir şekilde ilerlediği yönünde görüş belirtirken, % 20,7'si siyasî hayatta gerginliklerin

yaşandığını, bu gerginliklerin ileriki zamanlarda zor günlerin yaşanacağını habercisi olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir. Bunun yanında, sadece % 2.1'lik bir oran Tataristan'daki siyasî hayatın bunalımlı ve kritik bir dönemden geçtiği şeklinde görüş belirtmişlerdir. Tataristan'daki siyasî hayatın başarılı olduğunu düşünenlerin oranı ise sadece % 5.5'dir.

Tablo 15: Hane Halkı Reislerinin Tataristan'da Yapılan Ekonomik Reformlara İlişkin Değerlendirmelerine Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Olumlu	165	11,0	11,0	11,0
Olumluya yakın	332	22,1	22,1	33,1
Olumsuz	271	18,0	18,0	51,1
Olumsuz	86	5,7	5,7	56,9
Açık cevap veremem	648	43,1	43,1	100,0
Toplam	1502	100,0	100,0	

Tablo 15'deki hane halkı reislerinin Tataristan'da yapılan ekonomik reformlara ilişkin olarak yaptıkları değerlendirmelere göre oluşan dağılıma bakıldığında; ülkede uygulanan ekonomik reformları olumluya yakın buldukları yönünde görüş belirtenler % 22.1 oranında iken, tam tersine ekonomik reformları olumsuz yakın bulduklarını ifade edenler ise % 18 oranındadır. Ülkede uygulanan ekonomik reformları olumlu olarak değerlendirenler % 11 oranında iken, ekonomik reformları olumsuz olarak değerlendirenlerin oranı % 5.7'ye düşmektedir.

7. Dinî Yapı

Tataristan Cumhuriyeti, din devlet ayrımı ilkesine dayalı laik bir ülkedir. Dinin siyasete müdahalesi söz konusu değildir. Ancak devlet, özellikle ülkedeki geleneksel dinlerin (İslâm ve Ortodoksluk) gelişimine büyük önem vermekte, diğer yeni dinî anlayışların faaliyetlerini daha sıkı bir şekilde kontrol etmektedir. Hatta bazen faaliyetlerine izin vermemektedir. Devlet, İslâm ve Hristiyanlığı esas kabul ederken her iki dine de birtakım yardımlarda bulunmaktadır. Son 11 yıl içerisinde, Sovyet döneminde ellerinden alınmış olan 28 cami ve 69 kilise inananlara devlet tarafından iade edilmiştir. Halen de 103 cami ve 26 kilise yapılmakta veya yeniden yapılmaktadır. 28 Ağustos 1998'de yürürlüğe girmiş olan Tataristan Cumhuriyeti kanununda, "dini cemiyetler ve vicdan hürriyeti" garanti altına alınmıştır. Bu kanun, Tataristan gibi çok milletli ve çok dinli bir toplumda, karşılıklı anlayış, hoşgörü ve gerçek vicdan hürriyetini teminat altına almaktadır. Tataristan Cumhuriyeti Dinî İşler Başkanlığı'nın verdiği rakamlara göre Ocak 2001'de Tataristan'da toplam 996 dini cemiyet resmen tescil edilmiştir: 804 tanesi Müslüman, 144'ü Ortodoks (Rus Ortodoks Kilisesi'nin Moskova

Patrikliğine bağlı-128, Gerçek-Ortodoks Kilisesi-12, Rus Otonom Ortodoks Kilisesi-1, Eski İnamlılar-3), 2'si Katolik, 2'si Yahudi, 39'u Protestan (Lutheran-1, Evangelik Hristiyan- Baptist - 4, Evangelik Hristiyan - 6, Yedinci Gün Adventistleri - 10, Yeni İncil Kilisesi-2, Evangelik Hristiyan - 16), 1'i Ahmediler, 1'i Budistler, 1'i Bahailer, 2'si Hint kökenli Krişnacılar. Ülkede bugün, 1000'e yakın cami, 152 aded de kilise bulunmaktadır.

Tablo 16: Hane Halkı Reislerinin İnandıkları Dine Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Dindar insan sayılmam	458	30,5	30,5	30,5
Ortodoks	534	35,6	35,6	66,0
İslam	334	22,2	22,2	88,3
Musevi	4	,3	,3	88,5
Başka	14	,9	,9	89,5
Cevap veremem	158	10,5	10,5	100,0
Toplam	1502	100,0	100,0	

Hane halkı reislerinin inandıkları dinleri gösteren dağılıma bakıldığında (Tablo 16); kendilerinin Hristiyan/Ortodoks mezhebine inandıklarını belirtenler % 35.6 oranında iken kendilerinin İslâm dinine inandıkları yönünde görüş belirtenler, % 22.2 oranındadır. Kendilerini dindar insan olarak tanımlamayanların oranı ise, % 30.5'dir. İnandıkları başka dinler seçenekleri arasında; Budizm ile kısmen inandıklarını ifade edenler yer almaktadır.

Tablo 17: Hane Halkı Reislerinin Dini Bayramlarda Yerine Getirdikleri Dinî Merasimlere Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Yığılma Yüzdesi
Kuran okumak	63	4,2	4,2	74,2
Camiye gidip dua etmek	172	11,5	11,5	85,7
Bayram ziyaretinde bulunmak	102	6,8	6,8	92,5
Kuran okumak ve bayram ziyareti	12	,8	,8	94,7
Camiye gitmek ve bayram ziyareti	44	2,9	2,9	97,7
Başka	22	1,5	1,5	93,9
Hepsi	35	2,3	2,3	100,0
Cevapsız	1052	70,0	70,0	70,0
Toplam	1502	100,0	100,0	

Tablo 17'deki hane halkı reislerinin dinî bayramlarda yerine getirdikleri dinî merasimleri gösteren dağılıma bakıldığında; en çok yerine getirilen dini

merasimin, % 11.5 oranı ile camiye gidip dua etmek olduğu belirtilmektedir. Bu oranı, % 6.8 oranı ile bayram ziyaretlerinde bulunulması merasimi takip etmektedir. Bu her iki oranla birlikte toplam olarak camiye gitme ve bayram ziyareti geleneğinin yaklaşık % 22 civarında olması, toplumsal hayatta dinî bayramların yeterince canlı bir şekilde yaşanmadığını göstermektedir.

Tablo 18: Hane Halkı Reislerinin Karşılaştıkları Dini Propogandaya Göre Dağılımları

Seçenekler	Frekans	Cevap Verenlerin Yüzdesi	Geçerli Yüzde
Ortodoks	489	73,2	146,4
İslâmiyet	55	8,2	16,5
Budizm	32	4,8	9,6
Misyoner	20	3,0	6,0
Musevi	15	2,2	4,5
Baptist	10	1,5	3,0
Sekant	26	3,9	7,8
Hepsi	21	3,1	6,3
Toplam	668	100,0	200,0

Tablo 18'deki hane halkı reislerinin karşılaştıkları dini propogandaya göre oluşan dağılımlarına bakıldığında; bu soruya evet cevabı verenlerin çoğunluğu, % 73.2'si, Ortodoks Hristiyanlığın dinî propogandası ile karşılaştıklarını belirtmişlerdir. İslâm dini propogandası ile karşılaştıklarını belirtenlerin oranı, yaklaşık olarak, Budizm dini propogandası ile karşılaştıklarını belirtenlerin oranı ile aynıdır. Bu durum da, Ortodoks Hristiyan misyonerliğinin canlılığını ve yoğunluğunu koruduğunu göstermektedir. Ayrıca, yoğun olarak karşılaşılabilecek beklenen, başta Protestanlık (Baptist vb.) olmak üzere diğer Hristiyan grupların ve Hint kökenli dinlerin (Budizm) oldukça düşük oranda çıkması ve hatta bazı dinlerin veya dinî grupların propogandaları ile (Katolikler, Yehova Şahitleri, Krişnacılar, Bahailer, Ahmediler, vb.) hiç karşılaşmadığının belirtilmesi oldukça enteresandır.

8. Sonuç ve Değerlendirme

Tataristan'ın Kazan ve çevresinde anket uygulanan hane halkı reislerinden % 70 şehir merkezinde oturmakta iken, % 27'lik bir oranı kasaba ve köylerde yaşamaktadır.

Boşanma oranının düşük olduğu bu sosyo-kültürel yapıda, aile dayanışması çok yüksek düzeyde olmasa da varlığını devam ettirmektedir. Aile kurumu, aile yapısı ve sosyal ilişkiler bakımından değerlendirildiğinde; ebeveynler ile çocukları arasında fikir ayrılıkları veya karşıtlıkların yaşandığı görülmektedir. Yaşanan

veya yaşanmakta olan fikir ayrılıkları ya da karşıtlıkları arasında en sık yaşananı ise, gençlerin boş vakitlerini nasıl değerlendirecekleri konusunda yaşanmaktadır. Ailelerin, akrabaları ile olan ilişkilerinde büyük çoğunluk (% 83'ü) şu an itibarıyla akrabaları ile dargın durumdadır. Bu dargınlığın en önemli sebebini ise, alkolizmden dolayı yaşanan tatsızlıklar oluşturmaktadır.

Eğitim düzeyleri olukça yüksek olan hane halkı reislerinin yaklaşık % 53'si hem Rusça hem de Tatarca eğitim yapılmasını istemektedirler. Tataristan'ın toplumsal yapısını, özellikle yüksek öğretimini ciddi bir şekilde tehdit eden en önemli sosyal problemlerinden birini rüşvet olgusu teşkil etmektedir.

Hane halkı reisleri toplam aylık gelir oranları dikkate alındığında yaklaşık olarak % 70'inin orta gelir grubuna dahil olduğu; çoğunluğun toplam aylık gelirleri bakımından 500 ila 1000 Ruble arasında değişen gelir grubunda yoğunlaştığı görülmektedir. Bununla birlikte, işsizlik oranının gerçekten çok düşük bir düzeyde yaklaşık % 5 oranında olduğu görülmektedir. Yalnız çalışanların da büyük çoğunluğunun devletin çeşitli kurum ve kuruluşlarında çalıştığı, sadece % 16'sının özel sektörde çalışmakta olduğu belirlenmiştir.

Hane halkı reislerinin, hem kendilerinin hem de eşlerinin çoğunluğu bir dini inanca sahip olduklarını belirtmelerine karşılık, bu inançların gerekleri olan ibadetleri yerine getirmede olması gerekenleri tam olarak yerine getirmedikleri, inanç boyutu ile yetindikleri görülmektedir. İnanç boyutunda görülen boşluklar çeşitli miyonerlik faaliyetleri ile kapatılmaya çalışılmaktadır. Karşılaşılan en yoğun dini propoganda ise Ortodoks Hristiyanlık inancıdır.

Hane halkı reislerinin büyük çoğunluğu (% 73'ü) siyaset kurumu ilgilenmelerine rağmen, bu tutum davranışlarına yansımamakta, siyasi örgütlenme düzeyinin çok düşük olduğu görülmektedir. İki farklı kültürün uzun yıllar birlikte yaşamasından kaynaklanan memnuniyetlerinin bir ifadesi olarak, hane halkı reislerinin yarısı Rusya ile beraber Tataristan'ında siyasi hayatı ve geleceği ile ilgilendikleri görülmektedir.

Türk Mimarisinde 'Kozmik Eksen' Tasarımları

Turgay Yazar

*“üzä kök täñri asra yayız yär gılıntıqda
äkin ara kişi oyılı qılınmış”*

Mircea Eliade (Eliade 1992: 1-41; 2003: 355-372) eski ve geleneksel toplumların dünyayı bir mikroevren olarak algıladıklarını belirterek, bu anlayışın yaygınlığına dikkat çekmektedir. Eliade'ye göre, tanımlanan ve iskân edilen bildik dünyanın sınırlarında, bilinmeyen alanı başlar. Bir yanda, sınırları çizilerek iskân edilmesi nedeniyle, kozmik hale getirilmiş, kötülüklerden korunan bildik bir mekan, öte yanda ise kaos vardır. Bu tasarıma göre devlete, kente veya iskân edilmiş her hangi bir toprak parçasına saldırarak düzeni bozmak şeytanî güçlerle özdeşleştirilmiştir. Çünkü ilk örneğe ilişkin imgenin iptali veya kurulu düzenin tahribi, başlangıçtaki kaosa dönüşü ifade etmektedir. Bu nedenle de, meskûn alanlar ve kentler kutsanarak korunmaktadır. Şehirleri çeviren hendek ve sur gibi unsurlar, insanlarla birlikte daha çok salgın hastalık ve ölüm getiren kötü ruhların saldırılarını önlemek ve kutsal alanları korumak içindir.

Bu tasarıma göre her mikroevren, en azından kutsalın tezahür ettiği bir merkeze sahiptir. Dünyanın göbeği olarak kabul edilen bu merkezler inşa edilebilmektedir. Kutsal merkezlerin inşası kozmolojik bir sisteme dayalıdır. Bu inşa faaliyeti, başlangıçtaki ilk noktayı oluşturması nedeniyle, bir bakıma dünyanın yeniden yaradılışını tekrarlayan bir kozmogoni oluşturur. İnşa edilen her şehir, tapınak veya konut, dünyanın yaradılışını tekrarlaması nedeniyle bir mikroevrendir.

Kutsalla ilişki kurmayı sağlayacak belirli mekânlar olan bu merkezler “kozmetik eksen” kavramı içinde ele alabileceğimiz, “kozmetik dağ”, “kozmetik ağaç”, “kozmetik şehir” “tapınak”, “köşk” gibi çok sayıda ve değişik sembollerle temsil edilmektedir.¹ Evrenin kozmik bölgeleri arasındaki ilişkiler bu merkezlerde ve ancak bu eksenler aracılığı ile sağlanmaktadır. Her insan, tükenmez bir güç ve kutsallık merkezi olan bu mekanlara dahil olduğu sürece, bu güçten pay ve kutsallık alabilmektedir.

Bu çalışmanın konusunu da, dünyanın merkezi olarak kabul edilen ve kutsalla

¹ Dünyanın merkezi ve kozmik eksen kavramı ilk kültürlerdeki inanç ve dinler dışında ilahi dinler için de önemli bir motiftir. İslâm geleneğine göre Kabe, dünyanın merkezindedir ve dünyanın yaradılışına Kabe'den başlanmıştır, Bkz. Kılıç (1994: 49-73).

ilişki kurulan alanlar/mekânlar/merkezler ya da eksenlerin, Türk sanatının çeşitli evrelerinde nasıl algılandığını bazı örneklerle ortaya koymak oluşturmaktadır. Konunun anlatılması için seçilen örnekler daha çok Anadolu Orta çağına ve mimariye aittir. Bu örnekleri çoğaltmak, mimarî dışındaki alanlarla genişletmek mümkündür.

Konunun kavranması açısından birinci derecede öneme sahip kaynaklar, mekânın inşası ve kutsanması için gerekli olan kozmogoni mitleridir.² Kozmogoniyi oluşturan inancın sürekliliği, kutsallığın devamını sağlamaktadır. Ancak, biçimlendirilen, iskan edilen mekânı tanımlayan ve temel işlevini açıklayan kozmogoni mitlerinin, zaman içerisinde değiştiği ve başlangıçtaki biçimlerin her zaman korunmadığı anlaşılmaktadır.³ Bu nedenle coğrafyaları gereği farklı kültürlerle ilişkiye giren, değişik din ve inançlarla karşılaşan ya da kabul eden Türklerin, evren tasarımlarındaki anlam genişlemelerini, farklılıkları veya çeşitliliği doğal bir sosyolojik süreç olarak değerlendirmek gerekir.

Türk kozmogoni mitleri incelendiğinde, Türk tarihinin her döneminde kutsala ulaşmak amacıyla tasarlanan kozmik bir eksenin varlığı saptanabilmektedir. Bu eksen, Türklerin dini anlayışlarındaki ve evren tasarımlarındaki değişimlere bağlı olarak çadır-hükümdar otağı veya köşkü, tapınak, mezar yapısı, hükümdar şehri, kozmik dağ, kozmik ağaç, kozmik, sütun veya ok gibi farklı sembollerle ifade edilmiştir. Bu sembollerin bir kaçının aynı dönemde birlikte kullanılması saptanabilen bir durumdur.

Elimizdeki bilgilere göre; Türklerin en eski kozmolojileri gök ve yer olarak iki ana kozmik bölgeden oluşmaktadır. Bu tasarıma göre, ekseninde kutup yıldızı bulunan kubbe şeklindeki gök, dört köşe olarak düşünülen yeri örtmektedir (Esin 1979: 1, 13-15).⁴ Bu kozmik tasarım çadırla sembolize edilmiş ve göçebe çadırı bir evren modeli olarak algılanmıştır. Coğrafi yönler de dikkate alınarak kurulan çadırların temel özelliği, tepelerinde gök penceresi olarak adlandırılan duman deliği ve altında ocak bulunmasıdır (Levha 1) (Esin 1971: 159-164; Roux 12001: 50-51). Ateş ve duman, göğe doğru yükseldiği için her zaman göksel bir mitolojiyle ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle ocak ve duman açıklığının oluşturduğu eksenin, kutsalla ilişki kurulan başlıca iletişim aracı olduğu bilinmektedir ve bu alan kozmik evrenin merkezi olarak kabul edilmiştir (Roux 1994: 121-122; 1999: 161; 2001: 50-51). Bazı örneklerde ocağın yerini merkezi direk almakta ve göğün direği olarak adlandırılmaktadır. Aşağıda bu konuya tekrar değinilecektir.

² Kozmogoni mitlerinin yapısı için bkz. Eliade (1993: 27-41).

³ Türklerin gök ve yer şeklindeki iki kozmik bölgesi evren tasarımlarına, üçüncü kozmik bölge olarak yer altının eklenmesi bu değişime iyi bir örnektir.

⁴ Gök ve yer birlikteliği evrensel bir kozmolojidir, Bkz. Eliade (2003: 244-245).

Bu kozmolojinin Türklerin şehircilik anlayışına da yansıdığı, hükümdar otağı veya köşkünün bulunduğu korunaklı kaleler, ya da hükümdar otağı veya köşkünün çeviren çitten oluşan ve “ordu” tabir edilen kağan şehirleri hakkındaki bilgilerle doğrulanmaktadır.

Elimizdeki bilgilere göre (Esin 1993: 76-79; 2002: 129-130), Kuzey Çin’de hüküm süren bir Türk sülalesi olan Chou⁵ hükümdarlarının orduları, yer yüzü modeli olarak tasavvur edilmektedir. Yeryüzü ve imparatorluğun sınırları dört köşedir. Şehrin dokuz sokağı surlara paralel ve birbirlerine dikey olarak planlanmış ve “dört belirtir yol” yani haç teşkil edilmiştir. Şehrin ortasında, göğün eksenini oluşturan kutup yıldızının (Temur Kazuğ) altında, dünyanın merkezindeki kozmik dağ temsil eden hükümdar otağı veya köşkü bulunmaktadır. Şehrin köşelerinde, ilin dört bucağındaki muhafız dağları temsil eden kuleler inşa edilmiştir. Böyle bir kozmolojik tasarımın merkezinde idarî prestij yapısı olan köşk veya otağın yer alması, kutsal güçlerle donatılmış bir hükümdar ideolojisi de yansıtmaktadır. Asya’daki kozmik yönelimli dairesel (Levha 2) veya dörtgen plânlı (Levha. 3) yerleşmeler, yukarıdaki kozmolojiyle ve merkezi hükümdar ideolojisiyle ilişkili olmalıdır.

Gök ve yer şeklindeki iki bölge evren tasarımının, Türklerin en eski ve en yaygın kozmolojisi olduğu, Gök Türk dönemine ait yazıtlarda tekrar ifade edilmesinden anlaşılmaktadır. Bilge Kağan Yazıtı’nın doğu yüzü “*yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldı; ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış*” şeklinde bir kozmogoni mitiyle başlar. Bu kozmogoni mitine göre, evren gök ve yer şeklinde iki kozmik bölge olarak tasarlanmıştır. Tanrının seçtiği kutsal kağanlar tarafından tanzim edilen, kaostan ve kötülüklerden korunan Türk ülkesi ve dünya dört köşe olarak algılanmaktadır. Merkezinde Ötüken Ormanı’nın bulunduğu ülkenin sınırları dışında kötülükler vardır. Ötüken Ormanı’nda oturup devleti idare eden kağanlara hiçbir kötülük ulaşmamaktadır Bu husus yazıtta “*Türk hakanı Ötüken ormanında oturur ise ülkede mihnet olmaz*” şeklinde ayrıca vurgulanmıştır. Kağan tanrı tarafından seçilmiş, anne ve babası tepelerinden tutulup göğe götürülmüştür. Kağanın ve ailesinin kutsalla olan bu ilişkisi, kozmik bir eksenin varlığını ortaya koymaktadır. Yazıtın devamından kutsalla ilişki kurulan alanın “*mukaddes*” olarak nitelenen Ötüken Ormanı olduğu anlaşılmaktadır.⁶

Dünyanın merkezinde yer alan kozmik dağ imgesi evrensel bir kozmolojidir. Hint mitolojisinde, dünyanın ortasındaki Meru Dağı’nın üzerinde kutup yıldızı

⁵ Chou’lar M.Ö. 1050 ile M.S. 247 yılları arasında bugünkü Shensi ve Kansu bölgelerinde hüküm süren ve Ön-Türk oldukları saptanan bir sülaledir. Bkz. Eberhard (1987: 17, 33-76).

⁶ Bilge Kağan yazıtı için bkz. Orkun (1986: 22-55).

yer almaktadır. Mezopotamya mitolojilerinde gökle yeri birbirine bağlayan kozmik dağlar tapınaklarla özdeşleştirilmiştir (Eliade 1994: 26-30; 2003: 114-116). Kozmik dağlar, Türk mitolojisinde de gökle yer arasındaki iletişimi sağlamaktadır. Kuzey Altay bölgesinde Potain (Ögel (Akt.) 1995: 462.) tarafından tespit edilen "Dünya yaratılmadan önce küçük bir tepe varmış. Bu tepe büyüyerek yerle göğü birleştiren bir dağ olmuş. Etekleri de yeryüzü olmuş. Bu dağa demir kazık derlermiş" şeklindeki inanış, kozmik dağ-kutup yıldızı ilişkisi ortaya koymakta ve yukarıda belirtilen kozmogoni mitiyle uyum sağlamaktadır.

Türk mitolojisinde Kozmik dağların köşklerle özdeşleştirilmesi, önemini uzun süre korumuş ve Anadolu'ya kadar taşınmıştır. Selçuklu döneminde II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından yüksek bir tümülüs üzerine inşa ettirilen Erkilet Hızır İlyas Köşkü (1241) bu sembolizmin iyi bir örneğidir (Aslanapa 1984: 190-191).

Bu simgeselcilik Anadolu'da biri Saltuklu, diğeri Eretna dönemine ait iki yapıda daha öne çıkmaktadır. Bu yapılardan ilki olan Tercan Mama Hatun Türbesi daire plânlı ve nişli bir kuşatma duvarının ortasına yerleştirilen kare kaideli ve dilimli gövdeli bir türbeden oluşmaktadır (Levha 4-5) (Yurttaş 2001: 639-642).⁷ Tercan Mama Hatun Türbesi bu planı ile Tagisken Mezar Anıtları (M.Ö. 10-8, 6-5. yüzyıllar) (Levha 5), Kırgızistan-Tuva'daki Arzan Kurganı (M.Ö. 8. yüzyıl) ve Harizm'deki II. Balandy Kurganı (M.Ö. 4-2. yüzyıllar) gibi merkezi planlı ve dairesel Asya mezar yapısı geleneğini sürdürmektedir (Lev. 6-8).⁸

Diğer yapı ise 1339 tarihli Kayseri Köşk Hanıkahı'dır.⁹ Yapının kare plânlı ve sekizgen revaklı avlusunun ortasında, dört yön de dikkate alınarak yerleştirilen kare kaideli, sekizgen gövdeli bir kümbet yer almaktadır. Bu yapıdaki ana ve ara yönlerle göre düzenlenmiş sekizgen plânlı revak ve avlu ortasındaki türbe, merkezî bir tasarım yansıtmaktadır (Levha 9-10).

Her iki yapının plânı, hükümdar köşkü ve çitten oluşan "ordu"larla benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda merkezde yer alan türbeler dünya dağını sembolize etmekte, kuşatma duvarları ise dünyanın sınırlarını belirlemektedir.

Yukarıdaki örnekler ve Emel Esin'in stupalar (Esin 1971: 166-178) hakkında verdiği bilgiler, kutsala ulaşma kavramı çerçevesinde mezar yapıları üzerinde önemle durulması gereğini göstermektedir. Kurgan, stupa türbe gibi isimlerle anılan mezar yapılarının, farklı plân ve biçimlerde inşa edilmekle birlikte birbirinin devamı olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapılara gösterilen ilginin nedeni

⁷ Yapı için bkz. Önkol (1996: 437-443).

⁸ Verilen örnekler için bkz. Akın (1990: 26-27).

⁹ Bkz. Şaman-Yazar (1991: 301-314).

ayrıntılı araştırılması gereken bir konu olmakla birlikte, görünürdeki işlevin kutsala ulaşmak isteği olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle kutsala ulaşmak isteğinin; erken dönemlerde kutsal doğumları nedeniyle yöneticiler, sonraki dönemlerde rahip, kam, evliya veya veli gibi kavramlarla örülerek kutsallaştırılan dinsel kimlikli kişilerin, kendileriyle özdeşleştirilen mezarları aracılığı ile sağlanabileceği düşünülmüştür. Bu bağlamda türbelerin, kutsala ulaşılan eksen, yukarıdaki örnekler göz önüne alınarak kozmik dağ temsil ettikleri anlaşılmaktadır. Göktürk ve Uygurlarda kağan soyundan kişilerin ruhları gök tanrının makamı Kutup Yıldızı'na ulaşmak için göğe doğru uçmaktadır (Esin 1971: 25). Cengiz Han, Teb Tenggri adlı danışmanını öldürtmüş ve ruhunun duman deliğinden çıkarak göğe ulaşması için mezarı üzerine çadır kurdurtmuştur. Dolayısıyla her türbe kutup yıldızının altında yer almakta ve dünyanın merkezini sembolize etmektedir. Bu simgeselcilik özellikle yıldız biçimli külâhı olan türbelerde daha açık olarak görülmektedir. Bu örneklerden biri olan ve bir Moğol emiri için inşa ettirilen Nureddin bin Sentimur Türbesi'nin (1314)¹⁰ yıldız biçimli külâhının kutup yıldızını, dolayısıyla türbenin kutup yıldızının dünyadaki iz düşümü olan kozmik dağ sembolize ettiği düşünülebilir (Levha 11). Bu simgeselcilik Konya Kesikbaş Türbesi (13. yüzyılın ikinci yarısı)¹¹ gibi örneklerde, kubbe yüzeyinin yıldız şeklinde bezenmesiyle sağlanmıştır.

Kare içinde haç, kare veya çokgen içinde merkezi ayak (Lev.13-14) şeklinde plâna sahip olan yapılar da benzer bir evren tasarımı yansıtmaktadır. Daha çok türbelerde (Levha 12-14) görülen bu tür tasarımlarla, cami ve zaviye-tekke gibi yapı türlerinde de karşılaşılmaktadır (Levha 15). Bu plânların zaviye ve tekkelerdeki kullanımı, Tarikat öğretilerindeki heterodoks inançlarla ilişkilidir. Bu nedenle İstanbul Merdivenköy, Bektaşî Tekkesi meydan evindeki kozmik ağacı simgeleyen ayak, Bektaşî tarikat öğretisinde yoğunlaşan eski Türk inançlarının¹² yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Birbirini dik açıyla keserek merkezi vurgulayan dört yönlü-eyvanlı açık veya kapalı mekân düzenlemeleri de, bir evren tasarımı olarak farklı yapı türlerinde denenmiştir (Ögel 1986: 59-88; Akın 1990: 28-34). Farklı işlevli yapılarda ortak bir şemanın kullanılması, yapı tasarımlarında işlev kadar simgesel değerlere de önem verildiğinin göstergesidir. Bir dünya imgesi olarak, dört yönlü açık veya kapalı mekân tasarımının kullanıldığı yapı tiplerinin başında kervansaray¹³ (Levha 16),

¹⁰ Yapı için bkz. Önkol (1996: 300-304).

¹¹ Yapı için bkz. Önkol (1996: 139-142).

¹² Bkz. Ocak 1983.

¹³ Örnekler için bkz. Cezar (1977: 169-213); Akın (1990: 38, 45); Kuyulu (1996: 97-116).

medrese¹⁴ (Levha 17)ve saray-köşk¹⁵ (Levha 18)gelmektedir. Simgesel değeri nedeniyle, dört eyvanlı açık mekan düzenlemeleri camilerde de denenmiştir (Levha 19). Özellikle medrese, saray ve camilerde plan düzeyinde sağlanan bu sembolizm, dört yönün belirlediği eksene yerleştirilen yapı (Ögel 1986: 78) veya havuz gibi su öğeleriyle desteklenerek düşey boyuta da taşınmıştır. Böylece her kervansaray, medrese, köşk veya cami evrenin merkezini oluşturmaktadır.

Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı döneminde inşa edilen bazı kervansaraylardaki köşk mescit uygulamalarını¹⁶ bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bu örneklerden biri olan Ağzıkara Han (1231-1240) plan tasarımı, köşe kuleleri ve avlusunun ortasındaki köşk mescidi ile kozmik bir evren oluşturmaktadır (Levha 20). Bu tasarım içinde avlu ortasındaki köşk mescidin, kozmik eksen (kozmetik dağı) sembolize ettiği anlaşılmaktadır.

Köşk mescit, kemerlerle birbirine bağlanan dört ayağın oluşturduğu baldaken bir yapı üzerine oturmaktadır. Bir diğer örnek olan Tuzhisarı Sultan Hanı'ndaki (1232-36) köşk mescit, tasarımının yanı sıra bezemeleriyle de ilgi çekicidir (Levha 21-23). Mescidin oturduğu ayakları bağlayan kemerlerde, başları kemerin kilit noktasına doğru yerleştirilmiş bir ejder çifti yer almaktadır (Levha 24). Bu düzenlemenin çözümünde ejder figürleri önemli bir rol oynamaktadır. Türklerin gökle ilgili inançları arasında, gök çığrısının bir ejder çifti tarafından çevrildiği yönünde bilgiler bulunması (Esin 1971: 15; Öney 1969: 189), üzerinde ejder motiflerinin bulunduğu kemerlerin bir gök tasarımı olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece kemerler üzerindeki mescidin, göksel bir makamı temsil ettiği anlaşılmaktadır.

İslâmî metinlerde, bu makamın *el-Beytu'l Ma'mûr* olabileceğine işaret eden bilgiler bulunmaktadır (Kılıç 1995: 62-63). Bu metinlerle göre *el-Beytu'l Ma'mûr*, *Kâbe*'nin tam hizasında manevî semadaki bir evdir. Kutsallığı *Kabe*'nin yeryüzündeki kutsallığı gibidir. İçinde her gün yetmiş bin melek namaz kılmaktadır. Böylece dünyada insanların *Kâbe*'si, manevî gökte ise meleklerin *Kâbe*'si birbirinin iz düşümünü oluşturmaktadır. Kabe'nin dünyanın merkezinde yer alan konumu, köşk mescitlerin dünyanın merkezini temsil eden kozmik bir eksen oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Türklerin iki kozmik bölgesi evren algılarının kesin olarak saptanamayan bir tarihte değiştiği ve bu tasarıma üçüncü bir bölge olarak yer altının eklendiği görülmektedir. Şaman inançlarıyla ilişkili bu tasarıma göre evren; merkezlerinden geçen bir eksen vasıtasıyla birinden diğerine geçilebilen gök, yer ve yer altı olarak

¹⁴ Örnekler için bkz. Akın (44, 90); Kuban (2002: 161-208)

¹⁵ Örnekler için bkz. Cezar (1977: 215-246).

¹⁶ Örnekler için bkz. Önge (1969: 9-11); Akalın (1987: 3-7).

üç kozmik bölgeden ibarettir (Eliade 1999: 291-320).¹⁷

Şaman kozmolojisinde de çadır ve kozmik dağ bir mikroevren sembolü olarak evrensel eksen temsil etmekle birlikte, gök, yer ve yeraltını birbirine bağlayan temel unsurun kozmik ağaç (evren ağacı) olduğu saptanmaktadır. Kozmik ağaç, kozmik dağ imgesiyle örtüşen bir niteliğe de sahiptir (Esin 1976: 148-149). Şaman inançlarının temel unsuru olan kozmik ağaç imgesi, zaman içerisinde değişmiş, anlamını genişletilerek hayat veya ölümsüzlük ağaçlarıyla birleştirilmiştir (Eliade 1999: 302-306).¹⁸

Türklerin ağaca büyük önem verdiği görülmektedir. Ağaç, kozmik eksen temsil etmenin yanı sıra ana ve ata olarak da kabul edilmiştir.¹⁹ Yakutlar yeryüzünün merkezinde başı göklere değen, kökleri yer altında olan bir ağacın bulunduğu inanmaktadır. Çoğu kez yedi veya dokuz dalı olan bu kozmik ağaç, şaman törenlerinde büyük rol oynamaktadır.²⁰ Törenlerde şamanın seçtiği uygun bir yerde kurulan çadırın ortasına, ucu çadırın duman deliğinden çıkacak şekilde bir kayın ağacı yerleştirmektedir. Gövdesi basamak şeklinde oyulan ağacın yedi veya dokuz dalı, göğün katlarını simgelemektedir. Yurdun ortasındaki ağaç, gök-yer ve yeraltını birbirine bağlayan evrensel eksen temsil etmekte, şaman bu eksen vasıtasıyla göğün katları arasında veya yeraltında seyahat edebilmektedir (Eliade 2003: 296-297).

Yaygın bir görsel imge olan kozmik ağaç tasvirlerinin, devlet ideolojisinin kamuyla paylaşıldığı yüzeyler olan mimarî bezemedeki örnekleri üzerinde önemle durmak gerekir. Anadolu'da, özellikle 1243 Moğol istilâsından sonra daha belirgin olarak yapı yüzeylerinde yer alan bu motif, aşağıda tanımlandığı gibi, bir evren hakimiyeti sembolü olarak siyasal gücü de temsil etmektedir.

Kozmik ağaç tasvirlerinin yer aldığı yapılardan biri Selçuklu veziri Sahip Ata tarafından Sivas'ta inşa ettirilen Gök Medrese'dir (1271). Yapının taçkapısının iki yanında, minare kaidelerinin ön yüzünde, birbirinin simetriği iki tasvir bulunmaktadır (Levha 25). Tasvirin alt kısmında, iki karenin birbirine geçmesiyle oluşan sekiz kollu bir yıldız ve içinde bir sekizgen yer almaktadır (Levha 26). Bu

¹⁷Türklerdeki şaman inançları konusunda aşırı macılar arasında görüş birliği yoktur. Bazı araştırmacılar şamanlığın kandaş ve anahanlık ilkelerinin geçerli olduğu toplumlara özgü ve erken tarihli olduğunu belirtmektedirler. Bkz Hassan (2000: 48-75). Bu görüşe karşı çıkan bazı araştırmacılar ise, en büyük özelliği nüfuz ettiği bölgelerdeki halkın ruh alemine bürünme kabiliyeti olan şamanlığın Türk inanç sistemi içine sonradan girdiğini fikrindedir, Kafesoğlu (1992: 287-289).

¹⁸ Middendorf tarafından tespit edilen ve Ögel (1993: 98) tarafından nakledilen Er-Sogotoh destanı kozmik ağaçla, hayat ağacı kavramlarının birleşmesini gösteren iyi bir örnektir.

¹⁹ Ağaçla ilgili inançlar için bkz. İnan (1995: 62-65); Eliade (1999: 302-306).

²⁰ Şaman törenleriyle ilgili bkz. Radloff (1994: 1-85); İnan (1995: 97-119).

yıldızın üzerinde bir ağaç tasviri, ağacın zirvesinde ise insan yüzüne benzer bir başı olan bir kartal tasviri vardır (Levha 27). Bu tasvirler bir kemerle kuşatılmış vaziyettir. Kemerin üzerinde, alttaki tasviri de sınırlayan iki silme tarafından sekiz kollu ikinci bir yıldız oluşturulmuştur. Yıldızın üzerinde dikdörtgen bir kitabelik ve üzerinde bitkisel motifler yer almaktadır. Bu kısmın üzerinde minarenin pabuçluk kısmı başlamaktadır. Pabuçlukta günümüze geldiği şekliyle kare bir çerçeve içinde daire motifi bulunmaktadır. Alttaki sekizgenin içindeki ve ikinci sekiz kollu yıldızın üzerindeki pano içindeki yazılar nazarla ilgilidir.

Bu kompozisyonun ikonografik yorumu şu şekilde yapılabilir. Tasvirde kesine yakın olarak belirleyebildiğimiz ilk öge ağaç tasviridir. Bu ağacın bir kozmik ağaç olduğuna şüphe yoktur. Bu durumda ağacın altında iki karenin oluşturduğu sekiz kollu yıldız içindeki sekizden yeryüzünü, sekizgenin kuşatan sekiz kollu yıldız ise Eser'inde²¹ büyük bir isabetle belirttiği gibi Tanrının yer yüzündeki temsilcisi ve saltanat sahibi olan sultanı temsil etmektedir.²² Bu tasvirin kozmik ağacın üstünde yer alan sekizgenden daha küçük ve silik olarak yapılması, olasılıkla sultanın Tanrı karşısındaki ikincil durumundan kaynaklanmaktadır. Bu kozmolojik sıralamaya göre kozmik ağacın üzerinde yer alan ikinci sekiz kollu yıldızın kutup yıldızını simgelemesi gerekir. Kutup yıldızı tanrının makamını temsil etmenin yanında, tanrısal alana ulaşmak için bir geçiş noktasıdır. Bu nedenle, Tanrı yolu olarak da adlandırıldığı görülür (Ögel 1995: 184). Bu geçiş, yıldızın içine açılan kapı şeklindeki açıklıkla vurgulanmıştır. Bu durumda hayat ağacının üzerindeki insan başlı kuşun bu kapıyı ve tanrısal alanı koruyan bekçi yaratık olduğu anlaşılmaktadır.²³ Bu tasvirin üzerindeki bitkisel motifler Tanrının makamını veya olasılıkla cenneti temsil etmektedir. En üst kısımda ise tanrıyı sembolize eden bir mandala yer almaktadır (Karamağaralı 1993: 257). Minareler ise tanrıya ulaşacak yolu ve yönü işaret etmektedir. Kompozisyonda yer alan nazarla ilgili yazılar, tanımlanan evreni kötülüklerden koruyan unsurlardır (Ögel 1995: 184).

Erzurum Çifte Minareli Medrese (Levha 28-39) ve Yakutiye Medresesi (Levha 30) ile Kayseri Şah Cihan Hatun Türbesi (Levha 31-32) gibi örneklerde de benzer tasvirler yer almaktadır.²⁴ Bu tasvirlerde, kozmik ağaç ile hayat ağacı kavramlarının birleştirildiği, ağaçların alt kısımlarındaki koruyucu yaratıklardan

²¹ Tasvirin ikonografik yorumu için bkz. Eser (1998: 27-28).

²² 13. yüzyılın ikinci yarısından sonra Anadolu'daki Moğol egemenliği ve bu ortamın Selçuklu erkanı üzerindeki etkisi düşünüldüğünde, bir hâkimiyet sembolü olan bu tasvirin ideolojik boyutunu daha iyi algılanacaktır.

²³ Yakut Türkleri göyün üst katında kapı bekçileri olan çift başlı bir kartal bulunduğuna inanmaktadır. Kartal aynı zamanda Tanrısal gücü ve erki temsil ediyordu.

²⁴ Mimarideki ağaç tasvirleri için bkz. Öney (1968: 25-36).

anlaşılmaktadır.

Yukarıda belirtilenler dışında ok ve yayında bir evren sembolü olduğu hakkında inandırıcı kanıtlar bulunmaktadır. Roux, okları göğe ulaşılacak nitelikte canlı varlıklar olarak düşünmektedir (Roux 1994: 120-121). Oklar tahtadan yapılmış oldukları için ağaçta bulunan, uçlarına tüy takıldığı için de kuşların taşıdığı değerlerle özdeşleştirilmiştir. Roux'a göre yay göğü, yayın uçlarını bağlayan ip yeryüzünü, ok da evrensel eksen temsil etmektedir. Bu simgeselcilik Türklerin oka verdikleri önem dikkate alındığında uygun gözükmektedir.

Eliade, göye çıkış araçları arasında, ok zinciri olarak adlandırdığı bir sembolü de saymaktadır (Eliade 1999: 534). Bir kahraman bir ok atıp gök kubbeye saplar. İkinci oku birinciye, üçüncü oku ikinciye saplayarak gökle yer arasında zincir kurmayı başarır. Buna tırmanarak göye çıkar. Türk sanatında okucu adı verilen bir motif yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu motifin yukarıdaki tanımlamaya benzer bir ikonografik değerinin olması mümkündür. Karatay Han'ın (1240-41) köşe kulelerinden birinde yer alan ve ok uçlarından oluşan zincir bu kanyı güçlendirilmektedir (Levha 33).

Mimari örnek olmamakla birlikte, kozmik evren imgesinin günümüze kadar uzanan bir geleneğe sahip olduğunu belirtmek amacıyla, günümüz sanatçılarından Serhat Kiraz'ın bir çalışmasını burada belirtmek gerekir (Yaman 1994: 66-68; Madra 1990: 152-154). Kiraz 1990 yılında Minos Beach Sanat Sempozyumu'na sunduğu "kült" isimli çalışmada tanrı ile dünya arasındaki ilişkiyi sembolize eder. Yapıt, üzerine yıldız çizilmiş, ortasında cam küre içerisine cenin yerleştirilmiş daire biçimli bir taban ile, yıldızın uçlarından yukarı doğru yükselerek piramidal bir yapı oluşturan putrellerden ibarettir (Levha 34). Yapıtın tabanındaki yıldızın dört yönü, yani dünyayı sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Yıldızın ortasındaki cam kürede yer alan cenin, dünyanın merkezini ve yaradılışın burada gerçekleştiğinin sembolüdür. Bu tabandan çıkan ve piramidal bir yapıda olan putreller ise kozmik eksen oluşturmaktadır.

Yukarıdaki örneklerden, kozmik eksen tasarımlarının Türk sanatının her döneminde yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışma çerçevesinde, sadece mimari ve mimari bezemeye ait olan az sayıdaki örnek sunulmuştur. Mimari dışında çok sayıda örneği olan bu tasarımların, Türk mitolojisinin temel unsurlarından biri olduğu ve uzun süre muhafaza edildiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- AKALIN, Şebnem, (1987). "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarındaki Köşk-Mescitler", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1): 3-7.
- AKIN, Günekut, (1990). *Asya Merkezi Mekan Geleneği*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- ASLANAPA, Oktay, (1984). *Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- CAZAR, Mustafa, (1997). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul : Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ÇAM, Musret, (1989). *Gaziantep Şeyh Fethullah Külliyesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- EBERHAD, Wolfram, (1987). *Çin Tarihi*, Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , (2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü*, (Çev. Aykut KAZANCIGİL-Ayşe BEREKET), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ELİADE, Mircea, (1992). *İmgeler ve Simgeler*, Ankara : Gece Yayınları.
- , (1993). *Mitlerin Özellikleri*, İstanbul: Simavi Yayınları.
- , (1994). *Ebedi Dönüş Mitosu*, (Çev. Ümit ALTUĞ), Ankara: İmge Yayınları.
- , (1999). *Şamanizm*, (Çev. İsmet BİRKAN), Ankara: İmge Yayınları.
- , (2003). *Dinler Tarihine Giriş*, (Çev. Lale ARSLAN), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ERDMANN, Kurt, (1961), *Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts II*, Berlin.
- ESER, Erdal, (1998). "Sivas'ta Bir Manifesto: Gök Medrese", *Vakıf ve Kültür*, 1(2): 27-28.
- ESİN, Emel, (1971). "Türk Kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara Kadar), *Selçuklu Araştırmaları Dergisi III 1971 Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900*. Yıl: 159-182.
- , (1976). "Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar", *Atsız Armağanı*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 147-186.
- , (1978). "The Cosmic Mountain, the Tree and Auspicious Bestiary in Turkish Iconography", *Art and Archaeology Reserch Papers*, 8: 34-42.
- , (1993). "Muyanlık" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihâra) Hakanlı Muyanlığına (Rıbât) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme", *Malazgirt Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 75-102.
- , (1995). *Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*, İstanbul.
- , (2002). "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri), *Türkler*, (Ed. H. C. GÜZEL-K. ÇİÇEK-S. KOCA), 3: 129-149, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- GABRIEL, Albert, (1931). *Monuments Turcs D'anatolie I*, Paris.
- HASSAN, Ümit, (2000). *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Alan Yayınları.
- HATEM, Guam Ali, (1974), *İran'da Büyük Selçuklu Türbeleri*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir, (1995). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1992). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KARAMAĞARALI, Beyhan, (1992). *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- , (1993). "İçice Daire Motiflerinin Mahiyeti Hakkında", *'Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar' Güner İnal'a Armağan*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 249-270.
- KILIÇ, Sadık, (1994). "Kabe'deki sembolizm üzerine bir deneme", *İslâm'da Sembolik Dil*, İstanbul: İnsan Yayınları, 49-73.
- KUBAN, Doğan, (2002). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KUYULU, İnci, (1996). "Özbekistan ve Türkmenistan'da Bulunan Ortaçağ Kervansarayları Üzerine Gözlemler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I*: 97-116.
- MADRA, Beral, (1990). "Mitolojik Girit'te 2000 Yılının Akdeniz Kültür Kimliği", *Arredamoto Dekorasyon*, 21: 152-154.

- OCAK, Ahmet Yaşar, (1983). *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul: Enderun Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin Namık, (1986). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1993). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , (1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, Semra, (1986). *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul.
- ÖNEY, Gönül, (1968). "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi", *Belleten*, 32/125: 25-36.
- , (1969). "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri", *Belleten*, 33 (130): 171-192.
- ÖNCE, Yılmaz, (1969). "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk-Mescit Geleneği", *Önasya*, 5(52): :9-11.
- ÖNKAL, Hakkı, (1996). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- PUGAÇANKOVA, A.G., L. İ. RAMPEL, (1065). *İstoriya İstkusstvo Uzbekistana*, Moskova.
- RADLOFF, Wilhelm, (1994). *Sibirya'dan III*, (Çev. Ahmet TEMİR), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ROUX, Jean-Poul, (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut KAZANCIGİL), İstanbul: İşaret Yayınları.
- , (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev. Aykut KAZANCIGİL), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- , (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Lale ASLAN), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- SCHIMMEL, Annemarie, (2000). *Sayıların Gizemi*, (Çev. Mustafa KÜPÜŞOĞLU), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ŞAMAN, Nermin, Turgay YAZAR, (1991). "Kayseri Köşk Hânîkâhı", *Vakıflar Dergisi*, 22: 301-314.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, (1993). *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- YAMAN, Zeynep Yasa, (1994). "Serhat Kiraz'ın Kuramsal Çerçevesi", *Hürriyet Gösteri*, 166: 66-68.
- YAZAR, Turgay, (2001). "Alt Katı Ortasında Ayak Bulunan Türbeler Üzerine İkonografik Bir Yaklaşım", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler II*, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 457-460, 619-621.
- YETKİN, Suut Kemal, (1956), "Mama Hatun Türbesi", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, 1: 75-81.
- YURTTAŞ, Hüseyin, (2001). "Tercan-Mama Hatun Külliyesi Hakkında Bazı Düşünceler ve Yapılan Son Onarımlar", *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları* (Ed. Mustafa DENKTAŞ-Yıldray ÖZBEK) Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 637-651.

Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002
Ankara, 8-10 Mayıs 2002

Program

8 Mayıs 2002 Çarşamba

Açılış Konuşması

- 10.00-11.00 **Prof.Dr. Necdet ADABAĞ**
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

Açılış bildirisi

Prof.Dr. F. Sema Barutcu ÖZÖNDER (Ankara Üniversitesi)
Türkiye’de ve dünyada çağdaş Türklük bilgisi araştırmalarının kurumlaşması

- 11.00-11.30 **Prof.Dr. Mehman MUSAOĞLU (Ankara Üniversitesi-Azerbaycan)**
Ortak ata sözlerimizin sözdizimsel-metinbilimsel özellikleri

- 11.30-12.00 **Doç.Dr. Berdi SARIYEV (Ankara Üniversitesi-Türkmenistan)**
Türkçe ve satranç: Ortak kurallar üzerine

- 12.00-12.30 **Dr. Aynur ÖZ (Ankara Üniversitesi)**
Özbek Türkçesi edebî dilinde fiillerde olumsuzluk kategorisi

12.30-14.00 Öğle Arası

- 14.00-14.30 **Doç.Dr. Seyitnazar ERNAZAROV (Gazi Üniversitesi-Türkmenistan)**
Türkmen ve Türkiye Türkçesinde bazı ortak adların anlam farklılıkları üzerine

- 14.30-15.00 **Yard.Doç.Dr. Melek ERDEM (Ankara Üniversitesi)**
Türkmen Türkçesinde alt-anlamlılık

- 15.00-15.30 **Doç.Dr. Gülzura CUMAKUNOVA (Ankara Üniversitesi-Kırgızistan)**
Kırgız Türkçesinin tarihsel aşamaları üzerine düşünceler

15.30-16.00 Ara

- 16.00-16.30 **Doç.Dr. Naciye GÜNGÖRMÜŞ (Ankara Üniversitesi)**
Tarihsel ve çağdaş Fin-Ugor - Türk dil alanları

- 16.30-17.00 **Yard.Doç. Uuganbayar MYAGMARSÜREN (Ankara Üniv.- MHC)**
Güneydoğu Sibirya Türk lehçelerinde Moğolca unsurlar

- 17.00-17.30 **Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)**
Tarihsel ve modern Türklük alanlarında ‘keşik’

9 Mayıs 2002 Perşembe

- 9.30-10.00 **Doç.Dr. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Gazi Üniversitesi)**
Saha – Türk destanı *Olongxo*
- 10.00-10.30 **Yard.Doç. Erkin ARIZ (Pekin Milliyetler Üniversitesi-Çin)**
Sanı Uygur Türklerinde Gesar destanı üzerine
- 10.30-11.00 **Dr. Ufuk TAVKUL (Başbakanlık-Devlet Arşivleri)**
Kafkas Nart destanları üzerine bir motif incelemesi: *Nart Örüzmek'in doğuşu*
- 11.00-11.30 Ara**
- 11.30-12.00 **Doç.Dr. Margarita KUNGAA (Ankara Üniversitesi-Tuva)**
Tuva kam alkışları
- 12.00-12.30 **Dr. Erkin EMET (Ankara Üniversitesi)**
Uygur Türklerinde bilmece
- 12.30-14.00 Öğle Arası**
- 14.00-14.30 **Yard.Doç.Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi)**
Türk destanlarında birinci ağızdan sözler
- 14.30-15.00 **Dr. Gülsüm KİLLİ (Ankara Üniversitesi)**
Hakas Türklerinde kod kaydırımı
- 15.00-15.30 **Dr. Maria STAMOVA (Moldova-Gagauz Yeri)**
Çokdillilik açısından Gagauz Türkleri
- 15.30-16.00 Ara**
- 16.00-16.30 **Dr. A. Melek ÖZYETGİN (Ankara Üniversitesi)**
Wu-t'i-ch'ing-wên: Cing sülâlesi dönemine ait bir sözlük
- 16.30-17.00 **Dr. Varis ABDURAHMAN (Gazi Üniversitesi)**
Türk yer adları üzerine (Çin kaynaklarına göre)
- 17.00-17.30 **Dr. Yonca ANZERLİOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)**
Karamanlılar, Urumlar ve Gagauzlar arasında tarihsel ve sosyo-kültürel bağlar var mıdır?

10 Mayıs 2002 Cuma

- 9.30-10.00 **Prof.Dr.Hüseyin BAĞCI (Ortadoğu Teknik Üniversitesi)**
Küreselleşme, güvenlik ve Türk dünyası
- 10.00-10.30 **Doç.Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)**
Türkiye'nin Türk dünyasına yönelik faaliyetleri ile ilgili bir değerlendirme
- 10.30-11.00 **Prof.Dr. M. Cihat ÖZÖNDER (Hacettepe Üniversitesi)**
«Türkiye-Türkistan Hattı» üzerinde metodolojik değerlendirme
- 11.00-11.30 Ara**
- 11.30-12.00 **Prof.Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Çankaya Üniversitesi)**
Karabağ problemi ve Türkiye
- 12.00-12.30 **Dr. Havva KÖK (Başbakanlık)**
Türk Cumhuriyetlerinin jeopolitik ve jeostratejik önemi
- 12.30-14.00 Öğle Arası**
- 14.00-14.30 **Dr. Nuraniye EKREM (ASAM)**
Çin ve Türkiye ilişkilerinde Doğu Türkistan
- 14.30-15.00 **Prof.Dr. Dursun YILDIRIM (Hacettepe Üniversitesi)**
Türk medeniyeti ve Türk medeniyet düzenleri
- 15.00-15.30 **Doç.Dr. Leyla TAGIZADE (Ortadoğu Teknik Üniversitesi)**
20. yüzyıl Rusyasında etnogenez teorileri ve bu temelde «Türk etnogenezi»
- 15.30-16.00 Ara**
- 16.00-16.30 **Dr. Erdal AKSOY (Hacettepe Üniversitesi)**
«Günümüzdeki Tataristan'ın sosyo-kültürel yapısı 2001 alan araştırması» sonuçları
- 16.30-17.00 **Dr. Turgay YAZAR (Hacettepe Üniversitesi)**
Türk sanatında 'kozmetik eksen'
- 17.00-17.30 **Yard.Doç.Dr. Rüstem BOZER (Ankara Üniversitesi)**
Kırgızistan Sonköl arkeolojik kazı ve araştırmaları 2001

Sempozyum Katılımcıları

- ABDURAHMAN Varis**, Dr. Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
- AKSOY Erdal**, Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.
- ANZERLİOĞLU Yonca**, Dr. Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- ARIZ Erkin**, Yard.Doç. (ÇHC), Pekin Milliyetler Üniversitesi, Çin Azınlık Milletler Dilleri ve Edebiyatları Fakültesi, Uygur-Kazak-Kırgız Dilleri ve Edebiyatları Bölümü; Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Doktora öğrencisi.
- BAĞCI Hüseyin**, Prof.Dr. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.
- BOZER Rüstem**, Yard.Doç.Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
- CUMAKUNOVA Güلزura**, Doç.Dr. (Kırgızistan), Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- EKREM Nuraniye**, Dr. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (Ankara).
- EMET Erkin**, Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- ERDEM Melek**, Yard.Doç.Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- ERNAZAROV Seyitnazar**, Doç.Dr. (Türkmenistan), Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- GÖMEÇ Saadettin**, Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.
- GÜNGÖRMÜŞ Naciye**, Doç.Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Hungaroloji Anabilim Dalı.
- KİLLİ Gülsüm**, Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- KİRİŞÇİOĞLU Fatih**, Doç.Dr. Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- KÖK, Havva**, Dr. T.C. Başbakanlık, Devlet Bakanlığı Danışmanı.
- KUNGAA Margarita**, Doç.Dr. (RF-Tuva), Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- MUSAOĞLU Mehman**, Prof.Dr. (Azerbaycan), Ankara Üniversitesi, TÖMER.

- MYAGMARSÜREN Uganbayar**, Yard.Doç. (MHC), Ulaanbatur Devlet Üniversitesi, Moğol Dili ve Edebiyatı Bölümü; Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Doktora öğrencisi.
- ÖZ Aynur**, Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- ÖZÖNDER F. Sema Barutcu**, Prof.Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- ÖZÖNDER M. Cihat**, Prof.Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü; Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü.
- ÖZYETGİN A. Melek**, Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- SARIYEV Berdi**, Doç.Dr. (Türkmenistan), Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- STAMOVA Maria**, Dr. (Moldova-Gagauz Yeri).
- TAGIZADE Leyla**, Doç.Dr. (Azerbaycan), Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Modern Diller Fakültesi, Rus Dili Lektörü.
- TAŞKIRAN Cemalettin**, Prof.Dr. Çankaya Üniversitesi, İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.
- TAVKUL Ufuk**, Dr. T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- YAZAR Turgay**, Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
- YILDIRIM Dursun**, Prof.Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- YILDIZ Naciye**, Yard.Doç.Dr. Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- YILMAZ Mustafa**, Doç.Dr. Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.